

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

DENGE OYUNU

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA
TÜRKİYE'NİN DIŞ POLİTİKASI

SELİM DERİNGİL

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

Sarıdemir Mah. Ragıp Gümüşpala Cad. No: 10
34134 Eminönü/İstanbul
Tel: (0212) 522 02 02 - Faks: (0212) 513 54 00
www.tarihvakfi.org.tr - yayin@tarihvakfi.org.tr

© Tarih Vakfı Yurt Yayınları

Kapak Resmi

Winston Churchill ve İsmet İnönü Yenice İstasyonu'nda
Adana Konferansı, 30 Ocak 1943
(*Cumhuriyet Gazetesi Arşivi*)

Yayıma Hazırlayan

Ayşen Anadol

Kitap Tasarımı

Haluk Tuncay

Kitap Uygulama

Aysel Kazıcı

Kapak Uygulama

Harun Yılmaz (MYRA)

Baskı

Step Ajans Matbaacılık
Göztepe Mah. Bosna Cad. No: 11
Mahmutbey-İstanbul
(0212) 446 88 46

Matbaacı Sertifika No: 12266

Yayıncı Sertifika No: 12102

Birinci Basım: Temmuz 1994

...

Beşinci Basım: Eylül 2012, Eylül 2014

ISBN 978-975-333-013-8

DENGE OYUNU
İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA
TÜRKİYE'NİN DIŞ POLİTİKASI

SELİM DERİNGİL

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü'nde
1979'dan beri öğretim üyesi olan
Doç.Dr. Selim Deringil'in *International
Journal of Middle Eastern Studies*, *Toplum
ve Bilim*, *Tarih ve Toplum*, *European
History Quarterly* ve *Comparative Studies
in Society and History* gibi dergilerde
makaleleri yayınlanmıştır. Halen 19. yüzyıl
Osmanlı siyasi tarihi üzerindeki
araştırmalarını sürdürmektedir.

İÇİNDEKİLER

Türkçe Basıma Önsöz	vii
BÖLÜM 1: GİRİŞ	1
İtalya ve Sovyetlerle İlişkiler	6
Basın	7
İngiltere	12
BÖLÜM 2: GENEL EKONOMİK DURUM	13
Kurtuluş Savaşı'nda Durum	14
Devletçiliğe Doğru	17
Savaş Ekonomisi ve Tarım Sorunu	18
Dış Etkiler	21
BÖLÜM 3: ASKERİ YETERSİZLİK	30
BÖLÜM 4: DIŞ POLİTİKADA ÖNDER KADRO VE KARAR YETKİSİ	38
İnönü ve Menemencioğlu	42
BÖLÜM 5: BİR NESLİN TARİHSEL FORMASYONU	58
1908-1918	58
1918-1923	62
Lozan - Son Hesaplaşma	67
BÖLÜM 6: 1939	70
1930'larda Türk-Sovyet İlişkileri	71
Türk-İngiliz Müzakereleri	77
Nazi-Sovyet Paktı ve Türk Dış Politikası Üzerindeki Etkisi	80
Saracoğlu'nun Moskova Ziyareti	92
Türkiye'de Savaşa Tepkiler	97
BÖLÜM 7: 1940	101
Bakû Olayı ve Türk-Sovyet İlişkileri	102
Fransa'nın Çöküşü	108
İtalya Savaşa Giriyor	115
Yunanistan'ın İstilas	125
BÖLÜM 8: 1941	136
Yunanistan'da Savaş	137
Türk-Alman Saldırmazlık Antlaşması	144

Almanya'nın Sovyetlere Saldırısı	149
Irak ve Suriye Olayları	152
İran'ın İşgali	156
Krom Sorunu	161
Turancılık Sorunu	165
BÖLÜM 9: 1942	172
Uzlaşmacı Barış	172
Almanya'dan Silah Alımı ve "Etkin Tarafsızlık"	175
Sovyetler Konusunda Endişeler	179
Türkiye'nin "Toprak Talepleri"	185
Savaşta Müttefik Üstünlüğü	188
BÖLÜM 10: 1943	193
Kazablanka Konferansı ve "Koşulsuz Teslimiyet"	194
Adana Konferansı	195
Askeri Müzakereler	200
İtalya'nın Çöküşü ve Rodos Fiyaskosu	205
Moskova Konferansı	211
Kahire'de Eden-Menemencioğlu Buluşması	216
Eden-Menemencioğlu Buluşmasının Sonuçları	218
Tahran Konferansı	221
Kahire Zirvesi	225
Kahire Zirvesi Sonrası	232
BÖLÜM 11: 1944	237
Linnel Heyeti Ankara'da	238
Krom Meselesi Yeniden Gündemde	241
Boğazlar ve Transit Sorunu	243
Almanya ile Diplomatik İlişkilerin Kesilmesi	248
Savaş Sonrası Avrupa Düzeninin Önem Kazanması	252
BÖLÜM 12: 1945	256
Yalta Konferansı	257
19 Mart Sovyet Notası ve Sonrası	259
Potsdam Konferansı	261
Sinir Harbi, İkinci Sovyet Notası, Kars ve Ardahan	263
İngiltere ve ABD'nin Sovyetlerle İlişkileri	267
Roller Değişiyor	267
BÖLÜM 13: SONUÇ	271
KAYNAKÇA	277

TÜRKÇE BASIMA ÖNSÖZ

Fransa'nın Normandiya sahillerinde, 6 Haziran 1994 günü, Amerikan, İngiliz ve Fransız devlet başkanları bir araya gelerek Normandiya Çıkarması'nın 50. yıldönümünü kutladılar. Elli yıllık tarih, dünyanın gözleri önünde birden bire güncelleşti. Konu şuydu: Almanya bu törenlere davet edilsin mi, edilmesin mi? Almanya'da bazı çevreler, Normandiya Çıkarması'nın kendi toplumlarının da Nazi belasından kurtuluşunun müjdecisi olduğunu savunuyor, bu nedenle kutlamalara katılmaları gerektiğini düşünüyorlar. Ancak yeniden birleşen Almanya'nın Avrupa'nın en güçlü devleti olarak yeniden maceraya atılıp atılmayacağı konusunda Avrupa'da gönüller tam anlamıyla ferah değil. Yani İkinci Dünya Savaşı'nın hayaleti henüz çok belirgin ve en küçük dürtüde hortlamaya hazır.

Savaşın sona erişinin 50. yıldönümü, dünya konjonktürünün çok karışık bir anına denk geldi. Zaferde en büyük payı bulunan ülkelerden Sovyetler Birliği artık yok. Savaşın en kanlı ve kritik çarpışmalarının geçtiği Yugoslavya'da savaş sonrasının en kanlı soykırımlarından biri yaşanıyor. Amerika dünyada tek süper güç olarak kaldı, ama "Yeni Dünya Düzeni" bekleneni veremediği gibi dünyadaki belirsizlik ve güvensizlik kat kat artmış durumda. İtalya'da Mussolini'yi açıkça ilahlaştıran politikacılar bir kez daha parlamentoya girdi. Almanya'da Hitler'in aslında hiç fena adam olmadığını savunan küçük de olsa bir parti var.

Tartışmanın tarihçiler arasında ulaştığı aşama ise şu sorunun çevresinde odaklaşıyor: İkinci Dünya Savaşı, insanoğlunun o zamana kadar görülen en zalim örneğine karşı ilan edilmiş bir kutsal savaş mıydı, yoksa sadece 18. yüzyıldan beri süregelen milliyetçilik dalgasının doğal bir uzantısı mı? İki tarafın da ateşli savunucuları var. Bir başka soru ise Hitler ile Stalin'in benzerlikleri. Biri baş düşman, biri baş müttefik olan bu iki liderden Stalin hep daha az kötü olarak algılanmıştı. Ancak, Sovyet-

ler'in çöküşünden sonra ortaya çıkan belgeler giderek bu "daha az" sıfatını çürütmeye yüz tutmuş gibi görünüyor.

Türkiye'nin konumuna gelince... Dünyayı 1939-1945 yılları arasında kasıp kavuran felaketten Türkiye yara almadan kurtuldu. Unutmamak gerekir ki şu anda kutlamaları yapılan Normandiya Çıkarması'na alternatif olarak savaş sırasında gündeme gelen strateji, Churchill'in gözbebeği Balkan harekâtıydı. Bu da ancak ve ancak Türk ordularının katılımı sayesinde gerçekleşebilirdi. Ama, İkinci Dünya Savaşı'nda başarıya ulaşan bu diplomasi geleneğinin temelleri bugünlerde tartışma konusu. Ayrıca Türk diplomasisinde çok önemli değişiklikler görülüyor. Savaş boyunca Churchill, Roosevelt ve Stalin'in bütün baskılarına rağmen Balkanlara çıkarma yapmayan Türkiye, bugün Somali ve Bosna'ya Birleşmiş Milletler şemsiyesi altında gönüllü asker yolluyor. Türkiye Kore Savaşı'nda da olduğu gibi, İkinci Dünya Savaşı sırasında yürüttüğünden kesin kes ayrılan bir politika izliyor. Ancak, bölgesinde istikrar ve güven unsuru olarak kalmaya devam edecekse bu olumlu bir adım.

İkinci Dünya Savaşı'ndan beri Türkiye'nin dünyadaki konumu nasıl değişti? Bu son derece geniş ve önemli soruya hakkıyla cevap vermek için en az elinizdeki hacminde bir kitap yazmak gerekir. Ancak en önemli farkın Türkiye'nin dünyadaki saygınlığındaki düşüş olduğu kesindir. İkinci Dünya Savaşı'nın fakir ve yorgun ülkesinin, onun liderleri ve diplomatlarının, dünyadaki saygınlığı tartışma götürmez. Arşiv belgelerini inceleyen tarihçi, Churchill gibi Türkiye'yi sevmeyen bir dünya önderinin dahi İsmet İnönü'ye büyük saygısı olduğu konusunda sayısız veri bulacaktır. Ayrıca Türkiye, İkinci Dünya Savaşı sırasında kesinlikle bir Avrupa devleti olarak görülmektedir.

Öyle anlaşıyor ki dünya, yakın tarihinde yaşadığı en büyük faciayı gömmeye hiç hazır değil. Türkiye açısından da, İkinci Dünya Savaşı'nın gündemdeki yerini koruyacağı kesin görünüyor.

Selim Deringil
Rumelihisarı, 1 Temmuz 1994

BÖLÜM 1

GİRİŞ

Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı yıllarındaki dış politikası, görece küçük bir ülkenin diplomatik başarısı sayesinde en kritik zamanlarda dahi dünyanın büyük güçlerine sözünü geçirebildiğinin en canlı kanıtlarındandır. Türkiye, bu dönemde, bir yandan İngiltere ile açık ve seçik bir Karşılıklı Yardımlaşma Antlaşması imzalarken, öte yandan Almanya ile de Dostluk ve Saldırmazlık Paktı'na girmiştir. 1941 yılının Avrupa haritasına bakıldığında görüleceği üzere Türkiye, Nazi egemenliği altındaki Avrupa'nın içine uzanan, "büyük, uzun ve az gelişmiş bir tampon kara kitlesi" oluşturuyordu.¹ Çevresi tümüyle Mihver veya Mihver yanlısı kuvvetlerle sarılmıştı. Böylesine sıkıştırılmış oluşuna ve kendisini baştan çıkarmak için harcanan bütün çabaya rağmen Türkiye, çevresini saran yıkım ağının dışında kalmayı başardı. Türk dış politikasını yönetenlerin başlıca amacı da zaten buydu.

Türkiye, bu başarısını tümüyle "dış politika felsefesi" olarak adlandırılacak tutarlı tutumuna borçludur. Bu felsefe, gerçekçi bir biçimde değerlendirilen olasılıklar, kısıtlar, çıkarlar ve engellerden oluşan bir etmenler dizisinin üstüne kurulmuştu.²

Dış politikayı yönetenler, kararlarında hep savaşın dışında kalmak düşüncesinin rehberliğinde hareket ediyorlardı. Gerçek anlamda iktidar yönetici eliti oluşturan bu küçük ve bağdaşık grubun tekelindeydi. Dış politika felsefesi de büyük ölçüde bu kişilerin ortak tecrübelerinden ve inançlarından kaynaklanıyordu.

1 Winston Churchill, *The Grand Alliance*, s. 484.

2 "Dış Politika Felsefesi" terimini Doç. Dr. Oral Sander'e borçluyum.

Bu insanlar, Türkiye'nin bir zamanlar Osmanlı İmparatorluğu'nun olduğu gibi bir dünya gücü olmadığını artık kabulleniyorlar ve dış politikanın da bu somut gerçek ışığında saptanması gerektiğine inanıyorlardı. Aynı zamanda, Avrupa'da bir süredir turmanan gerginliğin açık bir çatışmaya doğru gittiğinin bilincindeydiler.

Daha 1931'de Mustafa Kemal Atatürk şöyle diyordu:

Versailles Muahdesi, Birinci Dünya Savaşı'na sebebiyet vermiş olan amillerden hiçbirini ortadan kaldırmamıştır. Tersine olarak, dünün başlıca rakipleri arasındaki uçurumu büsbütün derinleştirmiştir.³

Genç Türkiye'nin öncüsü, ölmeden az önce de çevresindekileri şöyle uyarıyordu:

Bir dünya savaşı yakındır. Bu savaş neticesinden dünyanın vaziyeti ve muvazenesi baştan başa bozulacaktır. İşte bu devre esnasında doğru hareket etmesini bilmeyip, en küçük bir hata yapmamız halinde, başımıza Mütareke senelerinden daha büyük felaketler gelecektir.⁴

Mustafa Kemal ve çevresi, Kurtuluş Savaşı'ndan çıkan Türkiye'nin yoksul ve yorgun bir ülke olduğunu biliyorlardı. Yaralarını sarması için Türkiye'nin uzun bir barış dönemine ihtiyacı vardı. Bu nedenle, "Yurtta Sulh Cihanda Sulh" ilkesini benimsediler. Ama Türk yöneticileri, hiç kuşku yok ki, Osmanlı yöneticilik göreneğinin ürünüydüler, bundan dolayı da Osmanlı diplomasi anlayışının birçok öğesini yeni politikalarına uyarladılar.

İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Sir Percy Loraine 9 Nisan 1938'de Londra'ya durumu şöyle açıklıyordu:

Hasta Adam öldü, ama ardında birçok dinç evlat bıraktı...⁵

Loraine, Türk yöneticilerinin Osmanlı'nın vârisleri olduklarını vuruluyordu. Ama aynı zamanda amaçlarının çökmekte olan bir imparatorluğun amaçlarından çok farklı olduğunu görmüştü: "Türkiye'nin ne yitirilecek ikinci bir imparatorluğu vardır, ne de böyle bir imparatorluğu yaratmak istemektedir... Elinde kalan ama yine de geniş toprakları kaldırmak onu bir yüzyıl oyalamaya yetecektir.." Elçi, Türklerin sa-

3 Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam*, cilt 2, s. 84.

4 a.g.e. s. 87.

5 FO: 371/E 2170/135/44: (Burada "Hasta Adam" olarak Avrupa'nın Osmanlıya yakıştırdığı lakap kullanılıyor. Yani "Sick Man of Europe").

vaştan bezdiklerini de sözlerine ekliyordu: “İstikrarlı politikalarında maceraya yer yoktur.”⁶

Lorraine’in yaptığı dikkatli değerlendirme Türk yöneticilerinin sürekli ve tutarlılıkla güttükleri temel amaca parmak basmaktadır: Türkiye’nin bağımsız ve egemen bir devlet olarak varlığının korunması. Bu amaç, her türlü maceracılığı dışlamakta ve dış politikaya en duyarlı ve ihtiyatlı yaklaşımı gerektirmekteydi.

Türk dış politika felsefesini oluşturan ve alınan her kararın temel verileri olan etmenler, bir temel kavramsal varsayımlar dizisiydi. Bu varsayımlar İkinci Dünya Savaşı sırasında iktidarı ellerinde tutan neslin ortak tecrübeleri ve siyasi birikimlerinin sentezinden oluşmaktaydı:

a) Türkiye’nin olağanüstü önemi bir jeopolitik konumu vardır. Bu hem yararlı hem zararlıdır. Yararlıdır, çünkü stratejik önemi olmayan başka küçük devletlere oranla sesini daha etkili duyurmasını sağlar; pazarlık gücünü, askeri gücünün çok üstüne çıkarır. Bu durum güçlü dostlar edinmesini mümkün kılar.⁷

b) Fakat bu konum aynı zamanda da zararlıdır. Türkiye’nin güçlü devletlerle anlaşmazlığa düşmesine yol açabilir. Stratejik konumu, başka devletlerin iştahını uyandırabilir. Güçlü dostlar edinmesini mümkün kılan bu etmen, aynı zamanda “koruyuculuğa” soyunanların davet edilmedik ilgisine yol açabilir.

c) Türkiye önemli bir kavşakta, küçük bir devlettir, bu nedenle hareket kabiliyetini her zaman en üst düzeyde tutmak zorundadır. Uluslararası ilişkilerde kutuplaşma ve kamplaşmalara karşı tavır almalıdır. Ya da “bloklaşma” zaten varsa bunlara katılmaktan kaçınılmalıdır. Uluslararası güçler dengesi mümkün olduğu kadar “çok merkezli” tutulmalıdır.⁸

d) Küçük bir devletin ayakta kalıp kalmaması son kertede ancak kendi olanaklarını etkin kullanmasına bağlıdır. “Geleneksel Dostluk”, “Ezeli Düşman”, veya “uzun geçmişe dayanan işbirliği” gibi formüller somut bir anlam taşımazlar.

Gerçekçi politika, kaçınılmaz olarak, idealizme, verilmiş söze ve duygusallığa baskın çıkar. Topluluklar arasındaki dostluktan kaynaklanan ilişkilere

6 a.g.e.

7 Hans Morgenthau, *Politics Among Nations*. Morgenthau, kitabının “Elements of National Power” bölümünde coğrafi konumu “en sabit etmen” olarak niteler.

8 Metin Tamkoç, *The Warrior Diplomats*, s. 72. “Uluslararası güç dengesi ne kadar yeknesak ve merkezileşmiş olursa küçük devletlerin seçenekleri o oranda azalır.”

atıfta bulunmak yaygın bir âdet ise de, uluslararası düzenin temel özelliği anarşik oluşudur...

Güç, hâlâ milletlerin en çok önem verdikleri olgudur.⁹

e) Bu nedenle Türkiye, her zaman haklarını ve toprak bütünlüğünü savunmaya hazır olmalıdır. Bu konudaki duyarlılığı ve azmi her fırsatta beyan edilmeli ve gerekirse savaştan kaçınmayacağı hususunda hiçbir kuşku bırakılmamalıdır. Ama, bunun yanı sıra, Türkiye'nin savaşa yalnızca savunma amacıyla başvuracağı da vurgulanmalıdır.

f) Küçük devletlerin savunma politikası kaçınılmaz bir şekilde pazarlığı gündeme getirir. Pazarlık, küçük devletlerin yaşam güvencesi için vazgeçilmez bir unsurdur: "Türkler sıkı pazarlığı vatanperverliğin en üst aşaması olarak görüyorlardı."¹⁰

İsmet İnönü, Numan Menemencioğlu, Şükrü Saracoğlu gibi devlet adamları dış politika kararlarında gerçekçiliği her zaman ön plana almaktaydılar. Geçmişteki tecrübeleri onlara Avrupalı devletlerle olan ilişkilerinde kuşkuculuğa varan bir temkinliliği benimsemeyi öğretmişti. Medlicott, 1939'da imzalanan Türk - İngiliz - Fransız antlaşmasını şöyle değerlendirir:

Bu koyu milliyetçilik, Avrupa devletlerine karşı beslenen kuşkuyla birleşince, İngiltere ve Fransa ile antlaşmaya girmenin tümüyle önlemsel olup, hiçbir duygusallık veya geleneksel yanı olmadığı ortaya çıkıyordu. Ama gene de işbirliğine gitmek isteniyordu.¹¹

İnönü'nün değerlendirmesi ise şöyleydi:

"İngiltere, Fransa ve Sovyetlerle beraber bir ittifak ihtimali var idi. Bunun neticesi olarak, hep bir safta muhabereye tutuşmak hesap içindeydi. Neticelerini, ilk günden beri, menfaatımıza en az zararlı sayıyordum. Olaylar tahmin hudutlarını aşıp uygulanma alanında geliştiği vakit ise tedbirler zaman ve ihtiyaca göre uydurulmak lâzımdı.¹²

Yani İnönü, Batı ile antlaşmaya girmeyi, "en az zararlı" durum olarak görüyordu. Ama olaylar "tahmin hudutlarını aşan" bir gelişme gösterecekti; Sovyetler antlaşmaya katılmak şöyle dursun, Almanlarla anla-

⁹ a.g.e.

¹⁰ W. H. Medlicott, *Economic Blockade*, Vol. 1, s. 269.

¹¹ a.g.e.

¹² Ş. Süreyya Aydemir, *İkinci Adam*, Cilt 2, s. 109.

şacaklar, Fransa kısa bir süre sonra çökecek ve İngiltere de felaketin eşiğine gelecekti. Dolayısıyla, dış politika bu yeni gerçeklere göre ayarlanmalıydı. İngilizler kendi görüşlerine aynen katılmayanları anlamıyor, onları kuşkuyla karşılıyorlardı. Türk yöneticileri, ölüm kalım savaşına girmiş olan İngiltere'ye karşı iyi duygular beslemekle birlikte, durumu farklı değerlendiriyorlardı. İngiliz ve Fransızlarla girişilen antlaşmayı salt en son kertede başvurulacak bir savunma önlemi sayıyorlardı. Bu antlaşmayı gerçekleştirirken Türk devlet adamları, kendi ulusal çıkarlarını korumak için adeta bir yaşam sigortası imzalamışlardı.

Öte yandan İngilizler için aynı antlaşma Türkiye'nin savaşa fiilen ve dolaysız olarak katkısını kesinleştiren bir araçtı. Bu farklı yorumlar, "İngiliz-Türk Çelişkisi" olarak adlandıracağımız duruma yol açtı. İngilizler kendileri açısından ortak bir dava olan kavgaya Türkiye'nin tüm gücüyle katılmasını bekliyorlar, bu beklentiye yasal bir hak olarak görüyorlardı.

Oysa Türk devlet adamları, büyük fedakârlıklar pahasına kurdukları devleti, Avrupa'nın kendi yarattığı bir savaş uğruna ölümcül bir tehlikeye atmayı göze alamazlardı. Bu kadronun kıstaslarına göre en büyük başarı, devletin kendi kaderini kendi belirlemesi oldu.

Türkiye'nin hiçbir toprak talebi veya uluslararası ilişkilerde yerinin yeniden değerlendirilmesi gibi bir isteği yoktu.

Numan Menemencioğlu'nun görüşüne göre, Türkiye'nin savaşa girmesi kendisine "Büyük Devletlere bir savaş alanı olarak hizmet etmek"ten öte bir yarar sağlamazdı".¹³ Gene Menemencioğlu'nun Alman Büyükelçisi Von Papen'e belirttiği gibi: "Dış politikamızın amacı, kendi başımıza karar yetkimizin sonuna kadar korunmasıdır. Kesinlikle inanıyorum ki savaşa girsek kendi kendimize karar verme yetkimizi yitiririz ve bundan ülkemizin en küçük bir kazancı olmaz".¹⁴

Bu yıllardaki Türk tutumunu Von Papen'e Menemencioğlu şöyle açıklar: "Biz benciliz; salt kendimiz için savaşırız".¹⁵

13 E. Weisband, *Turkish Foreign Policy 1943-1945*, s. 52.

14 *a.g.e.*, s. 51.

15 Documents in German Foreign Policy, Series D, Vol. XII. No. 231, s. 491.

Bu belgeler Reich'in çöküşü sırasında ele geçirilmiş ve sonra müttefiklerce yayımlanmıştır. (Bundan sonra D. G. F. P.)

Kuşkusuz, bu yıllarda Türkiye’de İnönü ve Menemencioğlu’nun üstün becerilerine sahip bir kadronun bulunması başarılı bir dış politika yürütülmesi açısından çok önemliydi.¹⁶

Morgenthau, “diplomatik beceri”yi, “bir devletin gücünü oluşturan etmenlerin arasında en önemlisi” olarak değerlendirir.¹⁷ Aynı yazar, bu alandaki başarının ülkenin genel pazarlık gücünü, askeri, iktisadi ve diğer alanlardaki güç düzeyinin çok üzerine çıkarabileceğini savunur.¹⁸ Küçük bir devlet, diplomasi becerisi sayesinde büyük devletlerle eşit şartlarda boy ölçüşebilir. Savaş yıllarında İnönü ve Menemencioğlu, izledikleri politikayla bunun canlı bir örneğini sergilediler.

İtalya ve Sovyetlerle İlişkiler

Türk devlet adamları, 1930’dan sonra dünya barışının giderek tehlikeye girdiğini görüyorlardı. Mussolini’nin her fırsatta ileri-geri beyan ettiği Akdeniz’le ilgili emelleri onları özellikle kaygılandırıyordu. Sürekli yinelenen “Mare Nostrum” (Bizim Deniz) gürültüleri, Türk sahillerine çok yakın bulunan adalardaki yığınak, bu kaygıyı pekiştiriyordu. Bu dönemde Faşist İtalya’yı en büyük tehlike sayan Türkiye’nin bu tehlikeye verdiği önem iyi anlaşılmalıdır.

İtalya’nın savaşta başarısızlığı, bu ülkenin ilk başlarda uyandırdığı tehlikenin sonradan gereğince önemsenmemesine yol açmıştır. Örneğin Weisband, Türkiye’ye yönelik en büyük tehlikenin Sovyetler’den kaynaklandığını ve tüm Türk dış politikasının bunun üstüne kurulduğunu söyler. İtalya’nın sözünü bile etmez.¹⁹ Ama İtalya, 1920 ve 1930’larda Avrupa sahnesinin en önemli oyuncularındandı. Elizabeth Monroe, 1938’de yazılmış yapıtında İtalya ile Türkiye’nin ilişkilerindeki olumsuz gelişmeyi saptamıştır:

Türklerin İtalya’ya karşı besledikleri kuşku 1911-12 Savaşı’na dek uzanır. Bu tarihte, On İki ada ve Libya İtalya’ya geçmişti. Bu duygu, Birinci Dünya Savaşı sırasında da sürdü ve Mütareke’den sonra İtalya’nın toprak talep-

16 Özellikle Numan Menemencioğlu Cumhuriyet tarihinin en az incelenmiş en önemli şahsiyetlerindendir. İnceleme konusu dönemde Dışişleri Bakanlığı Sekreterliği ve Dışişleri Bakanlığı yapmıştır.

17 H. Morgenthau, *op. cit.*, s. 140.

18 *a.g.e.*, s. 141.

19 E. Weisband, *op. cit.*, Chapter 1.

leri arasında Anadolu'nun bir bölümü de olduğu ortaya çıkınca, alevlendi.²⁰

Monroe, Anadolu üzerindeki emelleri gerçekleşmeyince İtalya'nın "bağıra çağıra yakındığını" söyler.²¹

Yine 1930'larda, Faşist İtalya'nın dış politikasını savunmakla görevlendirilmiş bir yazar, "Geçmişte kendileriyle her zaman dostça bir anlaşmaya varılabilen iyi huylu, uyumlu Şarklıların, eski Türklerin, tarihe karıştığından" açıkça şikâyetçidir.²² İtalya'nın bu saldırgan tutumunun yarattığı endişe, Türkiye'nin bu tarihlerde İngiltere'ye yaklaşmasının nedenidir.

Araştırma konusu dönemde çok önemli bir diğer konu ise Sovyetler Birliği ile Türkiye Cumhuriyeti'nin ilişkileridir. Kurtuluş Savaşı sırasında başlayan iyi ilişkiler bazen öne sürüldüğünün aksine 1930'larda da sürdürülmek istenmiştir. Aşağıda görüleceği üzere 1936 Montreux Konferansı'yla Boğazların statüsünün değişmesinden sonra Sovyetler Birliği ile bunu tamamlayıcı bir antlaşma gündeme getirilmişti. Türkiye'den gelen bu öneri İngiltere'nin yoğun muhalefetiyle karşılaştı ve sonucunda ölü doğdu.²³ Savaş içinde ise ilişkiler giderek gerginleşti ve 1945 Mart ve Haziran'ında verilen Sovyet notalarında Türkiye'den toprak talep edilmesine kadar vardı. Bu son konu Türkiye'nin tarih yazınında henüz açıklığa kavuşmuş değildir. Örneğin Yalçın Küçük toprak talebi konusunun Ankara'da "uydurulduğu"na kadar varan iddialar öne sürmüştür.²⁴ Yazılı kaynak olarak bir tek Feridun Cemal Erkin'in anılarının bulunması ve Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı'nın belgeleri de araştırmacılara kapalı olduğundan bu iddialar henüz yanıtlanamamıştır. Ancak, ilgili bölümde görüleceği üzere, bu taleplerin yapıldığını kanıtlayan birincil kaynak belgeler vardır ve bu çalışmada incelenmiştir.²⁵

Basın

İncelediğimiz yıllarla ilgili Türk Dışişleri belgelerinin araştırmaya kapalı olması nedeniyle bu dönemin bir bakıma "nabzını yoklamak"

20 E. Monroe, *The Mediterranean in Politics*, Londra 1938, s. 180. Bu yapıtta İtalya ile İngiltere stratejik açıdan karşılaştırmalı olarak değerlendirilmektedir.

21 *a.g.e.*, s. 181.

22 Luigi Villari, *The Expansion of Italy*, London 1930, s. 230.

23 Bakınız s. 72.

24 Yalçın Küçük, *Türkiye Üzerine Tezler*, Cilt 2, s. 307.

25 Bkz. s. 251-255.

için basından yararlanılmıştır. Bu nedenle basının böyle bir çalışmada nasıl yararlı olabileceğine değinilmelidir. Savaş yıllarında basın sıkı bir denetime tabi tutuluyordu.

Resmi birinci el kaynakların görülemediği bir ortamda, kaynak olarak basının önemi büyüktür. Basının hükümetçe denetlendiği varsayımından hareketle “satır arası okuma” ile gelişmeleri günden güne izlemek ve geniş bir zaman kesiti içinde değerlendirmek mümkündür.

Basın üzerindeki denetimi Tökin şöyle özetlemiştir:

‘Tek şef - Tek Parti’ devrinde basına karşı sert tedbirler alındı. Devlet bütün yayın vasıtalarına el koydu. Gerçi bir sansür heyeti yoktu ama CHP ve Matbuat Müdürlüğü basın üzerinde yaptığı baskı ile sansür kadar rol oynuyordu. Bu devirde de bazı konuların ve kelimelerin kullanılması yasak edildi.²⁶

Tek Parti ve Milli Şef dönemlerinde gazete çıkarmak ve çıkan gazetelerde yazmak ise belirli kısıtlar dahilinde yapılan işlerdi:

Ulus gazetesinde ertesi gün çıkacak olan başyazı İstanbul gazetelerinin Ankara muhabirlerine bir gün önce veriliyor ve aynı yazının bu gazetelerde çıkması isteniyordu... Ankara’da gazete çıkarmak CHP’nin tekeli altında idi. Ankara’da *Ulus* gazetesinden başka bir gazetenin çıkmasına izin verilmiyordu...²⁷

Savaş yıllarında özellikle dış politika ile ilgili haberler ve yorumlar yurtdışı etkileri göz önüne alınarak yazılıyor ve zaman zaman yabancı basınla polemik yapılıyordu.

Müttefiklerin ve Mihver devletlerinin de basın izleme ve istihbarat servisleri Türk basınına yakında izliyordu. Özellikle isim yapmış başyazarların ve dış politika gözlemcilerinin yazıları tek tek değerlendiriliyor, gereğinde yanıtlanıyordu. İngiltere’de *Review of the Foreign Press*, yani “Dış Basından Seçmeler” dergisi, Türk basınından çevirilmiş derlemeler ve yorumlar yayımlıyordu.²⁸

26 Füzûzan Hüsrev Tökin, *Basın Ansiklopedisi*, s. 104.

27 a.g.e.

28 Royal Institute of International Affairs, *Review of the Foreign Press*, Series B. (European Neutrals and the Near East)/1943 yılına kadar Oxford Üniversitesi tarafından çıkarılan bu yayın 1943’ten sonra İngiliz Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve İstihbarat masası tarafından çıkarılmıştır. (Research and Intelligence Dept. of the Foreign Office, Series N. The Near and Middle East.)

En yakından izlenen gazeteler ve yazarların başında *Ulus* ve Falih Rıfkı Atay geliyordu. *Ulus*'un hükümet çevrelerine yakınlığı İngilizlerce biliniyordu.²⁹ Seçkin köşe yazarı Ahmet Şükrü Esmer, *Ulus*'un dış politika yazarıydı ve İngiltere'de dış politika uzmanı olarak büyük saygınlığı vardı. *Cumhuriyet* genellikle Almanya'ya yakın olarak görülüyordu. Ama Nadir Nadi anılarında kendisinin ve Yunus Nadi'nin yalnızca daha kesin bir tarafsızlık yanlısı olduklarını söyler.³⁰ *Cumhuriyet*'in ve *Tasviri Efkâr*'ın kadrosunda İngilizlerin Alman yanlısı olarak gördükleri yazarlar vardı.

En tutarlı şekilde Alman aleyhtarlığını sürdüren gazete, sol eğilimli *Tan* idi. Necmettin Sadak tarafından yönetilen *Akşam* ise ılımlı tavrıyla biliniyordu. Türkiye'nin ileri gelen gazetecileri arasında yer alan Hüseyin Cahit Yalçın, açıksözlülüğü, Hitler'e karşı kesin tavrıyla *Yeni Sabah* ve *Tanin*'in başındaydı.

Her ne kadar şu ya da bu gazete Müttefik veya Mihver yanlısı olarak isim yapsa da böyle kesin tanımlamaların her zaman geçerli olmadığı ortadadır. *Cumhuriyet* bir ara İngilizlerce "dostça" tavrından dolayı takdir görüyor, *Tasviri Efkâr* ise "Alman yanlısı olmayan" bir yayın olarak tanımlanıyordu.³¹

Öte yandan, *Review* dergisinin Ekim 1940'ta belirttiğine göre *Cumhuriyet* ve *Tasviri Efkâr* "Alman hegemonyasının kaçınılmazlığını" benimsedikleri için bir süre kapatıldılar.³² Bu yıllarda ülke gazeteslerinin başyazarlarının veya yazı işleri müdürlerinin kişisel eğilimleri ne olursa olsun, hükümet tarafından saptanan sınırların dışına çıkmaları söz konusu değildi.

Review 31 Ekim 1941 tarihli sayısında Türk basınının durumunu şöyle özetliyordu:

İki uç arasındaki fark bu son iki unsurun üzerindeki vurgu farkıdır.³³

29 Füzûzan Hüsrev Tökin, *Başın Ansiklopedisi*, s. 13-14: "Hakimiyet-i Milliye 1934 yılında 'Ulus' adını aldı. CHP'nin düşüncelerini savunuyordu. Partinin yayın organı idi".

30 Nadir Nadi, *Perde Aralığından*, s. 89-94.

31 *Review*, No: 93, July 10 1941 (8-14 May 1941) pg. 269.

32 *Review*, No: 50, Oct. 10 1940 (15-30 July 1940), pg. 11.

33 *Review*, No: 109, Oct. 31 1941 (21 August-3 September 1941).

Başlıca yazarların bazıları, mecliste değişik tarihlerde milletvekili olarak bulunmuşlardı. Hükümetin meclis ve meclis grubu üzerindeki sıkı denetiminden aşağıda söz edilecektir.

Bu nedenle basındaki sıkı ağızlılık bir ölçüde özdenetim olarak da görülebilir. Ama kuşkusuz bu kişilerin hükümet çevrelerine yakınlığı, İnönü'nün onları denetlemesini kolaylaştırıyordu.³⁴

Ama hükümet sözcüleri, Türkiye'de basın özgürlüğünün var olduğunu sürekli söylüyor, bu husus gazeteler tarafından da tekrarlanıyordu. 18 Ocak 1940 günü Başbakan Refik Saydam, basın özgürlüğü konusunda mecliste bir açıklama yapmış ve birçok ülkede huzur ve istikrarın korunması ile basın özgürlüğünün bağdaşmayan kavramlar olarak görüldüğü halde, Türkiye'de basın özgürlüğünün bu istikrarın temel direği olduğunu belirtmişti.

Bu açıklama, kuşkusuz, İnönü'nün bir direktifinin ürünüydü ve dış kamuoyuna yönelikti. İngilizler her zamanki gibi bu açıklamayı da yakından izlemişler, çevirmişler ve Foreign Office'de dağıtım sokmuşlardır.³⁵ 9 Ekim 1939'da *Yeni Sabah* ve *Tan* gazeteleri, Alman basınında yer alan ve Türk basınının denetim altında tutulduğunu ima eden yazıları sert bir biçimde kınamışlardır. *Tan*, Türkiye'de sansür olmadığını belirtmiş ve gazetelerin hükümetin politikasını tümüyle onaylayan halkın görüşlerini dile getirdiğini söylemişti.

Aynı bağlamda *Yeni Sabah*, özgür basının İnönü'nün ülkeye bağladığı en büyük armağan olduğunu ilan ediyordu. Bu makaleler de dışa yönelikti ve gene İngilizler tarafında dikkatle değerlendirildi.³⁶

Bazı durumlarda, özellikle basında yayımlanan düşüncelerin hükümet politikasıyla çeliştiğinde basın özgürlüğünü vurgulamak hükümete Avrupa devletleriyle olan ilişkilerinde esneklik kazandırıyordu. Böylece resmi tavırları olan tarafsızlık ilkesini korurken, basın aracılığıyla gerçek düşüncelerini sezdiriyorlardı.

Örneğin, Türk basınındaki Almanya aleyhtarı tavır, Almanlar tarafından Türk yetkililerinin karşısına çıkarıldığında, İnönü veya Mene-

34 Prof. Esmer ile 27 Ekim 1977 tarihinde yaptığım mülakatta İnönü'nün onu bir yazısı konusunda eleştirdiğini söyledi. Bu yazıda Esmer'in Alman Şansölyesine kısaca "Hitler" olarak hitap etmesini İnönü beğenmemiş ve ondan "Herr Hitler" veya "Şansölye Hitler" olarak söz etmesinin daha uygun olacağını söylemiştir.

35 *Review*, No: 18, February 2 1940 (12-22 January 1940), p. 3, p. 15.

36 *Review*, No: 4, (6-14 October 1939), p. 47.

mencioğlu basının istediğini yazmakta özgür olduğunu söyleyebiliyorlardı. Aynı şekilde İngilizler, Alman yanlısı yazılara dikkati çektikleri zaman onlara basının özgür olduğu belirtiliyor ve resmi tutum hakkında güvence veriliyordu. Bu yöntem Almanları yatıştırırken, İngilizlerin de Türkiye'nin sadakati konusundaki kuşkularını gideriyordu.

Rahatlıkla ileri sürülebilir ki basın, bütün savaş boyunca hükümet çizgisini izlemiştir. Numan Menemencioğlu örneği bunun en bariz göstergelerinden biridir. Aralık 1943'te Kahire Zirvesi'nden döndükten sonra basına bir açıklamada bulunan dışişleri bakanı, başarılı bir diplomat olarak alkışlanıyordu. 11 Aralık 1943 tarihli, "Kahire Konferansı Türk dış siyasetinin yeni ve parlak bir zaferidir..." başlıklı yazısında N. Sadak sözünü şöyle bitiriyordu: "Ancak gizli politika gütmeyen bir Devlet Hariciye Vekilinin ağzından çıkabilecek bir gün gibi aydınlık sözlere katacak bir şey yoktur."³⁷

17 Temmuz 1944 tarihli *Yeni Sabah*'ta da büyük olasılıkla Hüseyin Cahit Yalçın'ın kaleminden çıkmış olan imzasız yazıda ise şunlar söylenmektedir:

Cumhuriyet Hükümetinin politikası müttefiklerine bağlılık ve tarafsızlığa riayet hususunda tam bir dürüstlüğe dayanmaktadır. Bu noktanın gözden kaçırılması ve terazinin gözünün herhangi bir sebep ve ne şekilde olursa olsun Almanya lehine kaydırılmasına hükümet müsamaha gözü ile bakamaz. Kabine umumî heyetinin Menemencioğlu'nun müşevveş görüş tarzını benimsemediği, (bellidir)..

Gene *Yeni Sabah*'ta 18 Haziran 1944 tarihli imzasız yazıda ise şöyle deniyordu:

Sabık Hariciye Vekilinin hem içeride kabine arkadaşları, hem dışarıda büyük müttefiklerimiz tarafından şüphe ile görüşülmeye başlamış olan ve daha ziyade yabancı bir devletin menfaatlerini koruyan politikasının iç yüzü Saracoğlu'nun Parti Grubunda verdiği açık ve dürüst izahat ile tamamiyle aydınlanmış bulunuyor.

Bir tek gazete dahi Numan Menemencioğlu'nu savunmamış ve kendisi kamu yaşamından adeta silinmiştir. Altı ay önce kahraman olan bir kişinin böylesine bir ağızdan kötülenmesi ancak basının güdümüyle mümkün olabilirdi. Gelişmeler ortadadır; artık savaşın kaderi belli ol-

37 Necmettin Sadak, *Akşam*, 11 Aralık 1943.

muş, Almanya yenilmiştir. İngilizlere hükümetin “iyi niyetini” kanıtlayacak bir jest gereklidir.

İngiltere

İngiltere savaşın en son zamanlarına kadar Türkiye’den yardım beklemekten vazgeçmemiştir. Türkiye ile olan ilişkileri başlıca iki yönde şekillenyordu. Birincisi, Türkiye’yi aktif olarak savaşa sokmak için elinden geleni yapmak; ikincisi, bunu başaramadığında zararı en aza indirerek Almanya’ya yaklaşmasını engellemek. İngiltere için Türkiye hayatı bir önem taşıyor, bunu her fırsatta söylüyorlardı. 8 Haziran 1941 tarihli telgrafında İngiltere’nin Ankara büyükelçisi: “Türkiye Alman yanlı olsaydı bizim halimiz ne olurdu?” diye açıkça sormaktadır.³⁸ Türk-Alman Dostluk ve Saldırmazlık Paktı’nın imzasından az sonra da, 13 Temmuz 1941’de İngiliz elçisi açıkça şunu belirtir: “Türkiye bu haliyle bile bizim için önemlidir.” Hugessen, Londra’ya “Türkiye’nin yaralarına tuz basmamalarını” öğütler. Türkiye’de İngiliz antlaşmasının başlarına iş açmaktan başka işe yaramadığı kanısı hakimdir ve elçi Londra’nın daha fazla baskı uygulamaktan kaçınmasını önerir:

Dikkatli davranmazsak onları Almanlara daha da fazla yaklaştırmız.³⁹

Bu çalışma iki ana kısımdan oluşmaktadır. Birincisi savaş sırasındaki Türk devlet adamlarının tavır ve davranışlarını hazırlayan zemini incelemektedir. 1930’lara gelindiğinde Türkiye’nin sosyoekonomik konumu, yönetici zümreyi oluşturan kişilerin tarihsel formasyonu, bu devrenin anlaşılması için önemli unsurlardır. Ayrıca Türkiye’de bu sıralarda devlet mekanizmasının işleyişi, karar mekanizması, hükümet etme tarzı da kısaca değerlendirilecektir. Bu konular başlı başına birer araştırma konusu olduğundan burada ancak özet olarak ve savaş yıllarındaki gelişmelere ışık tuttıkları ölçüde ele alınacaklardır. İkinci kısımda ise Türkiye’nin Avrupa ve dünyadaki olaylarla etkileşim süreci konu edilecektir.

38 F.O. 371/R 890/236/44: Bu arada Büyükelçi Hugessen Şubat 1939’da görevi Loraine’den devralmıştı.

39 F. O. 371/R 7421/236/44: 18 Haziran 1941 günü Türk-Alman Dostluk ve Saldırmazlık Paktı imzalanmıştı.

BÖLÜM 2

GENEL EKONOMİK DURUM

Cumhuriyet'in kuruluşundan İkinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesine kadar on altı yıl geçtiği halde, savaşın başında Türkiye ancak çok cılız ekonomik kalkınma kaydedebilmişti. Bunun başlıca nedeni, gerçek ekonomik büyümeye geçilmeden önce tarımda ve sanayide uzun bir onarım döneminin yaşanmasıydı. "Hükümetin seferber edebildiği tüm olanaklar, idari ve teknik işgücü, art arda gelen savaşların yol açtığı tahribatı onarmaya yönelikti."¹

Genç devletin ekonomi politikası dış politika felsefesini oluşturan etmenlerin en önemlilerindendir. Türkiye'nin politik bağımsızlığı ekonomik bağımsızlığıyla aynı paralelde görülüyordu. Atatürk politik bağımsızlığın iktisadi bağımsızlık olmaksızın hiçbir anlam taşımadığını defalarca söylemişti.

Aynı gerçeği İnönü Lozan Konferansı'nda açıkça beyan etmişti:

"Ülkem için ekonomik köleliği asla kabul edemem."² Dışa bağımlılığı politik alanda reddettiği gibi ekonomik konularda da buna karşı kesin tavır alan Türkiye, kendi kendine yeterli olmayı ana amaç olarak benimsedi. "Çevresinin düşman, veya en azından güven telâkki etmeyen devletlerle sarılı olduğunu gören Türkiye, temel gıda ve sanayi maddelerinde kendine yeterliliğin tek yol olduğuna karar verdi."³

Ama çok zor koşullar altında çalışmak zorundaydı ve ülkenin uğradığı tahribat akıl almaz boyutlardaydı. Aynı zamanda lider kadronun

1 Z. Y. Hershlag, *Introduction to the Modern Economic History of the Middle East*, "Economic Development in Republican Turkey", s. 171.

2 S. R. Sonyel, *Turkish Diplomacy 1918-1923*, s. 208.

3 R. D. Robinson, *The First Turkish Republic*, s. 116.

askeri ve otoriter bir göreneği vardı; ekonomik alanda da oldukça tecrübesizdiler. Lozan'da, "İnönü'nün iktisadi ve mali konulardaki bilgi eksikliği onu çok zorlamıştır."⁴ Asker kökenli lider kadro otoriter ve katı devlet görüşlerini ekonomiye uyguladıkları için başarılı olamadılar. 1945'te kişi başına milli gelir 1929'un çok az üstündeydi.⁵ Her ne kadar bütün bir zümrenin "ortak kişiliğinden" veya "milli karakterlerinden" söz etmek sakıncalı olsa da, bu sırada iş başında olan kadronun Osmanlı ve asker kökenli oluşlarından kaynaklanan bir dünya görüşleri vardı. Devlet kavramına yaklaşımları merkezizetçi ve otoriterdi.

Türkiye'nin ciddi ekonomik sorunları olduğunu çok iyi biliyorlar ve samimiyetle bunlara kalıcı bir çözüm getirmek istiyorlardı. Ama uzmanlıkları farklı bir alandı. Sonuç olarak İkinci Dünya Savaşı arifesinde Türkiye hâlâ çok geri kalmış ve ekonomik olarak güçsüz bir ülkedi. Doğal olarak bu hiç ilerleme kaydedilmemiş demek değildi. Altyapı ve genel düzenleme olarak önemli atılımlar yapılmıştı. Ama Türk devlet adamları henüz bir arayış içindeydiler ve ekonomi geçmişten devraldığı ağır mirası henüz aşamamıştı. Yabancı sermaye ve bir zamanların istenmeyen kişileri - yabancı uzmanlar- geri çağrıldı ve 5 yıllık planlar çerçevesinde dış borçlanmaya gidildi. 1930'ların sonuna gelindiğinde özellikle Almanya'yla ciddi bir bağımlılık sorunu ortaya çıkmıştı. Kendi kendine yeterlilik ekonomik alanda gerçekleşmemişti. Türk yöneticileri ekonomilerinin topyekûn bir savaşta büyük devletlerle boy ölçüşemeyeceğinin bilincindeydiler. Ekonomik alanda elde edilemeyen mutlak bağımsızlık, dış politika felsefesinin politik bağımsızlık boyutuna daha da fazla önem verilmesine yol açtı.

Kurtuluş Savaşı'nda Durum

Kurtuluş Savaşı'nın ilk günlerinden itibaren Atatürk'ün düşüncesinde ekonomik sorunlar önemli bir yer işgal ediyordu. Erzurum ve Sivas kongrelerinde ekonomik bağımsızlığın önemi vurgulanıyordu. "Bir yandan cephede Yunan işgal kuvvetleriyle silahlı mücadeleyi, öte yandan İstanbul hükümetiyle politik mücadeleyi sürdürürken, Mustafa Kemal yıkılan imparatorluğun enkazından doğacak devletin politik ve

⁴ Sonyel, s. 200.

⁵ Şefik Bilkur, *Türkiye'nin Milli Geliri*, Devlet İstatistik Dairesi, 1949.

ekonomik geleceğini hazırlıyordu.”⁶ Ama sorunlar çok büyüktü; ülke 1909’dan beri sürekli savaşıyordu ve özellikle Yunan işgali sırasında en verimli yöreler büyük hasara uğramıştı. Enflasyon ciddi boyutlara varmış ve tedavüldeki para 1915’te 6,5 milyon TL iken 1919’da 161 milyon TL olmuştu.⁷

Atatürk’ün ekonomik sorunlara verdiği önem İzmir İktisat Kongresi’ndeki sözlerinden açıkça anlaşılmaktadır:

Türk milletinin hayatı ile, yükselişi ile doğrudan ilgili ve bağıntılı olan, milletin iktisadiyatıdır... Yeni Türkiye Devleti cihangir bir Devlet olmayacaktır. Fakat Yeni Türkiye devleti, bir İktisat Devleti olacaktır.⁸

Lozan Konferansı’na gitmeden önce İnönü’ye en kesin talimat kapitülasyonlar konusunda verilmiştir, konferansın akim kalması pahasına bunları reddedecektir. Nitekim öyle olmuştur. Lozan’da İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon ve Amerikan delegesi Child İnönü’ye baskı yapmışlar, Ocak 1923’te önüne koydukları “son önerileri” reddettiği takdirde, “Türkiye’nin kalkınması için bir tek Amerikan dolarını veya İngiliz şilini göremeyeceğini” söylemişlerdi.⁹

Bu, ekonomik konuların Türkiye’nin iç işlerine karışmak için vesile edilmesine karşı böylesine duyarlı birine takılacak en yanlış tutumdur. Lozan Konferansı Türkiye için politik alanda her ne kadar başarıyla sonuçlanmışsa da ekonomik alanda bu başarı aynı düzeyde değildir. Evet, kapitülasyonlar kalkmış ve Türkiye kendi kendisinin efendisi haline gelmişti ama, en azından kısa vadede Lozan’ın bazı hükümleri ekonomiye ağır yükler getirmişti. Örneğin, 1923’ten 1929’a kadar gümrük vergilerini 1916 düzeyinde tutmak zorundaydı. Yabancılar verilen imtiyazların büyük bir bölümü yürürlükte kalacak ve ancak 15 sene zarfında devletleştirilebilecekti. En son demiryolu imtiyazı Fransızlardan 1947 gibi geç bir tarihte devralınacaktı.¹⁰

Sahil taşımacılığıyla ilgili imtiyazlar 1923’ten itibaren üç yıl uzatıldı ve Türkiye kabotaj hakkını ancak 1926’da elde etti. Osmanlı borcunun

6 Hershlag, *op. cit.*, s. 165.

7 *a.g.e.*, s. 165.

8 Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam*, Cilt 1, s. 339-340.

9 Sonyel, s. 167.

10 Robinson, *op. cit.*, s. 107.

Türkiye'ye intikal ettirilen miktarı Lozan'da uzun pazarlıklara konu olmuştu. Türkiye Cumhuriyeti'ne düşen meblağ 84,6 milyon Sterlin olarak hesaplanmıştı. İnönü her ne kadar bunu önemli ölçüde düşürebilseyse de yılda ödenmesi gereken 7 milyon TL bütçeye ağır bir yük getiriyordu. Ödemeler ancak 1929'da başlatıldı ve 1930'larda bütçenin %13-18 kadarlık bir kalemini oluşturdu, ama giderek bu oran %5'e düşürüldü.¹¹ Yatırımlar alanında ise, her ne kadar Zhivkova, "... ulusal burjuvazi ile uluslararası kapitalin ilişkilerinin 1927 gibi erken bir tarihte başladığını..." söylese de, başka kaynaklar yabancı yatırımcıların yeni ulusçu Türkiye'ye kuşkuyla baktıklarını vurgular.¹² Ülke yabancı sermayeye kapalı olmamakla birlikte, bu sermayeyi kendi kurallarına göre kullanmak isteyen iktidara yabancılar güven duymuyorlardı.

Kapitülasyonların kalkması ve imtiyaz sahiplerine çıkarılan idari engeller, yabancı sermaye çevreleri için Türkiye'nin cazibesini azaltıyordu.¹³

Bilinçli bir tutumla dış müdahalelerden arınmış bir ekonomik yapının yaratılmak istenmesi, kapitülasyonların iptali ve yabancı yatırımların durumunun yeniden gözden geçirilmesi, Osmanlı borcunun alacaklılar açısından elverişsiz koşullarda likide edilmesi,

... Bütün bunlar büyük devletlerin yerleşmiş çıkarları için korkunç tehlikeler olarak görülüyordu.¹⁴

Türk yöneticilerin ise yabancıların niyetleri konusunda derin kuşkuları vardı:

Geçmişteki zulmün ve entrikaların anıları Türklerin her türlü yabancı ekonomik müdahaleye ve faaliyete karşı tavırlarını belirlemişti.¹⁵

Amerikalı Chester şirketinin geniş demiryolu, petrol ve maden imtiyazlarından çekilmesinden sonra başvuran Fransızlara aynı imtiyaz verilmeydi. Amerikan sermayesi Türkiye'deki lider kadroya göre "emperyalizmle lekelenmemiş" olarak görülüyor ve teşvik edilmek isteniyordu. Ama Amerikan sermayesi çekimserliğini sürdürdü.¹⁶

11 Hershlag, s. 167.

12 Ludmila Zhivkova, *Anglo-Turkish Relations- 1933-1939*, s. 4.

13 Hershlag, *op. cit.*

14 Hershlag, s. 165.

15 Hershlag, s. 167.

16 Hershlag, s. 167.

Ekonomik kalkınmayı kısa vadede olumsuz yönde etkileyen bir başka olay ise Yunanistan'la gerçekleştirilen nüfus mübadelesiydi. 1920'lerde, 1.400.000 kadar Rum Türkiye'yi terk etti.¹⁷ Bu insanların ticaret ve zanaat kollarındaki uzmanlıkları ve girişimci gelenekleri, böylece yitirilmiş oldu.

Devletçiliğe Doğru

Kurtuluş Savaşı'ndan İkinci Dünya Savaşı'na kadar Türkiye'nin ekonomik gelişme süreci ikiye ayrılabilir. Birincisi 1923-1930 devresi, ikincisi 1930-1939. Birinci devrede devlet ekonomiye fazla karışmadan özel sektörün kalkınma görevini üstlenmesini bekledi. Bu başarılı olmayınca 1930'dan sonra doğrudan devlet müdahalesine gidildi ve "devletçilik" yöntemi benimsendi. Ama her iki yolla da (liberal ekonomi ve devletçilik) beklenen sonuç alınamadı ve İkinci Dünya Savaşı'na gelindiğinde Osmanlı'dan devralınan geri kalmışlık mirası aşılamamıştı. İmparatorluk döneminde Düyûn-ı Umumiye İdaresi'nin elinde olan tütün, alkol ve tuz tekeli Cumhuriyet Hükümeti ancak 1927'de ele geçirebildi. Bu, bütçeye yılda 40 milyon TL kadar gelir sağladı.¹⁸ Gümrüklerin de henüz denetlenemediği buna eklenirse 1929'a kadar büyük bir gelir kaybının söz konusu olduğu kolayca anlaşılabacaktır.

1927'de Teşvik-i Sanayi Kanunu meclisten çıktı. Özel teşebbüse geniş hareket olanakları ve devlet desteği sağlanıyordu. Ama bu kesim ayrılan azınlıkların ayrıcalıklı konumlarını ele geçirmekle yetindi. Gerçek anlamda bir sanayi altyapısının kurulmasını sağlamadı. Aynı zamanda ülkenin fakirliğinden yararlanarak kendilerini zenginleştirmeye baktılar. Daha önce azınlıkların ayrıcalığı olan yabancı şirketlerin ithalat acenteliği, temsilcilikleri gibi yatırım gerektirmeyen ve yüksek kâr sağlayan işlere girildi. Özellikle gıda maddeleri gibi talebi çok fazla olan malların Lozan'ın hükümlerinden faydalanılarak denetimsiz ithal edilmesi bu zamanın özelliklerindendir.¹⁹ 1938'e gelindiğinde "fabrika" denebile-

¹⁷ a.g.e., s. 169.

¹⁸ a.g.e.

¹⁹ İsmail Cem, *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*, s. 269. Doğan Avcıoğlu *Türkiye'nin Düzeni*, Cilt 1, s. 165.

cek çok az sayıda işyeri vardı, sanayi kuruluşlarının %90'ı "fabrika denilemeyecek birtakım derme çatma tesislerdi."²⁰

Bir yabancı gözlemcinin sözleriyle:

Yerli kapitalistlerin yabancı kuruluşları satın almada gösterdikleri beceriksizlik (veya isteksizlik) bu işin devlete düşmesi demekti...²¹

Özel sektörün ülke için hayati önem taşıyan altyapısal atılımları gerçekleştirememesi, dünya ekonomik buhranının liberal ekonomiye indirdiği darbe ve çevrede görülen devletçilik örneklerinin görece başarılı oluşları, Türkiye'de de Devletçilik (Etatism) çığını açtı. Devletçi ekonomide de amaç kendi kendine yetecek düzeye ulaşmaktı. Bütün çabalara rağmen bu yol da ülkeyi düzlüğe çıkaramadı ve İkinci Dünya Savaşı'nın başladığı günlerde Türkiye ekonomik bağımsızlığın zorlaştığını ve savaşın kendi koşullarını getirdiğini gördü.

Savaş Ekonomisi ve Tarım Sorunu

Genç cumhuriyeti en çok zorlayan ekonomik sorun tarım sorunu olmuştur. 1939'da Türkiye nüfusunun %70'i tarımla uğraşıyordu. 1940 sayımına göre 17.820.950 olan toplam nüfusun 13.475.000'i kırsal kesimde yaşıyordu.²² Toprak Reformu ülkede ilk kalkışılan işlerden biriydi. 1923'ten sonra bu konunun üzerine gidilmiş ama başarılamamıştı. 1920'lerde nüfus mübadelesi sonucu boşalan toprakların çoğu büyük toprak sahiplerinin eline geçmişti.

Reform hareketi en üst düzeyde iyi niyetle ele alınmış olmasına karşın yerel düzeyde yolsuzluklar ve düzensizlikler görülüyordu.

Atatürk döneminin toprak sorununa ait ilk ciddi denebilecek istatistik 1938 yılına aittir. 35 ilde yapılan ve diğer illere teşmil edilerek bulunan bu rakamlara göre tarımdaki mülk sahiplerinin %0,25'i (binde iki buçuğu) toprakların %14'üne (binde yüz kırk) sahiptir. Bu oran aynı korkunç eşitsizliğin yansıdığı 1913 rakamlarıyla hemen hemen eşittir. Tek cümleyle özetlendiğinde Cumhuriyet'in bu ilk dönemi köylünün yüzyıllardan beri sürdürdüğü yoksul yaşantısına hiçbir değişiklik getirmemiştir.²³

²⁰ Aydemir, *İkinci Adam*, Cilt II, s. 394.

²¹ Robinson, *The First Turkish Republic*, s. 105.

²² Aydemir, *a.g.e.*, s. 60.

²³ İsmail Cem, *op. cit.*, s. 309.

Çağlar Keyder ve Şevket Pamuk ise 1935'te hububat üretiminde 1929 yılı düzeyine oranla gerileme görüldüğüne işaret etmektedirler. 1930'ların ikinci yarısında Toprak Reformu konusunun üzerine gidilmiş ve böylelikle Türkiye'nin kendine yeterli olmayı hedeflediği dönemde tarım kesiminden sanayi kesimine artık aktarımı gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. İkinci Dünya Savaşı yıllarında ise, "Anadolu tarımı... çok büyük darbe yemiştir, üretim düzeyleri çok önemli gerilemeler göstermiştir... Buğday üretim düzeyi 1938'den 1945'e yüzde 49, 1938 sabit fiyatlarıyla toplam hububat üretimi ise 1938'den 1945'e kadar yüzde 52 oranında düşüş göstermiştir..." Yetişkin nüfusun bir milyon kadınının askere alınması, öküzlerin ordu adına müsaderesi, çiftçinin ürününü değerinin altında devlete satmaya zorunlu tutulması, savaş koşullarının ağırlığına dikkati çekmektedir.²⁴

Sorun sanayide olduğu gibi tarımda da gerçek kalkınmaya geçilmeden önce yoğun ve uzun bir onarımın gerekliliğiydi. Hershlag'ın da dikkati çektiği gibi uzun ve sürekli savaşlar yıkımı yaygınlaştırmış, tarımı bazı yörelerde yok etmişti. 1920'lerde saptanan verimdeki artış bu çerçeve içinde değerlendirildiği zaman görülür ki bu ancak 1913 düzeyine yaklaşılmış demektir. Örneğin tütün üretiminde 1930'ların başında Türkiye ancak 1913 yılının düzeyine ulaşmıştı.²⁵

İnönü'nün Cumhurbaşkanı olduğu yıl (1938) ulaşım güçlükleri İstanbul'da Çin pirincinin Samsun pirincinden daha ucuza satılmasına neden oluyordu.²⁶

Hershlag, tarım ülkesi olan Türkiye'de o yıllarda kalkınmanın gerçekleşmesi için tarımda kalkınmanın zorunlu olduğunu vurgular. Ama bu olmamıştır ve genel kalkınma düzeyini olumsuz yönde etkilemiştir: "Devletçilik dönemindeki reform tarımda ilerlemeyi sağlayamadı."²⁷ Şevket Süreyya Aydemir de İnönü'nün Cumhurbaşkanı olduğu sıradaki durumu şöyle anlatır:

... Yani Tek Şef, Tek Parti ve Otoriter Hükümet Nizamı, Türkiye'nin temel meselesi veya temel meselelerinden biri olan toprak ve ziraî siyaset

24 Çağlar Keyder ve Şevket Pamuk, "1945 Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu Üzerine Tezler", *Yapıt*, Aralık-Ocak, 1984-85, s. 52-63.

25 Hershlag, s. 174.

26 Aydemir, *op. cit.*, s. 62.

27 Hershlag, s. 190.

alanında, kendi varlığının hikmetini hiç bir suretle uygulama alanına koymadı...²⁸

Uygulamadaki bir başka önemli eksiklik de savaş ekonomisi hazırlıklarında görülüyordu. Dünyanın muhtemel bir savaşa yaklaştığı yıllarda bu konuyla hiç denilecek kadar az ilgilenildi.

Ekonominin savaş koşullarına ayak uydurmasını sağlama amacını güden bir rapor ancak savaşın ilk haftasında, 8 Eylül 1939'da CHP yönetim kuruluna getirildi. "Milli Korunma Kanunu" olarak yasalaşması ise 26 Ocak 1940 tarihini buldu.

Gerçek şudur ki, savaş ekonomisi bakımından zaten ele alınmamış, geri ve örgütsüz bir ülke olan Türkiye'de bu alanda başvurulmak istenen zorunlu tedbirler de bürokrasinin duvarlarına vurarak yıpratılmış ve tesirsizleştirilmiştir...²⁹

Aydemir bu tutumda genel savaş bezginliğinin payını haklı olarak vurgulamaktadır. Ülkenin her tehlikeye karşı savunulması gerektiğini söyleyen Atatürk bile "... memlekette devamlı bir askeri hava yaratmaktan daima kaçındı.."³⁰ Ülke 1909'dan beri sürekli savaşıyordu, yorgundu, savaş ekonomisi planları askıda kaldı... "Biz İkinci Dünya Savaşı'ndan önceki yıllarda ne hükümetçe ne aydınlar tarafından ne de orduca bu konuya yönelemedik."³¹

Sanayinin, tarımın, ulaşımın, ticaret ve fiyat politikasının milli savunmayla yakından ilintili olmaları gerekirdi, bu sağlanamadı. Savaş sırasında sivil ve askeri kesimlerin iâşesinde ciddi zorluklarla karşılaşıldı. Hükümetin, üreticinin ürününü düşük taban fiyatlarıyla ve zorunlu olarak kendisine satmasını zorunlu kılması, yaygın hoşnutsuzluğa yol açtı. "Tarımsal siyasetin ve tarımsal gelişmenin Cumhuriyet yılları boyunca da harekete geçirilememiş olması, İkinci Dünya Savaşı içinde bütün acı gerçekleriyle sonuçlarını ortaya serdi."³²

28 Aydemir, *op. cit.*, s. 63.

29 *a.g.e.*, s. 74. Başka bir bağlamda Aydemir şunu söyler: "... memleket, bir savaş ihtimali karşısında hemen her cephesi ile halsiz ve yetersizdir..." *İkinci Adam*, Cilt 2, s. 131.

30 *a.g.e.*, s. 206.

31 *a.g.e.*

32 *a.g.e.*, s. 199.

Dış Etkiler

İkinci Dünya Savaşı yıllarındaki gelişmeler ele alındığında, 1922'den beri güdülen ekonomik ve politik alanlardaki bağımsızlığı koruma siyaseti göz önünde bulundurulmalı, yeni nesil Türk Devlet adamlarının psikolojik formasyonunu oluşturan iç işlerine müdahale korkusu unutulmamalıdır.³³

Bu devlet adamları, kalkınmayı dış borçlar veya yabancı danışmanlar gibi dış unsurlara bağlanmadan gerçekleştirmek istiyorlardı. Uygulamada bunun olanaksız olduğu görüldü. Alman ekonomisinin tekrar dış pazarlara açılması ve Hitler'in iktidara gelmesi Türkiye'nin önemli ölçüde dış finansmana ihtiyaç duymasıyla aynı zamana rastlar. Almanya'yla politik ilişkiler normal bir dostluk düzeyindeydi, ama, bu sıralarda ekonomik ilişkiler ön plana geçmiştir.

Almanya için ekonomi politik egemenlik sağlamak için bir araçtı ve geleneksel nüfuz alanı olan Balkanları tekrar ele geçirme çabası içindedi. "Almanya'nın coğrafi konumunun bu yöredeki ülkelere yakınlığı onun burada ekonomik ve politik baskı uygulamasını mümkün kılıyordu."³⁴ Politik ve ekonomik nüfuzun Almanya'nın dış ilişkilerinde birbirlerini nasıl tamamladıkları Alman Dışişleri'nin "Türk-Alman Ekonomik İlişkileri" başlıklı genelgesinden kolayca anlaşılır. Bu belgede "*clearing*" ve kredi antlaşmalarının hızlandırılmasının gerekçesi şöyle verilmektedir: "Türkiye'yi Almanya'ya ekonomik alanda daha sıkı bağlamak ve böylece bu ülkedeki politik etkinliğimizi artırmak"³⁵. Türkiye dış ticareti ile dış politika felsefesi arasında sürekli uyum sağlamaya çalışmıştır: "Aslında (Türkiye'de) diplomatik mücadelenin değerlendirilmesi pazar çekişmeleri ve borçlanmalar ışığında yapılmalıdır."³⁶ 1930'ların ortalarına gelindiğinde Almanya'ya ekonomik bağımlılığın dış politika felsefeleriyle bağdaşmadığını gören Türk devlet adamları, çok yanlı bir dış ticaret arayışı içine girdiler. Bu bağlamda tümüyle başarılı oldukları söylenemez. 1937'ye gelindiğinde Almanya Türkiye'nin yün iplik ve kumaş ihtiyacının %78'ini, demir ve çeliğin %69,7'sini, makine ve mamul maddelerinin %61'ini, kimyevi maddele-

33 W. N. Medlicott, *Economic Blockade*, Vol. I, s. 269.

34 Zhivkova, *op. cit.*, s. 73.

35 D.G.F.P. Series D. Vol. 5, No:545.

36 Barbara Ward, *Turkey*, s. 91.

rinin %55,4'ünü temin ediyordu. Buna karşılık Türkiye'nin ham yünü-
nün %75'ini, ham pamuk ve kromunun da %70'ini alıyordu.³⁷ 1939'da
Almanya halen Türkiye'nin ihraç mallarının %50'sini alıyordu. Sorun
Türkiye'nin ihraç mallarının çoğunun tarımsal hammadde oluşundan
kaynaklanıyordu. (Burada önemli istisna kromdu.) İngiltere ve Fransa
bu maddeleri sömürgelerinden veya eskiden beri ticaret bağlantıları
olan ülkelerden daha uygun koşullarla sağlıyorlardı. Örneğin pamuğu
Mısır'dan, şekeri Fransız Batı Hint Adaları'ndan, tütünü Amerika'dan
temin ediyorlardı.³⁸ Kurat, Alman pazarından çekilmenin o yıllarda
Türkiye'ye zarardan başka bir şey sağlamayacağına işaret eder. Ayrıca
Türk tarım ürünlerinin çoğunun kalite bakımından dünya standartları-
nın altında oluşu, bunların zorlukla alıcı bulması demekti. Bunları bü-
yük çapta satın alabilecek tek ülke olarak Almanya kalıyordu: "Böylece
Türk ziraat istihsalini destekleyen yegâne piyasa, Almanya'da bulun-
yordu"³⁹ Almanya birçok bakımdan Türkiye'nin en doğal ticaret orta-
ğydı, gene Kurat'ın sözleriyle: "Görülüyor ki eğer Türkiye Almanya
ile bağlarını koparacak olursa, Almanya en iyi müşterisini kaybetmiş
olacaktı."⁴⁰

Almanya'nın ve Türkiye'nin ekonomik yapıları birbirlerini tamamlar
nitelikteydi. 1940-44 yılları arasında İngiltere Türkiye'den hiç pamuk
almadı. Buna karşılık Almanya 1942'de 1.318 ton, 1943'te 1.580 ton
ve 1944'te 3.325 ton pamuk aldı. Buna ek olarak Almanlar Türk tarım
ürünlerine piyasa rayiçlerinin üstünde fiyat ödemeye razıydılar.⁴¹

Bu koşullarda Türkiye'nin seçenekleri azalıyor, dengeli bir ticari po-
litika izlemesi zorlaşıyordu. Almanya ile ticaret, Hitler'in ekonomik iş-
lerdeki sağkolu Schacht'ın geliştirdiği "*clearing*" sistemiyle daha da ko-
laylaşıyordu. Bu sistemde Türkiye'nin ihtiyaçları için Almanya'da bir
fon açılıyor ve bu fon karşılığı Türkiye hammadde veriyordu.

37 Medlicott, *a.g.e.*, s. 270-71.

38 Ward, *op. cit.*, s. 91.

39 Yuluğ Tekin Kurat, "İkinci Dünya Savaşı'nda Türk Alman Ticaret'i", *Belleten*, Cilt XXV, s. 96-100. "Nitekim Alman profesörleri, teknisyenleri ve inşaat firmalarına Türkiye'de iş sahaları bulunuyordu."

40 *a.g.e.*

41 *a.g.e.*

Hitler'in "ekonomik dâhisi"nin sözleriyle:

Böylece tarımsal ve diğer hammadde üreten ülkeleri saptamak ve bunlardan Alman mamul malları karşılığı gıda ve hammadde vermeye hazır olanlarla ilişkiye geçmek gerekiyordu.

Bize mal satan yabancı ülkelere siparişlerimizin bedeli onlara açtığımız hesaba Alman parası olarak yatırılmak suretiyle ödeniyordu. Bu parayla Almanya'da istediklerini satın alabiliyorlardı.⁴²

Bu sözlerin yüzeyindeki uzlaşmacı tavıra rağmen gerçeğe vuruldukları tablo bir hayli değişiyordu. Bu sistemin hammadde satıcısına sağladığı kolaylık döviz transferini gerektirmemesiydi. Ama aynı zamanda bu durum hammadde satıcısı için seçeneklerin azalması ve mal sattığı ülkeye bağımlı duruma düşmesi demekti. Bu tür "*clearing*" antlaşmalarıyla Türkiye başka ülkelerle ticaret özgürlüğünü yitiriyor, Almanya'ya sattığı hammaddelerin bedelini ancak Almanya'da değerlendirebiliyordu. 1936'da Schacht Türkiye'yi ziyaret etti ve geniş kapsamlı sulama projelerinde Alman sermayesine öncelik tanınmasını önerdi. Bu, Türk tarımının da Alman sermayesine bağımlı kılınması demekti.⁴³ 1937'nin sonuna gelindiğinde Türkiye'nin ticari ilişkilerinin %78,2'si *clearing* antlaşmaları yoluyla, %17,9'u serbest dövizli memleketlerle mübadeleler olarak, ve ancak %3,9'u *clearing* veya benzeri antlaşmalarla bağlı bulunmadığı ülkelerle gerçekleşiyordu.⁴⁴ Bu durumda Aydemir *clearing* antlaşmalarıyla bağlı bulunduğumuz ülkelerle ilişkileri şöyle tanımlar: "Başka ülkelerden dövizle alabileceğimiz ithal mallarını da onlardan almak kendi kendine doğuyor, bu suretle de onların fiilî vesayeti altına kayıyorduk."⁴⁵

Bir başka sorun da Türk mallarının dışarıya ulaşmasını sağlayacak güzergâhların kısıtlı oluşuydu. Avrupa ile demiryolu bağlantısı ve Tuna Nehri savaşın ilk zamanlarında Almanlara geçti. 1940'ta İtalya'nın savaş girmesiyle deniz ticareti tehlikeye giriyordu. Kalan tek yol olan Basra Demiryolu, fazla bir ticaret hacmi kaldıracak nitelikte değildi. Almanların Yunanistan'ı işgali ve Karadeniz'deki limanların çoğunu ele geçirmeleri Boğazlar'daki ticaret akımı üzerinde söz sahibi olmaları demekti.

42 Hjalmar Schacht, *Account Settled*, s. 81.

43 R. Davos, *Faşist Almanya'nın Türkiye'ye Yayılsı*, s. 13.

44 Aydemir, s. 67-68.

45 *a.g.e.*

Ama gene de 1930'ların ortalarına gelindiğinde Türkiye, dış ticaretini İngiltere'yle gelişen yakınlaşma sürecine uydurmaya çabalıyordu. 1936'da Karabük Demir Çelik tesislerinin inşaatının ihalesini Alman Krupp firması kazanamıyor bu inşaat İngiliz Brassert şirketine veriliyordu. 27 Mayıs 1938'de 16 milyon sterlinlik İngiliz-Türk Kredi Antlaşması imzalandı. Bunun 6 milyon sterlini silahlanmaya, 10 milyonu ise mamul maddelere ayrılıyordu.

Kendi kendine yeterlilik siyasetinin yürümediğini gören Türk devlet adamları çözümü sıkı pazarlık ve tarafları birbirine karşı oynama yolunda aradılar. Yönetici kadro bu yöntemle durumdan en olumlu sonuçları çıkarmaya ve savaşan her iki taraftan da kendisi için en elverişli koşulları sağlamaya yöneldi. Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Numan Menemencioğlu'nun 1938 Temmuz'undaki Almanya ziyareti sırasındaki tutum bu yaklaşımın iyi bir örneğidir. Alman yetkilileri Türk-İngiliz Kredi Antlaşması'yla ilgili kaygılarını dile getirmiş ve Almanya'nın Türkiye'de ikincil bir duruma düşmesine göz yumamayacaklarını belirtmişlerdi. Menemencioğlu, Almanya'ya Türk-Alman ticari ilişkilerini geliştirmek için geldiğini söyledi. Türkiye'de "bazı çevrelerin" tek ülkeye bağlı bir ticari politikadan kaçındıklarını, ama gene de Türkiye'nin sanayi malları ihtiyacının çok büyük olduğuna ve İngiltere ile yapılan anlaşmaya rağmen Almanya'ya çok büyük bir pay düşeceğine işaret eden Menemencioğlu Almanlara güvence verdi: "... (Menemencioğlu) İngiltere'nin Almanya aleyhine kayırılmayacağına dair teminat vermeğe hazır olduğunu söyledi."⁴⁶ Ancak tam bu günlerde Türkiye'nin eğilimi Avrupa'da tırmanan gerilimi gözönünde bulundurarak İngiltere ile daha yakın siyasi ve ekonomik ilişkiler geliştirmekti.

Menemencioğlu'nun Almanları ümitlendirmesinin ve Türkiye'nin her türlü öneriye açık olduğunu ima etmesinin amacı ülke savunması için hayati önem taşıyan malzemelerin elde edilmesiydi:

"... M. Numan (Menemencioğlu) Almanya'dan savaş malzemesi tedarikleriyle ilgili sorular sordu ve bunun sevkiyatının devamıyla Türkiye'nin İngiltere'den daha bağımsız hareket edebileceğini söyledi."⁴⁷

⁴⁶ D.G.F.P. Series D: Vol 5, No:546: Numan Menemencioğlu ile Alman Genel Sekreteri Weizsacker ve Ticari Sekreter Clodius arasındaki görüşmelerin zabitleri.

⁴⁷ *a.g.e.*

Menemencioğlu'nun taktiği Osmanlıdan beri gelenekselleşmiş “ta-rafları birbirine karşı oynama” taktiği idi; tam bu sıralarda İngilizlere de savaş malzemesi yardımını artırırlarsa Türkiye'nin Almanlardan daha bağımsız hareket edebileceği söyleniyordu. Türk-Alman ticari müzake-relerini özetleyen genelgede, 1938 yılında İngiltere'yle yapılan anlaş-maya rağmen Türkiye'nin bir miktar ham madeni ve buğdayı aynı yıl zarfında Almanya'ya yollaması garantiye bağlanıyordu:

Menemencioğlu Türkiye'ye döndükten sonra Almanya'ya özellikle krom madeni ihracatı hacminin artırılmasına çalışacağına söz verdi, önümüzde-ki yıl zarfında bu miktar yılda 15.000 tondan yılda 100.000 tona çıkarıla-caktır.

Alman heyeti başkanı Clodius'a göre Türk-İngiliz ticari anlaşması hakkında da Menemencioğlu şöyle konuşmuştu:

Almanya ile de böyle bir antlaşma yapmaya her zaman hazır olduğunu, hat-ta bunun politik nedenlerden dolayı arzu edildiğini belirtti.⁴⁸

Bu “politik nedenler” İngilizlerden daha bağımsız hareket etme is-teği olabilir. Menemencioğlu'nun taktikleri Ocak 1939'da istenilen so-nucu doğurdu: Türkiye'ye 150 milyon Reichmark kredi garantileyen Türk-Alman Kredi Antlaşması imzalandı. Bu meblağ, madencilik tesis-leri, tarım kalkınma programı, enerji santralleri, demiryolu vagon ve şi-mendiferleri, ticaret filosu ve 60 milyon marklık askeri malzeme olarak sıralanan kalemlere harcanacaktı.⁴⁹ İkinci Beş Yıllık Planın dış finansma-nı büyük ölçüde bu anlaşmayla sağlanıyordu.

Ama söz verildiği gibi krom ihracatı artırılmadı. Alman-Sovyet ant-laşmasına tepki olarak, 1939 Ağustos'unda Türkiye Almanya ile ticaret antlaşmasını yenilemedi. Bu durum ihracatta önemli sorunlara yol açtı: “(1939'da) Fransa ve İngiltere'nin Türkiye'den alacak mal bulmaları her zamanki kadar zordu.”⁵⁰ İngilizler bu durumun Türkiye'yi gene Almanya'ya doğru itmesinden çekiniyorlardı. Bu dönemdeki Türk-İn-

48 *a.g.e.* No: 549. Krom, stratejik önemi olan ve Almanlar'ın elde etmek için Türki-ye'ye sürekli baskı yaptıkları bir madendi. Zırhlı araçlarda kullanılan yüksek vasfılı çelik üretimi için gereklidi. Krom meselesi daha ayrıntılı biçimde ele alınacaktır.

49 Medlicott, *op. cit.*, s. 259.

50 Ward, *op. cit.*, s. 94.

giliz krom müzakerelerinde Türkiye durumu lehine değerlendirmekte gecikmedi. 26 Ekim 1939'da İngiltere yılda 200.000 ton Türk kromu almaya razı oldu. Buna karşılık Almanya'ya krom satılmayacaktı. Ancak, 30 Ekim'de Türk tarafı taleplerini artırdı.

İngilizler bunu pek hoş karşılamadılar ve “şimdiye kadar Türklere oldukça iyi davrandıklarını”, Türkiye'nin, “bir müttefik olarak ahlaki açıdan Almanya'ya krom satmaması gerektiğini” savundular.⁵¹

Ancak Menemencioğlu'nun düşüncesine göre Türkiye'nin çıkarlarının korunması açısından gerekirse pazarlıkta en katı, en gerçekçi tavırlar gündeme geliyordu. 1939 Kasım'ında Londra'da Menemencioğlu ve Foreign Office Genel Sekreteri Halifax arasındaki müzakereleri Medlicott şöyle değerlendirir: “Genel Sekreter Numan Menemencioğlu zaman zaman karşısındakini çileden çıkartacak kadar becerikli bir müzakereci olduğunu gösterecekti.”⁵² Menemencioğlu İngilizlere Almanların krom verilmediği takdirde diğer bazı Türk mallarını da almayı reddettiklerini söylüyordu. Bu durumda Türkiye'nin mallarına başka bir pazar bulunmaması halinde, Almanlara krom satmak zorunda kalacağını belirtiyordu. Genel Sekreter aynı zamanda Türkiye'nin ivedi olarak silah ihtiyacını karşılaması gerektiğini söylüyor ve bir kısım savaş malzemesi karşılığı Almanlara 30.000 ton krom verileceğini belirtiyordu. Bu sözler amaçlandığı gibi İngiliz tarafını telaşa düşürdü ve 7 Aralık 1939'da İngiliz Dışişleri böyle bir davranışın akde vefasızlık olarak görüleceğini belirtti. “Türk hükümeti samimi olarak ülkelerinin savunmasını düşünmekle beraber durumu en kârlı şekilde değerlendirmeye bakıyordu.”⁵³

Menemencioğlu'nun taktiklerinden bir diğeri de ihraç mallarını bloklar halinde alarak talebi yüksek olan bir malla talebi düşük olan malları bir “paket” haline getirmesiydi. Örneğin krom isteyen alıcı aynı “paket” içinde kuruyemiş de almak zorunda bırakılıyordu. (Tabii yukarıda görüldüğü gibi bu durum ters yönde de gelişebiliyor, karşı taraf tarım ürünlerini almak için bazı stratejik madenlerin de kendisine satılmasını şart koşabiliyordu.)

51 Medlicott, s. 273.

52 *a.g.e.* s. 274.

53 *a.g.e.*

Bu şekilde İngilizler 2 milyon sterlin değerinde kuruyemiş almaya mecbur kıldılar. Menemencioğlu İngilizlerden Türk kromunun tûmünü 20 yıllık bir süre için istihsal etmelerini garantileyen bir kontrat istedi, İngilizler reddettiler. Ama, “sonraki olaylar gösterdi ki İngilizlerin bu aşamada kabul etmeleri çok daha akıllıca olurdu; 1940 Ocak’ındaki temkinlilikleri onlara ilerde çok daha pahalıya mal olacaktı...” Bu arada Fransızlar Türk kromunun tonuna 105 şilin fiyat önerdiler. Bu fiyatı İngilizler “insafsızca ve gereksizce yüksek” buldular.⁵⁴ Ama bu stratejik madene duyulan ihtiyaç arttıkça bu fiyat ton başına 270 şiline çıkacaktı. Genelde İngilizlerin küçümseyerek “kapalıçarşı içgüdüleri” olarak niteledikleri tutumdan Türkiye çok kazançlı çıkacaktı.

Savaş patlak verdikten sonra da Türkiye’de Alman nüfuzunun artmasından korkan İngiltere, savaşın kaderi aleyhine geliştiği zaman bile Türkiye’yi kollamaya devam etti. Diğer tarafsız ülkelere yollanan askeri malzemenin kısıtlanmasına karşın Türkiye bu uygulamanın dışında tutuldu. Türkiye için gerekli sivil ve askeri tûm malzemenin ulaştırılması için çaba harcandı:

Bazı durumlarda gereksiz ve pahalı olsalar dahi Türk mallarını alarak karşılığında İngiltere’nin çok ihtiyacı olduğu malların verilmesi kararlaştırıldı.⁵⁵

Buna karşın 1940 Ocak’ında Londra’da yapılan antlaşmaya göre istihsal edilmesi gereken kromun hazirana geldiği halde bir tonunun dahi İngilizler tarafından sipariş edilmemiş olması Türkiye’de hoşnutsuzluk yaratmıştı. 1940 Temmuz’unda Türk-Alman Ticaret Antlaşması imzalandı ve bu antlaşmanın yürürlük süresinde 21.400.000 TL’lık bir ticaret hacmi öngöröldü. Buna ek olarak Almanya Türkiye’ye gidcek malların nakliye masraflarını da üstlendi. Avrupa’daki Alman egemenliği pekiştikçe Türkiye’nin Almanya ile ticaretini artırmaktan başka bir seçeneği kalmıyordu. 1 Mayıs 1941’de İngiliz Dışişleri Bakanlığı’nın Güney Avrupa masası görevlisi G. L. Clutton, Türkiye’de enflasyonun ve giderek artan fiyatların Türkiye’yi Almanya’ya yakınlıştıracağından korktuğunu belirtiyordu: “İthalatını artırmak ve durumunu düzeltmek için Türkiye Almanya ile ekonomik ilişkilerini eski düzeyi-

54 a.g.e., s. 272.

55 a.g.e. Cilt 2, s. 604.

ne çıkarabilir. Bütün Avrupa'nın üretimini elinde tutan Almanya Türkiye'de genel tüketim mallarına artan talebi karşılayacak durumdadır.⁵⁶ Gerçekten de olaylar böyle gelişmiş, ihracat pazarları ve mamul madde ihtiyacını karşılamak için Türkiye Almanya'ya dayanmıştır. Yükselen Alman egemenliği İngiltere'ye bu alanda hareket olanağı tanımamıştır.

Savaş uzadıkça Türk ekonomisinin durumu daha da güçleşiyordu. Büyük bir orduyu sürekli seferberlik halinde tutmak ve bütçenin giderek artan bir oranının askeri harcamalara ayrılması altından zor kalkılan bir yük oluşturunuyordu. Her zaman yüksek olan vergiler savaş sırasında daha da arttığı halde yeterli olmaktan uzaktı. Gelir vergisi devlet gelirinin ancak %15'ini teşkil ediyordu. Tekel gelirleri %20-25 arası değişiyor, kalan %60'ı tüketim malları vergileri ve gümrük vergileri oluşturunuyordu. Fakat "Güvenlik, kalkınma projeleri, ve borç ödemeleri sürekli artan gelir gerektiriyordu."⁵⁷ 24 Nisan 1941'de Londra'daki Türk büyükelçisi İngiliz Dışişleri Bakanı Eden ile yaptığı görüşmede "Durumun giderek zorlaştığına ve uzun süredir seferberlik halinde tutulan ordunun bütçeyi zorladığına" ve sürekli iâsesi gereken askerin aynı zamanda tarım sektörünün işgücünü azalttığına dikkat çekiyordu.⁵⁸ 1941 yılının başında Dışişleri Bakanı Saracoğlu'nun Eden'a mali yardım konusunda başvurusu üzerine 1 Mayıs 1941'de Foreign Office'den çıkan genelge durumu şu sözlerle değerlendiriyordu:

(Türkiye'de) ... Askeri harcamalar ancak borçlanma, krediler ve diğer olağanüstü yöntemlerle karşılanabilecek düzeye ulaşmıştır.⁵⁹

Almanlar gibi İngilizler de Türkiye'nin ekonomik sorunlarını, özellikle teknoloji ve sanayi malları açığını, kendilerine politik çıkar sağlamakta araç olarak kullanmaya çalışmışlardır. 5 Aralık 1943'te Foreign Office, İngiliz Büyükelçisi Hugessen'e yolladığı talimatta İnönü'ye derhal savaş girmesi için baskı uygulamasını söylüyor ve kendisine açıkça şu hususun belirtilmesini istiyordu: "... Türkiye üzerine düşeni yapmadığı takdirde, savaştan sonraki yıllarda Atatürk'ün düşü ve İnönü'nün eme-

56 FO: 371/R 4935/378/ 44.

57 Hershlag, s. 183.

58 FO: 371:/R 4482/378/44.

59 FO: 371:/R 4935/378/44.

li olan Türkiye'nin sanayileşmesi için zorunlu sanayi mallarını kesinlikle elde edemeyecektir.”⁶⁰

İlginçtir ki bu taktik 1923'te Curzon tarafından İnönü'ye karşı uygulanmak istenen taktiğin aynısıdır. Fakat bu tür baskılar ancak amaçlananın tersine sonuç doğurabilirdi.

Türk devlet adamları “Atatürk'ün düşü”nün ne kadar kolay zedeledileceğinin ve bir tek hatalı hareketin yirmi yılda kaydedilen ilerlemeyi nasıl bir anda yok edebileceğinin fazlasıyla bilincindeydiler.

Savaş öncesi yıllarda ve savaş süresinde Türkiye'nin ekonomik durumunun kısaca gözden geçirilmesinden özet olarak şu sonuçları çıkarabiliriz: Tarım ve sanayide gerçek kalkınmaya geçilmeden önce uzun bir onarım dönemine ihtiyaç vardı. Bu durum Türk ekonomisine o denli büyük bir engel oluşturuyordu ki savaş patlak verdiğinde ilerlemenin ancak ilk kıpırtıları görülmekteydi. Genç Cumhuriyet'in yönetici kadrosu İkinci Dünya Savaşı gibi topyekûn bir savaşta hiçbir çıkarları olmadığını görüyorlardı. Tutarlı bir savaş ekonomisi için alınmış olan önlemler yetersizdi. Kendi kendine yeterlilik çabaları başarısız olmuştu. Bu durumda dışa bağımlı duruma düşülecekse bu en azından en elverişli koşullarda olmalıydı.

60 FO: 371:/R 12707/55/44.

BÖLÜM 3

ASKERİ YETERSİZLİK

Bilindiği gibi topyekûn bir savaşta bir ülkeyi askeri ve sivil sektörler olarak ayırmak olası değildir. Birinin gücü öbürüne dayanır. İkinci Dünya Savaşı patlak verdiği zaman Türkiye her iki sektörde de hazırlıksızdı. Sanayideki yetersizlik askeri alana teknolojik bir savaşa hazırlıksızlık olarak yansiyordu:

“Türkiye sanayisinin ilkel düzeyinin en belirgin göstergelerinden biri de savunma önlemlerindeki yetersizliktir.”¹ Türkiye’nin bu yıllardaki askeri potansiyelinin gerçekçi bir gözle değerlendirilmesi devlet adamlarınca savaşın dışında kalmaya neden gerek duyulduğuna ışık tutacaktır.

Savunma ve güvenlik Cumhuriyet’in başlangıcından beri birincil önem taşıyan konulardı. Lozan’da görüşmeler sürerken dahi İnönü seferberliğin devamını istemiş ve böylece sözünü askeri güçle desteklemesini bilmişti. Bu anlayış dış politika felsefesinin temel direklerinden biriydi; müzakere ve anlaşmalar yoluyla sorunların çözümü her zaman aranmalıydı, ama saldırıya silahla karşı koyulacağı konusunda en küçük kuşku bırakılmamalıydı.

Lozan’da alınan ders İkinci Dünya Savaşı’nın çetin günlerinde uygulandı:

Türkler, Almanları da İngilizleri de ihtiyatlı davranmaya mecbur kıldılar. Zira vatanperverlik en yüksek raddedeydi ve her saldırıya karşı koymaya kesinlikle azimliydiler. Aynı zamanda modern olmasa da sayıca büyük bir orduları vardı ki bu ordu cesaretiyle ve savaştaki yılmazlığıyla ünlüydü.²

1 Barbara Ward, *Turkey*, s. 90-93. Bu kitap 1942 yılında yazılmıştır.

2 Langer and Gleason, *The Undeclared War*, s. 801.

Ordunun büyük ve cesaretiyle ün yapmış olmasına karşılık modern savaşın getirdiği koşullar onun uzmanlaşmış ve birçok dalda yetiştirilmiş kadroları olmasını gerektiriyordu. Bu bağlamda Türk Silahlı Kuvvetleri'nin araç, gereç ve yetiştirilişi kesinlikle yetersizdi.

1923'ten sonra Türklerin savaştan bezdiklerini gösteren belirtiler vardır. Aydemir bu yıllarda askeri konulardan ekonomik konulara, savaştan onarıma doğru bir eğilim sezinlemektedir. Bu yazar Atatürk'ün kendisinin de ülkeyi sürgit devam eden bir muhasara mantığından çıkarmaya çalıştığını vurgulamıştır:

“Türk milleti yakın tarihinde o kadar savaş görmüş ve o kadar savaştan yorulmuştu ki, Cumhuriyet yıllarında Türkiye’de savaş edebiyatına ve bu arada savaş ekonomisi gibi konulara bir nevî bıkkınlık hali sürmüştü... Nitekim Atatürk de milleti bağımsızlık davasına karşı daima uyanık tutacak davranışlara rağmen, memlekette devamlı bir askeri hava yaşatmaktan kaçındı.”³ Nitekim İzmir İktisat Kongresi’nde Türk devletinin “Cihangir” değil de “iktisat” devleti olarak ele alınışı bu perspektif içinde değerlendirilmelidir.

Frey, 1930’larda Türkiye’de savunma bakanının artık “bakanlar piramidinin” en üstünde yer almadığını ve burasının içişleri bakanına geçtiğini kaydeder.⁴ Dolayısıyla askeri çağdaşlaşma (her ne kadar bütçeye yük olan büyük sayıda asker silah altında tutulsa da) birincil önemi olan bir konu teşkil etmiyordu.

1930’ların ortalarında, Avrupa ve Dünya olaylarının tehlikeli bir görünüm almasından sonra Türk devlet adamlarınca savunmaya daha fazla önem verilmekle birlikte, Avrupa standartlarına göre Türk ordusu halen çok ilkel idi. 1937’de yıllık raporunu Londra’ya yollayan İngiliz büyükelçisi raporunu şu sözlerle noktalamıştı: “Silahlanma politikası sürüyor ama tamamlanmaktan çok uzaktır...”⁵

Rapor, ordunun 22 tümeninden oluştuğuna fakat mekanizasyonun yavaş ilerlediğine işaret ediyordu. Tankların ve zırhlı araçların eksikliğine dikkat çekiliyor ve “bazı (zırhlı) birliklerin tatbikat veya teftişlere katılmak için Trakya’dan Anadolu’ya sonra yeniden Anadolu’dan Trak-

3 Aydemir, *İkinci Adam*, Cilt 2, s. 206.

4 F. Frey, *The Turkish Political Elite*, s. 234.

5 FO: 371/E 2214/ 44.

ya'ya geçirildiği..." söyleniyordu.⁶ Ordunun efektif sayısının 120.000 olduğu kaydediliyordu. İlginçtir ki raporda Türk Genelkurmayı'nca İtalya'nın bu dönemin başlıca tehlike unsuru olarak değerlendirildiğine ve tatbikatların İzmir bölgesinde yoğunlaştırıldığına dikkat çekiliyordu. Denizden yapılacak bir çıkarma harekâtına karşı savunmayı hazırlayan manevralar saldırganın "açıkça söylenmese de İtalya" olduğu varsayımıyla yapılıyordu.⁷

Ülkenin batı sahillerinde denizden gelecek bir saldırıya karşı koyacak şekilde tahkimat yapılıyordu. İngiliz elçisi aynı raporunda Türk askeri makamlarından bilgi edinilmesinde çekilen zorluklardan söz ediyor ve gizlilik perdesinin birçok konuyu örttüğünü söylüyordu. Rapor şöyle sonuçlanıyordu: "Savunma programının tamamlanması daha birkaç yıl alacaktır."⁸ Fakat Avrupa'daki gelişmeler Türkiye'ye bu süreci tanımayacaktı. Aydemir savaşın başlangıcında Türk Ordusu'nun motorize ulaştırma kolunun 28 değişik markadan oluşan köhne kamyonlarla yürütüldüğünü söyler. Aynı kaynakta çekim ve binek hayvanlarının yeminin dahi zorlukla bulunabildiğine işaret edilmektedir.⁹ İngiltere'de yayımlanan resmi bir askeri dergi ise Türk ordusunun "yaya olarak atlar ve katırlarla çekilen levazım arabalarının eşliğinde yol aldığını..." belirtmektedir.¹⁰

Türk ordusunun ulaşım alanında çektiği güçlüklerle haberleşmedeki yetersizlik ekleniyordu. İnönü'nün demiryolu yapımına büyük önem vermiş olmasıyla birlikte bunlar gene de yetersizdi. Ülkeyi doğudan batıya geçen bir tek (ve tek hatlı) demiryolu vardı.

Bu koşullarda ordunun seferberlikte çeviklik ve asker sevkiyatında çabukluk açısından büyük kaybı oluyor, sınırlarda büyük sayıda asker tutuluyordu. Standardizasyon eksikliği topçu ve piyade sınıflarında da görülüyordu. Topçu birlikleri Alman, Çekoslovak, İsveç, İngiliz, Fransız, Rus ve İsviçre imalatı silahlarla donatılmıştı.¹¹ Piyade silahları

6 a.g.e.

7 a.g.e.

8 FO: 371/E 2214/ 2214 /44. Bu rapor 1938 yılının başında düzenlenmiştir.

9 Aydemir, *op. cit.*, s. 134.

10 "Turkey, Rampart in the Middle East", *An Cosantoir*, cilt. XII, No. 7, s. 315.

11 a.g.e.

“Mauser, Mannlicher, Lee-Enfield, Martini, Lebel ve diğer” fabrikaların eski model ürünlerinden oluşuyordu. Savaş yıllarında bu silahlar kalibre bakımından standart olmadıkları için büyük zorluklar çekilmiş ve büyük bir kısmı Almanya’ya yollanarak namluların standart kalibreye dönüştürülmesine gerek görülmüştü.¹² 1938’de silahlı kuvvetler, 20.000 subay 174.000 askerin bulunduğu, 11 ordu grubu, 23 tümen, 1 zırhlı tugay, 3 süvari tugayı ve 7 sınır garnizonundan oluşuyordu. Bunlar “Genellikle Birinci Dünya Savaşı’nın silahlarıyla donatılmışlardı”...¹³ 1940 Şubat’ı gibi ileri bir tarihte dahi bir Foreign Office muhtırasında, “Türk Ordusunun ciddi bir piyade tüfeği açığı vardır ve bunlardan 150.000 adet temin etmemizi istediler” denilmektedir. İngiliz Dışişleri bu silahların tedarikinin önemini vurguluyordu: “Geçmişte bu tür istekleri karşılayamamamız, olumsuz psikolojik etkilere yol açmıştır.”¹⁴

İkinci Dünya Savaşı öncesinde hava gücü en can alıcı önemi kazanmıştı. 1937’de Türkiye’nin 131 savaş uçağı vardı, bu sayının 1938’de 300’e çıkarılması amaçlanıyordu. Bu 131 uçağın ancak yarısı çağdaş denebilecek nitelikteydi. 1937’de Hava Kuvvetleri’ne şu uçaklar katılmıştı: Polonya’dan 40 avcı uçağı, ABD’den 20 Martin tipi bombardıman uçağı, Almanya’dan 10 çağdaş Heinkel bombardıman uçağı, İngiltere’den 2 Bristol bombardıman uçağı. Ayrıca 300 pilot eğitilmişti: “Herhangi bir Batı Avrupa hava ordusunda iyi bir Türk pilotu ancak vasat olarak değerlendirilir ve kötü havada uçuş kabiliyetinin eksikliği görülür.”¹⁵

12 a.g.e.

13 S. R. Rund, “The Army of the Crescent and Star”, *Infantry Journal*, Cilt LX, s. 2.

14 FO 371/R 1618/ 24 /44.

15 FO. 371/E 2214/ 2214/ 44. Annual Report for 1937.

Şubat 1943 Adana Mülakatından sonra Müttefikler Türkiye’ye yolladıkları malzemeyi artırmışlardır. 1943 Aralık’ında Kahire Konferansı’nda İngiliz heyetinden General Wilson Amerikan heyeti başkanı Harry Hopkins’in de bulunduğu bir toplantıda Numan Menemencioglu’na, Türkiye’ye Adana Mülakatından beri 350 tank, 48 motorlu top, 200 havan, 50 tanksavar silah, 300 orta menzilli top, 99.000 adet muhtelif piyade silahı ve 1 milyon tanksavar mayın gönderildiğini söylemiştir. /U. S. F. R., *Conferences at Cairo and Teheran*, “Hopkins, Eden, Menemencioglu meeting December. 5. 1943” s. 729.

Eğitilmiş teknisyenler konusunda önemli eksiklikler vardı; ayrıca uçak ve pilot yedek takviye kuvvetleri yoktu. 1938’de Türk Hava Kuvvetleri’ni ziyaret eden İngiliz Hava Amirali Elmhirst raporunda şöyle diyordu: “Türkler hava subayı yetiştirme programlarının zayıflığını açıkça belirttiler, bu programa göre uçuş talimine başlamadan beş yıl yerde eğitim yapılıyor.”¹⁶ Bu durum eğitimde kullanılabilecek uçak sayısının azlığından kaynaklanıyordu. İngiliz karşı-propaganda servisi görevlisi Philips de 1942’de Türk hava gücünün yetersizliğini vurgulamıştır: “Almanlar bu bölgede çok yanlış bir saldırıya geçseler, Türklerin toparlayabilecekleri uçak sayısının çok fazlasını havalandırabilirler ve biz Libya’dan takviye yapmak durumunda kalırsak orada zayıf kalmamız Süveyş’i tehlikeye sokar.”¹⁷ Havaalanı konusunda da güçlük çekiliyor ve mevcut alanların çağdaş uçaklara uygun olmadığı görülüyordu.

Deniz kuvvetleri, silahlı kuvvetlerin en zayıf noktasıydı. 1937’de İngiliz Deniz Ataşesi şu izlenimi aktarıyordu: “Çağdaş deniz kuvvetlerinin en küçükleriyle kıyaslandığında bile donanmanın durumu tatmin edici olmaktan çok uzaktır.”¹⁸

Donanma çağdaş kalmış zırhlı Yavuz’dan (eski Göeben), 4 muhrip-ten ve 5 denizaltıdan oluşuyordu. Bu gemiler de “Birinci Savaş’tan bu yana savaş filolarına eklenen saldırı ve savunmaya yönelik birçok yenilikten yoksundurlar.”¹⁹

Donanma sahil ve liman koruması için gerekli birçok araç ve gereçten de yoksundu ve gemiler hava saldırısına karşı tümüyle savunmasızdılar. Ateş raporunu şu sözlerle noktalıyordu: “Bu oldukça hazin görünüm kuşkusuz donanma büyümeye başladığı zaman değişecektir.”²⁰

1938’de dünyadaki durumun giderek gerginleşmesi sonucu hükümet tüm silahlı kuvvetlere birkaç yıldır ayırdığının üstünde ödenek ayırarak bu açıkları kapatmaya çalışıyordu. 1938 Şubat’ında İngiliz Büyükelçisi Sir Percy Loraine, meclisten savunmaya yönelik yeni bir yasanın

16 FO: 371/E 7020/ 91/ 44.

17 Ernest Philips, *Hitler’s Last Hope*. Bu propaganda broşüründe Türkiye’nin kazanılmasının Almanya için Basra üzerinden Japonya ile birleşmesi açısından son ümit olduğundan ve buna Türkiye’nin “yiğitçe” karşı koyuşundan söz ediliyor.

18 FO 371:/E 2214/ 44. Annual Report. 1937.

19 a.g.e.

20 a.g.e.

geçtiğini ve buna göre 7.000.000 sterlin karşılığı ödeneğin hava saldırısına karşı savunmaya ve 5.000.000 sterlin karşılığı ödeneğin de askeri malzeme alımına ayrıldığını bildiriyordu.²¹ 1938 Mayıs'ında İngiltere'yle 6 milyon sterlinlik silah alımı kredisini içeren bir Askeri Kredi Antlaşması imzalandı. Bu antlaşmadan önce Türkiye'nin İngiltere'den istediği askeri teknolojinin bedelini ödeyebileceği konusunda bazı İngiliz çevrelerinde kuşklar belirmişti.

Ama İngiliz büyükelçisi Türkiye'ye yardım etmenin öneminin bilincindeydi ve 23 Şubat 1938'de Genel Sekreter Cadogan'a şu telgrafi gönderdi: "Silah siparişleri parasal güçlükler nedeniyle yerine getirilemezse gerçekten büyük bir talihsizlik olur. Muazzam fonlarımız -ki bu Avrupalı hasımlarımıza göre tek elle tutulur üstünlüğümüzdür- dostlarımıza yardım için büyük politik ve stratejik önem taşıyan bu bölgede güçlü bir dost donanma oluşturulması için..." Elçi, güçlü bir Türkiye'nin etki altında kalmasının güçleşeceğini ve askeri bakımdan Türkiye'nin gücünün artmasının, "Balkanlar'dan İran ve Afganistan'a kadar barışın ve hukuk kurallarının korunması" demek olduğunu söylüyordu. Ayrıca; "dostlarımızın güvenliği bizim güvenliğimize katkıdır, iyi silahlanmış ve kendine yeterli bir Türkiye bizim için iki misli daha yararlı olacaktır" diyordu.²²

1938 Mayıs'ında Loraine, silahlanmaya 125,5 milyon sterlin ayıran bir yasa tasarısının Ankara'da mecliste görüşülmeye başlandığını bildiriyordu. Gene bu raporda İtalyan tehlikesinin göz önünde bulundurulduğunu ve buna karşı sahil bataryalarına ve kıyı korunmasına ağırlık verildiğini gözlemek mümkündür.²³ Bir ay sonra elçi Türkiye'nin 64 orta-ağır tank, 32 zırhlı otomobil, 350 kamyon ve 150 arazi otomobili almak istediğini rapor ediyordu.

Bu üst üste gelen sipariş listelerinden Türk hükümetinin askeri alanda çağdaşlaşmaya çok geç başladığı ve şimdi bu açığını kapatmaya çalıştığı izlenimi edinilmektedir. İngiliz Maliye Bakanlığı'nda görevli Waley 22 Temmuz 1938'de Dışişleri Bakanlığı Doğu Masası'nda görevli Baggalay'e yazdığı mektupta Türk hükümetinin silah alımı konu-

21 FO: 371/E 903/ 135/ 44.

22 FO 371/E 1218/ 188/ 44.

23 FO: 371/E 3254/ 188/ 44.

sunda müşavirliğini yapan bir şirketin temsilcisiyle yaptığı konuşmayı aktarmıştır. Mr. Lewis (şirket temsilcisi), Türk tarafla iş yapmanın zor olduğunu ve Türklerin 21 milyon sterlini bulan bir sipariş programı çerçevesinde düşündüklerini söylüyordu. Waley'e göre bu çapta bir harcama İngilizlerle saptanmış olan 6 milyon sterlinin çok üstündeydi.

Gene Doğu Masası görevlisi Colville bu genelgenin üzerine şu notu düşmüştür: "Türkler deniz, hava ve kara silahları sipariş listelerini pervasızca üst üste yığıyorlar, bunların 6 milyonluk antlaşma kapsamından ödenmesi olanaksızdır."²⁴

Türkiye'de bu ani silahlanma atılımı ülke bütçesine büyük yük oluyordu. Nitekim Loraine 1938 raporunda bu noktaya dikkati çekmiştir: "Savunma harcamaları bütçede en kabarık kalemi oluşturuyor, bu 108.995.000 TL veya toplam devlet gelirlerinin %43'üdür." Toplam devlet harcamalarında 35,1 milyon liralık bir artış görülüyor ve 260,2 milyon TL olan devlet giderleri 295,3 milyona ulaşıyordu. Bu meblağın ise bakanlıklar arası dağılımı şöyleydi: "Milli Savunma'ya 82 milyon TL giderken bayındırlık işlerine 50 milyon TL ayırıyordu." Elçi bu iki kalem arasındaki farkın önemini vurguluyor ve şu sonuca varıyordu: "Aşikârdır ki Türkiye barışın giderek daha uzaklaştığını görüyor ve güvenliğine yönelik harcama yapıyor."²⁵

Gerçekten de Türkiye kendini tehlikede hissetmeye başlamıştı. Ayrıca teknik bir savaşta dış yardıma muhtaç olacakları bilinci giderek yerleşiyordu. Aydemir modern savaşta bir ülkenin gerçek ekonomik potansiyelinin gizlenmesinin mümkün olmadığına dikkat çekmektedir. "... İş bu yönden alındığı zaman, hemen bütün eksiklerini dışarıdan tamamlayan Türkiye gibi açık ve az gelişmiş memleketler için aslında hiçbir zaman askeri sır yoktur."²⁶ Türkiye'nin savaş halinde birkaç hafta içinde çağdaş savaşın gereklerinden yoksun kalacağı her yönüyle ortadaydı. Şevket Süreyya Aydemir değişik görevleri sırasında edindiği izlenimleri şöyle özetler: "... Memleket bir savaş ihtimali karşısında hemen her cephesi ile halsiz ve yetersizdir."²⁷

²⁴ FO: 371/E 4406/ 188/ 44.

²⁵ FO: 371/E 7363/ 373/ 44.

²⁶ Aydemir, *op. cit.*, Cilt 2, s. 130.

²⁷ *a.g.e.*, s. 131.

Akaryakıt depolama tanklarının toplam kapasitesi 100.000 tondur ve hiçbir zaman dolu değillerdi. Tüm sanayi ve enerji üretimi tesislerinin bir anda yok edilmesi mümkündü. Savaş halinde akaryakıt stokları bir hafta, belki de daha kısa süre dayanabilirdi. Trakya'da Çakmak Hattı inşaatı çimento ve demir yetersizliğinden yürümüyordu. Yılda ancak 380.000 ton çimento üretilebiliyor ve bu fabrikalar da kolayca tahrip edilebilecekleri yerlerde bulunuyordu. Karabük'te inşa edilen demir çelik tesisleri ancak 1939'da üretime geçebilecekti. Demiryolu inşaatında önemli ilerlemeler kaydedilmiş olmasına rağmen, Genelkurmay'ın gerekli gördüğü asgari sayıda vagon ve lokomotif dahi tedarik edilemiyordu. İstanbul'dan fazla nüfusun Anadolu'ya tahliyesi tecrübesi çok düşündürücü sonuçlar vermişti.

İşte bütün bu ihtimaller karşısında Türk hükümeti ve İnönü için açık kalan tek yol, bütün zekâsını ve imkânlarını kullanarak, işi duygusallık meselesine dökmeden kendi kabuğu içinde vaziyet almaktan ve savaş dışında kalabilmenin çarelerini aramaktan ibaretti...²⁸

Bu bile yeterli olmayabilirdi. Anadolu'nun doğal yapısı savunmaya uygundu ama Trakya'nın mekanize bir saldırıya karşı korunması mümkün değildi. Yapılan bütün harcamalar ve sarfedilen bütün emeğe rağmen Trakya'daki savunma hattı ancak bir oyalama harekâtına yeterli olurdu. Bütün bunlar Türkiye'nin savaşın ilk günlerinde nüfusunun önemli bir kısmını ve en büyük şehrini yitirmesi demekti.

Her ne kadar askeri yetersizlik Türkiye tarafından İngiliz baskısına karşı bir oyalama unsuru olarak kullanılmışsa da, Türk devlet adamlarının ülkenin savunması konusunda ciddi ve samimi endişeleri olduğu da bir gerçektir:

Türkiye çağdaş bir savaşa tümüyle hazırlıksızdır. Sanayileşmiş güçlü bir müttefiğe tümüyle dayanması lazımdır. Böyle bir müttefiğe dayanmadığı sürece savaşta ancak Hollanda ve Yugoslavya'nın olduğu kadar etkin olur. Silah ve diğer savaş levazımatındaki büyük eksiklikler Türkiye'nin dış politikasının her ele alınışında hatırlanmalıdır.²⁹

²⁸ *a.g.e.*, s. 135.

²⁹ Barbara Ward, *Türkiye*, Londra, 1942, s. 86-90. Bu kitabın savaş yıllarında yazılmış olması önemlidir. Ward Türkiye'yi güncel koşullar ışığında değerlendirmektedir. Bilindiği gibi Hollanda neredeyse savaşmadan teslim olmuş, fakat Yugoslavya büyük bir direniş gösterdiği halde ancak 1 ay dayanabilmiştir.

BÖLÜM 4

DIŞ POLİTİKADA ÖNDER KADRO VE KARAR YETKİSİ

Savaş yıllarında dış politikada karar yetkisine sahip kadroların içinde yer aldıkları iktidar yapısına bakıldığında iki ana özellik göze çarpar: Bu dönemin iktidar yapısı otoriterdir ve merkezîyetçidir. Piramidin tabanını Türkiye Büyük Millet Meclisi, ortasını CHP'nin Meclis Grubu ve Kabine, en üst kademesini ise İsmet İnönü oluşturmaktaydı. Bu iktidar yapısı, Türk toplumunun politikada faaliyet gösteren unsurlarının neredeyse tümünü içeriyordu. Tüm yasal politik faaliyetler ancak bu çerçevede içinde gündeme gelebilirdi. Bu düzen otoriter olduğu kadar da hiyerarşik; İnönü devrinin devlet ve hükümet aygıtının her kademesi otoriterlik ilkesiyle yoğurulmuştu. Bu anlayışa göre İnönü'nün kendisi, otoriter bir düzenin otoriter önderi olarak iktidarın zirvesindeydi ve bütün bu merkezîyetçiliğin odak noktasını oluşturuyordu. Gerçek siyasi gücün bu denli odaklanmış ve yoğunlaştırılmış olması, bu gücü elinde tutanlara uygulanacak herhangi bir dış baskının da üstyapıda yoğunlaşması ve hatta çok küçük bir zümreyi muhatap alması demekti. Türkiye'nin şu veya bu yönde hareketini sağlamak isteyen dış güçler var olan iktidarın dışında herhangi bir alternatife başvuramazlardı. Örneğin Yugoslavya ve Romanya'da olduğu gibi Almanya ve İngiltere'ye eğilimli partiler yoktu. Dış politikada kesin söz sahibi olan kadronun ise dış politika felsefeleri kendilerince çok iyi anlaşılmış ve özümsemiş olduğu için, üst düzeyde uygulanan bir baskı ile yönlendirilmeleri olasılığı çok zayıftı.

İktidar kavramının Türk toplumunda algılanışı hep otoriter içerikli olmuştur. Bahri Savcı bu dünya görüşünün Orta Asya bozkırlarından başlayıp İslami devlet anlayışıyla birleştirilerek Türk devlet anlayışının

en belirgin öğelerinden biri haline geldiğini söyler.¹ Bu konuda izlenmesi belki de daha kolay olan görüş Mete Tunçay'ın görüşüdür. Tunçay otoriterliğin kaynağını Fransız Devrimi ve bunun düşünsel bünyesinde aramaktadır: “Çağdaşlaşma yolunda siyasal otoriterlik, din ve bilim ilişkisi, Türkiye'nin model olarak yöneldiği Batı kalıtının, belki pek çağdaş olmayan, daha eski bir bölümüyle açıklanabilir: Türk Devrimi'ne çeşitli yönlerden örneklik eden 1789 Devrimi'nin ideolojik çerçevesini hazırlayan Aydınlanma Çağı'nın bir başka ürünü de, unutmayalım ki, 'Aydın Despotizmi'dir.”² Kemalist dönemde iknadan çok yaptırım yoluna gidilmiştir. “Hükümdarın buyruğuna boyun eğme Osmanlının gaza devletinde olduğu gibi Gazi Mustafa Kemal'in yarattığı yeni toplumda da en temel kuraldı.”³ Kemalizm askerlerin ve bürokratların egemen olduğu bir hareketti, dolayısıyla otoriter yanı çok güçlüydü. “Kemalistlerin bürokratik yapılarına uygun olarak ulusal çağdaşlaşmayı gerçekleştirirken birikimlerine en yakın yöntem emirdi.”⁴

Frey'in vurguladığı gibi Kemalist hareket, sosyal egemenliği zaten elinde tutan üst tabakanın hareketiydi; Türk çağdaşlaşması tabandan kaynaklanan bir hareket değildi, bürokrat ve aydın “kadrolar” tarafından yukarıdan yerleştirilmişti. “Birinci Cumhuriyet dönemindeki Türk hükümetinin sorunlara yaklaşım biçimini oluşturan tavır, aydın despotizmi ve bürokratik ‘vasiliğe’ yatkındı ve böylece de hükümeti oluşturanların toplumsal göreneklerine uygundu.”⁵

İnönü döneminde de Türkiye Büyük Millet Meclisi, Parti Grubu ve Kabine önderin politik iradesinin uzantısıydı. Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'na göre (20 Ocak 1921) yasama ve yürütme erki, TBMM'ye aitti. Bir bakıma Meclis sosyal denetleme işlevini yerine getirmekteydi. Meclis hakkında Frey, “Bütün veriler ülkedeki siyasal hayatın bu adamların çevresinde döndüğünü gösterir” der.⁶ Anayasal düzende ne Ameri-

1 Prof. Bahri Savcı, “Modernleşmede Devlet Başkanımızın Rolü”, *Prof. Dr. Yavuz Abadan'a Armağan*, S.B.F.Y. No: 280, 1969.

2 Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyetinde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, s. 326.

3 Metin Tamkoç, *The Warrior Diplomats*, s. 109.

4 Frederick Frey, *The Turkish Political Elite*, s. 303.

5 Frey, *a.g.e.*, s. 157.

6 *a.g.e.*, s. 6.

ka'nın "denetleme ve denge" (*checks and balances*) ne de İngiltere'nin "erklerin ayrımı" (*separation of powers*) sistemi vardı. "Hükümet organlarının birbiriyle bütünleşmiş oluşu" Türkiye Cumhuriyeti hükümetinin ana özelliğiydi.⁷

İnceleme konumuz olan dönemde Cumhurbaşkanı meclis tarafından kendi üyeleri arasından seçiliyor, o da aynı kurum üyeleri arasından başbakanı seçiyordu. Aynı şekilde Riyaset Divanı'nı oluşturan meclis başkanı, üç meclis başkan vekili, altı idareci ve üç kâtibi de meclis seçiyordu. Yani otoriter hükümetin otoriter piramidi kendi içinden oluşuyordu.⁸

Milletvekili adaylarının seçimi de gene meclis üyelik yönetmelikleleriyle denetleniyordu. Otuz yaşının altında, kadın veya okuryazar olmayanlar meclise seçilemiyorlardı, bu da toplumun büyük çoğunluğunun dışlanması demekti. 1946'ya kadar seçimler kademeli olarak yapılıyor, bu da denetim ve yönlendirmeyi kolaylaştırıyordu. 1942 seçim yasasına göre Büyük Millet Meclisi aday adayları CHP'nin Umumi Reislik Divanı tarafından seçiliyordu. Bu CHP'yi Meclis üyeliği üzerinde son derece etkin bir konuma getiriyordu.⁹ Meclis üyelerinin neredeyse tümü var olan tek partinin süzgecinden geçiyordu. Bu doğal olarak büyük çoğunluğun CHP üyelerinden oluşması demekti. CHP'ye kabul edilmek için de bir adayın ahlaki durumunun iyi olması, "Milli Mücadele'ye aleyhtar bir vaziyet almanış ve bu gibi taazilere dahil olmamış" olması ve "siyasi seciyeleri itibariyle menfi bir ruh taşımamış" olması gerekiyordu.¹⁰ Bu yönetmelikler partinin istemediği unsurları yasal olarak dışlamasını sağlıyordu. Umumi reislik makamına geniş yetkiler verilmişti. Umumi reis fiilen partinin yönetimini elinde tutuyordu.¹¹ Umumi reis 1939-1945 yılları arasında İsmet İnönü idi. Meclise aday seçilmesi konusunda son söz kesinlikle onundu. Her ne kadar bir adayın öne sürülmesinde yöresindeki tanınmışlığı veya partinin yüksek kadrolarının telkini İnönü tarafından hesaba katılsa da istemediği adayın

7 *a.g.e.*, s. 8.

8 Dr. Tahsin Bekir Balta, *Türkiye'de Yürütme Kudreti*, s. 13-15 ve Frey, s. 13.

9 Mete Tunçay, *a.g.e.*, Ek Belgeler, s. 431 ve Frey s. 13. İlgi çekici olan seçim yasasıyla CHP nizamnamesinin benzerliğidir.

10 Mete Tunçay, *a.g.e.*, Ek Belgeler, XIII, s. 429-431: CHF Nizamnamesi ve Programı.

11 *a.g.e.*, s. 431.

hiç denecek kadar az seçilme şansı vardı. Ama mekanizmanın tersine işlediği de oluyor, İnönü'nün uygun gördüğü kişiler kendi haberleri da hi olmadan aday gösterilebiliyor ve seçilebiliyorlardı. Örneğin Ali Rıza Türel İzmir'de savcı yardımcısıyken adını gazetede aday listesinde okuyarak milletvekili adaylığına seçildiğini öğrenmişti.¹² Seçim ve yan seçimler ise meclisin bileşimini Devlet Başkanı'nın (aynı zamanda CHP Umumi Reisi) istediği doğrultuda ayarlamak için kullanılıyordu. Cumhuriyet'in ilanından sonra Atatürk muhalefeti oluşturan veya oluşturabilecek unsurları Meclis'ten elemişti. (İlk meclis üyelerinden ancak %30'u ikinci meclise seçilmişlerdir.) Ve böylece daha yeknesak bir meclis vücuda getirilmişti.¹³

Mecliste tek parti denetiminin etkinliği ara seçimlerin parti önderlerinin istedikleri doğrultusunda eleman sağlamaktan ileri gitmemesi demektir.¹⁴ Tunçay 1931 seçimlerinde adayların çoğaltılmasının parti tarafından uygun görüldüğü ama yine bunlara ayrılan "kontenjanın" ancak yarısının seçilebildiğine ve yerlerine ara seçimlerde parti adaylarının atandığını söyler. Zaten "bağımsız" olarak seçilen adaylar seçildikten sonra pek "bağımsızca" hareket etmeyeceklerdi.¹⁵

Buna benzer bir politika izleyen İnönü, 1939 seçimlerini kendi isteği doğrultusunda bir meclis oluşturmak için kullanmıştır. Her ne kadar meclisin yapısı bu şekilde iktidarların istekleri ile bağdaştırılıyorsa da milletvekillerinin en ilgi çekici özelliği zaten benzerlikleriydi. Bunların neredeyse tümü orta veya üst tabakanın mensubuydular ve Kemalist ilkelere bağlıydılar. Eğitim düzeyleri toplum genelinin çok üstündeydi. Birçoğu İstanbul'da prestij bakımından önde gelen Galatasaray ve St. Joseph gibi Fransızca eğitim yapan okulların mezunlarıydılar. Bunların arasında Numan Menemencioğlu, Feridun Cemal Erkin, Necmettin Sadak gibi tanınmış isimler vardı. Mustafa Kemal, İsmet İnönü, Kazım Karabekir, Ali Fuad Cebesoy, Harp Okulu mezunuydular. Şükrü Saracoğlu ve Hasan Saka, Paris'in ünlü Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde (Ecole de Sciences Politiques) okumuşlardı. Halkın genel eğitim düzeyi ile

12 Feyyaz Toker, "Ali Rıza Türel'in Cevapları", *Cumhuriyet*, 7 Aralık 1959.

13 Frey, *a.g.e.*, s. 166.

14 *a.g.e.*

15 Mete Tunçay, *a.g.e.*, s. 304-306.

yönetici kadro arasındaki bu kopukluğu Frey şu sözlerle özetler: “Gördüğümüz gibi erkek nüfusun beşte üçünün okuma yazma bilmediği bir toplumda, siyasi önder kadronun en aşağı beşte üçü üniversite eğitimi görmüştü.”¹⁶

Bu durumda güncel politikaya kitle katılımı çok düşük bir düzeyde kalıyordu: “Kitleler olan bitenle ilgili değil, hiçbir zaman olmadılar ve bu nesilde de olmayacaklar.”¹⁷ Donald Webster’in 1939’da vardığı bu sonuç, (özellikle Kurtuluş Savaşı örneği gözönünde bulundurulursa) abartılmış olmakla birlikte, genelde kitlelerle yönetenler arasındaki kopukluğa parmak basıyor.

Bu elitin bireylerinin kültürüyle eğitildikleri Avrupa ülkelerine zaman zaman yakınlık duydukları ve bunun da dış politikada davranışlarını etkilediği söylenir. Böyle olsa bile (ki bu konuda yeterli kanıt yoktur) eğitimsel ve kültürel formasyonlar elit içinde birbirini dengeliyordu. Belli başlı kültürel etkileşimler Fransa ve Almanya’dan kaynaklanıyordu. Dil faktörü göz önünde tutulacak olursa, savaşan her iki tarafın da dilinde eğitim görmüş devlet adamları vardı. Örneğin meclisin asker kökenli veya halen asker olanlarının yaklaşık yarısı Almanca biliyordu. Buna karşılık Deniz Kuvvetleri’nde subay kadrosunun birçoğu İngilizler tarafından eğitilmiş oldukları için İngilizce biliyorlardı.

Burada somut olaylar incelendiği zaman görülecektir ki katı gerçekler karar aşamasında her zaman şu veya bu Avrupa kültürü etkisinden daha önemli rol oynayacaklardı. Örneğin haksızlıkla “Alman yanlısı” olarak tanımlanan Numan Menemencioğlu Fransız kültürü ile yetişmiş, sonra da İsviçre’de öğrenim görmüştür.

Genel hükümet ve devlet yapısına bu kısa bakıştan çıkan resim otoriter, merkezi ve tabandan oldukça kopuk bir iktidar yapısıdır. Toplumun içinde meclis, meclisin içinde parti, partinin içinde kabine ve kabinenin üstünde devlet başkanı her bakımdan ve tüm kıstaslara göre egemendiler.

İnönü ve Menemencioğlu

Görüldüğü gibi topluma egemen olan bu küçük zümreyi ise kesinlikle İnönü yönetiyordu. Zaten katı ve otoriter olan devlet yapısı İnönü

¹⁶ Frey, s. 43.

¹⁷ Donald Webster, *The Turkey of Atatürk*, Londra, 1939, s. 287.

başa geçtikten sonra daha da kalıplaşacaktır. “İnönü Başkan olduktan sonra politik ortam liberalizmden daha da uzaklaşmıştır.”¹⁸ 1930’ların başından beri böyle bir eğilim seziliyordu. “Giderek daha başarılı olan İtalyan ve Alman rejimlerini aynen taklit etmemişse de bu yıllarda Türkiye onlardan esinlenmiştir.”¹⁹ 1936’da yeni bir çalışma yasası gerçekleştirilirken İtalya’nın bu konuyla ilgili yasası örnek alınmış, grev ve sendikalar yasaklanmıştı. Atatürk’ün ölümünden az sonra siyasi parti kurulması önlenmiş ve basın denetim altına alınmıştı. Aynı zamanda polisin tutuklama ve gözaltında bulundurma yetkileri genişletilmiştir.²⁰

Savaş başladıktan sonra meclisin zaten kısıtlı olan onaylama yetkisi daha da kısılmış ve bu yetki CHP’nin Parti Grubuna geçmiştir. Mecliste tartışmalar halka açıktı, ama Parti Grubu kapalı kapılar ardında toplanıyordu. Bu şekilde Parti Grubu bir bakıma meclis içinde meclis olmuştu. Başkanlığının başından beri İnönü kendine özgü bir mutlakiyetçilik uygulayacağını gösterdi. Ama bu İnönü’nün kendisini zorla seçtirmiş olması anlamına gelmemektedir. CHP, ordu ve tüm güç odaklarının en süt kademeleri devlet başkanlığı için İnönü’nün tek aday olduğu konusunda birleşmişlerdir. Parti Grubunda İnönü 323 oydan 322’sini almıştı (bir oy Celâl Bayar’a verilmiştir). Bu şekilde İnönü, başkanlığa adaylığını koydu. Bundan sonra mecliste seçilmesi zaten bir formaliteden ibaretti ve meclisin hazır bulunan 348 üyesi oybirliğiyle İnönü’yü devlet başkanlığına getirdiler.

Aydemir durumu şöyle değerlendirmiştir: “İnönü’ye gelince; Meclis’te çoğunluğun kayıtsız şartsız bağlılığını belki de her zaman sağlayamamış olsa bile, herkesin mantığı tabii ve en kaçınılmaz zaruret halinde onun Cumhurbaşkanlığı etrafında toplanıyordu.”²¹

Bu ölçülü sözlerin ardında yatan gerçek şudur: İnönü’de Atatürk’ün karizması yoktu, Atatürk’ün yakın çevresinden bazılarınca pek sevilmezdi. Ayrıca İnönü’nün Cumhurbaşkanlığı konusunda kendisinin de belirttiği gibi “Atatürk’ün etrafında tereddütlü bir hava esmişti”²² Ata-

18 C. H. Dodd, *Politics and Government in Turkey*, s. 23.

19 a.g.e.

20 a.g.e.

21 Aydemir, *İkinci Adam*, Cilt 2, s. 24.

22 a.g.e., s. 22.

türk'ün güvendiği danışmanı olmasına karşın ikisi arasında önemli düşünce ayrılıkları vardı: Atatürk'ün son yıllarında başvekillikten ayrılmıştı. Zamanın İngiliz elçisinin de bildirdiğine göre Fethi Okyar ciddi bir biçimde Cumhurbaşkanlığı için düşünülmüştü: "İsmet'in tek aday olarak belirmesi, Fethi'nin kendisini aday olarak görmediğini açıklaması sonucudur."²³ Görüldüğü gibi bu bilgi Aydemir'in verdiği bilgilerle çelişmektedir.

Sir Percy Loraine, Atatürk'ün çevresindeki, "eski tüfeklerin, onların işlerine karışmayacak bir eski asker"e eğilimli olduklarını da raporuna eklemiştir.²⁴ Bu "eski tüfekler" terimiyle Loraine'in Dahiliye Vekili Şükrü Kaya, Hariciye Vekili Şükrü Aras gibi kişileri kastetmiş olması olasıdır, "eski asker" derken de belki Fevzi Çakmak'ı düşünüyordu. Ama gene de elçi sonunda en olumlu karara varıldığını, çünkü seçimlerin muhalefete yol açacağını sözlerine ekliyordu.

Bir diğer raporunda ise Loraine, Atatürk'ün ölümünü ve İnönü'nün yerine geldiğini bildirirken şöyle diyordu:

General İsmet büyük sefeli kadar dürüsttür, çalışkandır ve yaşantısında ağırbaşlıdır, dış politika konusunda bizzat tecrübelidir ve devlet teşkilatına ve sorunlarına tamamen hakimdir... İktidarın ve makamın devredilmesi ülkeyle tam bir uyum içinde büyük bir dakiklikle ve anayasal kurallara dikkatle gözetilerek gerçekleşmiştir. Böylece genç Cumhuriyet yeni kurumların bu ilk büyük sınavını saygınlıkla ve adaba uygun bir biçimde başarmıştır.²⁵

Almanlar da muhatap aldıkları kişiye derin saygı besliyorlardı. 24 Ağustos 1941'de Dışişleri Bakanı Ribbentrop'dan gelen ve Türk devlet adamlarına rüşvet teklif edilmesini öneren telgrafi, Başmüsteşar Krol şöyle yanıtlamıştır: "Bakanın Türkiye'de herkesin satın alınabileceği yolundaki görüşü çok şüphelidir. Tek önemli adam zaten İsmet İnönü'dür, bu zat ise hiçbir şekilde satın alınamaz."²⁶

İngiliz elçisi İnönü hakkındaki düşüncelerini bildirdiği raporda sözlerini şöyle sürdürmektedir:

²³ FO 371/E 547/132/ 44.

²⁴ *a.g.e.*

²⁵ FO 371/E 7377/ 69/ 44.

²⁶ D.G.F.P.; D. Vol XIII No: 236, s. 370.

Atatürk'ün ölümünden sonra düzenin bu denli aksamadan işlemesi, (İnönü'nün) seçiminin akli başında unsurlarca doğal ve makbul olarak görüldüğünü gösteriyor. Gerçekten de Atatürk - İnönü ekibi Türkiye için idealdi. Atatürk büyük fikirleri üretir, İnönü onları pratik bir hale getirip uygulardı, bunun da ötesinde her şeyden o (İnönü) sorumluydu ve Türkiye'yi en küçük ayrıntısına kadar o yürütürdü. Atatürk'ün beyni birkaç saat büyük bir parlaklıkla çalışır sonra duraklardı; ama İnönü'nün beyni gerekirse 24 saat çalışırdı. İkisi arasından Atatürk daha duygusal olanıydı; bir adama budala deyip birkaç saat sonra onu öpebilirdi. Ama İnönü birisini budala veya sahtekâr olarak damgaladıktan sonra tutumu asla değişmezdi. Halk İsmet'in geçmişini biliyor ve ona güveniyordu. Zaten Atatürk'ün sağlığında da daha son dönemlerde ülkeyi onun yönettiğini biliyordu. Şimdi aynı yolda devam edecektir.²⁷

Ama bu yolda ilerleyebilmesi için İnönü, rejime kendi damgasını vurmasının gerekliliğine inanıyordu. Her ne kadar görünüşte güven telkin edici bir birlik ve beraberlik havası içinde işbaşına gelmişse de, çevresinde kuşkulandığı unsurlar vardı. "Eski tüfekler" gitmeliydi. Gene de temkinli davranan İnönü, yasal yolları kullanarak amacına ulaştı. Bayar kabinesinin istifasından sonra yeni hükümeti kurma görevi belli bir sürekliliği korumak için gene Bayar'a verildi ama iki önemli değişiklik: Dahiliye vekilliğine Şükrü Kaya yerine Refik Saydam, hariciye vekilliğine de Rüştü Aras getiriliyordu. Dr. Aras'ın tavırlarını İnönü abartılmış buluyor ve kendisinin başbakanlıktan uzaklaştırılmasında etkin olan birkaç kişiden biri olduğunu biliyordu. Aynı zamanda Aras'ın 1937 Nyon Konferansı'nda ve Cenevre'de birkaç kez kendisine yollanan talimatı aşan hareketlerde bulunduğunu düşünüyordu. Şükrü Kaya'ya gelince, Doğu Anadolu'da kendi yetkisinin ötesinde davranışlarda bulunuyor, mahkemelere başvurmadan idamlar emrediyor ve çeşitli yolsuzluklara karıştığı söyleniyordu.²⁸

Kaya ve Aras İnönü'nün Cumhurbaşkanlığına seçilmemesi için girişimlerde bulunmuşlardı. İkisi de Atatürk'ün "sofra"sının müdavimiydiler ve bu çevreye İnönü'nün soğukluğu biliniyordu. Bayar'ın kendisi de "İnönücü" olmadığı halde bu kritik geçiş döneminde işbaşında bırakılmıştır. 1939'un başında İnönü artık yönetime ağırlığını koymaya hazır-

27 FO 371/E 547/ 132/ 44.

28 Aydemir, s. 26.

dır. 1939 Ocak'ında yeni seçimlere gidiliyor ve Celâl Bayar'ın yerine İnönü'ye bağlılığıyla bilinen Refik Saydam getiriliyordu. Bu seçimleri İnönü, mecliste kendisine yakın bilinen işlerin çoğaltılması için kullandı. Bu konuda Tamkoç şunları söyler: “(İnönü) istediği gibi bakan ve başbakanları tayin edip işten uzaklaştırarak çevresine kendi doğrultusunda hareket edecek ve sözünden çıkmayacak adamları topladı. Yönetimin en küçük ayrıntısına kadar müdahalelerde bulundu.... Seçiminden en az İkinci Dünya Savaşı'nın bitimine kadar İnönü, eylemde bir diktatördü.”²⁹

Atatürk'ün ölümünden az sonra İnönü kendine “Milli Şef” unvanını vermiştir. Aynı zamanda CHP'nin tüzüğü yeniden düzenlenerek İnönü daimi genel başkan konumuna getirilmiştir.³⁰ Atatürk'ün iktidarı sırasında İnönü, parti başkanlığıyla Cumhurbaşkanlığını birleştiren “zirve makamının” sağ kolu ve danışmanı olmuştur. Fakat kendi yönetimi sırasında İnönü kimsenin kendisine o denli yaklaşmasına meydan vermemiştir. Frey'in deyiimiyle “İnönü'nün İnönü'sü yoktu.”³¹ Halk, parti veya basın tarafından eleştirilemezdi. Savaş yılları sırasında sıkıyönetim genişledi ve zaten yaygın olan polis denetimi yoğunlaştı. “Dış politikada izlediği temkinli ve sağduyulu yol iç işlerinde politik denetimi sağlamak için katı yöntemler gerektiriyordu.”³²

Dış politika İnönü'nün öncelik tanıdığı alandı. Özellikle; “İnönü hükümet organlarını tümüyle kontrolünde tutuyordu.” Aydemir'in de söylediği gibi: “Bu evrede Türk Devlet gemisinin dümeni, hiç şüphe yok ki bütün anlamıyla İnönü'nün elindeydi.”³³

Dışişleri Bakanlığı'nın üst düzey yetkilileri İnönü'nün başkanlığında haftada beş altı kez toplanırlar ve bu toplantılarda İnönü haftanın talimatlarını verirdi. Tüm diplomatik yazışmalar ve telgraflar derhal İnönü'ye aktarılırdı. Bu şekilde her zaman tüm konuları dakikası dakikasına izleyebilirdi.³⁴

29 Metin Tamkoç, *The Warrior Diplomats*, s. 33.

30 Aydemir, s. 38.

31 Frey, s. 235. Tamkoç, s. 33-34.

32 Weisband, *Turkish Foreign Policy 1943-1945*, s. 34.

33 Aydemir, s. 39.

34 Weisband, s. 35.

Bu nedenle dönemin dış politika felsefesinin işleyişini anlama bakımından mümkün olduğu kadarıyla İnönü'nün düşüncesini anlamak gerekmektedir. Ama bu her zaman ancak yaklaşık bir düzeyde kalmaya mahkûmdur. Zira İnönü her zaman kapalı ve özel düşüncelerini açığa vurmayan bir insandı. Weisband'ın de deyimiyle: "Savaş süresince Türkiye'nin yönünü tayin ederken İnönü'ye rehberlik eden kıstasların ve düşüncelerin ne olduğuna bakmalıyız..."³⁵

İnönü'nün dış politikaya yaklaşımındaki en belirgin özelliği kesinlikle temkinliliktir: "İnönü dış politikada askeri stratejinin kendine göre en önemli olan ilkesini uyguladığını söyler; temkinli olmak."³⁶

Yazar kendisiyle yaptığı mülakattan İnönü'nün şu sözlerini aktarmaktadır: "Savaş sırasında dış politikayı tayin ederken benimsediğim birinci prensip başta işlenen bir hatanın sonradan zor telafi edildiğidir."³⁷

Bu hataları işlememek için de İnönü her hareketini dikkatle tartmıştır. Aydemir'in de dikkati çektiği üzere olayları saati saatine değerlendiren İnönü, sürekli zaman kazanma çabası içindedir; "Hülâsa bu savaş yıllarında İnönü, sade yıllara, aylara, haftalara göre değil, 'Hele bir akşamı bulalım, hele bir sabah olsun' gibi adeta olayları saati saatine değerlendiren bir dikkatle zaman kazanmak için didinip duruyordu."³⁸

Bu İnönü'nün salt faydacı ve gümbürlük bir politika izleyerek ilcriyi görmediği anlamına gelmez. İnönü Türk dış politika felsefesinin amaç ve ilkelerini benimseyerek gündelik uygulamada olayların bu ilkelerin doğrultusunda nasıl değerlendirilebileceğini araştırmıştır. Bu da olanaksızlaşıp şartlar onu zorlamaya başlayınca ve dış baskılar yoğunlaşınca, izlediği taktik genelde ondan istenilenin olanaksız olduğunu belirtmekle başlardı. Baskı sürerse konuyu tartışmayı kabul ederdi. Müzakereler başlar ve bu süre boyunca İnönü zaman kazanmak için elinden geleni yapardı, ancak en sonunda ve her şey denendikten sonra baskı gene bertaraf edilememişse en az zararlı ödünleri verirdi. Bu süreci savaş sırasında çeşitli dönemlerde ve çeşitli konularda izlemek olasıdır.

35 a.g.e., s. 36.

36 a.g.e.

37 a.g.e.

38 Aydemir, s. 158.

Weisband'ın değerlendirmesi yerindedir:

Günden güne dikkatle çalışması onun (İnönü'nün) uzun vadeli görüş ve amaçları olmadığı anlamına gelmez. Tersine, sürekli olarak bir temel amaç uğruna çabalamıştır: Türkiye'nin Türkler için korunması.³⁹

Zaman kazanmaya birincil önem verdiği çeşitli kaynaklardan anlaşıyor. Suat Hayri Ürgüplü İnönü kabinesinde savaş yılları boyunca gümrük ve tekel bakanı olarak görev almıştı. Kendisi İnönü'nün bakanlarına sürekli olarak zaman kazanmanın öneminden söz ettiğine işaret etmiştir.⁴⁰ Ürgüplü, İnönü'nün sürekli olarak "sabır sonu selamettir" atasözünü tekrarladığını ve kabineye sürekli olarak telkinde bulunduğundan söz etmiştir: "Biraz daha beklersek meseleler gelişecektir ve o zaman belki bir bakış açısı daha buluruz. Yeterince beklenirse ya devletin binicisi, ya kendisi, ya da güdücüsü ölecektir."⁴¹

İnönü'nün diplomaside birçok uygulaması bu tür görüşler ışığında açıklık kazanmaktadır. "Türkiye'nin tarafsızlık politikası, İnönü'nün yürüttüğü şekliyle özünde bir bekleme politikasıdır."⁴²

İnönü'nün dünyasında kişilere bağlılık ve duygusallığa yer yoktu. Her bakımdan dizginleri elinde tutuyor, başbakan veya dışişleri bakanlarını olayların akışına göre uygun gördüğü gibi değiştiriyordu. Aras'ın yerine Saracoğlu'nu getirmesi bunun bir örneğidir. Bir başka örnek ise İngiliz-Türk ilişkilerinin en kötü döneminde (1944) İngiliz dostluğu uğruna İngilizlerce Alman yanlısı olarak görülen Numan Menemenci-oğlu'nun görevden alınmasıdır. Gene aynı anlayışla savaşın bitiminde Sovyetlerle beliren çelişkiler sonucu anti-Sovyet görüşleri bilinen Saracoğlu görevden uzaklaştırılmıştır.⁴³ Yerine başkanlığa atanan Recep Peker totaliter tutumu ve tüm muhalefete karşı kesin tavrı ile bilinirdi. Belli bir süre zarfında bu atama İnönü'nün politikasına uygun gelmiştir.

Ama savaştan sonra Amerika'nın Türkiye üzerinde etkin olmaya başlamasıyla Peker'in "anti-liberal" olarak görülmesi ve İnönü rejiminin Amerikalılarca fazla katı bulunması, Peker'in de Saracoğlu gibi

39 Weisband, s. 38.

40 Suat Hayri Ürgüplü ile mülakat, 1.11.1977.

41 Ürgüplü ile mülakat, 1.11.1977.

42 Weisband, s. 37.

43 Feridun Cemal Erkin, *Les Relations Turco Sovietiques*, s. 322.

“sıhhi nedenlerle” görevden ayrılmasına yol açtı.⁴⁴ İnönü’nün en yüksek mevkilerdeki bakanlarını istediği gibi atayıp azledebilmesi onların hiçbir zaman kendilerine özgü bir “çevre” edinmelerine fırsat tanımasından kaynaklanıyordu. Böylece kendisine rakip bir “güçlü adam” figürünün belirip etrafında muhalefet odağı oluşturmaya engel oluyordu. Örneğin, parti içinde hatırı sayılır bir ağırlığı olan Recep Peker, başbakanlığa atanınca normal mevzuat gereği CHP Başkan Vekilliği’ne de atanması gerekirken bu gerçekleştirilmedi.⁴⁵

İnönü’nün bu tavrı Menemencioğlu’nun istifasıyla sonuçlanan olaylarda da görülebilir. 1943 Aralık’ında Kahire Konferansı’ndan döndükten sonra verdiği bir davette İnönü, Menemencioğlu’nu topluluğun önünde övmüş ona “müzakerelerin fatihi” olarak hitap ettikten sonra, “Eden ve Hopkins’i mat” etmesinden ve “Türk görüşünü amansızca savunmasından” dolayı kutlamıştı. Ama birkaç ay sonra İngiltere’ye yaklaşmak amacıyla Numan Menemencioğlu adeta kurban edildi. Bu kez gene bir yemek davetinde İnönü çevresindekilere: “Üzerimden büyük bir ağırlık kalktığını hissediyorum. İki senedir Menemencioğlu’nun kaptislerini çekiyorum. Evet iyi bir müzakereci idi, ama gene de ondan ayrılmanın zamanı gelmişti” şeklinde konuştuğu aktarılır.⁴⁶

İnönü çevresindeki hiç kimsenin kendisine fazla yaklaşmasına izin vermez, hepsinin gereğinde bir yana bırakılabileceğini sezdirirdi.

Bu aşamada birçok Türk ve yabancı kaynak tarafından Dışişlerinin beyni olarak değerlendirilen Numan Menemencioğlu’nun kısaca incelenmesinde yarar vardır: “İnönü’nün emri altında karar verme yetkisine sahip kişilerin en önemlisi Numan Menemencioğlu’dur.”⁴⁷

Menemencioğlu genelde parlak bir zekâ ve birinci sınıf bir diplomat olarak tanınırdı. Fransız Büyükelçisi Massigli anılarında ondan “Bu kadronun (Dışişlerinin) en zeki elemanı” olarak söz etmektedir.⁴⁸ Sara-

⁴⁴ Tamkoç, *a.g.e.*, s. 225.

⁴⁵ *a.g.e.*

⁴⁶ Ürgüplü ile mülakat, 1.11.77. Ürgüplü her iki davette de bu sözleri şahsen işittiğini söylemiştir.

⁴⁷ Weisband, s. 46.

⁴⁸ Rene Massigli, *La Turquie Devant La Guerre*, s. 282.

çoğlu'nun dışişleri bakanı olduğu 1938-1942 dönemi dahil dışişlerini çekip çeviren aslında Menemencioğlu idi. Onu yakından tanıyanlar diplomasi konusunda Saracoğlu'ndan çok daha tecrübeli olduğunu söylediler.⁴⁹ Dr. Aras döneminde bile Dışişleri Bakanlığı'nın düzeyinin yükseltilmesinde ve profesyonel bir kadro oluşturulmasında Menemencioğlu başlıca etmen olmuştur. "1930'ların Türkiye'sinde iyi eğitilmiş bir diplomatik kadro oluşturulmasında Menemencioğlu'nun Aras'tan daha fazla payı vardır."⁵⁰

Almanlar da Menemencioğlu'nun gerçek anlamda Dışişleri'ni yürüten kişi olduğu kanısındaydılar. 28 Mart 1941'de Alman Büyükelçisi Von Papen görüşlerini Berlin'e bildirirken "Numan bey gerçekleri bakanından çok daha iyi kavramaktadır" der. Ama bu "gerçeklerin" Numan Menemencioğlu tarafından Almanya lehine bir tutum doğrultusunda değerlendirilmediği de aynı Alman belgelerinden anlaşılmaktadır.⁵¹

Menemencioğlu kendi ifadesinde dışişleri bakanlığına atanmasının sadece sorumluluklarının şekil değiştirmesi demek olduğunu söyler: "Bu makama hiçbir şekilde yabancı değildim. Zira on üç senedir bakanlığın başındaydım ve bu nedenle de Türkiye'nin dış politikasına yön vermekteydim. Sorumluluğum yalnızca bir başka şekil almıştı"⁵²

Menemencioğlu bakanlığın işleyişini en sıkı biçimde denetlerdi. Bir bakıma bakanlığa bu denli sahip çıkışı İnönü'nün onu azlediğinde başlıca etkenlerden biri olarak görülebilir. Özellikle İnönü'nün bakanlarından birinin aşırı güçlenmesine karşı duyduğu kuşku göz önünde bulundurulursa, Menemencioğlu'nun düşürülüşü anlam kazanmaktadır. Zira

49 Nermin Streater (Menemencioğlu) ile mülakat, Londra, 9.6.1977. Bayan Menemencioğlu, Numan Menemencioğlu'nun ağabeyi Muvaffak Menemencioğlu'nun kızıdır. Muvaffak Menemencioğlu aynı günlerde Anadolu Ajansı'nın başındaydı. Nermin Hanım amcasına yakınlığı dolayısıyla bu devrenin olaylarını yakından izleme olanağını bulmuştur.

50 Weisband, s. 46.

51 D.G.F.P. series D. Vol. XII, No: 231 ve No:295.

52 Menemencioğlu anılarını Fransızca olarak "*Les Détroits vus de la Méditerranée; aperçus, études, souvenirs*" başlığıyla Paris'te büyükelçiyken kaleme almıştır. Bu yayımlanmamış müsvedde kendisinin düşünce ve tasarılarını içermektedir. Yukarıdaki referans s. 267'dedir. Bundan sonra "Menemencioğlu'nun Anıları" olarak referans verilecektir.

bir dönemde Menemencioğlu hükümetin en önemli şahsiyeti durumuna gelmişti. Frey'in de parmak bastığı gibi savaş yıllarında dışişleri bakanı, "Bakanlar piramidinin zirvesine ulaşmıştı."⁵³ Menemencioğlu'nun makamı diğer bakanların gayri resmi uğrak yeri olmuş ve kendisinin dünya gelişmelerini değerlendirişindeki tutarlılığı onun yabancı elçilik mensupları nezdinde dış politika uzmanı olarak büyük saygınlık kazanmasına neden olmuştu.⁵⁴

Menemencioğlu ve uyguladığı politika yoğun tartışmalara konu olmuştur. Bazılarına göre kesinlikle Mihver yanlısıydı ve Almanya ile daha sıkı bir işbirliğine gidilmesinin savunucusuydu. Bir başka görüşe göre ise, her şeyden önce Türkiye'nin çıkarlarını gözetiyor ve bunların korunması için en gerçekçi ve pragmatik yollara başvuruyordu. İngiliz Dışişleri Bakanı Eden Menemencioğlu'nun kesin bir Alman taraftarı olduğu görüşündeydi.⁵⁵ Bu yıllardaki Türk dış politikasının değerlendirilmesi için İnönü kadar Menemencioğlu'nun da düşüncesinin ve dünya görüşünün anlaşılması gerekmektedir.

Bir konuda çoğu kaynaklar birleşmektedir: Menemencioğlu'nun birincil amacı Türkiye'yi savaşa sokmamaktı.⁵⁶ Yakınları ve meslektaşları aynı noktada hem fikirdirler.⁵⁷

Menemencioğlu bu amaç uğruna pragmatik yöntemlere başvurmadan çekinmezdi. Bu pragmatik yaklaşım onun İngilizlerce "Alman yanlısı" damgasını yemesine yol açmıştır. Üstün diplomatik becerisi Türkiye'ye en kritik dönemlerde nefes alma olanağını sağlamıştır. Türkiye'nin stratejik konumu onun normal ve alışlagelmiş anlamda bir tarafsızlık politikası izlemesini olanaksız kılıyordu. Bu durumda Menemencioğlu "etkin tarafsızlık" kavramını gündeme getirdi. Türkiye'nin konumu onun "güçlü dostları" için hayati bir önem arz etmekteydi, ama bu "dostlar" fazla baskıcı olmaya başladıkları zaman karşıtlarıyla da diyaloga girerek durum dengelenebilirdi.⁵⁸

53 Frey, s. 265.

54 Weisband, s. 51.

55 Weisband, s. 51 ve s. 176.

56 Weisband, s. 50

57 Nermin Streeter ile mülakat, 9.6.1977. Suat Hayri Ürgüplü ile mülakat, 1.1.1977.

58 Bakınız 1. Bölüm, s. 5

Ona (Menemencioğlu'na) göre İngiltere'yle müttefiklik ve Almanya ile de saldırmazlık antlaşması imza etmekte çelişik bir durum yoktu.⁵⁹

Zira amaçlanan Türkiye'nin savaşın dışında tutulmasıydı. "Etkin tarafsızlık" politikasına göre bu şekilde hem Türkiye'nin İngiltere desteğiyle toprak bütünlüğü korunuyor, hem İngiltere'nin aşırı baskısı sonucu Türkiye'nin kendisiyle doğrudan ilintili olmayan bir kargaşa ortamında kurban edilmesi engelleniyordu. İkinci Dünya Savaşı var olan güçler dengesini tümüyle yok edip yerine bir yenisini getirebilirdi. Bu durumda herhangi bir tarafın öbürünü tümüyle ezerek dünya egemenliği kurması Türkiye gibi stratejik önemi olan küçük bir ülkenin işine gelmezdi. Menemencioğlu Anthony Eden'e de Von Papen'e de aynı şeyi söyledi: "Bu savaşın iki taraftan birinin tamamen ezilmesiyle sonuçlanmasını istemiyoruz, Türkiye'nin çıkarları müzakerelerle sağlanacak bir barış doğrultusundadır"⁶⁰. Türkiye'nin çıkarlarının korunmasının gerektirdiği yerde Almanya ile diyalog kurduğu için bu değerli ve başarılı devlet adamını "Nazi yanlısı" olarak damgalamak çok hatalıdır.⁶¹ İngilizlerin bu yargıya varmalarında etkili olan olaylar tahlil edildiğinde, Menemencioğlu'nun "Alman yanlısı" olarak değerlendirildiği konularda salt yeterince "İngiliz yanlısı" olmadığından mahkûm edildiği görülür. İngiltere için Türkiye'nin büyük kayıplar vererek, belki de baştan başa yıkılarak savaşa girmesi ona zaman kazandırıcı bir unsur olarak görülüyor, bu bağlamda Türkiye'ye bir araç olarak bakılıyordu. Menemencioğlu'nun en büyük suçu (İngiliz gözüyle) bunu anlaması ve engel olmak için elinden geleni yapmış olmasıdır. Nitekim savaş sonrası değerlendirmelerinde Müttefik tarafının elçilerinden Fransız elçisi gerçeklere daha yakın görüştedir: "Numan Menemencioğlu, denge politikasını en mantıklı seçim olarak görüyordu."⁶² Her ne kadar Almanya'nın ekonomik ve askeri gücüne saygısı olsa da, Menemencioğlu Almanya'ya karşı derin bir kuşku besliyordu. Almanların sınır tanımayan hırslarından korkuyor ve dünyayı felakete götürmelerinden çekiniyor-

59 Weisband, s. 52.

60 D.G.F.P. D. Vol. XII, No: 231, s. 411.

61 Metin Tamkoç da bu hatalı görüşe katılanlardandır: Metin Tamkoç, *Warrior Diplomats*, s. 215.

62 R. Massigli, s. 32.

du. Alman kuvvetleri Türkiye'nin kapısındaiken Büyükelçi Von Papen'e şunu söylemiştir:

"Almanya'nın 'Yeni Düzen'i bizi fazla ilgilendirmiyor. Bizim için her devletin yaşama hakkı ve bağımsızlığı önemlidir. Mihver tarafının bu 'Yeni Düzen'i hakkında çok az şey biliyoruz."⁶³

28 Mart 1941'de yapılan bu konuşmada Papen Menemencioğlu'na Hitler'in Sovyetlerle Türkiye arasında seçim yapması gerektiğinde Türkiye'yi seçmiş olduğunu, bunun da Türkiye'nin Almanya'ya daha fazla yaklaşmasını gerektirdiğini ve Almanya'nın Sovyetler'e karşı Boğazlar'ı koruduğunu söyledi. Büyükelçi şöyle devam etti:

Bu yüzden Türkler onları Romanya, Bulgaristan ve Yunanistan yoluyla çembere almaya çalıştığımız düşüncesinden artık vazgeçmelidirler.⁶⁴

Bu konuşma Menemencioğlu henüz genel sekreterken cereyan ediyor ve Papen onun, Dışişleri Bakanı Saracoğlu'ndan daha gerçekçi olduğu kanısına varıyordu. Papen bu konuda haklıydı, Menemencioğlu'nun gerçekçiliği Almanya'nın bu tutumunun Türkiye'ye karşı beslediği sıcak duygulardan değil, kendi çıkarlarına çok daha iyi hizmet etmesinden kaynaklandığını görmesini sağlıyordu. Papen'e karşılığı da bu oldu; Sovyetler Birliği'nin Boğazlar'a inmesinin Almanya için hayati bir tehlike demek olduğunu söyledi. "Bu seçenek (Sovyetleri Boğazlar'a sokmak) Rusya'nın Bulgaristan ve Romanya yoluyla Boğazlar'dan geçerek Akdeniz'e ulaşması demektir, bu da Almanya'nın güneyden kuşatılması anlamına gelir. Almanlar bu yüksek bedeli ödemeye razı gelseler zaten savaşı kaybedecekler ve biz Türkler bir başka yoldan amacımıza ulaşmış olacağız. Führer'in Rusları Boğazlar'a sokmama kararı Almanya'nın çıkarları açısından isabetlidir."⁶⁵

Papen'in Türk-Alman ilişkilerinin daha sağlam bir güven tabanına oturtulması önerisine de Menemencioğlu şu karşılığı verir: "İngilte-

63 D.G.F.P.; D. Vol XII, No: 231, s. 409. "Yeni Düzen" Hitler'in Avrupa'ya getireceğini söylediği ve tümüyle bir propaganda aracı olan yeni Avrupa devletler sistemidir.

64 a.g.e., s. 410. Burada Almanya ile Sovyetler arasında Kasım 1940'ta yapılan görüşmelerde çıkan anlaşmazlıktan söz ediliyor. Hitler Sovyetlerin Boğazlar üzerinde kesin amaçlar beslediğini öğrendikten sonra zaten geçici olan Sovyet-Nazi işbirliğine son vermeye karar vermişti.

65 a.g.e., s. 410-411.

re'nin müttefiki olduğumuzu biliyorsunuz. Var olan antlaşmalarımıza saygılı davranmak istiyoruz, bu durumda siz Herr Von Papen, Türkiye'den bir tür 'müsamahakâr tarafsızlık' bekliyorsanız, size bu tür diplomatik ip cambazlığının mümkün olmadığını belirtmek zorundayım.”⁶⁶

Papen'e Türkiye ile Almanya arasındaki meselelerin münferit konular halinde ele alınacağını açıklayan Menemencioğlu Almanya'ya kapsamlı bir teminat vermekten kaçınmıştır. Aynı zamanda İngiltere ile ittifakın, Türkiye'nin kendi amaçları dışında herhangi bir şekilde kullanılması anlamına gelmediğini belirtmiştir. Bu sözler Menemencioğlu'nun dış politika felsefesinin en açık göstergesidir: Bir yandan Almanlara Türkiye'nin onlara herhangi bir minnet borcu olmadığını belirtiyor ve var olan anlaşmalara sadakatini vurguluyordu. Öte yandan Türkiye'nin bir saldırıya kesinlikle savaşla cevap vereceğini, ama gene de İngiltere tarafından bir araç olarak kullanılmaya da meydan vermeyeceğine parmak basıyordu. Avrupa'da bir denge unsuru olarak Almanya gerekliydi, ama bu sözlerle Almanya'ya aşırı yaklaşma önlenirken aynı zamanda gereksizce katı bir tavır takınarak bir Alman saldırısına maruz kalınması tehlikesi şimdilik bertaraf ediliyordu.

Bu konuşmadan sonra Papen, Ribbentrop'a şu telgraf mesajını gönderdi: “Bugün Türkiye'nin kendi güvenliğini doğrudan etkilemeyen bir konuda ne gibi bir tavır takınacağını öngöremeyiz.” Aynı mesajda Sovyetlerle Türkiye arasındaki seçimin Türkiye lehine kullanılmasının ve özellikle bunun Türklere bildirilmesinin hatalı olduğunu söylemekteydi. “Belki de bu konuyu belirsizlik içinde bırakarak ileride Türkiye ile ilişkilerimizde karşılaşılacak zorluklarda baskı aracı olarak değerlendirilirdik.”⁶⁷

Ancak, burada göze çarpan husus Almanların belirsizlik içinde bıraktıklarıdır. Zaten savaş öncesinde de Menemencioğlu Almanya'nın Türkiye'de aşırı derecede söz sahibi olmasından kaçınmıştır: “Menemencioğlu Türkiye'nin Almanya'ya askeri ve ekonomik bakımdan bağlanmasını önlemek için çok çaba harcamıştı.”⁶⁸ 1938'deki Almanya zi-

66 *a.g.e.*

67 *a.g.e.*

68 Weisband, s. 53.

yaretinde Alman Dışişleri Bakanı Ribbentrop'a Türkiye'nin savaş malzemesini salt Almanya'dan tedarik etmeyeceğini ve Hava Kuvvetleri'ni de İngiliz Kraliyet Hava Kuvvetleri'ni örnek alarak düzenleyeceğini söyleyen yine Menemencioğlu'ydü.⁶⁹

Aynı ziyareti Menemencioğlu anılarında aktarırken Ribbentrop'un kendisini iktisadi konuları içeren bir ziyaretten çok politik müzakereler düzeyinde görülen bir protokol uyarınca ağırladığını söyler. Bunun nedeni çok geçmeden ortaya çıkacak ve Ribbentrop ona "damdan düşercesine" bir antlaşma akdine yönelik geniş kapsamlı görüşmeler önerecektir: "Kendisine mümkün olduğu kadar yumuşak bir dille 1914'teki tecrübelerimizin pek parlak olmadığını hatırlattım." Bu buluşmada Türkiye ile Almanya'nın dış politikalarındaki farkı vurgulayan Menemencioğlu, "Alman politikası ile Türkiye'nin mütevazı politikası arasındaki hiçbir benzerlik görmediği"ni söylemiştir.⁷⁰

Ankara'daki İngiliz Büyükelçisi Knatchbull-Hugessen İngiltere Dışişleri Bakanı Anthony Eden'in Menemencioğlu'nun kesin bir Alman yanlısı olduğuna inandığını söyler. Ama elçinin kendisi bu konuda karşı görüştedir. Menemencioğlu'nun istifasından sonra Londra'ya görüşlerini bildirirken şöyle demiştir:

"Numan'ın Alman yanlısı olduğunu söyleyecek kadar ileri gidemem, hele Nazi-yanlısı olduğunu söylemek büsbütün yanlıştır."

Elçi, Menemencioğlu'nun Türk-İngiliz Antlaşması'nın da karşısında olmadığını sözlerine eklemektedir. "Ama şu da tecrübeyle sabittir ki bu antlaşmayı memleketine en yararlı koşullarda gerçekleştirmek için elinden geleni yapmıştır. İyi hatırlıyorum, 1939 yazında Numan'ın yokluğunda Massigli ve ben Saracoğlu'ndan beklediğimizden çok daha uygun koşullar sağlamıştık. Menemencioğlu döndü ve Saracoğlu'nun kabul ettiği birçok maddeyi geri çevirdi. Bu Numan'ın her zamanki tavrıydı. Ama eminim her zaman Türk çıkarlarına hizmet etme çabası içindeydi ve Alman yanlısı değildi."⁷¹ Elçinin değerlendirilmesine göre Mene-

69 T. Ataöv, *Turkish Foreign Policy, 1939-1945*, s. 9.

70 "Menemencioğlu'nun Anıları", s. 194. Bu ziyareti Menemencioğlu bir ticaret heyeti başkanı sıfatıyla yapıyordu.

71 FO 371/R 10541/ 789/ 44. Burada ilginç olan Saracoğlu'nun bakan olarak Genel Sekreter Menemencioğlu'nun amiri olduğu halde, genel sekreterin görüşlerinin egemen olmasıdır.

menecioğlu meslekten yetişme yetenekli bir diplomat olarak, kendisi kadar tecrübe sahibi olmayan Saracoğlu'nun verdiği ödünleri görmüş, ileride ülkesi için olumsuz sonuçlar doğurmalarını engellemiştir. Hugessen Saracoğlu'nun fazla ödün verdiğini kabul etmiş ve raporunu şöyle sürdürmüştür: "Almanya'ya karşı özel bir sempati beslememekle birlikte Menemencioğlu'nun iki ana fikir doğrultusunda hareket ettiği söylenebilir; ülkesini tümüyle savaşın dışında tutmak, veya en azından savaşa girişini mümkün olduğu kadar ertelemek..."⁷²

Fransız Büyükelçisi Massigli bu görüşe katılmaktadır. Her ne kadar Menemencioğlu'nun "Alman formasyonu"na dikkati çekse de, (ki burada hatalıdır, kendisi St. Joseph Fransız lisesi mezunudur ve sonra Lozan'da hukuk öğrenimi görmüştür) şu görüşü ekler:

Numan Bey bizde Alman sempatzanı olarak isim yapmıştı; muhakkak Reich'in iktisadi gücüne saygı duyuyor ve Alman aygıtının nelere müdrik olduğunu biliyordu; Wilhelmstrasse'nin arşivlerindeki birçok belge Almanların onu kendilerine yakın olarak gördüklerini belirtiyor. Ama bunun yanı sıra aynı belgeler kritik dönemlerde bu inancın yerini düş kırıklığına bıraktığını da kanıtlıyor.⁷³

Şu veya bu tarafa sempati beslemek Menemencioğlu için karar vermede geçerli bir kıtas değildi: "Menemencioğlu duygusal düşüncelerle hareket etmezdi. İnönü dış politikaya nasıl temkinliliği getirdiyse, o da kesin ve pragmatik bir gerçekçiliği uygulardı."⁷⁴ Böylelikle, birlikte güçlü bir ekip oluşturmaktaydılar. Ama unutulmaması gereken gerçek Menemencioğlu Dışişleri'nde ne denli güçlü olursa olsun bu gücün İnönü'den kaynaklandığıdır. İnönü'ye göre Menemencioğlu'nun politikası İngiltere'yi yitirme tehlikesine yol açınca görevden uzaklaştırılmıştır.

İkinci Dünya Savaşı döneminde karar verme yetkisine sahip kişilere ve iktidar yapısına bu kısa bakıştan şu sonuçlar çıkmaktadır. Savaş yıllarındaki hükümet yapısı merkeziyetçi bir yapıdır ve ülkeye her bakımdan hakimdir. Her ne kadar İnönü, danışmanlarına gerçekten kulak veriyor ve

⁷² a.g.e.

⁷³ Massigli, *La Turquie Devant La Guerre*, s. 33. Alman Dışişleri Bakanlığı kısaca Wilhelmstrasse olarak bilinirdi. Aynı şekilde Fransız Dışişleri Bakanlığı Quai d'Orsay, İngiliz Dışişleri Bakanlığı da Foreign Office olarak tanınırdı.

⁷⁴ Weisband, a.g.e., s. 54.

hükümet kurumlarıyla birlikte hareket ettiği izlenimini uyandırmak istiyorsa da, gerçek anlamda egemen olan kendisiydi. Bu yıllarda “karar verme yetkisi ve uygulama gücü, yürütme erki lehine daha da kaydırıldı.”⁷⁵

Saracoğlu ve Menemencioğlu meclise getirdikleri herhangi bir konunun geri çevrilmesinin söz konusu olmadığını biliyorlardı.⁷⁶ Meclisteki Dış İlişkiler Komisyonu’nun sembolik bir işlevi vardı ve bu çerçevede İnönü’nün ve Menemencioğlu’nun direktiflerine uyardı. Weisband, “Bu komisyon, tutarlı bir biçimde hükümetin yani İnönü’nün çizgisini izlerdi” derken Prof. Esmer ve Prof. Armaoğlu’nu kaynak göstermektedir.⁷⁷

İktidarın yapısının bu denli yoğunlaşmış ve karar yetkisinin çok kısıtlı bir çevreye indirgenmiş olması, dış mercilerce baskı uygulanmasını son derece güçleştiriyordu. Hükümetin içine sızarak (örneğin bu dönemde Yugoslavya’da görüldüğü gibi) Müttefik yanlısı veya Mihver yanlısı fraksiyonlar oluşturmak ve bunları kullanarak Türkiye’yi yönlendirmek olanaksızdı. Menemencioğlu en bağnaz Alman taraftarı da olsa, İnönü iktidarda oldukça ve Müttefikler tümüyle yenilmedikçe Almanya’nın Türkiye’yi yanına çekebileceği kuşkuluydu.

Özetle, İnönü ve çevresindekilerin Türk dış politika felsefesini tümüyle kavramış ve onun amaç ve kıstaslarını tümüyle benimsemiş olmaları, bu dönemdeki başarılarını açıklayan başlıca unsurdur.

75 *a.g.e.*, s. 72.

76 *a.g.e.*

77 *a.g.e.*, s. 64.

BÖLÜM 5

BİR NESLİN TARİHSEL FORMASYONU

İkinci Dünya Savaşı sırasında iktidarı elinde tutan kadro Türkiye'nin yakın tarihinin en önemli evrelerini yaşamış bir nesildendir. İttihat Terakki, Birinci Dünya Savaşı, Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyet'in kuruluş dönemleri bu elitin tarihsel birikimini oluşturmaktadır. Bu birikimin ileride verecekleri kararlar üzerinde büyük bir etkisi olacak ve birçok bakımdan geçmişteki deneyimleri onları yönlendirecektir.

Suat Hayri Ürgüplü'nün sözleriyle:

1939-45 döneminde işbaşındaki kadronun çoğu Birinci Dünya Savaşı'nın zorluklarını ve hezimetlerini çok iyi hatırlamaktaydılar. Bu sebeple birinci derecede önemli husus Türkiye'nin bu savaşın dışında tutulmasıydı.¹

1908-1918

1908'de İnönü Edirne ordusunda genç bir yüzbaşıydı. Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması döneminde İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne katılmıştı. Bu kararı, İstanbul Harp Okulu'ndan arkadaşı Fethi Okyar'ın önerisi üzerine almıştır.²

Fethi Okyar ise ileride milletvekili, bakan, Londra büyükelçisi ve başbakan olarak görev yapacaktır. İnönü'nün bu kişinin önerisi üzerine hareket etmesi ilginçtir ve Türkiye'deki egemen elitin kendi içinde ne kadar bağdaşık bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Bu elit aynı zamanda tarihsel dönem noktalarındaki olaylarla o denli iç içedir ki bu olayları izlemek bu kişilerin mesleki formasyonlarını izlemek demektir. Yani

1 Suat Hayri Ürgüplü ile mülakat, 1.11.1977.

2 Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam*, Cilt 1, s. 43.

1939-45 döneminde önemli mevkilere gelip de daha önce ülkenin yönetiminde az veya çok etkin olmamış eleman yok gibidir. Fethi Okyar örneğinde bu gerçek kolayca görülebilir. Harp Okulu'nda İnönü ile birlikte bulunan bu kişi için daha sonraki dönemlerde: "İnönü'nün dış politika konusunda gerçekten akıl danıştığı tek kişi" denilmektedir.³ İngiliz Antlaşması'nın en büyük savunucusu gene Fethi Okyar'dır ve İnönü'ye savaşın önce İngiltere'ye yaklaşmanın önemini vurgulayan da odur.

İttihat ve Terakki'nin genç subayları için Aydemir "Bir Nesil Hazırlanıyor" demektedir ve İnönü'den şu alıntıyı aktarmaktadır:

Subay arkadaşlarımızla toplandığımız zaman... vaziyeti tedkik ederdik. San-ki devletin müdafaasını ve yüksek siyasetini ilgilendiren bu konuların mesu-lüymüşüz ve çareleri bizim elimizdeymiş gibi meşgul olurduk.⁴

1908 Jön Türk darbesinden sonra Osmanlı İmparatorluğu yeniden bir dizi savaşa saplanmıştı. İttihat ve Terakki'nin umutları iç ve dış gelişmeler sonucu gerçekleşmemiş ve Balkan orduları Çatalca hattına kadar ilerlemişlerdir. Bu büyük çözülmenin anısı 1939-45 döneminde verilecek birçok kararın arkasında yatacaktır. Tam bu dönemde İtalya Trablusgarp'a girmiş ve Avrupa'nın emperyalistler sofrasına oturarak pay talep etmiştir. İleride bu talepler Mussolini tarafından yinelenec- tir ve 1911 Trablusgarp savaşı 1930'larda yönetici kadronun "İtalya kuşkusu"nun temelini atmış bulunmaktadır. Görüldüğü gibi bu devre birçok bakımdan ilerisi için can alıcı bir önem taşır. Bunun bir başka uzantısı da Birinci Dünya Savaşı'nda Almanlarla girilen Antlaşma çer- çevesinde Türk-Alman ilişkileridir. Mustafa Kemal'in ve İnönü'nün Al- manya'ya karşı tavırları bu dönemin ürünüdür. Alman subaylarının or- duda en yüksek rütbelere sahip olmaları ve İttihat Terakki'nin onlara tanıdığı yetki, Mustafa Kemal'in ve İsmet İnönü'nün gelecekte yaban- cılara bu tür yetki verilmesine karşı etkin önlemler almalarına yol aç- acağıdır. 1939-45 döneminde İngilizler sürekli olarak Türk müttefikleri- nin onlara güvenmediğinden, Türkiye'de danışman olarak görev yapan İngiliz subaylarına lojistik bilgi vermediklerinden şikâyetçi olacaklardır.

3 Weisband, s. 65. Bu değerlendirme biraz aşırı da olsa, meslek hayatlarına birlikte başlayan bu iki elit mensubunun yakın ilişkilerini vurgulaması bakımından geçerli- dir.

4 Aydemir, *a.g.e.*, s. 44.

1913'te 42 kişilik bir Askeri İslahat Komitesi'yle başlayan Alman mevcudiyeti Birinci Dünya Savaşı sonunda 800 subaya yükselmiştir. Bu arada İsmet İnönü'nün de üstüne bir Alman subayı atanmıştı. Bu "Almanlaşma"ya karşı çıkanlar cezalandırılarak uzak cephelere sürülmüşlerdi.⁵

Ulrich Trumpener de kitabında Alman Askeri Heyeti başkanı Liman von Sanders'in askeri atamalarda çok dikkatli davranmak zorunda kaldığını ve "Almanya'ya karşı olumsuz duygular besleyen Türk komutanlarının yanına Alman subay göndermemeye" çabaladığını söyler.

Aynı kaynağa göre Bâb-ı Âlî'deki Alman Elçisi Wangenheim, "katı bir Türk ulusçuluğundan" şikâyetçidir ve "bu gelişme bizim Türkiye'de şimdiki ve gelecekteki işlerimiz için giderek artan bir tehlike arz etmektedir", diyerek Berlin'i uyarmak ihtiyacını duymuştur.⁶

İnönü bizzat ordunun içindeki hizipleşmeye katılmamışsa da durumun çelişkilerini anlamıştır:

Bir devletin orduda, siyasette, memleket idaresinde sır denebilecek nesi varsa hepsi, yabancı devlet memurlarına emanet edilmişti. Garibi şuydu ki bu yabancı devlet müttefik bir devlet de değildi. Bundan başka, dünya siyasetinde ikiye ayrılmış saflardan birini idare ediyordu. Alman islâh heyeti memleketin içinde olup bitenleri günü gününe takip eder durumdaydı.⁷

1939-45 arasında İnönü'nün İngilizlere de açık verecek nitelikte bilgilerin verilmemesine çalışması, bu birikimin ışığında açıklık kazanmaktadır.⁸

5 Aydemir, *a.g.e.*, s. 83. Aydemir, Kâzım Karabekir'in Almanların Osmanlı İmparatorluğu'nu savaşa sürükleyeceklerini söylemesi nedeniyle bu biçimde cezalandırıldığından söz eder.

6 Ulrich Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire, 1914-1918*, s. 94 ve s. 87.

7 Aydemir, *a.g.e.*, s. 86.

8 Ancak bu konuda pek başarılı olunamamıştır. Zaten her iki tarafın da istihbarat örgütleri İkinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye'de yoğun faaliyet içindeydiler. Hatta bazı kaynaklara göre Dışişleri'nin birçok gizli yazışması ve diğer bilgiler İngilizlerce ve Almanlarca biliniyordu. Almanlar Türk diplomatik şifresini çözmüşlerdi ve bu kaynaktan sürekli istihbarat toplamaktaydılar. Alman şifre çözme servisi Başkanı Dr. Paul Schmidt savaştan sonra Amerikalılara şu ifadeyi vermiştir: "Moskova'daki Türk elçiliğiyle Bern'deki ABD elçiliği özellikle değerli kaynaklar olarak görülmüyordu."

Bkz. David Irving and Donald Watt, *Breach of Security*, Londra, 1968, s. 123 ve David Kahn, *The Codebreakers*, Wiedenfeld and Nicholson, Londra, 1963.

İlginç olan bir başka nokta İkinci Dünya Savaşı yıllarında Türkiye sahnesinde önemli rol oynayacak bir başka şahsiyetin de bu yıllarda olayların içinde oluşudur. 1939-1944 yılları arasında Ankara'ya Alman Büyükelçisi olarak atanacak olan Franz von Papen, Birinci Dünya Savaşı'nda General Falkenhayn'ın Mezopotamya ordusunda görev yapmaktadır. "Bu yıllarda tanıdığım Türk asker ve devlet adamlarıyla kurduğum ilişkiler ve bu sırada edindiğim tecrübelerin, yirmi yıl sonra Ankara'ya büyükelçi olarak atandığım zaman çok işime yaradığını söyleyebilirim."⁹

Papen'in bu "tecrübeleri"nin arasında Toroslar'dan bir orduyu geçirmenin ve beslemenin zorluğu, Türk ordularının savunmadaki direnme yeteneği de vardı. Bunlar İkinci Dünya Savaşı boyunca Ankara'dan Berlin'e yolladığı raporlarında da yansıtacaktı. Nazi Almanyası'nın Cumhuriyet Türkiye'sine karşı gösterdiği ihtiyatlı yaklaşımda bu gerçeklerin de payı olacaktır. Türkiye mümkünse barışçı yollardan elde edilmeliydi, zira savaş Almanya'nın lehine sonuçlansa bile maliyeti çok yüksek olacaktı.

Papen'in tecrübelerinden biri de Mustafa Kemal'in Alman askeri heyetine karşı tavrını yakından tanımış olmasıydı. Papen, Mustafa Kemal'in General Falkenhayn'a karşı çıktığı için geri çağrıldığını söyler ve kendisiyle Suriye'deki karşılaşmasını aktarır: "Mustafa Kemal çok kızgındı ve Falkenhayn'la alınması gereken kararlarda anlaşamamışlardı. Bu çok üzücü durum onun geri çağrılmasına yol açtı."¹⁰

Bu dönemlerde alınan Alman yanlısı kararlar geleceğin önder kadrosunun bağımsızlık tutkusunu büsbütün pekiştirecekti. 22 Ağustos 1926'da Ankara İstiklâl Mahkemesi şu açıklamayı yapmıştır: "Bütün Türk milleti bir oldubitti sonucu savaşa sürüklenmiştir. Bunu gerçekleştiren Alman amirali emirlerini doğrudan Kaiser'den alıyordu. Buna müsaade eden Türk devlet adamları Türkiye'nin selametinden çok Kaiser'in buyruklarını yerine getirmeyi düşünmüşlerdir."¹¹

9 Franz Von Papen, *Memoirs*, s. 68.

10 *a.g.e.*, s. 74. Papen aynı günlerde Ali Fuat'la (Cebesoy) da tanışmıştı. Onun için "Türk ordusunun en seçkin subaylarından biri" der. Görüldüğü gibi ileride görev başında olacak kadro bu yıllarda da olaylarla iç içedirler ve ilerideki tavırlarını belirleyen birikimi gerçekleştirmektedirler. Ali Fuat Cebesoy İngilizlerle askeri antlaşma müzakerelerinde kılı kırk yaracaktır.

11 Harry Howard, *The Partition of Turkey*, s. 114.

Suat Hayri Ürgüplü'nün İnönü'nün Almanlar'dan kuşkulananmasının Birinci Dünya Savaşı'nın tecrübelerine dayandığını düşündüğünü söylemiştik. Aynı kaynak Fevzi Çakmak gibi diğer yüksek rütbeli subayların da bu savaşta Alman subaylarının Türk subaylarına aşağılayıcı bir biçimde davranmalarından büyük hoşnutsuzluk duyduklarını ifade etmiştir. Ahmet Şükrü Esmer bu konuda aynı görüşü belirtmiş, bu devrede Almanlarla birlikte çalışan subayların gelecekte Almanlara kesinlikle güvenmediğinden söz etmiştir.¹² Dolayısıyla İkinci Dünya Savaşı'nda Almanların Türkiye'ye "eski silah arkadaşı" formülünü kullanarak yaklaşımları amaçlanan sonuçları vermeyecekti. Bu yıllardaki tecrübeleri Türk devlet adamlarının 1920 ve 1930'larda askeri antlaşmalardan mümkün olduğu kadar uzak durarak dostluk ve bölgesel işbirliği antlaşmalarına gitmelerine yol açacaktır.¹³

1930'ların ortalarında giderek gerginleşen uluslararası ortam, Türk devlet adamlarını bölgesel paktlarda yaklaşık olarak eşit güçteki devletler arasında güvenlik önlemleri aramaya itmiştir. "Ast" ve "üst" ilişkisine dönüşebilecek bağlantılardan uzak durulmuştur.

1918-1923

Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda Osmanlı İmparatorluğu çöktü. Ulusçuluk ideolojisinin gelişmesi bu çöküşün başlıca nedenlerinden olduğu halde bu ideolojinin en son kök saldıği toplumlardan biri Türk toplumuydu. Ama belirdikten sonra da Kurtuluş Savaşı'nın başarıyla sonuçlanmasıyla meyvesini verdi. Bu ulusal varolma mücadelesi iki cepheden yürütülmüştür: Savaş ve diplomasi cepheleri. "Zafer askeri hareketin yanı sıra gelişen tutarlı bir dış politika olmadan kazanılamazdı."¹⁴

Türk ve yabancı kaynaklar bu konuda birleşmektedirler:

"Askeri cephelerde çatışmayı başarıya ulaştırabilmek için Ankara Hükümeti Milli Mücadele'nin diplomatik cephesine de önem vermiştir."¹⁵

12 Suat Hayri Ürgüplü ile mülakat, 1.11.1977.

Ahmet Şükrü Esmer ile mülakat, 29.10.1977.

13 A. Akşin, *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri Diplomasisi*, s. 4.

14 R. H. Davison, "Turkish Diplomacy from Mudros to Lausanne", *The Diplomats*, s. 173.

15 Prof. Dr. Mehmet Gönübol ve Doç. Dr. Cem Sar, *Olaylarla Türk Dış Politikası*, s. 19. Bundan sonra *Olaylarla* olarak referans verilecektir.

Ulusal mücadeleyi sürdürenler bu amaca yönelik “sınırlı ama neredeyse hiç ödün verme payı bırakılmamış” bir talepler dizisi oluşturdular ve bunlarla Batı dünyasının karşısına çıktılar.¹⁶ Kurtuluş Savaşı sırasında dış politika felsefelerinin başlıca öğeleri belirginleşti. Pazarlığın önemi, kendi kendine yeterlilik, yerinde uygulanan esneklik, bütün bu unsurlar o günlerde şekillendi.

Mustafa Kemal Samsun’a çıktığı zaman ülkenin hiçbir dayanağının olmadığını bilincindeydi. Sözümona liberal Amerikan basını bile Türkiye’ye gelince acımasız kesiliyordu. *New York Tribune*’e göre Türk; “Ellerinden kan damlayan Boğazlar korsanı” idi. Aynı gazetede: “Türkler her zaman uygarlığın burnunda kötü bir koku ve bir parazit olmuşlardır”. deniyordu.¹⁷ Bir başka Amerikan gazetesi; “Bütün uygar dünyanın hissiyatı İstanbul’un Türk’ün elinde bırakılmasına karşıdır... Onun uygarlaşmaya ne isteği ne de kabiliyeti vardır, ona hiçbir şekilde müsamaha edilmesin” buyuruyordu.¹⁸

Aynı minval üzerine Kasım 1914’te İngiliz Başbakanı Lloyd George Türkleri şöyle tanımlıyordu: “İnsan görünümüne bürünmüş bir kanser, kötü idare ettikleri memleketlerin kemiklerinde sızlayan bir acı...”¹⁹

Bu gibi görüşlerin ışığında Mustafa Kemal’in hiçbir merciden medet ummaması gayet doğaldı.

Batılı büyük devletler zaten, “Anadolu’yu bir pasta gibi doğramışlardı.”²⁰ Savaş sırasında imzalanan bir seri gizli antlaşmaya göre Osmanlı İmparatorluğu “parsellenmişti.” İngiltere ve Rusya, Fransa’nın onayı ile İstanbul ve Boğazlara yerleşecekti. 26 Nisan 1915’te imzalanan Londra Antlaşması’nın gereğince İtalya’ya Antalya bölgesinde tanınan haklar Nisan 1917’de St.-Jean de Maurienne Antlaşması’yla genişletildi. Mayıs 1915’te gerçekleşen Sykes-Picot Antlaşması Güney ve Doğu Anadolu’yu Fransa ve İngiltere arasında pay ediyordu. Çarlığın çöküşünden sonra Bolşevikler bu gizli antlaşmaları gün ışığına çıkardılar. Böylece Batı’nın ne gibi emeller beslediği hakkında hiçbir kuşku bırakılmıyordu.

16 R. H. Davison, *a.g.e.*, s. 174.

17 R. Robinson, *The First Turkish Republic*, s. 36.

18 *a.g.e.*

19 D. Warder, *The Chanak Affair*, s. 77.

20 *a.g.e.*

Tam bu sırada gerçekleşen Yunan işgali Türk ulusçuluğunu alevlendiren kıvılcım oldu.

Kemalist dış politikanın amaçları ve ileriye dönük tasarıları Erzurum ve Sivas Kongrelerinde belirginleşti.

Bu toplantılarda delegeler özgürlüğü kısıtlı olan Padişah'ın adına hareket ettiklerini söylediler. Müttefiklerin eskimiş coğrafi terimleri kullanarak (Kilikya, Mezopotamya gibi) Mondros Mütarekesi'nin kapsamını genişletme ve daha geniş alanları işgal etme eğilimlerine Sivas Kongresi'nde karşı çıkıldı. Bu durumda açık ve seçik olarak hudutların saptanmasına çaba harcandı ve Misak-ı Milli gerçekleştirildi. Misak-ı Milli ulusal iradenin yasal dile getirilişi olarak bu Kongre'de onaylandı ve bundan ödüün verilmeyeceği dünyaya tebliğ edildi. Misak-ı Milli ulusal hareketle özdeşleşecek ve "bir kutsallık havasına" bürünecekti.²¹

Misak-ı Milli'de tesbit edilen ilkeler yalnız Milli Mücadele yıllarında değil, ondan sonraki devrede de Türk dış politikasının temelini teşkil etmiştir.²²

Bu belge Türkiye'nin adil bir barış elde etmek için yapabileceği en son fedakârlık olarak taraflara bildirildi. Misak-ı Milli sınırları içinde kalan toprakların bölünmezliği bu şekilde yasal bir çerçeve kazanıyordu.

Milli Mücadele'nin ilk aşamalarından beri Mustafa Kemal, Batı devletleriyle diplomatik temaslara başlamıştır. Türk dış politika felsefesinin başlıca eylem aracı olarak pazarlığın bu günlerde gündeme geldiği görülmektedir.

Mustafa Kemal Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı'ya karşı çarpışan devletlerin aralarındaki görüş ayrılıklarını değerlendirmeyi bilmiştir. Osmanlı meclisinin 16 Mart 1920'de İngilizler tarafından kapatılmasından sonra Anadolu'ya alelacele birer heyet gönderen Fransızlar ve İtalyanlar, İngilizlerin aldığı kararların kendilerini bağlamadığını belirtmişlerdir. "Türkiye sorununda Müttefikler'in ortak ve sabit bir çizgisi olmadığını bilen Türkler ... geleneksel zaman kazanma taktiklerini uygulamış ve önemli ödünler koparmaya bakmışlardır."²³ Osmanlı meclisi-

21 R. H. Davison, "Lausanne Thirty Years After", *Middle East Journal*, Vol. III, 1953.

22 Olaylarla, s. 13.

23 R. B. Mowat, *European Diplomacy 1914-1925*, s. 288.

sinin dağıtılması TBMM'nin kendisini ülkenin tek yasal karar organı ilan etmesini sağlayarak konumunu güçlendirmesine yaramıştır.

Mustafa Kemal'i Müttefikler'e karşı güçlendiren bir başka unsur da Sovyetler Birliği ile kurulan ilişkilerdi. Türkiye gibi Sovyetler Birliği de Batı tarafından dışlanmış ve kendini savunmaya zorlanmıştı. Bu iki ülkenin birbirlerine yaklaşımları Batılı gözlemcilere hiç de hoş gözüküyordu. 18 Mart 1921'de imzalanan Moskova Antlaşması'yla Sovyetler Birliği TBMM'yi resmen tanıyan ve diplomatik ilişkiler kuran ilk devlet oldu. Bu devletle anlaşarak Moskova Antlaşması'nın resmi imzalanma tarihi İstanbul'un resmen işgalinin birinci yıldönümü olan 16 Mart 1921'e alındı. Bunun sembolik öneminin Batılı Müttefikler gözünde ürkütücü bir gelişme olarak değerlendirileceği biliniyordu.²⁴ Özellikle İngiltere nezdinde istenilen etki yaratıldı. 7 Aralık 1920'de hazırlanan bir İngiliz Genelkurmay muhturasında bu gelişmelerin tehlikesi vurgulanıyor ve Türkiye'ye Sévres Antlaşması'ndan daha yumuşak koşullar içeren bir antlaşma önerilmesi tartışılıyordu. İngiliz Genelkurmayı Türkiye'yi muhtemel bir Sovyet saldırısına karşı "tampon bölge" olarak görüyordu.²⁵ Yirmi dört yıl sonra 1944 ve 1945'te Türkiye gene İngiltere tarafından Sovyetlere karşı bir "tampon" olarak değer kazanacaktı.

Diplomatik ilişkilerde eşitlik aranması da bu zamanın ürünüdür. 1921 Şubat'ında toplanan Londra Konferansı'na Anadolu'dan yollanan Bekir Sami başkanlığındaki heyetin İstanbul'dan gelen heyetle tamamen eşit statülerde olmasına özen gösterilmiş ve ancak bunun güvencesi sağlandıktan sonra konferansa katılmaya karar verilmiştir. (Bu eşitlik üzerindeki ısrar 1943 Kahire Konferansı'nda da görülecek ve İnönü Roosevelt ve Churchill'in çağrısına olumlu yanıt vermeden önce özgür bir devletin temsilcisi olarak çağırıldığına ve onlarla tamamen eşit düzeyde müzakere edeceğine dair güvence isteyecektir.) Londra'da Fransızlar ve İtalyanlarla gizli antlaşmalar yapılmış ve böylece İngiltere daha da yalnız bırakılmıştır.²⁶ "Ankara Hükümeti askeri yeteneğini savaş alanında ortaya koyduğu kadar, diplomasi alanında da üstün başarı sağla-

24 *Olaylarla*, s. 18-19, R. H. Davison, *The Diplomats*, s. 181; S. R. Sonyel, *Turkish Diplomacy 1918-1923*, s. 65 ve s. 103.

25 Documents in British Foreign Policy (Bundan sonra D. B. F. P) 1919-1923. Series 1 Vol XIII, s. 184-189.

26 Sonyel, *Turkish Diplomacy*, 1918-1923, s. 103.

mıştır. 1921'in başında Türkiye çevresini güvence altına almış, Fransa ve İtalya ile dostluğunu yenilemiş ve böylelikle onları İngiltere'den ayırarak aynı zamanda Sovyet Rusya'nın dost ve müttefiki olmuştu.”²⁷ 21 Ekim 1921'de Fransa ile Ankara Antlaşması imzalandı zira Fransa'nın Türkiye'de tuttuğu askerlerine Almanya'da işgal kuvvetleri oluşturmak nedeniyle acele ihtiyacı vardı. Ankara Antlaşması, “esas anlamıyla İngiltere'nin haberi olmadan Fransa ile aynı bir barış demektir.”²⁸

9 Eylül 1922'de Yunan Ordusu kesin yenilgiye uğratıldı. Ama Mustafa Kemal savaş sona ererken en büyük diplomatik sınavıyla karşı karşıya geldi. Çanakkale'de Türk ve İngiliz kuvvetleri savaşın eşğine kadar geldiler. Bu badirenin atlatılmasında Atatürk diplomasinin en belirgin özelliklerinden olan ölçülü davranış tarzını izlemek mümkündür. Bir süre sinir harbi şeklinde süren Türk-İngiliz gerginliği Türk tarafının temkinlilik ve gerçekçiliği sayesinde Türkiye lehine çözülmüş ve Çanakkale İngilizlerce boşaltılmıştır. Ama bunun gerçekleşmesi için Atatürk'ün, “Düşmanlarına karşı ateş püsküren muzaffer generallerine” karşı çıkması gerekmiştir.²⁹ Atatürk Lloyd George'un bu meseleyi İngiliz İmparatorluğu'nun Müslüman halkının üzerinde uyandırdığı etki açısından da değerlendirdiğini biliyordu. Bu bağlamda Lloyd George Çanakkale meselesini bir prestij ve gurur meselesi yapmış ve “zevahiri kurtarma” çabasına girişmişti.³⁰

Mustafa Kemal bu konuda tavrını belirlerken şan ve şöhretin gözlerini kamaştırmasına meydan vermeyerek bu konuda savaşa gitmenin getireceği belirsizlikleri gerçekçi bir biçimde tartmıştır. İngiliz generalini barış müzakerelerine sevk ederek Afyon Karahisar'dakinden daha büyük bir zafer kazanmıştır. Kendine, generallerine ve Ankara'daki aşırı uçlara hakim olmuş ve bir tek asker daha kaybetmeden adil ve uygun bir barış elde etmiştir.³¹

Bu ölçülülük Atatürk'ten yönetimi devralacak kadronun da başlıca özelliklerinden olacaktı. Özetlersek, Türk dış politika felsefesinin köşetaşlarını oluşturan belli başlı kavramlar bu devrenin çetin koşullarında şekillenmiştir.

27 Howard, *a.g.e.*, s. 260.

28 R. H. Davison, *The Diplomats*, s. 193.

29 Monat, *a.g.e.*, s. 295.

30 D. Warder, *The Chanak Affair*, s. 22.

31 Monat, *a.g.e.*, s. 296.

Lozan - Son Hesaplaşma

İsmet İnönü'nün Lozan Konferansı'nda uyguladığı taktikler İkinci Dünya Savaşı'nın kritik aşamalarında göstereceği direnç ve azmin habercisidir. Lozan'da Batılı devletler Cumhuriyet Türkiye'si'nin önüne Osmanlı İmparatorluğu'nun faturalarını sürmüşlerdir.

İnönü'nün bu konferansta aşması gereken ilk engel Lord Curzon gibi "Düvel-i Muazzama"yı temsil eden kişilerin tavırları olmuştur. Onlara Türk heyetinin kendi tebaası olan Hint İmparatorluğu'nun fertleri değil, özgür, egemen ve tüm devletlerle kendisini eşit gören bir devletin temsilcileri olduğunu kabul ettirmek gerekmektedir. Durum büyük zorluklar içeriyor ve Lord Curzon'un görkemli kişiliğinde temsil edilen Britanya İmparatorluğu Türkleri ricacı konumunda görüyordu. Halbuki Türkler kendilerini muzaffer bir devlet olarak görüyordu ve silah gücü ile elde ettikleri kazanımları yitirmeye hiç mi hiç niyetli değildiler. Konferans büyük bir ölçüde İnönü'nün direnmesi sonucu sekiz ay sürdü. İnönü henüz diplomatik müzakerelerin inceliklerinde tecrübe sahibi değildi ve irticalen konuşma ve tartışma ortamına yabancıydı. Buna karşılık kendi yöntemlerini oluşturdu:

Her direnme yöntemine başvurdu. En önemsizine kadar her maddenin üstünde durdu, sağrlığını öne sürdü, meslekdaşlarıyla sonu gelmeyen istişarelerde bulundu, uzun uzun önceden hazırlanmış beyanatlar okudu...³²

Lord Curzon'un bütün usta hatipliği boşa gidiyor ve İnönü sürekli sözünü keserek onu çileden çıkarıyordu. Konuşmaların bir aşamasında Lord Curzon İnönü'ye önerdiği antlaşmanın taslağını verdi. İnönü'nün bunu etüd etmek için sekiz gün mühlet istemesi üzerine Curzon özel trenini hazırlatarak onu müzakerelerin kopmasından sorumlu tutacağını beyan etti. (Ama kopukluk burada değil daha sonra gelecekti.)

Sürekli zaman kazanma çabaları, konuşmaları ayrıntılar düzeyine çekerek yavaşlatma, maiyetindeki danışman ve uzmanlarla istişarede bulunmak için zaman isteme; bu İnönü'nün diplomaside imzasını oluşturacak ve Lozan'da Curzon'u kızdırdığı gibi yirmi yıl sonra Kahire'de Churchill ve Eden'i de kızdıracaktı. Öfkeli bir Lord Curzon, "Hep aynı şey, egemenlik, egemenlik, egemenlik...", diyor ve bir başka kez "Efendim, sizinki dünyadaki tek egemenlik değil" diye çıkışıyordu.³³

32 Lord Kinross, *Atatürk, The Rebirth of a Nation*, s. 354.

33 Kinross, *a.g.e.*, s. 358 ve R. H. Davison, *The Diplomats*, s. 205.

İnönü istifini bozmuyor ve, “Türk hakimiyetinden çok bahsettiğimizden şikâyet olunuyor. Biz burada istiklâlini anlamış, kavramış ve adaletli bir sulha ulaşmak isteği ile bir milleti temsil ediyoruz. Türk milleti her şeyden evvel, diğer müstakil milletler gibi, müstakil millet muamelesi görmek hakkına haizdir.”³⁴ yanıtını veriyordu. Atatürk İzmir’e girişinde ayaklarının altına serilen bir Yunan bayrağını çiğnemeyi reddetmiş ve “Bu bir ülkenin bağımsızlığının simgesidir” demişti.³⁵ Türk önderinin henüz yendiği amansız düşmanının bağımsızlığına gösterdiği bu saygı onun ve Lozan’daki temsilcisinin egemenliğe verdikleri önemi göstermektedir.

Egemenlik kavramı Lozan Konferansı’nda kapitülasyonların günde-me gelmesiyle büsbütün önem kazanmıştır. Osmanlı’nın sosyal ve iktisadi yapısına yabancıların hükmetmesine neden olan bu imtiyazlar, ayrıcalıklar ve tekeller dizisinin yok edilmesi gerekmektedir. Ama Batılı büyük devletler, Türkiye’de değişen politik düzenin ekonomik düzeni de değiştirmesini gerektirmediği görüşündeydiler. Ama Türk tarafı için bu konunun hayati önemi vardı. Musul ve Boğazlar gibi hassas ve Türkiye’nin toprak bütünlüğünü ilgilendiren konular bile bu denli yoğun tartışmalara yol açmadı: “Vatanperver bir Türk için yabancıların kapısının önünden uzaklaştırılması aynı yabancıların onun evinin içinde yerleşip kaldığı takdirde çok az şey ifade ederdi.”³⁶ Zira kapitülasyonlar gerçek anlamda devletin içinde devletler oluşmasına yol açmıştı. Özellikle yargılama erki ile ilgili kapitülasyonlar konusunda İnönü hiç ödün vermedi. Türkiye sınırları dahilinde Türk mahkemelerinin dışında hiçbir mahkemeye yargılama hakkı tanımayacaktı.³⁷ İnönü bu konuda İngilizlerin, Fransızların ve İtalyanların yoğun baskısına maruz kaldı. Bunlar müzakerelerde gerçekleşecek bir kopmanın İnönü’nün kişisel sorumluluğu olacağını vurgulamaktaydılar: “Müttefik heyetlerince bir tehdit ve rica bombardımanına tutulan İnönü sonuna kadar diretti.”³⁸ Musul ve Boğazlar konularında gerçekleşmeyen kopma Kapitülasyonlar konu-

34 Aydemir, *İkinci Adam*, Cilt 1, s. 278.

35 D. Warder, *a.g.e.*, s. 236.

36 Kinross, *a.g.e.*, s. 358.

37 Daha önceki düzene göre suç işleyen yabancı uyruklular kendi mahkemelerince yargılanırlardı.

38 Kinross, s. 358

sunda gerçekleşti ve müzakereler şubat 1923'te kesintiye uğradı. Atatürk sorumluluğu tümüyle Müttefik tarafına yükledi ve 23 şubat 1923'te şu açıklamada bulundu:

Müttefik Devletleri Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihe karştuğunu bilmiyor gözüküyorlar... Türkler en doğal, yasal ve mantıki haklarından vazgeçemezler.³⁹

Ancak zaman Türk tarafından yanaydı ve Konferans 23 Nisan'da tekrar toplandığında Müttefikler çok daha esnek davrandılar. Osmanlı borcundan Türkiye'nin üstüne düşen pay azaltıldı ve yargılama erki ile ilgili kapitülasyonlar feshedildi.

Lozan Antlaşması 24 Temmuz 1923'te imzalandı. Türkiye yaklaşık olarak her istediğini elde etti. Bu başarı, "Yenik ve yıkılmış bir milletin ykıntuları içinden dirilmesiyle dünyanın en güçlü devletlerine mutlak eşitlik düzeyinde hitap edebilmesi, ulusal taleplerinin neredeyse tmn elde etmesi..." demektir.⁴⁰

Bu müzakerelerde İnönü'nün diplomasi alanındaki becerisi kanıtlanmıştı. İnönü ile birlikte bütün bir nder kadro yeni Türkiye'nin Osmanlı'nın enkazından ortaya çıkışını yaşamışlardı. Bu yorgun, yoksun, ama bağımsız ülkeye her şeyden fazla barış gerekiyordu.

39 S. Ramsden Sonyel, *Turkish Diplomacy 1918-1923*, s. 209.

40 *a.g.e.*, s. 225.

BÖLÜM 6

1939

Lozan Antlaşması'ndan 19 Ekim 1939'da imzalanan Türk-İngiliz-Fransız Antlaşması'na kadar geçen süre içinde Türkiye çok yanlı bir dış politika izlemekle birlikte “güçlü dostların” gerekliliğini kabul etmek zorunda kaldı. Lozan'dan hemen sonraki dönemde Sovyetler Birliği ile yakın ilişkiler oluşturulmuş ve bu ülke Türkiye'nin başlıca dostu olmuştur. Ama Faşist İtalya'nın Türkiye için yarattığı tehlike duruma yeni bir boyut kazandırıyordu. Sovyetler Birliği bir kara devletiydi ve denizlerde önemli bir mevcudiyeti yoktu. Oysa Faşist İtalya'nın Akdeniz'in doğusundaki emelleri etkin bir deniz gücünü elinde tutan bir müttefik gerektiriyordu. Bu da İngiltere'yi gündeme getirdi ve 1934'te Türk-İngiliz yakınlaşması başladı. 1930'ların ikinci yarısı büyük ölçüde Türkiye'nin bu iki “güçlü dostluğu” birbiriyle bağdaştırma çabaları içinde geçmiştir.

Zhivkova 17 Haziran 1934'te Atatürk'le İngiliz Elçisi Sir Percy Lorraine arasında geçen ilginç bir konuşmadan söz etmektedir.

Bu kaynağa göre Atatürk, İngiliz elçisine açıkça İngiltere ile daha yakın ilişkilerin geliştirilmesini istediğini söylemiştir. Buna karşılık elçi, Türkiye'nin “en yakın dostunun Rusya” olduğunu söylemiştir. Bu çıkışa kızan Gazi İngiltere bu iki dostluğu birbirlerine karşıt olarak görüyorsa konuşulacak bir şeyin kalmadığını belirtmiştir. “Atatürk'ün İngiliz elçisi ile bu konuşması 1934'te İngiltere'ye yaklaşmak isteğinin SSCB ile ilişkilerin kısıtlanması anlamına gelmediğini göstermektedir.”¹

1 Ludmila Zhivkova, *Anglo-Turkish Relations: 1933-1939*, s. 5, 6, 7 ve s. 119-120'deki belge.

1930'ların sonlarına doğru Türk-İngiliz ilişkileri ısınmaya yüz tuttuğu halde, İngiltere Türkiye'yi açıkça desteklemekten kaçınıyordu. İtalya'yı Almanya'dan ayırarak yanına çekme umudunu hâlâ yitirmemiş olan İngiltere, Türkiye'ye somut destek sağlarsa İtalya'yı büsbütün elinden kaçıracağından korkuyordu. Çünkü Türkiye'ye sağlanacak destek İtalya'nın Doğu Akdeniz'deki emellerine set çekmiş olacak ve bu da Mussolini'yi kışkırtarak büsbütün Hitler'in kucagina itecekti. Bu bağlamda 14 Şubat 1938'de Londra'dan Sir Percy Loraine'e çekilen telgrafta, Türkiye'nin İngiltere'nin desteği konusunda kuşkularını giderecek fakat aynı zamanda tam bir garanti vermeyecek bir beyanat üzerine elçinin önerileri isteniyordu. İngiliz dışişleri bakanı bu konunun "hiçbir riski göze alamayacağımız bir konu" olduğuna dair kuşku bırakmıyordu.²

İlginçtir ki savaş yıllarında roller değiştirilecek fakat tutum aynı kalacaktır: 1938'de İngiltere, 1943'te Türkiye, birbirlerinin desteğinin sağlayacağı avantajları istemekle birlikte bu desteğin doğurabileceği tehlikeleri göze alamıyorlardı.

1930'larda Türk-Sovyet İlişkileri

Bu konuya girerken Weisband'ın çalışmasındaki bazı eksiklik ve hataları ele almakta yarar vardır. Bu devreyle ilgili başlıca yapıtlardan birini oluşturan bu çalışma değerli bir araştırma ürünü olmakla birlikte bir takım demode kavramları içermektedir.³

Weisband, Türkiye'nin dış politikasını belirleyici iki ana öğeden birinin (Türkiye'nin varlığının korunması öğesinden sonra): "Sovyetler Birliği'nin Cumhuriyet Türkiye'si için en büyük tehlike" olduğunu söylemektedir.⁴ Sovyetlerle Türkiye'nin ilişkilerini "ezeli düşmanlık" yaklaşımına göre yorumlayan Weisband, kendi incelediği ve oldukça kısa bir devredeki gerilimleri genel geçer bir kuram haline getirmekle önemli bir hata işlemektedir. Türkiye ile Çarlık Rusya'sının ilişkilerinin yakın

2 FO: 371/E 640/ 135/ 44.

3 E. Weisband, *Turkish Foreign Policy: 1943-1945*, Princeton, 1973. Bu çalışma Türkçeye çevrilmiş ve *Türkiye'nin Dış Politikası 1943-45* adıyla Milliyet Yayınlarından çıkmıştır.

4 Weisband, *a.g.e.*, s. 3.

tarihini kanıt olarak sunan Weisband, bu ilişkilerin sık sık savaşa dönüş-
tüğünü söylemektedir. Ama şu gerçek unutulmaktadır ki Osmanlı İm-
paratorluğu'nun ve o devirdeki tüm devletlerin başlıca ilişkileri savaş bi-
çiminde olmuş ve Osmanlı İmparatorluğu salt Rusya ile değil çevresin-
deki tüm devletlerle çarpışmış, devrin gereği ve ortamı olan bu çerçeve
dahilinde hareket etmiştir. "Tarihi düşmanlık" bu nedenle geçerli bir
kavram değildir. İkinci Dünya Savaşı'na kadar Sovyetlerle iyi ilişkiler
sürdürülmüş ve savaşın sonunda Sovyetler'in davranışı sonucu ve dün-
yada giderek artan kutuplaşmayla birlikte ilişkiler gerilime girmiştir.
Weisband bazı önemli tarihsel gerçekleri de gözardı etmektedir. Türki-
ye Cumhuriyeti'nin İkinci Dünya Savaşı'na giden yıllarda başlıca soru-
nu Faşist İtalya'dır. Weisband, bunun sözünü dahi etmemektedir.

Gerçi onun ele aldığı dönemde İtalya büyük ölçüde önemini yitir-
miş ve İkinci Dünya Savaşı'ndaki çarpışmalarda kısa zamanda gerçek bir
ağırlık unsuru olmaktan çıkmıştır. Ama tarihsel süreç kanıt olarak öne
sürülecekse İtalya ile çatışmalar daha yenidir ve anıları daha tazedir. Fa-
şist İtalya önceki İtalyan emellerini yinelemekten başka bir şey yapma-
mıştır. 1911'de Trablusgarp'a saldırısı ve özellikle Anadolu üzerine
beslenen emeller Türk tarafınca çok iyi bilinmekteydi ve 1930'larda İn-
giltere ile sürdürülen yakınlaşma politikasının başlıca nedeniydi.
1934'te Türkiye sahillerinin çok yakınında ve 1913'te ele geçirdikleri
On İki Adalar'da İtalyanlar ağır istihkâm çalışmalarına giriştiler. İtalyan
propagandası Türkiye'ye yönelik yoğun faaliyetlerde bulunmaktaydı.
İtalyan propaganda örgütünün radyo yayın organı olan Bari Radyosu
düzenli bir biçimde Türkçe yayın yapmaktaydı. 10 Mart 1939'da Zeke-
riya Sertel şöyle diyordu:

Bari Radyosu niçin Türkçe konuşur?... Biz bir müstemleke değiliz; biz İtal-
ya ile muhasama halinde değiliz; biz Faşist İtalya'nın dahili işlerini öğren-
meye de pek hevesli değiliz. O halde bu Türkçe neşriyat niçin.⁵

8 Nisan 1939'da İtalya'nın Arnavutluk'u istilasından sonra Türkiye
resmen ve açıkça İngiltere'nin yayında yer almıştır. 12 Mayıs 1939'da
İngiltere ile ortak bir bildiri imzalayan Türk hükümeti, Doğu Akde-
niz'de gerçekleşecek herhangi bir saldırıya karşı İngiltere'yle işbirliğine

5 Z. Sertel, *Tan*, 10 Mart 1939.

gideceğini bildirmiştir. Bu gelişmelerden sonra Türkiye İngiliz ve Sovyet dostluklarını birlikte yürütmek için ciddi çabalar harcamıştır.

Gerçekte Cumhuriyet Türkiye 1920’lerde kuruluşundan itibaren dış politikasını büyük devletlerin birisinin desteği ve yardımı ile yürütmüş, fakat 1939’a kadar bunlardan birine resmen açıkça bağlanmamıştır. Aslında 1936-39 dönemine kadar Türk dış politikasında Sovyetler Birliği’ni ilgilendirecek konularda Sovyetlerin görüşü alınarak karar verilirdi, bu Lenin ve Atatürk’ün başlattıkları iyi komşuluk ilişkilerine dayanan bir uygulama idi. Aynı zamanda Batı ile de iyi ilişkiler sürdürülmekteydi.”⁶

Her ne kadar Weisband bu süreci “geçici bir ısınma” olarak geçiştiriyorsa da belgeler Sovyet dostluğuna verilen önemi ortaya koymaktadır. 1936’da Boğazlar’ın statüsünü yeniden düzenleyen Montreux Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmanın Sovyetlere karşı olumsuz yönlerini törpülemek için Ankara Moskova’ya bunu tamamlayıcı nitelikte bir antlaşma önermiştir. Buna göre Türkiye Sovyetlerin saldırgan olarak niteleneceği savaş gemilerini Boğazlar’dan geçirmeyecekti. Bu gelişme İngiltere tarafından çok sert tepkilerle karşılanmıştır. Özellikle Foreign Office’in tutumu ilginçtir. 14 Ekim 1936’da Türkiye’nin Londra büyükelçisine bu girişimin “Ayrı bir Türk-Sovyet ittifakı anlamına gelebileceği” söylenmiştir.⁷ Bunun yanı sıra elçiye şimdiye kadar Türkiye’nin dünyada bağımsız tutumuyla saygınlık kazandığı fakat böyle bir antlaşma gerçekleşirse “Sovyetlerin bir uydusu haline gelebileceği” belirtilmiştir.⁸ Foreign Office bu konuyu kesinlikle engelleme eğilimindedir. Bu konuda Doğu Şubesi (Eastern Department) görevlisi R. Craige’in değerlendirmesi şöyledir: “Boğazlar’ın tekrar silahlandırılması Türkiye’nin dostluğuna geleneksel ihtiyacımızı daha sık gündeme getirecektir. Bu antlaşma gerçekleşirse Rusya’nın etkisi Ankara’da gene birincil önem kazanacak ve bizim etkimiz o oranda azalacaktır.”⁹

Bu konudaki görüşlerini 23 Ekim’de belirten Donanma Bakanlığı’nın (Admiralty) çizgisi Foreign Office’i tümüyle destekler niteliktedir:

6 K. Karpat, *Turkey’s Foreign Policy in Transition*, s. 3

7 FO: 371/E 6231/ 5280/ 44; FO: 371/E 6499/ 5280/ 44.

8 FO: 371/E 6499/ 5280/ 44.

9 FO: 371/E 6231/ 5280/ 44.

Böyle bir gelişme Doğu Akdeniz'deki stratejik çıkarlarımız için çok ciddi tehlikeler yaratabilir. Dolayısıyla bu tür bir antlaşmanın engellenmesi için her çaba harcanmalıdır.¹⁰

Bu tepkilerin ışığında Ankara durumu yeniden gözden geçirmiş ve bu girişimden vazgeçilmiştir. Ama Genel Sekreter Numan Menemenci-oğlu İngiltere'nin Ankara elçiliği müsteşarı M. Morgan'a 25 Ekim'de gelişmeler hakkında bilgi verirken Sovyetlere “yumuşak bir cevap” verilmesi gerektiğini söylemiş ve “Türkiye'nin dış politikasının köşe taşı- nı (*corner stone*) teşkil eden Sovyet dostluğuna zarar verecek hiçbir şey yapmak istemediklerini...” belirtmiştir.¹¹ İlginçtir ki üç sene sonra İngiliz askeri konuşmalarında Türk topraklarında Sovyet hava kuvvetleri- ne üsler verilmesi önerilmiştir.

Gerçekte Türkiye hızla gelişen ve giderek gerginleşen Avrupa orta- mında Sovyetler'den yavaş yavaş uzaklaşmış ve Nazi-Sovyet Antlaşma- sı'nın doğurduğu kuşkulara kapılmıştır. Her ne kadar Zhivkova Türki- ye'nin “Sovyetler'den planlı ve kademe kademe gerçekleşen bir uygu- lama sonucu” uzaklaştığını söylese de gerçekte bu uzaklaşma Türki- ye'nin giderek İngiltere ile Sovyetler Birliği arasında köprü oluşturma- yacağını anlaması sonucu ortaya çıkmıştır.¹² 1939'a gelindiğinde Nazi- Sovyet Antlaşması'ndan önce Sovyetler artık “Türkiye'nin tek dostu” olmasalar da ilişkiler gene yakındır.¹³

Kemal Karpat “ezeli düşmanlık” savının artık aşılmış olduğunu vur- gulamakta ve bu savı şöyle değerlendirmektedir:

10 FO: 371/E 6231/ 5280/ 44; FO: 371/E 6768/ 5280/ 44; FO: 371/E 6712/ 5280/ 44. Bu bağlamda İngiltere Sovyetler'in Akdeniz'de söz sahibi olmasından çekiniyor ve özellikle İspanya İç Savaşı'nda daha etkin olabileceklerinden korkuyor- du. Hatta İngilizler Sovyetler'in İspanya'da bağımsız bir Katalonya Cumhuriyeti kuracakları ve böylece Akdeniz'e inceklerinden kuşkulanıyorlardı. Bunun ışığında: “Türkiye'nin Montreux Antlaşması'nı Moskova'nın lehine yorumlayacağından” korkuluyordu.

11 FO 371/E 6712/ 5280/ 44.

12 Zhivkova, *a.g.e.*, s. 11.

13 FO: 371/R 2214/ 2214/ 44. Annual Report 1938: İngiliz Elçiliği'nin bu yıllık raporunda Türkiye'nin Sovyetlerle ilişkilerinde halen belli bir sıcaklık olduğu ancak eskisi gibi Sovyetlerin “en çok tercih edilen ülke” olmadığı vurgulanmaktadır: “*Russia is not the only pebble on the Turkish beach.*”

Batı'da hakim olan ve Sovyetler Birliği korkusunun Türkiye'den her türlü fedakârlığı getirecek kadar derin olduğunu varsayan basmakalıp bir kavram...¹⁴

Son zamanlarda gelişen bazı düşünce akımlarına göre “tarihi düşmanlık” savının tam tersine, Türkiye'nin Sovyetlerle iyi ilişkiler içinde olması her zaman onun yararına olmuştur.

Bu akımlardan birine göre, Türkiye'de çağdaşlaşma ve ulusal iradesini ortaya koyma yolundaki ilerleme Sovyetler Birliği ile yakınlaşma dönemlerinde daha pürüzsüz bir biçimde gerçekleşmektedir.¹⁵

İngiltere Sovyetler'e karşı kuşku beslemekle beraber, Türkiye'yi Sovyetlerle yakınlaşmaya giden bir yol olarak görüyordu.

Moskova'ya ulaşmak için İngiliz devlet adamları iki yoldan gittiler; Türkiye'den geçen ve belki de Türkleri yanlarına alarak Rusya'ya ulaşan yol ve doğrudan Moskova'ya giden yol.¹⁶

Barışın son ve savaşın ilk günlerinde İngiliz-Türk ilişkileri giderek ısınsa bile iki şey her gün biraz daha belirginleşiyordu: Bir, Türkiye herhangi bir antlaşma konusunda amansızca pazarlığa girişecekti. İki, Sovyetlerle ilişkilerini korumaya çalışacaktı.

Türkiye'nin pazarlık gücü bir hayli yüksekti, zira her iki kampta da Türkiye'nin stratejik konumunun değeri çok iyi biliniyordu. 12 Nisan 1939'da Ankara'daki elçisi Sir Hugessen'e çektiği telgrafta İngiliz Dışişleri Bakanı Halifax şöyle diyordu:

Majestelerinin Hükümeti, Türk Hükümetinin her türlü ortak savunma projesinde işbirliğine birincil derecede önem vermektedirler.¹⁷

Gene Halifax, 10 Nisan'da İngiliz kabinesinin Dışişleri Komisyonu'na şunları söylemişti: “Türkiye bizim için kesin olarak Güneydoğu Avrupa'nın en önemli ülkesidir, onunla ilişkilerimize zarar verecek herhangi bir hareketten mutlak surette kaçınmalıyız.”¹⁸ Aynı paralelde Berlin'in Ankara Elçisi Von Papen'in 12 Mayıs'taki İngiliz-Türk Deklarasyonu'ndan sonra Berlin'e yolladığı rapor şöyledir: “Türkiye'de bi-

14 Karpas, *a.g.e.*, s. 76.

15 *a.g.e.*

16 Türkaya Ataöv, *Turkish Foreign Policy, 1939-1945*, s. 11.

17 FO: 371/R 2688/ 661/ 67.

18 FO: 371/R 2688/ 2679/ 661/ 67.

zim şu andaki etkimiz İngiltere ve Fransa'nın etkisinden aşağı kalırsa Türkiye'nin doğusundaki ülkelerde, Irak, İran ve Arap dünyasıyla olan ilişkilerimiz ölümcül bir darbe yemiş olur.”¹⁹

12 Mayıs 1939'da yayımlanan ve Akdeniz'de gerçekleşecek herhangi bir saldırıya karşı koyacaklarını belirten Türk-İngiliz ortak bildirisine Sovyetler Birliği'nin tepkisi olumlu oldu. *İzvestia* gazetesi bu bildiriyi “... Tecavüzün Avrupa'nın yeni muntıkalarına yayılmasına mani olacak yegâne muessir vasıta olan zincirin halkalarından biri...” olarak nitelendirdi.²⁰

Sovyetler'e bu konuda bilgi veriliyordu ve 27 Nisan'da Sovyetler'in Dış Politika İkinci Komiseri Potemkin Ankara'yı ziyaret etmişti. “Kendisi (Potemkin) Türkiye, İngiltere ve Fransa arasındaki müzakereler konusunda bilgi almış ve böylelikle Türkiye ile Batı arasında gerçekleştirilmekte olan barış abidesinin Moskova'nın da katılmasıyla bütünleşeceğini umduğuna dair fikir beyan etmişti.”²¹ İnönü'nün Potemkin'le yaptığı görüşme ilginçtir. Bu konuşmada İnönü Potemkin'e, Batı'nın önce Almanya'nın Sovyetler'e saldıracağını ve böylece gücünü harcayacağını umduğunu ama şimdi durumun kendileri için de tehlikesini anladıktan sonra ittifaklar oluşturmak istediklerini söylemiştir.²²

Bu görüşmelerden sonra Saracoğlu İngiliz Elçisi Hugessen'e Sovyetler'in kendilerini dışlanmış hissettiklerini ve kasıtlı bir biçimde uzak tutulmak istendiklerinden kuşkulandıklarını belirtmiştir: “Bu duygu, önemli boyutlara varan bir güvensizlik ortamı yaratmıştır.”²³

O günlerde Türk-Sovyet ilişkileri hâlâ o denli yakın görülmektedir ki Romanya Dışişleri Bakanı Gafencu'nun Ankara ziyareti sırasında Saracoğlu Romanya ile Sovyetler arasında Türkiye'nin arabuluculuk yapmasını önermişti:

“Moskova'yla Ankara'nın ilişkileri o denli yakın ve umut verici görünüyordu ki Monsieur Saracoğlu bana Sovyetler Birliği ile daha yakın

19 D.G.F.P.P D. Vol. VI, No: 413.

20 Prof. Dr. Ahmet Şükrü Esmer ve Dr. Oral Sander, *Olaylarla Türk Dış Politikası*, SBF Yayınları, 1974, s. 150.

21 Feridun Cemal Erkin, *Les relations Turco-Soviétiques*, s. 154.

22 Zhivkova, *a.g.e.*, s. 98.

23 D.B.F.P. Series 3. Vol. 5, No: 379.

ilişki kurmamda her türlü yardımı yapmayı önerdi...”²⁴ Ama aslına bakılırsa Türkiye’nin Balkan Paktı müttefikleri, onun İngiltere’ye yaklaşmasına pek iyi gözle bakmıyorlar, bu gelişmenin Almanya’yı kızdırtmasından korkuyorlardı. Türk-İngiliz bildirisinin formülasyonunda sorun çıkaran konulardan biri Türkiye’nin Balkan Paktı’na karşı yükümlülüğüydü. Türk-İngiliz müzakereleri boyunca İngiliz tarafı Türkiye’nin Balkanlar’daki etkinliğini kendi çıkarları doğrultusunda değerlendirmeye bakıyor, Yunanistan’la Romanya’ya verdiği garantileri Türkiye’nin de aynen vermesini bekliyordu. Bu garantilere göre Yunanistan ve Romanya saldırıya uğradıkları takdirde İngiltere (ve Türkiye) derhal askeri yardımda bulunacaktı: “İngiliz Hükümeti, Yunanistan saldırıya uğradığı takdirde İngiliz-Türk bildirisinin getirdiği yükümlülükler gereği Türkiye’nin de savaşa sürükleneceğini umuyordu.”²⁵

Ama Türk tarafı Balkan Paktı’na olan yükümlülüklerini ve bambaşka bir amaca yönelik olarak gördüğü İngiliz-Türk yakınlaşmasını birbirinden soyutlamayı başardı. Türk dış politikasını yönetenlerin başlıca korkusu, ülkenin kendi elinde olmayan nedenlerin ve kendi güdümünün dışında kalan koşulların kurbanı olmasıydı. Dolayısıyla Türk-İngiliz bildirisini mecliste okuyan Dışişleri Bakanı Saracoğlu, bu bildirinin Balkan Paktı’ndan tümüyle bağımsız olduğunu vurguladı. Görüldüğü gibi Türk-İngiliz Antlaşması’nın ön görüşme aşamalarında dahi Türkiye kendisini İngiltere’ye teslim etmekten kaçınıyordu. Aynı zamanda Romanya’ya verilecek herhangi bir garantinin Sovyetlerle sorun çıkarmayacağını bilen Türk tarafı, güvenliği için gerekli gördüğü önlemleri alırken seçeneklerini kısıtlamamaya özen gösteriyordu.

Türk-İngiliz Müzakereleri

Gündeme gelecek bir savaşta İngiltere Türkiye’den ne bekliyordu? Bu konuya açıklık getirmekte yarar vardır. Her şeyden önce İngiltere Türk ordusunu zengin bir asker kaynağı olarak görüyor ve bu kaynağı en iyi şekilde değerlendirmeye bakıyordu. Türkiye çarpışmaya doğrudan doğruya katılacaktı. Ancak, 1943’te bu görüş Amerikan ve Sovyet görüşleri doğrultusunda değişmiş ve İngiltere iki müttefikinin ısrarı

²⁴ G. Gafencu, *The Last Days of Europe*, s. 131.

²⁵ Zhivkova, *a.g.e.*, s. 107.

üzerine vurguyu hava üsleri ve diğer konulara kaydırmıştır. “1939’da İngiltere diğer Balkan ülkelerinden ziyade Türkiye’den geniş kapsamlı askeri yardım bekliyordu.”²⁶

1939 Haziran’ında Türk-İngiliz Müzakereleri esnasında tutulan tutanaklar ve İngiliz askeri heyetine gönderilen muhtıralar birkaç açıdan ilginçtir. Birincisi, Türk ittifakına verilen önemi ve Türk tarafının elini göstermemeye çabalarını sergilemektedirler; ikincisi Sovyetler halen İngilizlerce Türkiye’ye çok yakın görülmektedir. Üçüncüsü, bu muhtıralar İngiltere’nin modern bir savaşa ne denli hazırlıksız olduğunu ortaya koymaktadır. Türkiye’nin katkısı şöyle değerlendirilmektedir:

“Türkiye’nin bir müttefik olarak müdahalesi ilk andan itibaren Müttefiklerin Akdeniz’deki konumunu önemli ölçüde güçlendirecektir. Türkiye Balkan Paktı’nın ve Saadabad Paktı’nın en güçlü üyesidir”²⁷ Böylece Türkiye bu iki Paktın arasındaki köprü olarak görülmekteydi. İngiliz kurmayları askeri görüşmeler esnasında Türk kurmaylarının sürekli olarak İngiliz meslektaşlarının sorularına “ayrıntılara inmeyen” yanıtlar verdiklerinden ve özellikle stratejik ve lojistik konularda somut bilgiler vermekten kaçındıklarından yakınmaktaydılar.²⁸ Çok ilginçtir ki bu dönemde Türk-Sovyet ilişkileri İngilizlerce hâlâ o denli yakın olarak yorumlanıyordu ki Türk topraklarında Sovyet hava üsleri kurulması öneriliyordu: “Türk-Rus ilişkilerinin yakınlığı ışığında Türk topraklarında Rus hava kuvvetlerine üs verilmesinin Romanya ve Polonya’da olduğu gibi politik sakıncaları olmasa gerekir.”²⁹

Türk tarafı sürekli olarak gerekli askeri ve sivil malzemenin, “en kısa zamanda İngiltere’den Türkiye’ye gelmesi” üzerinde ısrarla duruyordu.³⁰ Bu konuda ne denli haklı olduklarını ve İngiltere’nin gerçeklerden ne denli uzak olduğunu kısa bir zaman sonra gelişen olaylar gösterecekti.

İngiliz askeri heyetine yollanan muhtıralar bu kaygıları kanıtlayıcı niteliktedir:

26 Zhivkova, *a.g.e.*, s. 107.

27 FO 371/E 4151/ 143/ 44.

28 *a.g.e.* Bu tutum Türk tarafına Birinci Dünya Savaşı’nın tatsız mirasıdır. O zaman Almanlara teslim edilen bilgi ve yetkilerin ne denli olumsuz sonuçlara yol açtığı yukarıda görülmüştü. Bknz. yukarıda Bölüm 5.

29 *a.g.e.*

30 *a.g.e.*

Alman ve İtalyan kuvvetleri Yunanistan, Yugoslavya ve Romanya'yı alt edip Bulgaristan üzerinden ortak bir saldırıda bulunurlarsa Türkiye sınırlarından çekilmek zorunda kalabilir, ama İstanbul Boğazı - Marmara - Çanakkale Boğazı hattında nerdeyse süresiz bir savunma mümkün olacaktır.³¹

Görülüyor ki İngilizler *Blitzkrieg* savaşının yöntemleri konusunda pek derin bilgi sahibi değillerdir. Aynı minval üzerine, İngiliz askeri heyeti Türklere On İki Adalar'daki istihkâmları fazla önemsememeleri gerektiğini söylemiş ve "Bunların gelecekteki bir savaşta zararsız hale getirilmelerinin sadece zaman meselesi" olduğunu öne sürmüşlerdi. Ama 1943 gibi geç bir tarihte bile Mühver devletleri gerilemeye başladıktan sonra Rodos çetin bir ceviz olarak kalacak ve oradaki Alman ve İtalyan kuvvetleri İngilizleri kesin yenilgiye uğratacaktı.³²

Aynı belgelerde bu tutumun başka ilginç örnekleri vardır. Bunlara göre İngiliz ve Fransız donanmaları İtalya'nın Akdeniz filosuyla kolayca başedebilecekler ve Türk sahillerini koruyabileceklerdi. Hem İngiltere hem Fransa ile birden savaşma zorunluluğu Almanya'ya "moral kırıcı" etki yapacak ve kaynaklarını zorlayacaktı. Polonyalılar Batı'nın yükünü hafifletecek ve "Doğuda bir taarruza geçeceklerdi." Fransa çok güvenli istihkâmlara sahipti ve:

Fransa'nın bütün Almanya sınırı boyu boyunca Maginot Hattı tarafından korunmaktadır ve Maginot Hattı bugünkü sabit istihkâm mevkilerinin dünyada en güçlüsüdür. Dolayısıyla Fransa'ya doğrudan saldırı çok düşük bir ihtimaldir.³³

Bütün bu muhtıraların tonu İngilizlerin gerçeklerden oldukça uzak olduğunun altını çizmektedir. Fransız donanması İngilizlerin kendi çabalarıyla tahrip edilecektir çünkü Fransa Maginot Hattı'yla birlikte bir ay zarfında çökmüş ve donanması Alman tarafına geçmiştir. Polonyalılar "taarruza geçmemişlerdir" çünkü üç hafta içinde yok edilmişlerdir.

Bütün Türk-İngiliz askeri müzakereleri esnasında Fransa İngiltere'nin yanı sıra bir ağırlık unsuru olarak görülmüştür. Bu tür yuvarlak sözleri gerçekteki gelişmelerle karşılaştıran Türk tarafı, tehlikeyi doğru değerlendirdiklerini görüyorlar ve temkinli davranmakta devam ediyorlardı. Ama şaşırtıcı gelişmelerin sonu gelmemiştii.

31 a.g.e.

32 Bak. Bölüm 10. s. 199

33 a.g.e.

Nazi-Sovyet Paktı ve Türk Dış Politikası Üzerindeki Etkisi

Yukarıda görüldüğü gibi Türk-Sovyet ilişkilerinin hâlâ çok yakın olarak değerlendirildiği bir ortamda Nazi-Sovyet Antlaşması'nın haberi Türkiye'de bomba gibi patladı. Güç dengesindeki bu beklenmeyen gelişme şaşkınlık ve tedirginlik yarattı.

Bununla birlikte Türkiye ilk şaşkınlığı atlattuktan sonra gelişmelere soğukkanlı bir biçimde bakmaya, olanları olumlu bir biçimde yorumlamaya çalışıyordu. Bu düşünce tarzını o günün basınında izlemek mümkündür. Basın, zoraki bir iyimserlik, tedirginlik ve düşkünlüğü kutupları arasında gidip geliyordu. Falih Rıfkı Atay'ın *Ulus*'ta 25 Ağustos'ta çıkan başyazısı havayı çok iyi yansıtmaktadır:

Sovyet Rusya ile Almanya arasında bir adem-i tecavüz misakinin imza edildiği haberi her tarafda derin bir hayret uyandırmıştır. Herkesin dikkati Moskova'daki askerî müzakereler üstünde idi. Bugünlerde Moskova'dan beklenen havadis büyük demokrasilerle Sovyetler arasındaki askerî ve siyasî müzakerelerin neticesi hakkında idi. Onun için adem-i tecavüz paktının imza edildiğini bildiren telgraflar adeta bir darbe tesiri yapmıştır. Bu mesele hakkında kat'i mütalâlar söylemek sırası gelmemiştir. Adem-i tecavüz paktının hakiki mahiyetini muhakeme etmek için imza edilmiş olan paktın umumi mahiyeti haricinde daha etraflı ve bilhassa müzakerelere hakim olan zihniyeti gösterir tafsilat beklemek icab eder. Onun için bundan sonra gelecek haberlerin, bizi sulhu tehlikeye koymak için değil belki sulhu kurtarmak maksadıyla yapılmış olan bir teşebbüsün neticeleri karşısında bırakacağına itimadımızı muhafaza ediyoruz.³⁴

Vakit gazetesinde Asım Us, aynı temkinli fakat tedirgin tonu dile getirmekte ve genel düşkünlüğünün sözcülüğünü etmekteydi: "Avrupa'nın şu beş on senelik tarihi bize gösterdi ki, söze sadakat, prensip, ideoloji gibi sözler sadece saf milletleri aldatmak içindir... İcabında maddi menfaatler için feda edilmeyecek aht, prensip, ideoloji yoktur..." Ama Us aynı makalede Sovyetler'e bir açık kapı bırakmakta ve bu antlaşmayı (biraz da yapay bir şekilde) barışı kurtarma çabası olarak yorumlamaya çalışmaktadır: "... Eğer, Sovyetler bazılarının zannettiği gibi Avrupa devletlerini birbirlerine düşürmek ve harb neticesinde hepsini de takattan düşürmek niyetinde ise bu vaziyetten istifade edebilir. Fakat Moskova hükümetinin böyle bir niyeti olmadığı surette sulh cep-

34 F. R. Atay, *Ulus*, 25 Ağustos 1939.

hesine iltihak ederek dünya sulhuna hizmet edebilir. Şimdiye kadar sulh hareketlerinde ilk safta bulunmuş olan Sovyet Rusya'dan beklenen ve kuvvetle ümid edilen işte bu sulh hizmetidir.”³⁵

Tan gazetesinin genellikle Sovyet yanlısı başyazarı Zekeriya Sertel, Sovyetler'in Batı'dan istedikleri güvenceyi bulamadıklarını ve bu nedenle güvenceyi doğrudan Nazi Almanyası'ndan aradıklarını söylemekteydi. Sertel dünya barışının ağır bir darbe yediğini kaydediyordu: “Şimdi Hitler daha cesurane konuşacak, davalarında daha harpçi olacak, ve demokrasilerin tehdidine daha az ehemmiyet verecektir. Bu psikolojik şartlar da zaten çok gergin bir halde bulunan Avrupa vaziyetini daha ziyade vahimleştirecek ve harbi yaklaştıracaktır.”³⁶

Cumhuriyet'te yazan Yunus Nadi daha sert bir dil kullanıyor ve Sovyetler'in Hitler'e bu denli hareket özgürlüğü vermelerini şaşırtıcı bir gelişme olarak görüyordu. Nadi'ye göre işin içinde daha su yüzüne çıkmamış nedenler vardı:

Bu karışıklı adem-i tecavüz taahhütlerinin hiç bir kayıt ve şarta tabi tutulmadan bu denli mutlak olarak ifadeleri havsalaya sığacak bir şey değildir. O halde bu muamelenin içyüzünde gizli safhalar bulunacağını farzetmek zarurî oluyor... Bütün bir soğukkanlılıkla vaziyetlerin inkişafını bekliye-
lim.³⁷

Gene Yunus Nadi, 31 Ağustos tarihli ve “Zavallı Kollektif Emniyet” başlıklı yazısında kolektif emniyet zihniyetinin iflasından esefle söz ediyor ve bunun nedeni olarak ülkelerin yüksek ilkelere bağlı değil, katı çıkar hesaplarına dayanmalarını gösteriyordu. “Bu hata Milletler Cemiyeti'ne iştirak eden memleketlerin ekserisinin oraya bir süs için iştiraklerinde ve kendileri hiçbir fedakârlığa katlanmaksızın Milletler Cemiyeti'nde bir kuvvet bulunacağını farzetmelerinde görülmüştür. Halbuki Milletler Cemiyeti'nin kuvvet ve kudreti ancak ona iştirak eden milletlerin kuvvet ve kudretlerinden ibaret olabilirdi.”³⁸

Yukarıdaki örneklerde genelde beylik laflara ve gerçeğe vurulduğu zaman kof çıkan idealizme karşı bir tepki görülmektedir.

35 Asım Us, *Vakit*, 25 Ağustos 1939.

36 Z. Sertel, *Tan*, 25 Ağustos 1939.

37 Yunus Nadi, *Cumhuriyet*, 25 Ağustos 1939.

38 Yunus Nadi, *Cumhuriyet*, 31 Ağustos 1939.

Nazi-Sovyet Paktı'ndan sonra Türk dış politikası yeni bir evreye girmiştir.³⁹ Türkiye kendini şimdi Batılı demokrasilerle birlikte saf tutma durumunda bulmuştur. Bunun sonucunda Sovyetler Birliği'yle ilişkiler giderek kötüleşmiştir.

Ama Nazi-Sovyet Paktı'ndan sonra bile Türkiye Batı ile Sovyetler arasında bir köprü oluşturma umudunu tümüyle yitirmemiştir. Saracoğlu'nun Eylül ayındaki Moskova ziyareti bu çerçeve içinde görülmelidir. Nazi-Sovyet antlaşmasının bir başka boyutu da Almanya ile İtalya'nın bu gelişmeden sonra Türkiye'ye başka gözle bakmaları ve onu Batı'dan koparma çabalarını yoğunlaştırmalarıdır. Bu İngiltere'nin başlıca korkusuydu. Aslında Türkiye İngiltere'ye giderek daha fazla bağlanıyordu, ama aynı zamanda ittifak müzakerelerinde zorlu bir pazarlık çıkıyor ve oyalama taktikleri kullanarak İngilizler'den en uygun koşulları koparmaya bakıyordu. İngilizler yeni durumu Hitler'in Türkiye'yi Batı'dan koparma yolunda değerlendirmeye çabalayacağı konusunda haklıydılar, ve bu Türkiye'nin pek de açıkça söylenmeyen pazarlık kozunu oluşturunuyordu.

Hitler, Mussolini'ye 25 Ağustos'ta yazdığı mektupta, "Bu durumda Türkiye bile durumunu yeniden gözden geçirecektir" diyor ve buna Mussolini şu cevabı veriyordu: "Türkiye'nin yeni bir politik çizgi oluşturmaya İngiliz ve Fransızların bütün Doğu Akdeniz stratejisini mahveder."⁴⁰

İngilizlerin yaptığı gibi Almanlar da Türkiye'nin Sovyetlerle olan ilişkilerini kendi çıkarları doğrultusunda kullanmak istemişlerdir. 5 Eylül'de Moskova'daki Alman elçisi Sovyet yetkililerinden: "Türkiye'nin sürekli tarafsızlığının sağlanması için" her şeyin yapılmasını istemişti. Elçi: "Molotov (Sovyet dışişleri komiseri) buna cevaben Türkiye üzerinde hatırı sayılır bir etkileri olduğunu ve bunu bizim istediğimiz biçimde kullanmaya hazır olduklarını söyledi" diyordu.⁴¹

17 Eylül'de Sovyet dışişleri yetkilisi Vorosilov, Türkiye'ye bir Ortak Savunma Antlaşması'nın önerilmesini ve bunun bir maddesinin bu antlaşmanın hiçbir zaman Almanya'ya karşı kullanılamayacağı hükmünü içermesini gündeme getiriyor ve şu sözleri ekliyordu: "Böyle bir antlaşma Türkiye'yi Fransa'dan çekip uzaklaştıracak bir kanca işlevini görecektir."⁴²

39 *Olaylarla*, s. 151.

40 *Nazi Soviet Relations*, August 25, 1939, s. 81.

41 *a.g.e.*, September 5, 1939, s. 87 ve s. 88.

42 *a.g.e.*, September 17, 1939, s. 97.

Fransızların korkusu da işte tam bu olasılıktı. İngiltere'nin Paris büyükelçisi, Quai d'Orsay'in (Fransız Dışişleri Bakanlığı) Türkiye'nin durumundan endişelendiklerini rapor ediyor ve özellikle Nazi-Sovyet Antlaşması'ndan sonra Türkiye'nin konumunun daha da "nazikleştiğini" vurguluyordu. Fransızlara göre Türkiye'nin durumu yeterince açıklık kazanmamıştı. Almanya'nın "Stalin'e de yaptığı gibi" Türkiye'ye de "yağmadan pay" vaat ederek onu yanına çekebileceğinden korkuluyordu.⁴³

Aynı minval üzerine İngiltere'nin Atina Büyükelçisi Sir M. Palairot, 25 Ağustos'ta aynı kentteki Yugoslav elçisinden aldığı habere göre Atina'daki Türk temsilcisinin tavrının Nazi-Sovyet Antlaşması'ndan sonra bir hayli değiştiğini bildiriyordu. Yugoslav'ın ona aktardığı görüşe göre daha önce militan bir anti-Alman olan Türk elçisi Nazi-Sovyet Antlaşması'ndan sonra kuşku verici bir ılımlılığa bürünmüştü. Palairot "Herhalde bu tavrın fazla önemi olmasa gerek"⁴⁴ diyordu. Bu tavır bu denli önemsizse niye İngiliz elçisi ikinci elden edinilmiş bir bilgiyi alele acele Londra'ya yetiştiriyordu? İngiliz temsilcisinin bu denli küçük bir ayrıntıyı rapor etmesi ve bu gibi raporların İngiltere'nin birkaç temsilciliğinden aynı günlerde yollanmaları, Londra'nın Türklere fazla güvenmediğine ve temsilcilerini Türklerin tavrında en küçük değişikliğe karşı uyardığına işaret etmektedir. Gerçekten Foreign Office ve Quai d'Orsay Nazi-Sovyet Antlaşması'nın Türkleri sarsmış olduğu ve o günlerde her türlü sürprizle karşılaşılabilceği görüşündedirler. Dolayısıyla bir an evvel Türkiye'yi kendilerine somut bir antlaşmayla bağlama çabaları yoğunlaşmış ve yaklaşan savaş bu çabaların ivediliğini artırmıştır. Buna karşın Türk tarafı, gelişmelerin hızını kesmek ve Birinci Dünya Savaşı'nda olduğu gibi bir oldubittiyle karşılaşmamak için zaman kazanma ve oyalama taktiklerini sürdürüyordu.

Savaşın hemen öncesinde Türk hükümeti hâlâ uluslararası gelişmeleri bekliyor ve bir antlaşma imzalamakta acele etmiyordu. Bu nedenle antlaşmanın imzalanmasını ertelemek umuduyla yüksek ekonomik ve parasal taleplerde bulunuyordu...⁴⁵

43 FO 371/E 6044/9/44.

44 FO 371/E 6061/9/44.

45 Zhivkova, *a.g.e.*, s. 109.

25 Ağustos'ta İngiliz Dışişleri Bakanı Halifax, Hugessen'e çektiği telgrafta giderek kötüleşen uluslararası durumun ışığında Türkiye ile antlaşmanın bir an evvel gerçekleştirilmesi gerektiğini söylüyordu: "Ek-selanslarına (Türk dışişleri bakanı) belirtiniz, artık hızla sonuca gidilme-li ve dünya ortak tehlike karşısında dayanışma içinde olduğumuzu gör-melidir. Bunun içindir ki anlaşmamızı bir an evvel yayınlamak istiy-o-rum, yoksa gayet tabii Türk iyi niyeti konusunda herhangi bir kuş-kum yoktur."⁴⁶

Bu günlerde Nazi-Sovyet Antlaşması'ndan sonra Türkiye üzerinde ar-tan Alman baskısı karşısında, İngiltere Türk taleplerine karşı müsamaha-kâr davranma eğilimindeydi. Aynı gün Halifax, Hugessen'e ikinci bir tel-graf çekmiş ve: "Türkiye'nin bu aşamada barış cephesinde tutulması tak-dir edeceğiniz gibi can alıcı önem arz etmektedir, bu amaçla Majesteleri-nin hükümeti büyü fedakârlıklara hazırdır", demiştir.⁴⁷ Türk hükümeti-nin her türlü talep ve görüşü derhal Londra'ya bildirilmeliydi: "Hiçbir kuş-kunuz olmasın ki bugünkü koşullarda ve yakın zamanda gelişecek konjonktürde Majestelerinin hükümeti her türlü çabayı göze almıştır..."⁴⁸

Doğal ki Türkiye durumu lehine geliştirmekte gecikmeyecekti. Türk tarafı 35 milyon sterlin savaş malzemesi kredisi, 15 milyon sterlin genel ekonomik sorunlarına çözüm getirmek için kredi (bu kredi nakit altın olarak ödenecekti) ve 2 milyon sterlin "*clearing*" antlaşmaları öde-me açığının kapatılması taleplerinde diretti.⁴⁹ Bu günlerdeki gelişmeler Türk dış politika felsefesinde pazarlığın önemini çok açıkça göstermek-tedir. Türkiye her iki tarafın da ona çok ihtiyacı olduğunu biliyor ve pa-zarlık gücünü etkin bir biçimde kullanıyordu.

Nazi-Sovyet Antlaşması'ndan az sonra Almanlar Türkiye ile gerçek-leştirilmiş olan kredi antlaşmasının iptalini tehdit unsuru olarak kullan-mışlar ve bu kredi çerçevesinde kararlaştırılmış olan savaş malzemesi sevkiyatını durduracaklarını söylemişlerdi. Saracoğlu Hugessen'e bu baskıya karşı koymakta güçlük çektiğini söylemiştir.⁵⁰ 25 Ağustos'ta

⁴⁶ FO 371/R 6754/ 661/ 67.

⁴⁷ FO 371/R 6794/ 661/ 67.

⁴⁸ *a.g.e.*

⁴⁹ D.B.F.P.; 3rd Series Vol. 7, No: 635.

⁵⁰ FO 371/E 5932/ 7213/ 44.

Halifax Hugessen'e bir telgraf daha çekmiş bu baskıya karşı ne gibi girişimlerde bulunulabileceğini ve Türkiye'yi antlaşmayı bir an önce imzalamaya sevk edebilecek ne gibi önerileri olduğunu sormuştur.

... Rusya'daki son gelişmeleri bu bağlamda kullanarak antlaşmayı daha cazip kılabilir miyiz?... Yoksa (Türklerin) hâlâ çekimser kalmaları şimdiye kadar onları iktisadi ve mali konularda tatmin edemediğimizden midir?⁵¹

Bakan, Mussolini ile sürekli temasta olduğunu ve İtalyan önderinin Danzig krizinden dolayı savaşa sürüklenmemek için her türlü çabayı harcayacağına dair ona garanti verdiğini de sözlerine ekliyordu. Ama bunun Türklere söylenmemesi gerekiyordu; aksi takdirde Türkiye Sovyetler ve Almanya ile uzlaşmaya gidebilirdi. Son olarak bu telgrafta: "... Türk hükümetinin tavrında herhangi bir değişiklikten bizi derhal haberdar ediniz", deniyordu.⁵² Bu belgeden şu sonuçlar çıkmaktadır: İngiltere Türkiye'nin İtalya'ya karşı duyduğu kuşkuyla canlı tutmaya ve böylelikle onu bir an önce kendine bağlamaya çalışmaktadır. Ayrıca İngiltere, Türkiye'nin dış politikasında belirleyici unsurun hâlâ İtalya olduğu görüşündedir. Dahası, Türkiye'ye bu aşamada kesinlikle güvenilmemekte ve her an Türkiye'nin yörünge değiştirmesi beklenmektedir. 26 Ağustos'ta Hugessen, kendisine her konuda tam yetki verilmesini, Türkiye'nin altın talebi ve tütün rekoltesinin alımı konusunda da direktif yollanmasını istiyordu. Ayrıca elçi, bu aşamada tam yetkili bir askeri danışman heyetinin Türkiye'ye yollanması için henüz erken olduğunu ve bunun Türkiye'ye güvenilmediği izlenimini yaratacağını söylüyordu. Ayrıca Türkiye her an tavır değiştirebilirdi. Bunu yaptığı takdirde de zaten heyet vaktinde yetişemezdi.⁵³

İngiltere'nin Atina Büyükelçisi Palairet 25 Ağustos'ta "akıl almaz bir rivayetin" kendisine ulaştığını ve bu rivayete göre, Nazi-Sovyet Pak-tı'nın Ankara'da Von Papen tarafından tezgâhlanmış olduğunu, bunun

51 FO 371/R 6757/ 135/ 44.

52 *a.g.e.* Danzig konusu, İkinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesine yol açan konudur ve Almanya'nın Polonya'ya saldırısındaki gerekçeyi oluşturmuştu. Yukarıda görüldüğü gibi Londra'nın Ankara'ya bir gün içinde üç telgraf çekmesi bu günlerdeki Türkiye'ye yönelik faaliyetin yoğunluğunu göstermektedir.

53 FO 371/R 6797/ 661/ 67. Altın kredi talebi yukarıda görülmüştü. Bu belgeden Türk tarafının tütün rekoltesinin tümünün veya büyük bir kısmının İngiltere tarafından satın alınması talebinde bulunduğu da anlaşıyor.

bir yan antlaşmasının da Türkiye'nin barış cephesine ihanet etmesi ve Almanlarla işbirliğine girmesi olduğunu bildiriyordu.⁵⁴ Ayrıca İngiltere'nin İtalya'ya Türkiye konusunda ödünler verdiği söylentileri Ankara çevrelerinde yayılmıştı. Bunun olumsuz etkilerine karşı İngiliz elçisine Türklere bu konuda teskin edici şeyler söylenmesini ve bu tür kuşkuları giderici bir tavır almasını emreden bir direktif gönderildi. İngiliz-Türk Antlaşması'na büyük önem verildiği ve hatta bu antlaşmanın "... Bütün Akdeniz politikamızın temeli" olarak görüldüğü konusunda hiçbir kuşku bırakılmamalıydı.⁵⁵

Nazi-Sovyet Paktı'nı izleyen günlerde genel bir güvensizlik ortamı sezinlenmekte ve birbirini izleyen telgraflarda zaman zaman paniğe varan bir tedirginlik hissedilmektedir.

Elçiler en küçük ayrıntıları Londra'ya bildirmekte ve en ivedi biçimde direktif istemektedirler. Birdenbire gelişen ve tümüyle bir sürpriz niteliği taşıyan Nazi-Sovyet Antlaşması şimdiye kadar güvenilir sayılan her şeyin tekrar sorgulanmasına neden olmuştur.

Foreign Office'i düşündüren bir başka konu da Türklerin giderek İtalya'yı karşı kampta görmeyi tercih eden bir havaya girmeleriydi. Türk tarafına göre İtalya, gücünü sonraya saklayan ve tarafsızlık maskesi altında düşmanca emeller besleyen bir ülkeydi. Böyle bir ülkeyle İngiltere'nin istediği şekilde bir antlaşmaya gitmek geleceğin düşmanını yanına almak demektir. 26 Ağustos'ta Hugessen, "İtalya ile savaşırsak onlar da (Türkler) savaşır" diyor ve ekliyordu, "Ortada tarafsızlık söylentileri dolaşıyor ama şimdilik önemsenecek bir şey yok..."⁵⁶

İngiliz elçisinin 6 Eylül'de çektiği bir telgrafta da Türklerin İtalya ile silahlı bir hesaplaşmadan çekinmedikleri, aksine İtalya ile "sonuca gitmek" eğiliminde oldukları bildiriliyordu.⁵⁷ Bu nedenle de Türk müzakerecileri antlaşma metninin oluşturulması sırasında antlaşmayı yürürlüğe sokacak amir hüküm olarak, "Akdeniz'de gerçekleşecek bir saldırı" maddesinin antlaşma bünyesinde yer almasını istiyorlardı.

İtalya'yı hâlâ yanlarına çekebileceklerine inanan İngiliz tarafı ise bu maddeyi gereksiz ve kışkırtıcı olarak değerlendiriyordu. Yukarıdaki tel-

54 FO 371/ R6872/ 661/ 67.

55 FO 371/R 6873/ 661/ 67.

56 FO 371/R 6757/ R 6784/ 135/ 44.

57 FO 371/R 7146/ 2613/ 67.

grafta Hugessen Türkiye'nin, "... İtalya ile gerçekleştirebilecek bir 'duello'da kendinden oldukça emin olduğunu" söylüyordu.⁵⁸

Bağın son günlerinde ve savaşın başlangıcından hemen sonra Türk tarafı pazarlığı kızıştırdı. Fransız ve İngilizlerin bir an evvel antlaşma müzakerelerini sonuca bağlamak istemeleri ellerindeki kozları artırmıştı. 27 Ağustos tarihli bir Foreign Office zabıtında şöyle deniyordu: "Quai d'Orsay Türkiye'yi İngiliz ve Fransız tarafında tutmak için her türlü fedakârlığın gerekliliğine ve antlaşma müzakerelerinin bir an önce sonuçlandırılmasının önemine inanıyor..."⁵⁹ 2 Eylül'de Nazi kuvvetleri Polonya sınırını ihlal ederek İkinci Dünya Savaşı'nı başlattılar. Müttefikler Türkiye ile ittifakın henüz kesinleşmemiş oluşundan büyük tedirginlik duyuyorlardı. Uluslararası gerilim bir yandan tırmanırken Türk müzakerecileri talepleri konusundaki kesin tavırlarını daha da ka-
laştırdılar. Hugessen 3 Eylül'de bunu Londra'ya bildirdi:

Genel sekreterin (Menemencioglu) bu akşamki tavrı önümüzdeki günlerde altın kredisi ve savaş malzemesi kredilerinin artırılması konusunda baskı geleceğini belirtir nitelikteydi...

En azından şimdi önermekte olduğumuz meblağları artırılmadığı takdirde antlaşmayı imzalamaları olanaksız görünüyor...⁶⁰

Türk müzakerecileri antlaşma metnine bir "erteleyici madde" işlenmesini istiyorlardı ve bu maddeye göre antlaşma yükümlülükleri ancak söz konusu talepler tümüyle yerine getirildikten sonra geçerli sayılacaktı. 15 Eylül'de Ankara'dan şu haber yollandı:

Dışişleri bakanı (Saracoğlu) her zamanki önerisiden ayrılmıyor. Ona göre Türkiye yükümlülüklerini ancak özel ek antlaşmanın hükümleri (ekonomik ve parasal konular) tümüyle yerine getirildikten sonra geçerli sayacaktır.⁶¹

4 Eylül'de Londra'da toplanan Savaş Kabinesi'ne bu konuda bilgi veren muhtırada, Türklerin parasal yardım konusunda taleplerini artırdıkları ve bu konuda tatmin edilmedikleri takdirde antlaşmayı imzalamayacakları söyleniyordu.

58 a.g.e.

59 FO 371/R 5855/ 661/ 67.

60 FO 371/R 7063/ 661/ 67. Türk tarafının altın kredisi konusunda bu denli kararlı olmaları ekonomik durumlarının kötülüğünü vurgulamaktadır.

61 FO 371/R 7517/ 7201/ 44.

Kabine Türkiye ile antlaşmanın bir an önce imzalanmasının hayati önemi olduğuna karar verdi.⁶² 5 Eylül'deki toplantısında kabine kararını şöyle özetledi:

Geçen savaşta Türkiye'nin dostluğunu veya tarafsızlığını sağlama konusundaki gevşekliğimizin bizi ne kadar zor durumda bıraktığı hatırlatıldı. Bu durumun tekerrür etmemesi uğruna yüklü bir bedelin ödenmesine razı olunması konusunda mutabakata varıldı.⁶³

6 Eylül'deki toplantısında ise kabine, Polonya'da giderek kötüleşen durumun ışığında Türkiye ile işlerin hızlandırılması gerektiğini vurguladı. Türkler hâlâ 15 milyon sterlin değerindeki altın kredisi konusunda diretmekteydiler, kabine bunun henüz kendilerine verilmediği için imzaya yanaşmadıkları görüşünde birleşti.⁶⁴ Bu zabıtlarda görüldüğü gibi Türk tarafı Avrupa'daki durumu lehine değerlendiriyor ve kendine en uygun koşulları sağlamaya bakıyordu. Türk müzakerecilerinin bildikleri bir başka şey de Saracoğlu'nun yaklaşmakta olan Moskova ziyaretinin İngilizleri tedirgin ettiğiydi. Londra Moskova'nın Saracoğlu üzerinde baskı yaparak onu Batı'dan koparacağından ve Sovyetlerle bir antlaşma yapmaya zorlayacağından korkuyordu. Avrupa'da giderek kritikleşen durum ve Türkiye'nin Sovyetler'e yaklaşacağı korkusu Türk diplomasisi tarafından ustaca değerlendiriliyordu. Bu sıralarda Ankara'daki elçilik Londra'nın kredisini 11 milyon sterline çıkardığı takdirde Türk tarafının antlaşmayı imzalayacağını bildirdi. Savaş Kabinesi onayladı ve 18 Eylül'de şu karara vardı:

“Müzakerelerin başarılı bir sonuca götürülmesi hayati bir önem arz etmektedir. Aksi takdirde Türkiye Sovyetler Birliği ile bir ittifaka girebilir...”⁶⁵

Bu konularla ilgili olarak Hugessen'in Foreign Office'de dostu P. B. Nichols'a 22 Eylül'de yazdığı mektup ilginç ve aydınlatıcıdır. Nichols Türkiye ile ilgilenen dairenin başkanıydı (Southern Department). Mektupta İngilizlerin Türk talepleri karşısındaki tutumları ve genelde Türkiye'ye nasıl baktıkları görülmektedir. Büyükelçi Hugessen, Nichols'a Türklerin sadakati konusunda “resmi ve şahsi her türlü güvenceyi” verebilece-

62 CAB 65/ 1 WM 2(39)1. (Savaş Kabinesi zabıtları)

63 CAB 65/ 1 WM 3(39)2. (Savaş Kabinesi zabıtları)

64 CAB 65/ 1 WM 5(39)2.

65 CAB 65/ 1 WM 19(39)13.

ğini söylüyordu. Ama bazı noktalarda direnmelerinin de “düşündürücü” olduğunu ekliyordu: “... Parasal ve ekonomik taleplerinde bir hayli inatçı davrandılar, ama bu ‘Kapalıçarşı içgüdülerinden’ de kaynaklanıyor olabilir.” Hugessen de bu direnmenin, “bizi zorlayabilecek durumda olduklarını bildiklerinden” ileri geldiğini görüyordu. Elçi, en çetin pazarlığın Memencioğlu ile yapıldığını ve buna genel sekreterin, “sıkı pazarlık taktikleri” veya “durum belli bir berraklık kazanana kadar zaman kazanma isteği”nin neden olduğunu düşünüyordu.⁶⁶ “Erteleme maddesi” konusunda Hugessen şunu soruyordu: “Bizim karşılayamayacağımızı bildikleri taleplerle gelip kendilerine bir açık kapı mı bırakıyorlar, yoksa gerçekten askeri hazırlıksızları konusunda samimi endişeleri mi var?”⁶⁷

Hugessen’in bu sorusuna şimdi getirebildiğimiz yanıt yukarıda saydığı iki olasılığı da kapsamaktadır. Türk tarafı bir yandan Sovyetlerle durumun açıklığa kavuşmasını beklerken, öte yandan da bir gerçek olan askeri yetersizliklerini gidermeye çabalıyordu. Bu son konuda Hugessen Türk devlet adamlarına hak veriyor ve askeri malzemenin bir an önce yetiştirilmesini öneriyordu: “Trakya savunma bakımından bugünkü halinde iken Türklerin savaşa girip mekanize bir saldırıya karşı koymaları beklenemez. Polonya’daki felaketleri gördüler...”⁶⁸

Bu sırada Savaş Kabinesi’nde Türkiye konusu gündemdeki yerini koruyordu. 25 Eylül’de kabine, 15 milyon sterlin değerinde altın kredisinin çok yüksek bir meblağ olduğunu, hatta bu talebin “mantık dışı” bir davranış oluşturduğunu zabıtlara geçirdi. Özellikle “erteleme maddesi” ile ele alınınca bu talep, Türklerin altınları hiçbir yükümlülük üstlenmeden istedikleri ve yukarıdaki maddenin antlaşmayı iptal edebilecek bir nitelikte olduğu izlenimini yaratıyordu: “Türkler bu altının onlara hiçbir kayıt ve şart gözetmeden devredilmesini ister gibi davra-

66 FO 371/R 8250/ 7378/ 440. İngiliz elçisinin buradaki tavrında ve özellikle “Kapalıçarşı içgüdüleri” (*Bazaar instincts*) sözünde sömürgecilik ekolünde yetişmiş bir elemanın dünya görüşü gözden kaçınılmamalıdır.

67 a.g.e. Antlaşma taslağının “Erteleme Maddesi”ne (*Suspension Clause*) göre Türkiye söz verilen tüm askeri malzemeyi teslim almadan savaşa girmeyecekti.

68 a.g.e. Ama yukarıda görüldüğü gibi, çok kısa bir süre önce İngiliz askeri heyeti Doğu Avrupa’da gerçekleşecek bir “Polonya taarruzundan” söz etmiş ve Almanların böylece iki cephede savaşmak zorunda kalacaklarını savunmuş, ayrıca Boğazlar’da “süresiz” savunma olanaklarının olduğunu öne sürmüştü.

nyorlar. Hem bu altını vereceğiz hem de bizim kendi askerlerimiz için gerekli büyük miktarda savaş malzemesini hibe edeceğiz...”⁶⁹ Kabine bu konuda son anda tereddüde düşmüş ama son kertede bu talepleri yerine getirmekle uğrayacağı zararın Türkiye’yi toptan yitirmekle uğrayacağı zarardan çok daha az olduğu görüşüne varmıştır. Ayrıca kabineye Türk dışişleri bakanının Moskova’ya yola çıktığına dair bilgi veriliyor ve antlaşmanın bu açıdan da çabuk imzalanması gereğine tekrar dikkat çekiliyordu. Kabinedeki genel görüş, “salt ismen de olsa” Türkiye’nin Almanya’nın değil İngiltere’nin yanında yer almasının şimdiki durumda büsbütün ivedilik kazandığıydı:

15 milyon altın sterlin çok yüksek bir fiyattır, ama Türkiye’nin tarafsızlığını sağlayacaksa ödenmeyecek kadar yüksek bir fiyat değildir.⁷⁰

Kabinenin görüşüne göre Türkiye ile ittifakın gerçekleştirilmesi ne denli önemli bir diplomatik zaferse gerçekleştirilmemesi de o denli büyük bir diplomatik yenilgi olacaktır. İlginçtir ki bu aşamada dahi İngiltere, Türkiye’nin Sovyetler Birliği baskısı karşısında o ülkeyle ve Almanya ile bir işbirliğine gideceğinden korkmaktadır.⁷¹

İngiliz Savaş Kabinesi yukarıdaki karara Ankara’dan sürekli gelen bilgilerin ışığında varmıştı. Hugessen 20 Eylül’de artık ayrıntılarla zaman yitirilmemesi ve “erteleme maddesi”ni de içeren bir antlaşmanın imza edilmesi gerektiği görüşünü bildiriyordu. Ona göre Fransa’nın Ankara büyükelçisi de bu görüşteydi. Elçi, Menemencioğlu ve Saracoğlu’na Genelkurmay’dan baskı yapılmakta olduğunu belirtiyordu.

Hugessen, Türk askeri yetkililerinin Polonya’da geciken yardımın nelere yol açtığını gördüklerini ve “erteleme maddesi” konusunda bu denli kararlı olduklarını söylüyordu. Ayrıca Türk kurmaylarının Trakya’nın mekanize bir saldırıya karşı bugünkü hazırlık derecesinin tümüyle yetersiz olduğu görüşünde birleşiyorlardı.⁷²

69 CAB 65/1 WM 24(39)14.

70 *a.g.e.*

71 Fischer’in dikkati çektiği gibi müzakereci, uluslararası ilişkilerde bir satış yaparken fiyatını şu gerekçe ile yükseltebilir: “Müzakereci gerçekçi bir biçimde alıcının yükseltilmiş fiyatı ödeyeceği görüşündedir, satışı gerçekleştirememesi olasılığını, gerçekleştirdiği takdirde elde edeceği fazla kazanca karşı tartar...” (‘A. R. Fischer, *Basic Negotiating Strategy*, s. 87). Menemencioğlu da bu bağlamda yükseltilmiş fiyatı İngilizlerin ödeyeceğini tahmin etmekte haklıydı.

72 FO 371/R 7820/ 661/ 67.

28 Eylül'de P. Nichols İngiltere'nin Paris büyükelçisine, Fransızların Moskova'da Molotov ve Ribbentrop'un (Alman dışişleri bakanı) Saracoğlu'na baskı yapacaklarından korktuklarını bildirdi.⁷³ Fransızlar Türkiye ile antlaşmanın bir an önce imzası ve ayrıntıların sonra tartışılmasından ya-naydılar. Türk tarafı ise bu ayrıntıları müzakere taktiği olarak kullanmak-taydı. Genel Sekreter Menemencioğlu da Müttefiklerin kuşkularının üstü-ne gidiyor, Saracoğlu'na Moskova'da baskı yapılacağını, bu aşamada İn-giltere tereddüde düşerse bunun çok kötü bir etki yapacağını söylüyordu. Bu da İngiliz elçisinin zaten var olan kuşkularını kamçılıyor ve o da Lon-dra'ya acele etmelerini, yoksa Saracoğlu'nun Moskova'da "puan yitirece-ğini" üst üste yağdırdığı telgraflarda telkin ediyordu.⁷⁴ Dolayısıyla Mene-mencioğlu, Moskova'da bakanına baskı yapılması olasılığını ustaca ve in-celikle kullanarak İngiliz tarafını istediği yere getiriyordu.

Bütün bunlar Saracoğlu'na yapılması olası bir baskı konusunda ger-çek anlamda tedirginliğin olmadığına işaret değildir. Bu konuda endi-şeler vardı. Bunun bir yandan var oluşu bir yandan da taktik olarak kul-lanılmasını dışlamazdı. Bu nedenle 30 Eylül'de Türk-İngiliz Antlaşma-sı'nın paraf edilmesini Türk tarafı önce gizli tutmayı yeğledi. Aksi tak-dirde Saracoğlu'nun Moskova'da elinin bağlanacağı düşünülüyordu. Hugessen bu konuda Menemencioğlu'nun tavrını şöyle değerlendiri-yordu: "Türk dışişleri bakanının Moskova'da Sovyetler'in gerçek niyet-lerinin ne olduğunu kesin olarak anlamasını sağlayacak her imkânın kullanılmasına büyük önem veriyor"⁷⁵ Saracoğlu'nun açıklığa kavuş-turmak istediği nokta ise Nazi - Sovyet Antlaşması'nın gerçek niteliği-ydi. Bu antlaşma salt Polonya'nın paylaşılması amacını mı güdüyordu, yoksa daha kapsamlı bir Sovyet yayılmacılığının mı habercisiydi?⁷⁶

Her ne kadar Erkin, "Bu tutum, Türkiye'nin kuzeydeki komşusu ile sürdürmeye özen gösterdiği iyi ilişkilerin göstergesidir" dese de artık giderek yadsınamaz hale gelen bir gelişme gündeme geliyordu.⁷⁷ Tür-kiye uzun süredir kaçındığı bir durumla karşı karşıya kalacak, Sovyetler Birliği ile İngiltere arasında bir seçim yapmaya zorlanacaktır.

73 FO 371/R 8144/ 661/ 67.

74 FO 371/R 8117/ 661/ 67.

75 FO 371/R 8317/ 661/ 67.

76 F. C. Erkin, *Les Relations Turco-Sovietiques*, s. 158.

77 *a.g.e.*, s. 158-159.

Saracoğlu'nun Moskova Ziyareti

Belirginleşen bu çelişkiye rağmen Saracoğlu, Moskova'da İngiltere ile Sovyetler Birliği arasında gerilen ilişkileri yumuşatmaya ve böylece Sovyetleri İngiliz-Türk-Fransız ittifakına yakınlaştırmaya çabalayacaktı.⁷⁸ Türk basını ziyaret için olumlu bir ortam yaratmaya yönelik ılımlı bir çizgi izledi. *Vakit* gazetesinde Sadi Ertem, Saracoğlu'nun "Potemkin yol-daş"ın ziyaretine karşılık olarak Moskova'ya gitmekte olduğunu yazıyor ve Moskova'da Türk-Sovyet dostluğunun pekiştirileceğinden söz ediyordu: "Esasen tabiatın icaplarına tekabül eden Türk-Sovyet dostluğu Saracoğlu'nun seyahati ile yeni meyveler verecektir."⁷⁹ 7 Ekim gibi geç bir tarihte dahi, savaşın başlangıcından beş hafta sonra Türkiye hâlâ İngiltere ile Sovyetler'in arasında "köprü" oluşturma umudunu yitirmemişti. Bu tarihte Türkiye'nin Londra Büyükelçisi Tefik Rüştü Aras, enformasyon bakanlığı yetkilisi Dr. Jackh'a Türkiye'nin Sovyetlerle İngiliz-Türk Antlaşması'na benzeyen ve onu tümleyici nitelikte bir antlaşma imzalamak istediğini söylüyordu. Dr. Aras, Türkiye'nin amacının "İngiltere ile Sovyetler Birliği arasında bir köprü oluşturmak" ve böylece Hitler'i tek başına bırakmak olduğunu açıklıyordu.⁸⁰

Ne var ki bu amaç gerçekleştirilemedi. Yukarıda görüldüğü gibi Ağustos'ta Sovyetler'in Türkiye'yi İngiltere'den uzaklaştırmak için baskı yapmalarından korkuluyordu. Sovyet müzakerecilerinin başlıca amacı gerçekten bu yöndeydi ve Saracoğlu bu amaçla davet edilmişti. Yani Türk ve Sovyet taraflarının bu aşamada "... umdukları sonuç taban tabana zıttı"⁸¹

Ribbentrop'un Almanya'nın Moskova Büyükelçisi Shulenberg'e 2 Ekim'de verdiği direktifler bu doğrultudaydı:

Rus hükümetinin o yönde (Türkiye üzerine baskı) faaliyet göstermelerine bilhassa önem vermekteyiz. Böylece Türkiye'nin Batılı devletlerle ortak savunma antlaşmalarının kesinleşmesi önlenecektir, bu girişimler bir an önce Moskova'da yapılmalıdır.⁸²

78 *Olaylarla*, s. 151.

79 Sadi Ertem, *Vakit*, 23 Eylül 1939.

80 FO 371/R 8603/ 2613/ 67.

81 *Olaylarla*, s. 151.

82 *Nazi-Soviet Relations*, October 2, 1939, s. 110.

Türk heyetinin Moskova’da karşılaştığı güçlükler şimdi ortaya çıkarılmış bulunan belgelerin ışığında iyi anlaşılacaktır. Sovyet müzakerecileri Alman önerilerini yakından izlemişler ve Türkiye’ye onların istediği biçimde yaklaşmışlardır. 7 Ekim’de Shulenberg’e Ribbentrop’dan yeni bir direktif gelmiştir. Bunda da Almanya’nın muhtemel bir Türk-Sovyet Antlaşması’ndan çekindiği, ama Sovyetler’in böyle bir şeye zorunlu bırakılmaları halinde bu antlaşmanın kesinlikle Almanya’ya karşı kullanılmaması hükmünü içereceğini varsaydıkları belirtiliyordu.⁸³

Stalin’in Saracoğlu’na sunduğu antlaşma taslağı Alman isteklerini yansıtmaması bakımından ilginçtir:

a) Türkiye, Üçlü Antlaşma’da yer alan ve Batılı devletlere, “tüm gücüyle yardım ve destek sağlanması”nı öngören hükmü Batılı devletlerle salt “danışma”yı gerektirecek şekilde değiştirecek, Romanya ve Yunanistan’a verilen garantilere de ancak “danışma” çerçevesi içinde katılabilecekti.

b) Üçlü Antlaşma’nın 2. Protokolünde antlaşmanın Sovyetlerle savaş olasılığına yol açabilecek herhangi bir halde geçersiz sayılacağı hükmüne ek olarak: “Bu yükümlülükler Türkiye’yi İngiltere ve Fransa’nın SSCB ile savaşa girmeleri halinde bağlamaz. Böyle bir savaş sürdüğü müddetçe Türk-İngiliz-Fransız Antlaşması yürürlükte sayılmayacaktır.” Böylece Türkiye’nin zaten antlaşmaya koydurduğu bir hüküm açılıyor ve daha kapsamlı kınılıyordu.

c) Sovyetler Birliği ile Türkiye arasında gerçekleştirilecek ortak savunma antlaşması, Almanya’nın Türkiye’ye saldırısı halinde geçersiz sayılacaktır.

d) Boğazlar’ın ortak savunulmasına dair bir pakt imzalanacaktır.⁸⁴

2 Ekim tarihli telgrafında Ribbentrop: “Benim birkaç kez tekrarladığım görüşe göre Rusya Boğazlar konusundaki tutumunu göz önünde tutarsa Türkiye’nin İngiltere ve Fransa’ya bağlanmasının zararlı olacağını anlayacaktır.” diyordu.⁸⁵ Bu doğrultuda hareket eden Stalin, Saracoğlu ile yaptığı ilk toplantıda ona Montreux Antlaşması’nda dilediği

⁸³ *Nazi-Soviet Relations*, October 7, 1939, s. 117-118.

⁸⁴ Erkin, *a.g.e.*, s. 162; *Olaylarla*, s. 153. Türk-İngiliz-Fransız Üçlü Antlaşması’nın 2. protokolü Türkiye’nin ısrarı üzerine Antlaşma metnine alınmış ve bu antlaşmanın Sovyetler Birliği ile savaşa yol açabilecek hallerde geçersiz sayılacağını hükme bağlamıştı.

⁸⁵ *Nazi-Soviet Relations*, s. 110.

değişiklikleri içeren bir liste sunmuştur. Bu önerilerin birine göre Karadeniz ülkesi olmayan ülkelerin savaş gemilerinin Boğazlar'dan geçişi savaşta ve barışta Türkiye ve Sovyetler'in ortak iznine bağlanıyordu. Ayrıca Sovyetler Birliği Milletler Cemiyeti adına seyreden tüm savaş gemilerinin Boğazlar'dan geçişlerini denetleme hakkını talep ediyordu. Ek olarak, Montreux Antlaşması'nca saptanmış olan "serbest geçiş tonajının" beşte bir oranında düşürülmesi isteniyordu. İlginçtir ki bunlara çok benzer önerileri içeren bir antlaşma (yukarıda görüldüğü gibi) 1936'da Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında gündeme gelmişti. O zaman buna benzer önerilerde bulunan Türkiye olmuştu. Dünya düzeninin ve uluslararası ilişkilerin kökünden değiştiğini gösteren bu gelişmelerde, Türkiye ile Sovyetler adeta rol değiştirmişlerdir.

Üçlü Antlaşma konusundaki önerilere Saracoğlu, antlaşmanın zaten paraf edilmiş olduğunu ve bu tür değişikliklerin diğer taraflarla da ele alınması gerektiği karşılığını verdi. Ayrıca önerilen değişikliklere Fransız ve İngiliz taraflarının haklı olarak karşı çıkacaklarını ekledi. Stalin'in önerdiği "Alman maddesi"ni ise böyle bir antlaşmanın varoluş nedenini ortadan kaldıracığı için kesinlikle reddetti. Montreux konusundaki önerilere gelince, Saracoğlu çok taraflı bir Konvansiyonun Türkiye tarafından tek taraflı olarak değiştirilemeyeceğini savundu. Bakan, Türkiye'nin hiçbir zaman yeni bir Hünkar İskelesi Antlaşması'na meydan vermeyeceğini de sözlerine ekledi.⁸⁶

Türk tarafının Sovyetlerle antlaşmaya ne denli önem verdikleri İngiliz belgelerinde de görülmektedir. Türkiye Romanya ve Yunanistan'la ilgili değişiklikler konusunda yoğun çaba harcadı. Saracoğlu Moskova'daki İngiliz ve Fransız elçilerini çağırarak hükümetlerine bu maddenin salt "danışma" gerektirecek biçimde değiştirilmesini önereceğini söyledi ve onlardan bu konuda destek istedi; müzakerelerin kopması çok kötü sonuçlar doğurabilirdi ve Stalin sabırlılığıyla ün yapmış bir kişi değildi. Bu nedenle hükümetlerinden çabuk hareket etmelerini isteyeceklerdi.⁸⁷ 14 Ekim'de müzakerelere tekrar başlandığında Saracoğlu, Stalin ve Molotov'a İngiliz ve Fransız taraflarının söz konusu maddeyi "danışma"ya

⁸⁶ Erkin, a.g.e, s. 164. Hünkar İskelesi Antlaşmasına göre (1833) Çarlık Rusyası Boğazlar'ın savunmasında söz sahibi olmuştu.

⁸⁷ FO 371/R 8563/ 661/ 67.

çevirmeyi kabul ettiklerini bildirdi. Bunun üzerine Sovyet tarafı hemen “Almanya rezervi maddesine” geçti. Saracoğlu’nun bu maddeyi her getirilişinde reddetmesi üzerine Stalin, bunun Ribbentrop’a verdiği bir söz olduğunu ve bu konuda ödün veremeyeceğini söylüyordu.⁸⁸ Stalin’in bu tutumu Sovyetler’in Almanya’ya bu konuda ne denli kesin teminat verdiğini gösteriyordu. Aynı oturumda Saracoğlu Montreux Antlaşması’nın illegal bir biçimde değiştirilemeyeceğini tekrar vurguladı. 16 Ekim’deki son oturumda Molotov gene Montreux ve Alman rezerv maddesi üzerinde durdu. Saracoğlu’nun bu konulardaki kesin tavrı karşısında iki taraf ta müzakerelerin başarısızlıkla sonuçlandığını kabullenmek zorunda kalıyordu. Ama Sovyet tarafının daha erken bir tarihte bir antlaşmaya varılmasından umudu kestiği ve müzakereleri içten bir uzlaşma isteğiyle sürdürmediğini gösteren belirtiler vardır. Daha 9 Ekim’de Shulenberg Berlin’e şu telgraf mesajını göndermişti: “Molotov Türkiye ile bir ortak savunma antlaşmasının her halükârda gerçekleşmeyeceği görüşündedir.”⁸⁹ Saracoğlu orada bulunduğu sırada Moskova’ya gelen Ribbentrop’un ziyareti sırasında Stalin Türk dışişleri bakanını görmek için elinden geleni yaptı. Saracoğlu’nu Rus protokolü, baleden operaya, operadan futbol maçına götürmek suretiyle oyaladı. Sonunda Saracoğlu’nun Stalin onu görmediği sürece hiçbir yere gitmeyeceğini beyan etmesi üzerine müzakerelerin son oturumları yapıldı.⁹⁰ Bu davranış Saracoğlu üzerinde kalıcı bir etki yapacak ve gelecekte Sovyet aleyh-tarı tutumuyla tanınmasına yol açacaktır.

17 Ekim’de Bükreş’teki İngiliz Büyükelçisi Sir S. Hoare, Bükreş’teki Türk büyükelçisinden edindiği izlenime göre Türklerin kendilerini “hakarete uğramış” addettiklerini söylüyordu: “İlk fırsatta Rusların küstahça taleplerine ne kadar içerlediklerini belli edeceklerdir.”⁹¹

Ama gerçekte hiç böyle olmadı. Saracoğlu döndükten sonra basında “yararlı müzakereler” türünden yatıştırıcı yayınlar yapıldı.

Cumhuriyet’te Yunus Nadi, Türkiye’nin kendi güvenliği dışında hiçbir düşüncesi olmadığını ve özellikle komşularıyla iyi geçinmek iste-

88 Erkin, a.g.e, s. 167.

89 *Nazi-Soviet Relations*, s. 120.

90 Suat Hayri Ürgüplü ile mülakat, 9.11.1977.

91 FO 371/R 8954/ 328/ 37.

diğini yazıyordu: “Bizim samimi itimadımıza göre Türk-Rus dostluğu herhangi bir vesile ile herhangi bir vesikanın imzalanıp imzalanmamasından müteessir olamayacak kadar kuvvetlidir...”⁹²

Ama yüzeydeki bu olumlu sözler Türkiye’de bu dönemde başlayan ciddi bir tedirginliği örtmek amacıyla yazılmıştı. Saracoğlu’nun Moskova’da uğradığı başarısızlık Türk dış politikasında yeni bir dönem başlatacaktı. Türkiye iki “güçlü dostunu” uzlaşma noktasına getirememiş ve böylece bu çabalarına son vermek zorunda kalmıştır. Bundan sonra Sovyetler’e başka bir gözle bakması gerekecektir.

Bu arada Saracoğlu’nun Moskova’daki taktikleri Türk dış politika felsefesinin özelliklerine ışık tutucu niteliktedir. Saracoğlu Türkiye’nin Romanya ve Yunanistan’la ilgili yükümlülükleri konusunda ödün vermeyi kabul etmiştir. Ama bu ödün aslında pek de ödün sayılmayabilir, zira Türkiye zaten bu yükümlülükleri İngiltere’nin ısrarı üzerine üstlenmiştir.⁹³ Bu yükümlülükler, Türkiye’nin onu doğrudan etkilemeyen olaylar sonucu kendisini tehlikeye atma olasılığını içeriyordu ki bu dış politika felsefesinin temel ilkelerine aykırıydı. Saracoğlu’nun belirttiği konular ise Türkiye’nin güvenliği için vazgeçilmez saydığı unsurlardı.

“Alman rezervi” maddesi Türkiye’nin Sovyetler Birliği ile antlaşma yapmak isteyişinin nedenini ortadan kaldırır nitelikteydi. Montreux ile ilgili öneriler ise Sovyetler’in değişen tutumu karşısında Türkiye’nin en can alıcı saydığı Boğazlar’ın güvenliğini zedeliyordu. Her ne kadar Zhivkova Saracoğlu’nun bu ziyareti için: “Türkiye bu fırsattan yararlanmasını bilmemiş ve Sovyetler Birliği ile bir karşılıklı yardımlaşma antlaşması imzalamamıştır...” diyorsa da aslında Türkiye şimdiye dek dost bildiği bir ülkenin yerine getirilmesi olanaksız talepleriyle karşı karşıya kalmıştır.⁹⁴

Türk-İngiliz-Fransız Üçlü Antlaşması 19 Ekim 1939’da imzalandı. Bu antlaşmanın son imzalanmış şekli Türk devlet adamlarının görüş ve ilkelerini aydınlatması bakımından ilginçtir. Romanya ve Yunanistan’la ilgili 3. madde gene antlaşma kapsamına alınmasa da diğer konularda

92 Yunus Nadi, *Cumhuriyet*, 19 Ekim 1939.

93 D.B.F.P. Series 3, Vol. 5, No: 310, 311, s. 364-367; No: 394, s. 477, (Bakz, yukarıda s. 147)

94 Zhivkova, *a.g.e.*, s. 114.

Türk tarafı bilinçli bir biçimde direnmiştir. İngiltere yükümlülüklerin her bakımdan karşılıklı olarak (*reciprocity*) üstlenilmesini istiyordu. Yani İngiltere veya Fransa'nın saldırıya uğradığı anda Türkiye doğrudan maruz kalmasa da savaşa girmiş sayılacaktı.

Ama antlaşmanın en son şekline göre İngiltere ve Fransa Türkiye'nin herhangi bir Avrupa ülkesinin saldırısına maruz kalması halinde ona her türlü aktif desteği sağlamayı taahhüt ediyorlardı. Ancak, bu durumda Türkiye'nin de onlara aynı desteği otomatik olarak sağlaması hükmü getirilmiyordu. İngiliz tarafının bütün ısrarına rağmen Türk tarafı böyle bir yükümlülüğe yanaşmadı. Ayrıca antlaşmanın 4. maddesine göre İngiltere ve Fransa'nın bir Avrupa devletinin saldırısına uğramaları halinde Türkiye sadece müsamahakâr bir tarafsızlık (*benevolent neutrality*) uygulayacaktı. Bunlara ek olarak antlaşmanın iki numaralı protokolüne göre Türkiye, Sovyetler Birliği ile savaşa meydan verebilecek her durumda antlaşmayı vurgulamaktan muaf tutuluyordu.

Parasal konulara değinen özel bir protokol çerçevesinde İngiltere ve Fransa, Türkiye'ye savaş malzemesi kredisi olarak 25 milyon sterlin, 16 milyon sterlin değerinde külçe altın ve 3,5 milyon sterlinlik bir kredi transferi sağlayacaklardı.⁹⁵

Böylelikle Türkiye dış politika felsefesine uygun bir antlaşma sağlamıştı. Türkiye ancak doğrudan saldırıya uğradığı takdirde çarpışacaktı, bu arada büyük çapta maddi yardım görecekti, yoğun bir biçimde silahlanacak ve Müttefikler batıda saldırıya uğrasalar da sadece “müsamahakâr tarafsızlık” uygulayacaktı.

Türkiye’de Savaşa Tepkiler

Bu aşamada Türk kamuoyunun gelişmeleri nasıl karşıladığına bakmakta yarar vardır. Sovyetler konusunda baştaki temkinlilik yerini kısa sürede Sovyetler’in Hitler’e yeşil ışık yaktığının kabullenilmesine bıraktı. Ama Türkiye'nin kaygıları hâlâ İtalya üzerinde toplanıyordu. *Cumhuriyet*'te A. Daver savaşın patlak vermesinin Nazi-Sovyet Paktı'ndan beri bir zaman meselesi olduğunu söylüyor ancak şimdilik İtalya'nın sa-

95 Treaty of Mutual Assistance between His Majesty in Respect of the United Kingdom, the President of the French Republic and the President of the Turkish Republic, Ankara (October 19, 1939) Cmd 6165 (treaty Series No: 4, House of Commons Sessional papers, Vol. XII (1950).

yaşın dışında kaldığına dikkati çekiyordu.⁹⁶ Bu Türk basınında Nazi-Sovyet Paktı'na karşı uygulanan "bekle ve gör" politikasının sonunun geldiğine işaret ediyordu. *Ulus*'ta savaşın başladığı gün yayımlanan yazısında Falih Rıfkı Atay sorumluluğun bir kısmını Sovyetler'e yüklüyordu: "Sovyetlerle Almanlar arasındaki adem-i tecavüz paktı, Moskova'da zannedildiği gibi sulhu kurtarmamıştır, bilakis tecavüzü ve harbi teşvik etmiştir. Eğer Rusya sulh bloku cephesine katılmış olsa idi, Almanya'nın bu korkunç talih tecrübesine atılacağı şüpheli idi..."⁹⁷

İtalya'nın ilk günlerdeki tarafsız tutumundan umutlanan Türk gazeteleri bu politikayı destekler yazılar yayımladılar. *Vakit* İtalya'nın üç tarafının denizlerle çevrili olduğuna dikkati çekiyor ve bu durumda kolayca ablukaya alınabileceğini söylüyordu. Denizde Müttefikler'in üstünlüğünü vurgulayan Sadi Ertem, "Neticede hem aç kalacak, hem yarımada sahilleri harab olacak, hem adalar elden gidecek, hem de müstemlekeleriyle irtibatı kesilecek..." diyordu.⁹⁸ Görüldüğü gibi yazı doğrudan doğruya İtalya'ya hitap eder niteliktedir. Ama kuşkulu bir bakış açısının ürünü olan yazılar da çıkmaktadır. Gene *Vakit*'te Asım Us, İtalya'nın fırsat kolladığını ve Almanya Polonya'nın işini bitirip Balkanlar'a sarktıktan sonra tarafsızlık maskesini bir tarafa atıp gerçek rengini göstereceğini söylüyordu.⁹⁹ Basının Almanya'ya karşı tavrı daha kesindi. *Yeni Asır*, Almanya'nın saldırgan tutumunu sürdürdüğünü ve küçük ülkeleri yutmaya devam ettiğini söylüyor ama ona karşı sonuna dek direnecek ülkelerin varlığına dikkat çekiyordu. Aynı yazıda İtalya'nın savaşın dışında kalmasıyla felaketin sınırlandırılabilceği ve ateşin Balkanlar'a ve Akdeniz'e sıçramasına İtalya'nın engel olabileceği savunuluyordu: "Hitler'in gösteremediği şuur ve kıyasıyyâtı eğer Mussolini ibraz edebilirse büyük felâketin sahası tahdit edilmiş olacaktır..."¹⁰⁰ Bu yazının da doğrudan İtalya'ya hitap eder bir niteliği vardır. İtalya'nın tutumu savaşın ilk günlerinde Türkiye için birincil önemi olan konuydu. Basın bunu yansıtmaktadır.

96 Abidin Daver, *Cumhuriyet*, 4 Eylül 1939.

97 F. R. Atay, *Ulus*, 2 Eylül 1939.

98 Sadi Ertem, *Vakit*, 2 Eylül 1939.

99 Asım Us, *Vakit*, 2 Eylül 1939.

100 H. Ocaklıoğlu, *Yeni Asır*, 2 Eylül 1939.

Son Telgraf, İtalya'nın tarafsızlığını sürdürüp sürdürmeyeceği sorusuna bir an önce yanıt bulunmasının önemine dikkati çekiyor ve İtalya'nın tarafsızlığını koruduğu sürece savaşın Akdeniz'e gelmeyeceğine dikkati çekiyordu.¹⁰¹

Basında genel bir tedirginlik ve olayların hızla gelişmesi karşısında giderek artan bir kötümserlik sezilebilmektedir. Necmettin Sadak bu havayı şöyle dile getirmektedir: "İtalya bitaraf mı kalacak yoksa en uygun gördüğü zamanda mı harbe girecek? Bu esnada zihinleri en çok meşgul eden budur. Öyle bir devirdeyiz ki, ne verilmiş sözlerin ne imzalanmış vesikaların kıymeti var. Devletlerin kararına hakim tek amil o andaki menfaat hesabıdır."¹⁰²

İngiltere ve Fransa ile akdedilen antlaşmadan sonra basında Sovyetler Birliği'ne yönelik yazılar yayınlanmıştır. Bu yazılarda antlaşmayı kuzeydeki komşuya açıklama isteği sezilmektedir. *Ulus* başyazarı Atay, Sovyetlerle müzakerelerin başarısızlıkla sonuçlandığına değinerek bu başarısızlığın nedeninin Türkiye'nin İngiltere'ye olan yükümlülükleri ve Sovyet tutumu arasındaki çelişkiler olduğunu söylemiş, ayrıca Sovyetler'in Montreux Antlaşması'nın karşısında tavır aldığını da eklemiştir.

Ancak yazar, Türkiye'nin taraf olduğu her antlaşmanın en başta bölgesinde barışı korumaya yönelik olduğunu da sözlerine eklemiş ve "dost Sovyetler'in" bunu anlayışla karşılayacağına güvendiğini belirtmiştir.¹⁰³ *Yeni Sabah*'ta ise Hüseyin Cahit Yalçın, Türkiye'nin İngiliz-Fransız konumları ile Sovyet konumunu uzlaştırmak için ne denli yoğun çaba harcamış olduğunu ve bunun başarılammamasının çok üzücü olduğunu vurguluyordu.¹⁰⁴

Başka konularda da basın tutumu genel tedirginliği yansıtmaktadır. Sovyetler'in Finlandiya'ya saldırıları Türkiye'de yakından izlenmiştir. *Son Posta* gazetesi Sovyetler'in Finlandiya'dan taleplerde bulunduğunu ve müzakerelerin sürmekte olduğunu bildirirken, Finlilerin müzakereleri sürdürürken savaş hazırlığı yapmalarını da haklı buluyordu.¹⁰⁵

101 Etem İzzet Benice, *Son Telgraf*, 4 Eylül 1939.

102 Necmettin Sadak, *Akşam*, 10 Eylül 1939.

103 F. R. Atay, *Ulus*, 18 Ekim 1939.

104 H. C. Yalçın, *Yeni Sabah*, 19 Ekim 1939.

105 Selim R. Emeç, *Son Posta*, 21 Ekim 1939.

Uzun süredir yaklaşmakta olan savaş Avrupa’da patlak verdiğinde Türkiye kâğıt üzerinde çarpışan taraflardan birinin yanında saf tutmuş görünüyordu. Uzun süre Sovyetler Birliği’nin de bu safta yer alması için çaba harcamıştı. Fakat Türkiye savaş başladığında bu ülkeyi karşı safta buluyordu. Buna karşın başlıca tehlike kaynağı olarak görülen İtalya henüz tarafsızdı. Ancak beklenmeyen gelişmeler bunlarla sınırlı kalmayacaktı.

BÖLÜM 7

1940

Savaşın Avrupa’da yayılıp bütün kıtayı sarmaya başladığı bu dönemde Türkiye birçok beklenmedik gelişmeye tanık olacaktı. Türk dış politikasını yönetenler her gün değişen ve karmaşıklaşan koşullarda hareket özgürlüklerini korumaya çabaladılar. Bir yandan İtalya’nın savaş girmesi Türk-İngiliz-Fransız Antlaşması’nı yürürlüğe sokarken, öte yandan Fransa’nın çöküşü şok etkisi yaratıyordu:

Türkiye İngiltere ve Fransa ile yardımlaşma antlaşmasını imzaladığı günlerde ne Almanya’nın Batı Avrupa’daki başarıları öngörülebilirdi ne de Mihver kuvvetlerinin Türkiye’nin kapısına dayanmalarına ve Türkiye’nin çembere alınmasına yol açan gelişmeler önceden kestirilebilirdi.¹

Görüldüğü gibi önceki yıl antlaşma müzakereleri sırasında “Maginot Hattı” ve “Fransızların dünyanın en güvenilir istihkâm hattına sahip oldukları”, türünden sözler edilmiş ve “Fransa’ya doğrudan saldırının çok düşük bir olasılık olduğu” savunulmuştu. Aynı müzakerelerde “Doğuda gerçekleşecek bir Polonya taarruzu” sözü geçmişti.² Bu tür sözlerle somut gelişmeler arasındaki çelişkiler görüldüğünde Türk tarafının olaylara bulaşmama isteğini kolayca anlayabiliriz. Aynı anlayıştan yola çıkarak Türkiye’nin neden, “(Müttefikler için) mutlaka gerekli olan hava ve deniz üslerinin topraklarında tesis edilmesine izin vermediğini” de kavrayabiliriz.³ İngiliz ve Türk tarafları antlaşmaya taban tabana zıt iki bakış açısından yaklaşıyorlardı. Türkler için antlaşma en son kertede başvurulacak bir sigorta unsuru, İngilizler için ise Balkanlar’da ve Yakındo-

1 Türkaya Ataöv, *Turkish Foreign Policy, 1939-1945*, s. 66.

2 FO: 371/E 4151/ 143/ 44.

3 J. R. M. Butler, *Grand Strategy*, Vol. II, s. 70.

ğ'u'da Türkiye'nin savaşa fiilen katılımını sağlayacak bir araçtı. Faik Ahmet Barutçu İnönü'nün antlaşmayı algılayışını şöyle anlatır: "Bir savaş durumunda İngilizlerle birlikte olmak, onlar savaşa girerlerse olabildiğince savaş dışı kalmaya çalışmak... Türkiye şimdi yalnız değildir, durumu sigortalıdır ve de dünyanın en sağlam sigorta şirketine..."⁴

Ancak "Türk-İngiliz çelişkisi" olarak adlandırdığımız bu süreç hemen su yüzüne çıkmayacak ve Türk tarafı temelde var olan yaklaşım farkını görünürdeki askeri yetersizliğini öne sürerek örtbas etmeyi başarmıştı. İngiliz tarafı ise savaşın ilk yıllarında peşpeşe uğradığı yenilgiler nedeniyle bu konuda Türkiye'nin fazlaca üstüne gidemeyerek Türk tezini destekledikleri görüşünü, hiç de gönüllü olmayarak, resmi çizgisi olarak benimsemek zorunda kalacaktı.

İlginçtir ki İngilizler gibi Almanlar da bu antlaşmanın Türkiye için gerçek niteliğini anlamaktan uzaktılar. Almanya için antlaşma gerçek bir tehdit unsuru olarak değerlendiriliyordu. (Kuşkusuz bunda İngiliz propagandasının payı büyüktü.) Bu nedenle antlaşmanın kapsamını daraltmaya çabaladılar. 14 Mart 1940'ta Alman Büyükelçisi Von Papen, İnönü'ye bir Türk-Alman antlaşma önerisi götürdü. Bu tasarıya göre Türkiye tarafsızlığını Müttefiklere karşı "silah zoruyla dahi" koruyacaktı.⁵ Foreign Office'in görüşüne göre Almanlar, Türkiye'nin kendisi savaşın dışında kalsa bile Müttefiklere Trakya, Boğazlar ve Kafkaslar'da birtakım "kolaylıklar" sağlamasından çekiniyorlardı.⁶

Bakû Olayı ve Türk-Sovyet İlişkileri

Bu "kolaylıklar" sorunu, savaşın ilk yıllarının en karmaşık olaylarından biri olan Bakû Olayı'nda da baş köşede yer almıştır. Bakû Olayı, Sovyetler Birliği'nin Bakû petrol yataklarının Müttefik hava kuvvetlerince bombardımanı tasarısıdır. Her ne kadar böyle bir harekât gerçekleşmemişse de ciddi tartışmalara konu olmuştur. Nazi-Sovyet Paktı'ndan sonra Sovyet ordularının Polonya, Baltık devletleri ve Finlandiya'ya saldırıları özellikle Fransa tarafından tedirginlikle izlenmekteydi. Fransa,

4 Faik Ahmet Barutçu, *Siyasi Anılar*, s. 36.

5 D.G.F.P., V. Vol. VIII, s. 931. Elçinin söylediğine göre bu antlaşma Türkiye'nin İngiltere ile gerçekleştirdiği antlaşmayla çelişmeyecekti.

6 FO 371/R 3390/ 316/ 44.

Avrupa'dan uzakta bir askeri harekât düzenleyerek Sovyetler'in vurucu gücünü sekteye uğratmak, en azından bölmek eğilimindeydi. Ayrıca Bakû petrolü Almanya'ya ihraç edilmekteydi. 1940 Ocak'ı ile 1941 Hazi-ran'ı arasında Sovyetler Birliği Almanya'ya on altı milyon varil petrol göndermiştir. Almanlar Sovyet yataklarının ortaklaşa kullanılmasını dahi önermişler ama Stalin o kadar ileriye gidilmesine razı olmamıştı.⁷

Fransızlara göre Bakû ancak havadan vurulabilirdi. 22 Şubat 1940'ta Fransa Başbakanı Edouard Daladier'nin emri uyarınca Fransız Genelkurmay Başkanı General Weygand ve Donanma Komutanı Amiral Darlan tarafından bu konuda bir rapor düzenlendi. "Rus petrol ya-taklarının tahribatı için girişilebilecek bir müdahale" başlıklı raporda, böyle bir müdahalenin Sovyet savaş düzenini büyük çapta aksatacağın-dan söz ediliyordu.⁸

Ancak bu tür bir harekâtın Türkiye'nin işbirliğini zorunlu kılacağı gerçeği kısa zamanda ortaya çıktı. Zira bombardımanı gerçekleştirecek uçaklar Fransa'ya bağlı Suriye'den veya İngiltere'nin yönetiminde olan Irak'tan havalanacaklar ve Bakû'ya ulaşmak için Türk toprakları üze-rinden uçmak zorunda kalacaklardı. Konu İngiliz-Fransız Ortak Yüksek Savaş Konseyi'nin 28 Mart tarihindeki oturumunda tartışıldığında: "Müttefiklerin hareketlerinde zorunlu olarak belirleyici olan Türki-ye'nin tavrıdır..." deniliyordu.⁹ Fransız Dışişleri Bakanı Paul Reynaud bu toplantıda Türkiye'nin Karadeniz üzerinden yapılacak bir deniz ha-rekâtını desteklemeyeceğini söylüyordu. Ama Reynaud'ya göre muh-temel bir hava harekâtı aynı sakıncalara yol açmayacaktı. Bakanın ken-di ifadesine göre elinde bunu gösterir "kanıt" vardı. Bu kanıt Fran-sa'nın Ankara büyükelçisinden gelen ve elçinin Saracoğlu ile yapmış ol-duğu konuşmayı aktaran bir rapordur.¹⁰ Raporda Saracoğlu'nun kendi-liğinden bu konuyu açtığı ve Sovyetler'in böyle bir saldırıdan çekindik-lerini söylediği belirtiliyordu. Kendi görüşünü soran bakana Büyükelçi Massigli, böyle bir harekâtın ancak Türk veya İran hava sahasından ge-

7 A. J. Klinghoffer, *The Soviet Union and International Oil Politics*, s. 40, Princeton University Press, 1977.

8 R. Massigli, *La Turquie devant la guerre*, s. 381; G. Kirk, *The Middle East in the War*, Part IV, "USSR and Middle East".

9 FO 371/C 5988/ 9 / 17.

10 *a.g.e.*

çecek uçaklar tarafından gerçekleştirilebileceği yanıtını verdi. Buna ise Saracoğlu'nun şu soruyla karşılık verdiği söyleniyordu: "İran'dan gelebilecek bir protestodan mı çekiniyorsunuz?"¹¹ Dolayısıyla elçi, bu konuda Türkiye'den bir muhalefet gelmeyeceğini çıkarıyor, fakat sorunun o konuşma esnasında daha fazla üstelenmesinin yakışsız olacağından bakandan daha açık bir ifade istemediğini rapor ediyordu. Bu bağlamda Massigli böyle bir harekâtın Türkiye'nin onayı istenmeden yapılmasını öneriyordu. Böylece Türkler bir oldubittiyle karşı karşıya bırakılarak Sovyetler karşısında sorumlu durumda olmaktan kurtulacaklardı.¹²

Ama İngiliz yetkilileri bu konuda pek de hevesli değillerdi. Her ne kadar Foreign Office 25 Mart tarihli bir raporunda "Almanya'nın yegâne müttefikini zararsız hale getirmenin yolu bulunmalı..." diyorsa da ve İngiliz Genelkurmayı Bakû petrollerinin Sovyetlerin "zayıf noktası" olduğunu söylüyorlarsa da, İngiliz Başbakanı Chamberlain planın sakıncalı taraflarının çok fazla olduğu görüşündeydi.¹³ Bu düşüncelerinde başlıca etmen Türkiye'nin tavrı konusundaki endişeleriydi. Genel Sekreter Alexander Cadogan 23 Mart'ta durumu şöyle değerlendiriyordu:

Planın zayıf noktası, görebildiğim kadarıyla Türkiye'nin aktif yardımını sağlayamayamamızdır... Türkiye hava sahasını ihlal etmemizi görmezlikten gelebilir ama böylece "saldırgan" durumuna düşersek ileride Türklere savaşa girmemelerini sağlayacak mükemmel bir mazaret vermiş oluruz (ki bundan memnun kalacaklardır)...

Aynı konuda İngiliz Dışişleri Bakanı Halifax, Cadogan'a yazarken şu görüşleri açıklıyordu: İngiltere bu konuda Türkiye ile "ters düşerse" kendisine "büyük zararlar" vermiş olacaktı. Halifax'ın sözleriyle Fransız raporunun, "biraz fazlaca cazip renklerle bezenmiş" olduğu ortadaydı.¹⁴ Ayrıca kendi Büyükelçisi Hugessen, Türklerin henüz böyle bir işe girişmeye hazır olmadıklarını bildiriyordu.¹⁵

11 *a.g.e.*

12 *a.g.e.* ve R. Massigli, *La Turquie devant la guerre*, s. 385. Massigli 1938-1940 tarihleri arasında Fransa'nın Ankara büyükelçisiydi.

13 FO 371/N 3698/ 40/ 38. Bu belgede "zayıf noktası" tanımı "*Achilles heel*" olarak geçmektedir.

14 *a.g.e.*, (parantez belge metninde vardır.)

15 FO 371/C 5988/ 9/ 17.

İngiltere Türkiye konusunda herhangi bir riske girmeme konusunda çok duyarlı davranıyordu. 26 Mart'ta İngiliz Genelkurmay temsilcileriyle Balkan ülkelerindeki İngiliz büyükelçileri Londra'da bir toplantı yaptılar. Bu toplantıda Türkiye'nin önemi tekrar vurgulanıyor ve "Türkiye Ortadoğu'daki konumumuzun kuzeydeki kalesidir" deniliyordu. Aynı kişiler 8 Nisan'daki bir başka toplantıda; "Türkiye'nin bir müttefik olarak kalmasının bizim için hayati öncemi vardır" diyorlardı.¹⁶

Bu tür hesaplardan yola çıkan İngiltere Bakû bombardımanı planına destek olmadı. Zaten savaşın hızla gelişmesi Almanya'nın Norveç'i istilası ve İngiltere'nin burada uğradığı yenilgi "Kafkasya projesini" gündem dışı bıraktı.

Olayın gerçek niteliği halen açıklık kazanmamıştır. İnönü gibi temkinli bir devlet adamının bu tür bir harekâtı onaylamış olacağı kuşkuludur. Özellikle bu saldırının Fransa ve İngiltere ile Sovyetler'in arasında resmi bir savaş hali olmadan yapılması İngilizleri düşündürdüğü gibi İnönü'nün de tepkisiyle karşılaşmış olması olasıdır. Ama gene de Prof. Armaoğlu: "Türkiye bu plana muhalefet etmemekle beraber geçiş için resmi müsaade vermedi. Yani müttefik uçakları, Türkiye'nin haberi olmadan Türk toprakları üzerinden uçmuş olacaktı" demektedir.¹⁷

Eldeki belgelere ve diğer kaynaklara bakıldığında ancak şöyle bir tahmin yürütülebilir: Dışişleri Bakanı Saracoğlu'nun Moskova'da maruz kaldığı muamele henüz belleğinde çok tazeydi, ayrıca bakan sözlerini fazla tartan birisi olarak bilinmezdi. Massigli ile görüşmesi sırasında yukarıda geçen sözleri söylemiş olması olasılığı gözardı edilemez. Profesyonel bir diplomatın bu sözleri önemli telakki ederek merkezine bildirmiş olması çok doğaldır. Ama son kertede böyle önemli bir konunun İnönü'nün ve Menemencioğlu'nun bilgileri dışında oluşu da pek olası değildir. Her ikisinin de temkinliliği bu tür bir maceranın dışlanmasını gerektirirdi.

Aydemir, Bakû Olayını Birinci Dünya Savaşı'nda Alman zırhlıları Goeben ve Breslau'nun Yavuz ve Hamidiye olarak Rus kıyılarını bombardıman edişlerine benzetmiştir. O zaman olduğu gibi Türkiye bir ol-

16 FO 371/R 4666/ 5/ 67.

17 Prof. F. Armaoğlu, "İkinci Dünya Harbinde Türkiye", *SBF Dergisi*, Haziran 1958, s. 149.

dubittiyle karşı karşıya bırakılarak savaşa sürüklenebilir, bu savaş ilan edilmeden gerçekleşen bombardıman sonucu kendini Sovyetler Birliği ile savaş halinde bulabilirdi.¹⁸ Fransa yenildikten sonra Alman Dışişleri bir beyaz kitap yayınladı ve bu kitapta tahrif edilmiş Fransız belgelerini kullanarak Türkiye'nin Sovyetler Birliği'ne karşı planlanan bir saldırıya taraf olduğunu öne sürdü.¹⁹ Bu tür ithamlara rağmen Sovyetler'in tepkisi çok ölçülü oldu. İşin gerçeği şuydu ki Avrupa'da giderek güçlenen Almanya karşısında, özellikle Romanya'nın işgalinden sonra, Sovyetler Türkiye'ye karşı daha yumuşak bir politika izlemeye başlamışlardı.

İlginçtir ki Türkiye'nin Sovyetler konusundaki duyarlılığını savaşan her iki taraf da kendi çıkarı doğrultusunda değerlendirmek istiyordu. Almanya, "Rus tehlikesini" Türkiye'nin İngiltere ile daha sıkı bir işbirliğine girmesini engelleyici bir koz olarak kullanmak istiyor, İngiltere ise Türkiye'yi bu "tehlikeye" karşı ancak kendisinin savunabileceğini söylüyordu.²⁰ Genellikle İngilizler bu günlerde Sovyet-Türk ilişkilerinin yumuşamasını olumlu karşıladılar. Bu gelişmenin Sovyetleri Almanya'dan ayrıncı bir nitelik taşıyabileceği umudundaydılar. Ama bir yandan da Alman-Sovyet işbirliğinin Türkiye'nin zararına gelişmesinden korkuyorlardı. Almanya'nın Ortadoğu'da herhangi bir girişimde bulunmayışı da, bu tür bir gelişmenin Sovyetleri İngiltere'ye yaklaştıracakı korkusundan kaynaklanıyordu.²¹ Tüm bu duyarlı dengelerin oynandığı sıralarda, 1 Ağustos'ta Von Papen Hitler'e Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki ilişkilerin "belirsizlik içinde" bırakılması gerektiğini ve böylece Türkiye'nin Sovyetlerle İngiltere arasında bağlantı kurmasının engellenebileceğini söyledi.²² Elçi, Sovyetlerle Türkiye arasında oluşacak bir güvensizlik ortamından Almanya'nın kârlı çıkacağı görüşündeydi.

Görüldüğü gibi dönem çok karışık hesaplar ve hatta bu hesapların içinde de hesapların oluştuğu bir dönemdi. İngiltere'nin Moskova Büyükelçisi Sir Stafford Cripps, 1 Ağustos ve 30 Ekim tarihlerinde Lon-

18 Ş. S. Aydemir, *İkinci Adam*, Cilt 2, s. 159.

19 D.G.F.P.; D Vol. X, No:198, s. 258; Massigli, *a.g.e.*, s. 465-469; Von Papen, *Memoirs*, s. 463.

20 D.G.F.P.:D IX, No:10.

21 Langer and Gleason, *Undeclared War*, s. 115.

22 D.G.F.P.; D X, No:272, s. 393.

dra'ya çektiği telgraflarda Türkiye'nin olası bir Alman-Sovyet ortak ultimatoma karşı önlem almasını ve böyle bir ultimatoğa gerek bırakmamasını öneriyordu. Cripps'e göre Türkiye, Sovyetlere Boğazlar konusunda ödünler önermeliydi. Böyle bir önerinin ultimatom verilmeden yapılması Sovyetler'e karşı önemli bir iyi niyet gösterisi olacaktı.²³ Ama Londra bu konuda hiç hayal beslemiyordu. Cripps'e verilen yanıtta, bu tür bir girişimin Türkiye'ye önerilmesinin ve bu konuda ondan fedakârlık istenmesinin "çok büyük sakıncaları" olacağını ve Türkiye'nin hayati çıkarlarına ters düşüleceği belirtiliyordu. Cripps'in önerileri konusunda düzenlenen bir muhtırada Güney Avrupa dairesi uzmanı O. Sargent şunları söylüyordu:

Bu konuda Türkiye'ye direktif verebilecek durumda değiliz. Ayrıca bu ülke Rusya'yı satın almak görevini üstlenmediğini kesinlikle belli etmiştir.²⁴

Gene de Türk-Sovyet ilişkilerinde görülen yumuşama bu günlerde sürmektedir. 2 Kasım'da Hugessen, Londra'ya çektiği bir telgrafta, Menemencioğlu'ndan aldığı bilgiye dayanarak Türkiye'nin Sovyetler'den savaş malzemesi ve petrol almanın olasılıkları üzerine araştırmalar yaptığını söylüyordu.²⁵ Bu gelişmeler Türkiye'nin Sovyetlerle ilişkilerini bu dönemde daha ılımlı bir hava içinde yürütmek istediğini göstermektedir.

Molotov'un o günlerdeki Berlin ziyareti Türkiye'de yakından izlendi. Bu ziyaret üzerine yazdığı yazıda Yunus Nadi Nazi-Sovyet Antlaşması'nın bilançosunu çıkartıyor ve bu antlaşmanın bir zamanlar "imkânsız" olarak nitelendirilişine karşın Sovyetler açısından kârlı bir iş olduğunu söylüyordu: "... Başlangıçta 'olmaz' diyerek bu ihtimali kabul etmeyenler şimdilik hadiselerin tekdibine uğramış görünüyorlar. Vakıa devletler arasındaki antlaşmalar daima hesaba müstenid ve daima muvakkat olur. Hatta üzerine 'ebedi' damgası vurularak piyasaya sürülen muahedeler bile muvakkat yani geçicidirler..."²⁶ Nadi bu makalesinde sanki Sovyetler'e açık kapı bırakır gibidir.

23 FO 371/N 6243/ 30/ 38; R/ 8117/ 242/ 44. "... The latter (Turkey) has made it quite clear that she does not intend to make the attempt at buying-off Russia..."

24 FO 371/N 6243/ 30/ 38.

25 FO 371/R 8116/ 203/ 44.

26 Yunus Nadi, *Cumhuriyet*, 11 Kasım 1940.

Ne var ki tam bu günlerde Sovyetler, Almanya ile sürdürdükleri görüşmelerde Türkiye'ye karşı niyetlerini açığa vurdular. Menemencioglu'nun Sovyetler'den silah alımından bahsetmesinin üzerinden ancak on gün geçmiş ve 13 Kasım'da Molotov Hitler'e Boğazlar üzerinde taleplerde bulunmuştur. Molotov Hitler'e Boğazlar'ın Sovyetler'in güvenliği için hayati önemi olduğunu ve bu konuda Boğazlar'a en yakın ülke olan Bulgaristan'a Almanya'nın Romanya'ya verdiği benzer bir garanti vermek niyetinde olduklarını söylemişti. Hitler bu öneriyi çok derin bir kuşkuyla karşılamış ve Bulgaristan'ın böyle bir garantiyi isteyip istemediğini sormuştu. Hitler ayrıca, böyle bir işi onaylamadan önce Mussolini'nin görüşünü alması gerektiğini söylemişti. Ama Molotov bu konuda kesin tavrını ortaya koyarak böyle bir garantinin "salt kâğıt üzerinde değil gerçekte" ortaya çıkmasını istediklerini belirtmişti.²⁷ Molotov Sovyetler'in Mihver kuvvetlerine katılması için önkoşul olarak, "İstanbul ve Çanakkale boğazlarında Sovyet hafif deniz ve hava kuvvetlerine üsler verilmesini" ve Batum ile Bakû'nün güneyinden Basra Körfezi'ne kadar uzanan bölgenin "Sovyet emellerinin odak noktası" olarak kabul edilmesini öne sürmüştü.²⁸ Bu gelişmeleri gözden geçirirken Sovyetler'in gerçek amaçlarının ne olduğunu anlamak güçtür. Gerçekten bu tür emeller besleniyor muydu, yoksa Sovyetler zaten taktik bir antlaşma niteliğinde yapılmış olan Alman-Sovyet Antlaşması'nın işlevini artık sürdüremeyeceğini anlayarak Almanlara yerine getirilmeyeceğini bildikleri taleplerde bulunarak bir çıkış yolu mu arıyorlardı?

Ancak Hitler'in Boğazlar'ı hiç kimseyle paylaşmaya niyeti yoktu ve bu tür talepler artık Sovyetlerle işbirliğinin "miyadını doldurduğunu" gösteriyordu. 18 Aralık'ta Molotov'un Berlin'den ayrılışından henüz üç hafta sonra, Hitler Barbarossa harekâtının hazırlıklarına başlanması için emir verdi.²⁹

Fransa'nın Çöküşü

Fransa'nın uğradığı kesin ve ani yenilgi Türkiye'de derin bir şok etkisi yapmış ve Avrupa'daki kargaşanın dışında kalma azmini pekiştirmiş-

27 *Nazi-Soviet Relations*, s. 244-246.

28 *a.g.e.*, s. 259.

29 *a.g.e.*, s. 274. *Barbarossa* harekâtı Hitler'in Sovyetler Birliği'ne saldırı projesinin kod adıdır.

tir. Fransız ordularının kıta Avrupa'sının en güçlü orduları olduğu varsayılagelmşti. İnönü'nün kendisi de Maginot hatunda çarpışmaların dört beş sene süreceğı kanısındaydı.³⁰ Bu konuda yukarıda görüldüğü gibi, İngilizler de yanılmışlar, savaşın Avrupa kıtasında uzun süreceğı ve cephe savaşı şeklinde yapılacağını düşünmüşlerdi.

Fransa'nın birkaç hafta içinde çöküşü Türkiye'de önemli yansımalar yol açtı. Hükümet ve politik çevreler gelişmeleri şok, kaygı ve kızgınlıkla karşıladılar. Fransa'nın kendisi çökmek üzereyken ve Fransız kuvvetleri her yanda çözülürken Türkiye'yi savaşa sokmak için Fransızların sorumsuzca baskıda bulunmaları çok olumsuz karşılandı.

Ama hızla gelişen olayların Türk devlet adamlarınca uygulanan temkinli ve gerçekçi politikayı onaylayıcı bir boyutu da vardı. 11 Haziran'da İtalya'nın savaşa girmesi Türk-İngiliz-Fransız Antlaşması'nı yürürlüğe sokmuş fakat bu ortamda Türkiye Müttefiklerin baskılarını bertaraf edebilmişti. 22 Haziran'da Fransa Almanya ile mütareke imzaladı: "Savaştan çekilen bir devlet diğer bir devleti savaşa girmeye nasıl zorlayabilirdi?"³¹

Müttefiklerin yenilgileri birbirlerine eklendikçe Türkiye'de bazı çevrelerde ülkenin bu kez de zayıf tarafa katılmış olması kaygıları uyandı. Sedan'da çarpışmalar sürerken bazı Türk milletvekilleri bu kuşkuları dile getiriyorlardı: "Alınyazımız bizi yine zayıf yanla mı birleştirdi diye düşünülebilir. İngilizlerle yapılan antlaşmaya karşı olanlarımızın varlığından şimdi haberdar olmaya başlıyoruz... Araba daha yıkılmamıştır. Fakat genel kaygı başlamıştır..."³²

İngiliz ordusu Dunkirk'ten geriye çekildikten sonra TBMM'de olaylar günü gününe izlendi. Elazığ milletvekili Fazıl Ahmet ve Manisa milletvekili Hikmet Bayur gibi bazı milletvekilleri Türkiye'nin derhal müttefiklerinin yanında yer alması gerektiğini ve kamuoyunun savaşa hazırlanmasını savunuyorlardı.³³

Bazı çevreler ise Türkiye'nin Batılı Demokrasilere katılırken aceleci davrandığı görüşündeydiler. Bütün gözler İtalya'nın üzerine çevrilmişti.

30 Barutçu, *Siyasi Anılar*, s. 40.

31 *Olaylarla*, s. 157.

32 Barutçu, s. 71.

33 *a.g.e.*, s. 79, 80.

Kâzım Karabekir, Şükrü Saracoğlu'na yenilmekte olan bir tarafın yanında savaş katılmanın ne anlamı olduğunu sordu, zira paşaya göre İtalya ancak Müttefikler yenilmeye yüz tuttuktan sonra savaşa girecekti. Saracoğlu, Türkiye'nin savaşa katılmak üzere olduğu söylentilerini yalanladı ve kamuoyunun telaşa verilmemesi gereğini vurguladı.³⁴ Alman askeri gücünün boyutları günden güne daha belirginleştikçe ve Almanlar Fransız ordularını art arda hezimetle uğrattıkça Türkiye'de ufaktan ufağa bir Alman hayranlığı sezilmektedir: "Almanlar ataları gibi, omuz omuza ve savaş sarhoşu yarı kaçıklar gibi ateşe atılıyorlar, ileri yürüyorlar..."³⁵

Bunun yanı sıra Müttefiklerin bu denli hazırlıksız yakalanmaları kızgınlık yaratmıştı:

Koca Fransız ordusu 23 günde paramparça oldu. Düşünce düzeni ve toplumsal yapısı çürümüş bir hükümetin ve ulusun sonu... Demokrasilerin hiçbir hazırlıkları yokmuş. Bu durumda Almanya'ya ne diye savaş ilan ediyorlardı? Bunu aklın almasına olanak yoktur.³⁶

Aynı minval üzerine *Tasvir* şöyle diyordu:

Bir taraf vaktini nükteli karikatür yapmakla geçirdi, öbür taraf tereyağ yiyeceğine top yapmayı tercih eyledi... Neticede gözümüzün önünde bulunan korkunç akibetler zuhur eyledi.³⁷

Basının diğer bazı ileri gelenleri de Almanya'nın ölçülü davranmasını ve 1919'un hatalarını tekrarlamamasını öneriyorlardı. Avrupa dengesi tehlikeli biçimde aksadıkça Türk basını uzlaşma ve müzakere yolu ile barışa gidilmesini savunuyordu. Fransa'nın teslim mütarekenamesi Fransız heyetine 1918'de Almanların teslim alındığı aynı tren vagonunda imzalatıldı. Bu "senaryo"nun "aradan çıkarılması" üzerine Yunus Nadi şimdi Almanya'nın barışa dönmesi gerektiğini söylüyordu:

Cemiyet inancının kalblerde kök salması milletlerin birbirine karşı hayat hakkı tanımlarıyla olabilir. Avrupa bu nisbî rahatlığa 1919'da kavuşabilirdi eğer o devirde yeni bir nizam kurmaya kalkışan adamlar asrımızın ihtiyacını kâfi derecede anlayabilmiş olsalardı...³⁸

34 *a.g.e.*

35 *a.g.e.*, s. 83.

36 *a.g.e.*

37 E. Velid, *Tasvir*, 23 Temmuz 1940.

38 Yunus Nadi, *Cumhuriyet*, 23 Haziran 1940.

Ahmet Şükrü Esmer ise daha Alman aleyhtarı bir çizgideydi. 21 Temmuz'da yaptığı bir konuşma ile ilgili olarak Hitler'i eleştiriyor ve olayların hiç de Führer'in anlattığı gibi gelişmediğini söylüyordu: "Önce Alman Nazi hareketi hakikaten Versay sistemini yıkmak maksadını isdihdaf ediyordu ve bunun için de bütün dünyada derin sempati uyandırmıştı... Hitler'in anlattığına göre İngilizler ve Fransızlar küçük devletleri istila etmiye teşebbüs etmişler. Bir kurtarıcı el, tabii kendi eli, son dakikada yetişmiş ve küçük devletleri kurtarmış..." Bu propagandaya kimsenin inanmadığını belirten Esmer'in yazısında bile Almanların haklı istekleri olduğu ve silahlanma isteklerinin meşru olduğu yolunda "yumuşatıcı" sözler vardı. Esmer'e göre küçük devletler hazırlıksız oldukları için yutulmuşlardı: "Garbî Avrupa'nın küçük milletleri Almanya'ya karşı vaziyet almaya teşebbüs ettiklerinden değil, Almanya'nın sözüne inanarak bitaraflık politikası adını verdikleri siyaseti takip ettikleri ve hazırlıksız bulundukları için bugünkü akibete maruz kalmışlardır..." Burada ilginç olan Esmer'in Türkiye'nin durumunu "bitaraflıktan çok farklı görmesiydi. Esmer de Hitler'i müzakere masasına davet ediyor ve Versay sisteminden daha iyi bir sistem kurmasını öneriyordu.³⁹ *Ulus*'un hükümet çevrelerine yakınlığı hesaba katılırsa bu sözlerin İnönü ve Menemencioğlu'nun düşüncelerini de yansıttığı söylenebilir.

Basının Almanya'ya eğilimli kanadının başlıca sözcüsü *Tasviri Efkâr* gazetesi idi. Hitler'in 21 Temmuz konuşması ile ilgili olarak Ebuziyya Velid bu konuşmanın sert bir tonda yapılmış olmasının doğal olduğunu söylüyordu: "... Hitler'in dün irad ettiği nutuk müttehakimane ve şiddetlidir. Bunu mazur değilse bile tabii addetmek lâzımdır." Hitler'in verdiği bütün sözleri yerine getirmiş olduğunu söyleyen Velid, "muvaffak olmuş galip bir Devlet Reisinden" ancak bu sert tonun beklenebileceğini belirtmektedir. Ama Velid de barış konferanslarının bir an önce başlamasından yanadır.⁴⁰

Türk devlet adamları her zaman askeri başarının yanında olmuşlardır. Almanya'nın başarısını kaygıyla izlerken bile askeri harekât olarak üstün tekniğe saygı duyuyorlardı. Aynı ölçüde de Fransa'nın zayıflığı ve

39 Ahmet Şükrü Esmer, *Ulus*, 22 Temmuz 1940.

40 E. Velid, *Tasviri Efkâr*, 21 Temmuz 1940.

saf değiştirerek müttefikine ihaneti Türkiye’de şiddetle kınanıyordu. Hatta Fransa’nın kendisi çökerken Türkiye’yi savaşa sokma çabalarının art niyetli olduğu kuşkusu mevcuttu. Ahmet şükrü Esmier’e göre, Fransa’nın kendi sonunun yaklaştığını bildiği halde Türkiye’yi savaşa itmesi, Almanya’dan daha yumuşak mütareke koşulları sağlamak içindir. Türkiye’nin savaşa girmesi Fransızların pazarlık gücünü biraz olsun artıracaktı.⁴¹ Suat Hayri Ürgüplü ise, Fransa’nın Türkiye’nin savaşa girmesi için resmi girişimde bulunduğu tarihten iki hafta önce Londra’ya teslim olacaklarını bildirdiklerini söylemiştir. Bunun duyulması Ankara’da Fransa aleyhine gelişen kamuoyunun büsbütün yoğunlaşmasını getirmiştir.⁴²

Anılarında Fransız Büyükelçisi Massigli olaylardan haberdar edilmediğini öne sürmüş, Türk tarafının Fransızlara kızmakta haklı olduğunu söylemiştir. Elçiye göre, Türk ileri gelenleri Fransa’nın belini doğrultacak hali kalmadığı bir sırada Türkiye’yi öne sürmesine kızmakta haklıydılar. İngiliz Elçisi Hugessen ile birlikte Saracoğlu’na antlaşma koşullarının yerine getirilmesi konusunda resmi girişimde bulunmak üzere yola çıkarken, Massigli kendini suçlu hissettiğini itiraf etmektedir.

Türkiye’ye verilmiş bir sözü hatırlatmak başka, Paris’in boşaltıldığı gün onu yanımıza çağırarak başkaydı... Meslekdaşıma yolda ‘kendimi biraz katil gibi hissediyorum’ dedim...⁴³

Aynı günlerde mecliste gelişen bir diğer görüşe göre de fazla geç kalınmadıysa Almanya’ya yaklaşmanın yolları araştırılmalıydı. Türkiye stratejik konumunun eşsizliğini alabildiğine değerlendirmeliydi. Kâzım Karabekir “Rus tehlikesine” karşı bir Türk-Alman antlaşmasının gerekliliği üzerinde duruyordu. Karabekir’e göre bir Türk-Alman antlaşması İngilizlerle yapılan antlaşmayı dışlamak zorunda değildi ve bütünleyici bir katkısı olabilirdi.⁴⁴

Bazı çevrelerde ise İngiltere’nin zayıflatılmasının o kadar kötü bir şey olmadığı görüşü hakimdi. Örneğin Rauf Orbay’ın bu konudaki görüşüne göre İngiltere ergeç savaşı kazanacaktı, ama önce biraz zayıfla-

41 Prof. Esmier ile mülakat, 29.10.1977.

42 Suat Hayri Ürgüplü ile mülakat, 29.9.1977.

43 R. Massigli, *La Turquie devant la guerre*, s. 432.

44 Barutçu, s. 106, 107.

tılması kötü bir şey değildi. Açıktan açığa ve kısa zamanda kazanılmış bir İngiliz zaferi Türkiye'nin de başını belaya sokabilirdi.⁴⁵

Fransa'nın yenilgisi Türkiye açısından Akdeniz'deki nazik güç dengesini altüst etti. Özellikle Fransız donanmasının akıbeti Türk hükümetini çok düşündürmekteydi, zira Fransız filosunun Mihver tarafına geçmesi ile Akdeniz'de Mihver güçleri egemen olacak ve Türkiye doğrudan tehdit edilebilecekti.

İngiltere'nin durumu konusunda Ankara'da ne denli ciddi kaygıların olduğunu Hugessen'in 5 Haziran tarihli telgrafi çok güzel göstermektedir. Büyükelçi, Churchill'in son demecinin hükümet çevrelerinde büyük endişelere yol açtığını söylüyordu. Churchill'in sözleri İngiliz kamuoyuna moral vermek için söylenmiş sözlerdi. Bunlar sonradan efsanevi bir anlam kazanan: "Onlarla sahillerde boğuşacağız, onlarla sokaklarda boğuşacağız..." sözleriydi. Elçiye göre Dışişleri Bakanı Saracoğlu, bu sözlerden İngiltere'nin yakın bir gelecekte Almanya tarafından istila edileceği yorumunu çıkarmıştı.⁴⁶ 11 Haziran'da İngiliz ve Fransız büyükelçileri Saracoğlu'na Türkiye'nin savaşa girmesinin Balkanlar'da yaratacağı olumlu "moral etkisinden" söz etmişlerdi.

Saracoğlu, "oldukça sert bir tonla" bir Fransız zaferinin çok daha olumlu "moral etkileri" olacağı karşılığını vermişti.⁴⁷ Türkiye'nin "savaş dışı" halini resmen açıklayan bir bildiri söz konusu olduğu zaman İngiltere bu bildirinin metninde "şimdilik" hükmünün geçmesini istedi. 18 Haziran'da Saracoğlu Hugessen'e bu isteğin önce meclis tarafından kabul olunduğunu ama Mareşal Petain'in teslim olduğu haberi alındıktan sonra bu hükmün metin dışı bırakıldığını söyledi.⁴⁸ 19 Haziran'da Hugessen'in Londra'ya çektiği telgrafta Ankara'daki Yunan büyükelçisinden aldığı bilgiye göre Türk hükümetinin Fransızlara çok

45 Barutçu, s. 76. İlginçtir ki Rauf Orbay İngiliz sempatizanı olarak bilinirdi ve bu nedenle de 1942'de Londra Büyükelçiliğine atandı. Bu örnekte görüldüğü gibi Türk devlet adamlarına şu veya bu eğilim atfedilse de son tahlilde bu genellemeler tutarsız çıkmaktadır.

46 FO 371/R 6464/ 542/ 44. ("We will fight them on the beaches...") Bu rapordan anlaşıldığına göre Türkiye'de bu sözler "simgesel" bağlamda değil harfi harfine gerçekleştirilecek bir olasılık bağlamında algılanmıştır.

47 FO 371/R 6510/ 316/ 44.

48 FO 371/R 6510/ 316/ 44.

kızgın olduğu, ama gene de Müttefiklerle ortak çıkarlarına uygun bir hareket tarzı izleyeceği bildiriliyordu.⁴⁹ 25 Haziran'da bir telgraf daha çeken Hugessen şimdilik Türklerin tavrında önemli bir değişiklik olmadığını ancak iki sorunun sürekli sorulmakta olduğunu belirtiyordu: a) Fransız donanmasına ne olacaktır? b) İngiltere'nin uçak sayısı beklenen hava saldırısına karşı koymaya yeterli midir? Saracoğlu Fransız filosunun Almanlara teslim olmasına fırsat verilmesini, "tarihteki en büyük hata" olarak görüyordu.⁵⁰ Türkiye'nin bu günlerde İngiltere ile olan ilişkileri İngilizlerin kendilerine bile "pamuk ipliği ile bağlanmış" gibi görünüyordu. 1 Temmuz 1940 tarihli bir Foreign Office muhturasında durumun nazikliği açıkça belirtiliyordu. Muhturayı düzenleyen Güney Avrupa dairesi görevlisi Sir O. Sargent durumu değerlendirirken şöyle diyordu: "Türkler bu konuya (Fransız filosu) olağanüstü önem vermekteler. Giderek daha bariz bir biçimde ortaya çıkan gerçek şu ki, Türkleri yanımızda tutabilmemiz Fransız filosunun akıbetine bağlıdır. Fransız filosunu yitirirsek suçun bizde olmadığını ileri sürebiliriz. Ama bunu söylesek bile kulak asmayacaklardır... Türkler, filonun yitirilmesiyle Akdeniz'deki üstünlüğümüzü yitirdiğimizi ve böylelikle müttefik olarak hiçbir değerimizin kalmadığını düşünebilirler. Bu durumda Almanlarla bir antlaşmaya dahi gidebilirler..."⁵¹

Foreign Office Türkiye'nin İngiltere'yi yeterince güçlü görmediği ve bu nedenle Almanya'ya döndüğü takdirde İngiltere'nin çok şey yitireceği görüşündeydi:

Türkiye'nin bu şekilde taraf değiştirmesinin bizim için ne denli ciddi sonuçlar doğuracağını tekrarlamaya gerek yoktur. Bu nedenle Türkiye'yi olduğu yerde tutmak için elimizden geleni yapmalıyız... Türkiye'nin bizimle işbirliğini sürdürmesinin kendi açısından yararlı olduğunu nasıl kanıtlayabiliriz? En önemli olan herhalde Almanya ve İtalya ile işbirliğine gitmese de onu denizden saldırıya karşı koruyabileceğimiz konusunda ikna etmemizdir. Dolayısıyla her şey İtalya ve Almanya'nın Fransız filosunu ellerine geçirerek Doğu Akdeniz'de üstünlüğü temin etmelerine engel olabileceğimizi göstermemize bağlıdır.⁵²

⁴⁹ *a.g.e.*

⁵⁰ FO 371/R 6641 /316/ 44.

⁵¹ FO 371/R 6641/ 316/ 44.

⁵² *a.g.e.*

3 Temmuz 1940'te Fransız filosu İngilizler tarafından Cezayir'in Oran ve Mesr-el-Kebir limanlarında bombardıman edilerek batırıldı. Bu karardaki önemli etkenlerden biri yukarıdaki yazışmalardan da anlaşılacağı gibi, Türkiye'yi elde tutma kaygısı olmuştur. Hugessen'in 18 Temmuz tarihli raporunda Türk kamuoyunun bu kararı hararetle onayladığı söyleniyordu: "Sivil kamuoyu kendi düşünce tarzlarına yatkın olan bu güçlü hareketi tümüyle desteklemektedir."⁵³ Ama elçi her ne kadar Türk basınının "anlayışlı" davrandığını ve olayları "olumlu bir biçimde değerlendirdiğini" söylüyorsa da, Türkiye olaya pek iyi gözle bakmıyordu.

Tasvir'de yazan Selim Sebit, İngiliz-Fransız dostluğunun çok güçlü olduğu kanısının böylece yıkıldığını söylüyordu. İngilizler Fransız filosunu yakıyorlar, Fransızlar ise Cebelitarık'ı bombalıyorlardı. Şimdiye dek en sıkı dost bilinen bu iki ülke arasındaki düşmanlık dehşet vericiydi: "Şimdi en yakın dostlarımıza ne olur ne olmaz diye yan gözle bakar olduk. Eh dünya bu... Ne olur ne olmaz. Ortada göze batan bu kadar ibretli misaller varken artık bizim de biraz ihtiyatlı hareket etmemiz, biraz durediş olmamız vecibe halini aldı."⁵⁴

Gelişmeler Türk devlet adamlarının katı gerçekçiliğini haklı çıkarır nitelikteydi. "Dostluk" ve "ilke" kelimelerinin anlam değiştirdiği bu dönemde birçok alışlagelmiş değer yargısı tersyüz ediliyordu. Genel karamsarlığı şair milletvekili Yahya Kemal, Yenişehirli Avni'nin bir be-yitiyle dile getiriyordu:

Ahibbâ şive-i-yağmada mehtut eyler â-dayı...
Bedidar olmasın âsar-ı-izmihlâl bir yerde"⁵⁵

İtalya Savaşa Giriyor

11 Haziran 1940'ta İtalya Müttefiklere savaş ilan etti. Bu gelişme, Türkiye'nin İngiltere ile imzalamış olduğu antlaşmanın 1. Maddesi gereğince savaşa katılması demekti. Zira savaş Akdeniz'e gelmişti. Ama Türk tarafı çok önceden alınmış bir karar uyarınca böyle bir yükümlülüğe işlerlik kazandırmama çabasına girişti.

⁵³ a.g.e.

⁵⁴ Selim Sebit, *Tasvir*, 18 Temmuz 1940.

⁵⁵ Barutçu, a.g.e., s. 109.

Bu konuda sık sık yinelenen bir görüşe göre İngiltere Türkiye'nin savaşın dışında kalmasını uygun görmüş ve böylelikle Balkanları ve Ortadoğu'yu koruyacağını düşünerek Türkiye'nin kendisini saf dışı tutuşunu onaylamıştır.⁵⁶

Ancak eldeki verilere daha gerçekçi bir açıdan bakınca bu görüşün yanlış olduğu ortaya çıkmaktadır. İngiltere Türkiye'yi savaşa sokmak için elinden geleni yapmıştır. Fakat bütün zorlamaların yeterli olmadığını ve daha fazlasına da gücünün yetmediğini gören İngiltere, ancak bundan sonra “zevahiri kurtarma” bâbından Türkiye'nin kararını onayladığı yolunda resmi açıklamalarda bulunmuştur. İngiltere'nin bir korkusu da daha fazla baskının ters etki yapacağı ve Türkiye'yi Almanya'ya yaklaştıracığıydı. Yukarıda İngilizlerin Türkiye'nin kendilerinden kopmak üzere olduğunu düşündükleri görülmüştü. Bu durumda Türk tavrandan mümkün olan en iyi yorumu çıkaran İngiliz tarafı istemeyerek Türkiye'nin davranışlarını onayladığını resmen bildirmiştir. Ama Türk tutumunun geçerli bir mantığı vardı ve olaylar geliştikçe Türk argümanlarını ciddiye almak zorunda kaldılar, hatta daha önceki konumlarının tam tersi bir tavır içine girdiler. İngiltere zevahiri kurtarmak için Türkiye'nin tavrını onayladığını söylerken, bu görüşü sonunda samimi olarak benimsemek zorunda kaldı. Çünkü İngiltere savunmadayken Türkiye'yi savaşa itmekten gerçekten bir şey kazanmaz ve tüm Ortadoğu'daki çıkarları tehlikeye girerdi.

İtalya savaşa girince TBMM'de bazı çevreler İtalya ile Türkiye arasında otomatik olarak bir savaş halinin ortaya çıktığını düşünüyorlardı. Ama çoğunluk İnönü'nün temkinli politikasını onaylıyor ve savaşın dışında kalmanın yollarını araştırıyorlardı. Saracoğlu ise “Sovyet tehdidi”ni sık sık yineliyor ve Kırım'da bir Sovyet hava kuvvetleri yığınağından söz ediyordu.⁵⁷

Türkiye üçlü antlaşmanın 2. protokolünü kullanarak savaşa girmedi. Bu protokol Türkiye'ye Sovyetlerle savaşa yol açabilecek hiçbir eyleme katılmama hakkını veriyordu. Türk tarafı Sovyetlerle temas halinde olduklarını ve Sovyetler'in Türkiye'nin savaşa katılmasını kesinlikle iste-

56 *Olaylarla*, s. 157; Armaoğlu, s. 150, H. Howard, *Turkey the Straits and U.S. Policy*, s. 164.

57 Barutçu, *a.g.e.*, s. 90-91.

mediklerini İngiltere'ye bildirdi. İngiliz ve Fransızlar defalarca bunun bir "bahane" olduğunu söylediler ve Türkiye'yi en şiddetli biçimde kınadılar.

Bu konuda Londra'ya yolladığı raporda Hugessen, Saracoğlu'nun kasıtlı olarak Sovyet tehdidini abarttığını söylüyordu. Saracoğlu Hugessen'e Moskova'daki Türk elçisinin Molotov'la görüşmesi sırasında Molotov'un tavrının "son derece tehdit edici" olduğunu, ancak Türkiye'ye resmi bir girişimde bulunulmadığını söyledi. Hugessen ve Massigli basıklarını sürdürdüler.

Rus tehlikesinin ciddiyetine inanmadığımızı defalarca söyledik ve Sovyetlerle Almanya'nın Türkiye'yi tesirsiz hale getirmek için blöf yaptıklarını öne sürdük. Türk hükümetinin kendisine blöf yapılmasına izin verdiğine kesinlikle kanî idik.

Türk hükümetinin bu kararının Müttefik ülkelerde uyandıracağı teessüfî hiçbir şekilde azaltmadan bakana anlattık ve hoşnutsuzluğumuzu en kesin biçimde dile getirdik...⁵⁸

Hugessen'e göre Türkiye'nin tereddütleri tümüyle pratik sorunlardan kaynaklanıyordu ve Müttefikler Türkiye'ye doğrudan yardım olanağından yoksun oldukları sürece bu "öne sürmeyi yeğlediği tehlike" konusunda diretecekti. 14 Temmuz'da yolladığı bir telgrafta elçi, "2. protokolün bu şekilde kullanılmasının bir bahaneden ibaret olduğu izlenimi giderek güçleniyor..." diyordu.⁵⁹ Hugessen'e göre Türkiye'nin bu tavır Müttefiklerin savaşındaki durumlarının giderek daha kötüye gitmesinden kaynaklanıyordu. Foreign Office Güney Avrupa dairesi yetkilisi G. L. Clutton ise Hugessen'in bu telgrafı üzerine 16 Temmuz'da şu sözleri paraf etmiştir: "Türkiye'nin 2. protokolü bir bahane niyetiyle kullandığı yolundaki kanıtlar giderek güçleniyor..."⁶⁰ Foreign Office'in kendi Moskova kaynaklarından edindiği bilgiye göre, Türkiye'nin Moskova büyükelçisi Molotov'a İtalya'nın savaşa girdiği takdirde Türkiye'nin seferberlik ilan edeceğini söylemesi üzerine Molotov, "Ne isterseniz yapınız" şeklinde yanıt vermişti. Saracoğlu'nun söylediğine göre ise Molotov, "Türkiye hangi ülke tarafından yok edilmek istediğini seçebilir..."

58 FO 371/R 6459/ 542/ 44.

59 a.g.e., tel. no. 548, Dipp.

60 a.g.e.

karşılığını vermişti.⁶¹ Bu iki kaynak arasındaki vurgu farklılığından yola çıkan İngiliz yetkilileri Türk tarafının “Rus tehdidini” bilinçli bir şekilde abartarak savaşın dışında kalmayı amaçladıkları sonucuna varıyorlardı.

14 Haziran’da Hugessen İnönü ile görüştü. İnönü ona, şu sırada Sovyetler’i kışkırtmanın gereksiz olduğunu çünkü ergeç Sovyetlerin Müttefikler safında yer alacağını söyledi. Hugessen Türkiye’nin bu tavrının Balkan ülkelerinde uyandıracığı kötü etkiden söz etti. İnönü karşılık olarak etkinin tam ters yönde olacağını söyledi: “Bu aşamadaki herhangi bir Türk müdahalesi Balkan ülkelerinin ondan kopmasına yol açacaktır. Ama Türkiye şimdiki tutumunda kalır ve gücünü artırmayı sürdürürse Balkan ülkelerini yanına çekebilecektir.”⁶² 15 Haziran’da İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Halifax’ın Hugessen’e verdiği talimatta Türkiye’nin bu kararının Müttefik hükümetleri nezdinde derin teessüfe yol açacağını belirtmesi isteniyordu. Elçi Türk hükümetine Müttefiklerin nihai zafere kadar mücadele etme azminde olduklarını hatırlatacağı: “Türkiye şimdi tereddüde düşerse ileride bu kararı verdiğine pişman olabilir.”⁶³

Yukarıda görüldüğü üzere İngiltere’nin Türkiye’nin bu kararını “can-ı gönülden” desteklemiş ve onaylamış olması söz konusu değildir. Saracoğlu, Türkiye’nin savaş dışı konumunu resmen beyan edeceklerini bildirdiği zaman İngiltere bildiri metninde “şimdilik” hükmünün yer almasını istemişti. Ayrıca Saracoğlu Türkiye’nin bu kararı Müttefiklerin onayı ile almış olduğunu TBMM’de söylemek için izin istediği zaman Müttefiklerin yanıtı kesinlikle olumsuz oldu.⁶⁴

25 Mayıs’ta Londra’daki Fransız büyükelçisi Foreign Office’e yazdığı bir yazıda İtalya’nın Yunanistan’a saldırması halinde Müttefiklerin Yunanistan’a yardım edeceklerini ve bu takdirde Türkiye’nin işbirliğinin sağlanması gerektiğini yazıyordu. Ancak, “bu zorunlu olarak bir savaş ilanını gerektirmez” deniyordu. Türkiye kara ve denizde Müttefik kuvvetlerine “kolaylıklar” sağlayabilirdi.⁶⁵ Bu yazı Hugessen’e de tebliğ edildiği zaman elçinin bundan ne anladıklarını sorması üzerine Londra şu yanıtı verdi:

61 a.g.e, tel. no. 563.

62 a.g.e, tel. no. 588, Dipp.

63 PRO. CAB 65.7/169 (40) 7; R. Massigli, *La Turquie devant la guerre*, s. 443.

64 FO 371/R 6269/ 58/ 22.

65 FO 371/R 6269/ 58/ 22.

“Konu şudur ki Müttefikler Yunanistan’a vermiş oldukları garantiyi bu ülkeye İtalyan saldırısı sonucu yürürlüğe sokarlarsa Müttefiklerle İtalya arasında otomatik olarak bir savaş hali meydana gelecektir. Bu koşullarda Türkiye ile İtalya arasında bir savaş hali gerçekleşmesi kesinlikle zorunludur. Yapılacak herhangi bir beyanatta Türkiye’nin Müttefiklerle ortak tavır alması beklenmektedir.”⁶⁶ Yani Foreign Office’in yaklaşımı Quai d’Orsay’dan bile daha kesindir ve Türkiye’nin savaş ilanından başka bir şey beklenmemektedir.

26 Haziran’da Türkiye savaş dışı halini resmen bildirdi:

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İtalya’nın savaşa girmesiyle hasıl olan durumu tetkik etmiş ve 2. protokolü uygulamaya karar vermiştir... Türkiye’nin bugünkü savaş dışı hali ülkenin emniyet ve selâmetini sağlamak için sürdürülecektir. Bir yandan askerî hazırlıklarımızı sürdürürken öte yandan her zamankinden daha dikkatli olmamız lâzımdır. Ümid ediyoruz ki bu dikkatli tutumumuzla ve bütün kışkırtmalardan kaçınarak kendi memleketimiz ve etrafımızdaki memleketler için sulhü korumuş olacağız.⁶⁷

28 Haziran’da Foreign Office Güney Avrupa dairesi yetkilisi R. Bowker bu bildirinin “her bakımdan olumsuz” olduğunu ifade ediyordu.⁶⁸ Aynı dairede görev yapan G. L. Clutton Türk bildirisinin İngiltere açısından olumsuz yönlerini şöyle özetliyordu:

a) Türk-İngiliz Antlaşması’nın sözü bile edilmemekteydi, b) Türkiye’nin “askeri hazırlıklar” yaptığı söyleniyorsa da bu “seferberlik” kavramının çok altına düşüyordu, c) Türkiye’nin “savaş dışı halinin” geçici olduğu hiçbir şekilde ima edilmiyordu. “... Kısacası bu bildiri (Türkiye’nin) kesin bir tarafsızlığa kaydığı izlenimini uyandırıyor...”⁶⁹ Türk bildirisinin okunmasından sonra Alman Büyükelçisi Von Papen Berlin’e çektiği telgrafta, “oyun kazanılmıştır” diyordu.⁷⁰

Bu durumda bile İngilizler Türkiye’den son anda bir şeyler koparmak niyetiyle Hugessen’e şu talimatı verdiler: Elçi Türkiye karasuların-

66 a.g.e.

67 FO 371/R 6510/ 316/ 44.

68 a.g.e. Foreign Office’de 1938’e kadar Türkiye ile ilgili işlere “Doğu dairesi” (Eastern Department) bakmış 1938’den sonra Türkiye “Güney Avrupa dairesi”nin (Southern Department) kapsamına alınmıştır.

69 a.g.e.

70 D.G.F.P; D.X No: 424, s. 25.

da Müttefik deniz kuvvetlerinin gayriresmi faaliyetlerine “göz yumma” olasılığı olup olmadığını soruşturacaktı.⁷¹ Yanıtında Hugessen böyle bir olasılığın bulunmadığını söylüyor ve Türk hükümetinin tutumunu şöyle değerlendiriyordu: “Sanıyorum başlarına iş açacak her türlü meseleden uzak duracaklardır.”⁷²

Bu dönemde Türkiye daha sonraki savaş yıllarında uyguladığından çok daha kesin bir tarafsızlık uygulama eğilimindeydi. Örneğin 1943’te karasularının Müttefikler tarafından kullanılmasına izin verecek, Ege adalarındaki İngiliz askerlerine erzak ve cephane geçirecek, hatta onların Türkiye’ye iltica etmelerine olanak sağlayacaktır. 1 Kasım 1940’ta İnönü, Türkiye’nin “savaş dışı” halinin Türk karasularının ve hava sahasının savaşan taraflarca kullanılmasına meydan vermediğini resmen açıkladı.⁷³

Türkiye’de bazı çevreler Türk-İngiliz Antlaşması’nın işlevini yitirdiğini ve bu nedenle herhangi bir resmi bildirinin gereksiz olduğunu düşünüyordular:

... Müttefiklerin durumunu görüyoruz. Fransa yıkılmıştır. İngiltere’nin de hazırlıksız olarak bu savaşa girdiği bir gerçektir. Ve Mareşal Peten’in kanısına göre İngiltere’nin de sırtının yere gelmesi pek yakındır... Artık böyle bir durumda bizim ittifaka bağlılığımızı kesinleyen bir deklarasyon yapmamız büyük bir hata olur... Bence artık Antlaşma fiilen “*denoncée*” edilmiştir, bozulmuştur. Bunu açıklamak gerekmez...⁷⁴

Barutçu Dışişleri Bakanı Saracoğlu’nun Türkiye’nin “savaş dışı” halini resmen açıklaması konusunda; “Siyasal açıdan belki o kadar değil, ama hukuk yönünden bütünüyle uygundur” diyordu.⁷⁵

Her ne kadar İnönü her bakımdan dış politikada son sözü söylemişse de hükümette bazı güçlü kişilerin görüşleri ondan ayrılıyordu. Bazı milletvekilleri daha kesin bir tarafsızlık istiyorlardı. Recep Peker ve Şevket İnçe ise Türkiye’yi otomatik olarak savaşa girmiş görüyorlardı. Ama çoğunluk İnönü’yü ve “bekle ve gör” siyasetini destekliyordu.⁷⁶

71 FO 371/ 6510/ 314/ 44, tel. No: 482, Dipp.

72 *a.g.e.*, tel. no. 618.

73 *Olaylarla*, s. 160.

74 Barutçu, *a.g.e.*, s. 116, 117.

75 *a.g.e.* s. 100.

76 *a.g.e.*, s. 90, 91.

11 Haziran'da elçilerine Türkiye'nin derhal savaşa sokulması için direktif veren ve Türkiye'nin İtalya'ya karşı "saldırı beklemeden" hareket geçmesini, zira "daha fazla gecikmesi için hiçbir mazeret kalmadığını" belirten İngiliz hükümeti giderek Türkiye'ye baskı uygulamanın hiçbir sonuç vermediğini anladı.⁷⁷ Aslında Türkiye'nin kendisini İngiltere'ye bağımlı sayıp saymadığı bile tartışma götüren bir konu olmuştu. Bu durumda İngiltere, "zararın neresinden dönülse kârdır" görüşünü benimsemek zorunda kalıyordu: "Dışişleri bakanı bu talihsiz duruma bir çözüm bulamıyordu..."⁷⁸ Dışişleri Bakanı Halifax Churchill'i gördükten sonra 15 Haziran'da Savaş Kabinesine şu açıklamayı yaptı:

Başbakanla zararın neresinden dönülse kâr olacağı konusunda mutabakata varıldı. Türklere İngiltere'nin onlardan hiç hoşnut olmadığı belirtilecek ve kararlarının dünya kamuoyunda teessüfle karşılanacağı bildirilecektir.⁷⁹

19 Haziran tarihli bir Foreign Office muhtırasında Güney Dairesi görevlisi R. Bowker şunları söylüyordu: "Türkiye'nin 2. protokolü öne sürmesi bir bahanedir, çekimserliğinin gerçek nedeni Fransa'da aldığımız yenilgidir. Türkiye'nin tutumunu mümkün olan en iyi şekilde göstermeye çalışıyoruz. Ama Türkiye bizden ittifak çerçevesi dahilinde herhangi bir talepte bulunduğu zaman bizim de durumu o andaki koşullara göre değerlendirmemiz şimdi en azından ahlaki açıdan mümkün olmuştur."⁸⁰ Türkiye'deki başarısızlıkları İngiliz tarafını o denli etkilemişti ki Türk tarafının uzlaşmayan tutumunun kendi yükümlülüklerini de ortadan kaldırdığı görüşü savunuluyordu.

Aynı günlerde Türk basını Türkiye'nin sadık bir müttefik olduğunu ve aslında Müttefiklerin çıkarları doğrultusunda hareket ettiğini vurguluyordu. 17 Haziran'da Necmettin Sadak, *Akşam*'da Türkiye'nin ittifaka tümüyle sadık olduğunu vurguluyor ama Türkiye'nin coğrafi konumuna dikkati çekiyordu: "... Ne çare ki coğrafi vaziyetimiz diğer büyük ve yakın demokrasiler gibi değildir. Memleketimizin coğrafi vaziyeti kadar bugün içinde bulunduğumuz ahval ve şartlar Türkiye'nin herhangi

77 CAB 65/7 166(40) 7. Savaş Kabinesi tutanakları.

78 CAB 65/7 166(40) 7.

79 CAB 65/7 167(40) 9. 10 Mayıs 1940'ta Chamberlain Hükümeti istifa etmiş ve Churchill başbakan olmuştu.

80 FO 371/R 6608/ 316/ 44.

bir hareketini müttefiklerimize asgari derecede dahi faydalı kılacak manzarayı arz etmekten uzaktır..” Sadak’a göre Türkiye savaşın dışında kalarak yangının Akdeniz ve Yakındoğu’ya sıçramasına engel oluyor ve böylece İngiltere’nin işini kolaylaştırıyordu.⁸¹

Bu argümanı Türk tarafı İngilizlere birçok kez tekrar edecek ve sonunda İngilizler bu mantığa katılacaktır. Bu sava göre Türkiye gücünü bu aşamada boşuna harcamamalı, ilerisi için güçlü olmaya bakmalıydı. Saracoğlu 6 Eylül’de İngiliz büyükelçisine, “Ama siz de herhalde Türkiye’yi ziyan etmek istemezsiniz?..” demiştir.⁸²

Necmettin Sadak’ın yukarıdaki makalesiyle 21 Ekim 1939’da yazdığı yazıyı karşılaştırsak oldukça ilginç sonuçlar elde ederiz. 1939’da yazdığı makalede Sadak, Romanya ve Yunanistan’ın “Balkanlı Müttefikler” olarak Türkiye için çok önemli olduklarını söylüyordu: “... Aynı zamanda Romanya ve Yunanistan gibi Balkanlı müttefiklerimizin istilasısı bahis mevzuudur. Bu vaziyette, Balkanlar’ın ve bilvasıta Türkiye’nin emniyeti için harbe girmiş bulunan İngiltere ve Fransa’ya yardım etmek bizim hayati menfaatlerimizin de emrettiği bir hareket olacaktır...”⁸³

Ayrıca Sadak Türkiye’nin İngiltere’ye yardım etmesi için savaşın mutlaka Akdeniz’de cereyan etmesi gerekmediğini belirtiyor, Avrupa’da cereyan eden ve Akdeniz’e yayılacak bir savaşta bile Türkiye’nin Müttefiklerin yanında olması gerektiğini söylüyordu.

Savaşın çıkışından yaklaşık yedi hafta sonra yazılmış olan makale ile, ondan sekiz ay sonra ve Fransa’nın çöküşü sırasında yazılan diğer makale arasındaki vurgu farklılıklarına bakarak Türkiye’nin dış politikada uyguladığı taktikler konusunda bilgi edinebiliriz. Sadak’ın 1939 Ekim’indeki makalesinde tarif ettiği durum gerçekleştiği halde Türkiye savaşa girmedi. 1939 Ekim’inde Türkiye kendini tehlikede hissediyor ve İngiltere Antlaşması çerçevesi içinde kendini sigortalıyordu. Sadak’ın o tarihte Antlaşma’nın Akdeniz maddesini geniş bir biçimde yorumlaması ve İngiltere ve Fransa’ya yardım zorunluluğunu vurgulaması bun-

81 Necmettin Sadak, *Akşam*, 17 Haziran 1940.

82 FO 371/R 7566/ 316/ 44.

83 Necmettin Sadak, *Akşam*, 21 Ekim 1939. Yukarıda belirttiğimiz üzere Türk-İngiliz Antlaşması’na göre savaş Akdeniz’c indiği takdirde Türkiye antlaşma yükümlülüklerini uygulayacaktı.

dan kaynaklanıyordu. Aslında vurgulanan İngiltere'nin Türkiye'ye sağlayacağı yardımdı. 1940 Haziran'ında bu kez tehlikede olan Müttefiklerdi, ama Türk tarafı herhangi bir yükümlülüğün işlerlik kazanmasına meydan vermedi. Türkiye'yi sigortalamak için kullanılan aynı antlaşmanın Akdeniz maddesinden sıyrılarak ve gene antlaşmanın bir diğer hükümünden (2. protokol) faydalanarak Türkiye'nin savaşın dışında kalışının Müttefiklere “yeni ve büyük külfetler yüklememek” için olduğunu vurguladılar. Bu günlerde Türk basını Türkiye'nin savaşın dışında olduğu halde “tarafsız” olmadığını ve saldırıya uğradığı takdirde kendisini savunacağını her fırsatta tekrarlıyordu: “Ne bitarafılık ne korku hiç bir milleti kurtarmamıştır” başlıklı yazısında Sadak, istilaya uğrayan ülkelerin sadece barış istediklerini ama bu yolda fazla ödün verdiklerini söylüyordu. Aralıksız sürdürülen askeri hazırlığın önemi üzerinde duran Sadak, Türkiye'nin durumunun tarafsızlıktan çok farklı olduğunu savunuyordu:

Bu harpte ilk önce iflas eden siyaset şekli ‘Bitarafılık’ oldu. Yalnız milli bakımdan değil, umumi görüşle dahi Avrupa'nın başına gelen felâketin sebebi bitarafılık siperi arkasında gizlenmiş olmalarıdır...

Sadak'ın görüşüne göre, Türkiye on aydır süren savaşa kapılmadan kalabilmişse bunu “... kendi kuvvetine, harpten korkmamasına, fakat aynı zamanda dostluk ve ittifakı sayesinde ‘harp harici’ vaziyetine borçludur.”⁸⁴ Görüldüğü gibi “harp harici” ve “bitarafılık” kavramları hiç bir şekilde eşdeğer tutulmamaktadır.

Aynı günlerde *Cumhuriyet*'te Yunus Nadi de “bitarafılık”la harp harici durumlarının arasındaki farkı vurgulamaktadır: “Bitarafılık siyasetine dört elle yapışarak böylelikle harp bize gelmez malihülyasıyla sindikleri köşelerde birer birer avlanan memleketleri görelim ve düşünelim. Memleketimiz harp haricidir ve bu vaziyet böylece en samimi arzumuzdur.”⁸⁵ Resmi *Ulus* gazetesinde ise Falih Rıfkı Atay şunları söylüyordu: “Harp dışında kalmak, harbin sirayet ve ihtilatlarında hiçbir menfaat aramamak, fakat manen ve maddeten ve mütemadiyen hürriyet ve toprak müdafaasına hazır olmak: 1939-1940 harbi Türkiye'yi bu disiplini

84 N. Sadak, *Aksam*, 16 Temmuz 1940.

85 Y. Nadi, *Cumhuriyet*, 12 Kasım 1940.

içinde bulmuştur...”⁸⁶ Basın çevrelerinin Hükümet çevrelerine yakınlığı hatırlanırsa bu makalelerin önemli bir ölçüde hükümetin de zihniyetini yansıttığı söylenebilir.

Türkiye bu günlerde son derece ölçülü ve dikkatli bir politika izleme çabası içindeydi. 20 Haziran’da Türk-Alman Ticaret Antlaşması imzalandı. Bu antlaşmanın İtalya’nın savaşa girişinden hemen sonra imzalanması Von Papen tarafından Türkiye’nin Mihver tarafıyla iyi ilişkileri sürdürmek istemesi şeklinde yorumlandı.⁸⁷ Türkiye’nin gelişmelere gösterdiği tepkideki ılımlılık Mihver tarafını dahi şaşırttı. İtalyanlar en azından diplomatik ilişkilerin kopmasını bekliyorlardı ve Türkiye’deki ailelerini dahi İtalya’ya geri yollamışlardı.⁸⁸

Her ne kadar Türkiye’nin “savaş dışı” hali İngiltere’de düşkünlüğüne yol açıyorsa da olayların gelişimi Türk tarafının argümanlarını haklı çıkardı. Fransa’nın çöküşünün yarattığı zarar meydana çıktıkça ve İngiltere’nin Ortadoğu ile Hindistan’daki durumu tehlikeye girdikçe, Türkiye’nin Ortadoğu’nun kilit ülkesi olarak değeri anlaşılyordu. Tarafsız da olsa, Türkiye ile dostça ilişkilerin sürdürülmesi İngiltere için zorunluydu. Ayrıca İngiltere, Türkiye’nin savunma durumunun pek sağlam olmadığını da bilincindeydi. Foreign Office için hazırlanan 17 Temmuz tarihli bir askeri raporda General Cornwall-Evans Alman kuvvetlerinin Türkiye’ye girdiği takdirde Irak sınırına ulaşmalarının en çok on altı hafta alacağını bildiriyordu. Generale göre bir kez Almanlar Boğazlar’ı aşarlarsa Türkler fazlaca bir direniş gösteremezlerdi.⁸⁹ Bu görüş İngilizlerin antlaşma müzakereleri sırasında öne sürdükleri görüşlerle karşılaştırıldığında çok ilginç bir çelişki göze çarpmaktadır. Yukarıda görüldüğü gibi askeri müzakerelerle ilgili tutanaklarda Türk kuvvetlerinin Boğazlar’da “süresiz bir direniş”te bulunabilecekleri öne sürülmüştü.⁹⁰ Ayrıca Cornwall-Evans, Türkiye’nin Almanya ile Sovyetler Birliği tarafından aynı anda tehdit edildiği takdirde hiçbir direniş göstermeyeceğini söylüyordu. Foreign Office yetkilisi R. Bowker

86 Falih Rıfkı Atay, *Ulus*, 16 Ekim 1940.

87 D.G.F.P.; D IX No:434, s. 568.

88 D.G.F.P.; D IX, No:308.

89 FO 371/R 6762/ 318/ 44.

90 FO 371/E 4151/ 143/ 44. Savaşın gerçekleri modern savaşın koşullarını İngilizlere öğretmiş görünmektedir.

bu raporun üzerine şu sözleri paraf etmiştir: “Bu bilgilerden rahatça görebiliriz ki Almanlar Türkiye’yi zorlayıp geçmekte hiç güçlük çekmeyeceklerdir.”⁹¹

Gelişmelerin ışığında İngilizler, daha önceki tutumlarından (yani Türkiye’yi savaşa zorlamaktan) tümüyle vazgeçmek zorunda kalmışlardır. Artık İngiltere için Türk-İngiliz Antlaşması’nın yalnızca “negatif değeri” kalıyor ve sadece Türkiye’yi Almanlara bırakmama açısından değerini koruyordu. Şimdi İngiltere, Türkiye’nin savaş dışı olduğunu bildirmesi konusunda “zaten başka türlü bir davranış beklemiyorduk” ve “içinde bulunduğu güç durumu tümüyle anlıyoruz” bâbindan sözler ediyordu. Türkiye antlaşması fiili katılım gerektiren bir antlaşmadan çok bir önlem olarak değerlendirilmeye başlandı. İngiltere başka bir tutumun, “Türkiye’nin kendisini Almanya’nın kolları arasına atmasına yol açacağından” korkuyordu.⁹² Ama yukarıda da görüldüğü gibi gerçekte İngiltere Türkiye’nin “başka türlü davranmasını” çok istemiş ancak elde edememiştir.⁹³ 21 Ağustos’ta Hugessen “kendine rağmen” şu sonuca varıyordu: “Türkiye bu aşamada bize destekten çok yük olacaktır.”⁹⁴ İngiliz Savaş Kabinesi’ndeki Genelkurmay Komitesi de Türkiye’yi zorlamanın ters etki yapacağı ve böyle bir zorlamanın, “... Türkiye’yi ve dolayısıyla bütün Ortadoğu’daki çıkarlarımızı tehlikeye atacağı” görüşüne varıyordu.⁹⁵

Yunanistan’ın İstilas

28 Ekim 1940’ta İtalya Yunanistan’a saldırdı. Bu gelişme Türk-İngiliz Antlaşması’nın 3. maddesine işlerlik kazandırdı. Ayrıca Yunanistan’daki olaylar İngilizlerin Türkiye’ye karşı değişen tavırlarındaki çelişkiyi gayet güzel sergilemektedir.

Hatırlanacaktır ki 25 Mayıs 1940’ta İngiltere, Yunanistan’a verdiği garantinin gereği ve İtalyan saldırısı sonucu olarak Yunanistan’a fiilen yardım etme durumunda, “Türkiye ile İtalya arasında bir savaş hali gerçekleşmesi kesinlikle zorunludur”, diyordu.⁹⁶ Ama İngiltere 9 Eylül

91 FO 371/R 6762/ 318/ 44.

92 FO 371/R 6821/ 542/ 44.

93 FO 371/R 6510/ 316/ 44.

94 FO 371/R 7274/ 764/ 19.

95 *a.g.e.*

96 FO 371/R 6269/ 58/ 22.

1940'ta şu görüşü benimsiyordu: "İtalya Yunanistan'a saldırdığı takdirde Türkiye'nin İtalya'ya savaş ilan etmesi bize fazla bir şey kazandırmaz..."⁹⁷ Olayların akışı Türk tarafına İngiltere'ye Türk görüşünü kabul ettirme fırsatı vermişti ve şimdi İngilizler, Yunanistan'a İtalya'nın saldırısına rağmen antlaşmanın 3. maddesini görmemezlikten gelebiliyorlardı.

Bu aşamada bir konuya dikkat çekmekte yarar vardır. İngiltere Türkiye'yi savaşın bu aşamasında bir asker kaynağı olarak görüyordu. İngiltere'ye göre Türkiye'nin birincil işlevi çok sayıda yedek kuvvet beslemek ve Müttefiklerin uygun gördüğü anda bunları savaş sürmektir. Türkiye'nin birinci görevi asker sağlamak, ikinci görevi ise topraklarında İngiltere'ye üsler vermektir. Bu hesap 1943 yılına kadar sürecek ve ancak ondan sonra Müttefikler askerden fazla üsler konusuna önem vereceklerdir.

Yunanistan konusu da bu çerçeve içinde değerlendiriliyordu. 22 Mayıs'ta Foreign Office'ten Ankara'daki Büyükelçi Hugessen'e ve Atina'daki Büyükelçi Palaret'e çekilen telgraf bu bakımdan ilginçtir.

Bu telgrafta Türkiye'ye, "Yunanistan'ı koruma görevinin verilmesi..." öneriliyordu ve neden olarak, "çok sayıda askeri vardır ve doğrudan tehdit altında değildir..." deniliyordu. Telgraf şöyle devam ediyordu: "Üçlü Antlaşma çerçevesi dahilinde önerilecek böyle bir görev Türklerin milli gururlarını okşayabilir..."⁹⁸

Her ne kadar Hugessen Türk hükümetine böyle bir öneri götürmemişse de Foreign Office'in Türklerin "milli gururlarını" okşayarak onları şu veya bu şekilde yönlendirebileceğini düşünmesi, durumu ne denli yanlış değerlendirdiğini göstermektedir. 29 Mayıs'ta Foreign Office, kesin bir tavırla Hugessen'e, İtalya Yunanistan'a veya Müttefikler'e saldırdığı takdirde Türkiye'nin derhal, "İtalya'ya savaş ilan edip On İki Ada'yı işgal etmesi" yolunda talimat veriyordu. 31 Mayıs'ta İngiltere'nin Paris Büyükelçisi Sir R. Campbell'den Londra'ya yollanan telgrafta ise Fransa'nın bu konudaki duyarlılığına değiniliyor ve Fransızların Türkiye'nin Balkanlı Müttefikleriyle birlikte, "İtalya'nın arkasında bir tehlike oluşturacak askeri harekât" başlatmasını istedikleri belirtiliyordu.⁹⁹

97 FO 371/R 7487/ 764/ 19.

98 FO 371/R 6261/ 58/ 22.

99 FO 371/R 6269/ 58/ 22.

Fransa'nın kendi "arkasındaki tehlike" konusunda düştüğü yanılgı ve onun sonuçları hatırlanırsa bu tür önerilerin gerçeklerden uzaklığı görülmektedir. Türkiye'nin "Balkanlı müttefikleri" bu aşamada İtalya'ya karşı askeri harekâta girişmek şöyle dursun, İtalya'yı kızdıracak herhangi bir siyasi demeçten dahi çekinmekteydiler. Bu böyle olmasaydı bile Türkiye'nin onlara bu günlerde bu tür bir öneriyi götürmeye razı olacağı son derece kuşkuludur.

18 Ağustos'ta Hugessen'e yollanan direktifte, İtalya'nın Yunanistan'ı tehdit edici tutumuna Türk hükümetinin dikkatini çekmesi isteniyordu. Türk tarafına bu konuda "danışma" önerecekti ve antlaşmanın gereklerine doğrudan veya dolaylı olarak değinme veya değinmeme yetkisi ona bırakılıyordu. Ayrıca elçi, "... mümkün olduğu kadar ihtiyatlı bir lisanla", İngiltere'nin Yunanistan'a garantisi işlerlik kazandığı takdirde Türkiye'nin "fiili yardımda" bulunup bulunmayacağını soracaktı.¹⁰⁰ Direktif uyarınca 20 Ağustos'ta Hugessen Saracoğlu ile görüştü. Bu konuyu açtığı zaman bakan önceden bu gibi konularda kesin beyanlarda bulunulamayacağını ve Türk-Sovyet ilişkilerini daha fazla zorlamak istemediğini söyledi. Hugessen Londra'ya durumu şu sözlerle bildirdi:

Benim kişisel izlenimim dışişleri bakanının danışmadan başka her şeyden kaçınmak için bütün kapıları açık bıraktığı doğrutusundadır.¹⁰¹

Bu günlerde İngiltere'nin Türkiye'yi fazla zorlamamaya karar verdiği yukarıda görülmüştü. Ama Yunanistan'ın İtalya tarafından işgal edilmesi karşısında İngiltere, Türkiye'yi birkaç kez yoklamadan duramadı. 21 Ağustos'ta Hugessen Türkiye'nin Yunanistan'a yardımdan kaçınarak ikinci kez antlaşma yükümlülüklerinden sıyrılmasının Almanya tarafından Türk hükümeti üzerinde baskı unsuru olarak kullanılabileceğini söylüyordu. Ama elçi, "Türkiye'nin Yunanistan'a kesinlikle asker yollamayacağını" da bildirdi.¹⁰² Böylece Londra'nın Türkiye'nin Yunanistan'ı koruması önerisi de sonuçsuz kaldı.

23 Ağustos'ta toplanan İngiliz Kabinesi Genelkurmay Komitesi, Yunanistan'ın uğrayacağı bir saldırıya İngiltere'nin seyirci kalması ve bunun sonucu Yunanistan'ın yenilmesi halinde, İngiltere'nin Türkiye'deki say-

100 FO 371/R 7058/ 764/ 19.

101 FO 371/R 7211 764/ 19.

102 FO 371/R 7274/ 763/ 19. Tel. no. 1077.

gınlığına da ağır bir darbe indirileceği görüşündeydi. Ayrıca: “Yunanistan saldırıya uğradığı takdirde Türkiye’nin yükümlülüklerinden sıyrılmaması olası olduğu” görüşü de komite zabıtlarında yer alıyordu.¹⁰³

6 Eylül’de Hugessen Saracoğlu’na Romanya ve Yunanistan konusunda ne düşündüğünü sordu. Elçinin edindiği izlenime göre Türkiye, her iki ülkedeki durumu dikkatle izlemekle beraber çekimserliğini koruyordu: “Sanıyorum ki mümkün olduğu kadar uzun bir süre kendilerini sakınarak daha iyi günleri bekleyeceklerdir.” Hugessen bu görüşmede Yunanistan’ın yutulmasının Türkiye’nin de felakete sürüklenmesi demek olduğunu tekrar etti.¹⁰⁴

İngiltere’nin Atina Büyükelçisi Sir M. Palairt Türkiye’nin bu günlerdeki tavrını çok olumsuz bulduğunu 23 Ağustos’ta Londra’ya çektiği bir telgrafta bildirdi: “Şimdi Yunanistan saldırıya uğradığı takdirde Türkiye’nin yükümlülüklerinden sıyrılmamasına engel olamazsak ileride payına düşeni yaptırabilecek miyiz? Hugessen’in söylediği gibi Türkiye bu aşamada destek değil yük olacaksa baştan onu elde etmek için neden bu kadar çabayı ve masrafı göze aldık?... Türkiye bu konuda Rusya’yı bahane ederek kimi aldattığını sanıyor?...”¹⁰⁵ 30 Ağustos’ta çektiği bir başka telgrafta Palairt gene Türkiye’nin Sovyetler’i bahane etmesinden yakınıyor ve “(Türkiye) ... sürekli olarak Rusya’yı öne sürerek yükümlülüklerinden yan çezecekse onunla ittifakın hiçbir kıymetini görmüyorum...” diyordu. Palairt Türk politikasını “korkak” ve “kaypak” bulduğunu da sözlerine ekliyordu.¹⁰⁶

2 Eylül’de Palairt Yunanlıların Türkiye’nin yardımından mutlu olduklarını ama Türklerin çekingen tavırları karşısında hayal kırıklığına düşüklerini bildirdi. Koliopoulos, İngiliz hükümetinin Türk hükümeti nezdinde Yunanistan’a yardım konusunda “yarım ağızla” girişimde bulunduğunu söylemektedir. Bu kaynağa göre Türk tarafı böyle bir şeye yanaşmamış ancak, TBMM’de Yunanistan’ın kaderinin kendileri için “hayati önem” taşıdığını bildiren bir açıklama yapmaya söz vermişlerdir.¹⁰⁷

103 FO 371/R 7274/ 764/ 19. (Cabinet Chiefs of Staff Committee).

104 FO 371/R 7555/ 316/ 44.

105 FO 371/R 7254/ 764/ 19.

106 FO 371/R 7400/ 764/ 19.

107 J. S. Koliopoulos, *Greece and the British Connection*, s. 140.

Foreign Office Genel Sekreteri A. Cadogan 4 Eylül'de durumu şöyle özetledi: "İki şeye karar vermiş bulunuyoruz: Onları (Türkiye'yi) sürekli baskıyla tedirgin etmemek, ama düşüncemizin ne yönde olduğunu da anlamalarını sağlamak..."¹⁰⁸ Palairret'in sürekli olarak Türkiye'ye baskı yapılmasını isteyen telgraflarına Dışişleri Bakanı Halifax şu karşılığı verdi: "Türkiye'ye kendi istediğinden fazlasını yaptırmak konusunda ihtiyatlı davranmamız gerekmektedir."¹⁰⁹ Ama gene de 11 Eylül'de Londra'dan Hugessen'e yollanan talimatta Türk hükümetinin dikkatini şu noktaya çekmesi isteniyordu: "Türkiye İtalya'nın Yunanistan'a karşı girişeceği bir saldırı karşısında zayıf bir tutum takınırsa Hitler ve Stalin için bu bir emsal oluşturur ve Mussolini'nin Yunanistan'a yaptığını Türkiye'ye yaparlar."¹¹⁰

Bu günlerde İngiltere'nin Türkiye üzerindeki sürekli ve doğrudan baskısı hafiflemiş olmasına karşın, Türkiye'nin "istim üstünde" tutulması yolunda her fırsat değerlendiriliyordu.

7 Ekim'de Alman kuvvetleri Romanya'ya girmeye başladı. Bu gelişme Türkiye'nin İngiltere'yle imzaladığı antlaşmanın 3. maddesinin tümüyle işlerlik kazanması demekti. Ama buna karşın Hugessen 12 Ekim'de Londra'ya çektiği telgrafta Türkiye'den bu aşamada hiçbir talepte bulunulmamasını öneriyordu. Elçiye göre Türkiye somut destek görmek isteyecek ve salt iyi niyet gösterilerini yetersiz bulacaktı. Bu durumda daha fazlasına gücü yetmeyen İngiltere, Türkiye'yi "... isteksiz bir müttefik olacağına dost bir tarafsız ülke" olarak tutmayı tercih etti.¹¹¹

Bu günlerde Türk basını ihtiyatlı hükümet çizgisini bir ölçüde izlemekle beraber Romanya'nın işgalini açık sözlülükle değerlendirmekten geri kalmadı. Basının sıkı denetimi göz önünde bulundurulduğunda bu eleştirilerin önemli bir ölçüde hükümetin de görüşlerini yansıttığı söylenebilir. Basında çıkan yazılara Almanya tepki gösterdiğinde basının özgür olduğu söyleniyor ve böylece hükümet gerçek görüşlerini karşı tarafa sezdirirken resmi çizgisinden ayrılmamış oluyordu.

108 FO 371/R 7430/ 764/19.

109 FO 371/R 7464/ 764/19.

110 FO 371/R 7529/ 764/19.

111 FO 371/R 7912/ 316/ 44.

Romanya'ya Alman ve İtalyan kuvvetleri girdiği gün resmi *Ulus* gazetesi durumu şu sözlerle değerlendirdi: “Bu suretle Mihver devletleri Avrupa’da ‘yeni nizam’ı kurabilmek için üçler paktında yazılı olan madenin tatbikatına Romanya’dan başlamışlardır...”¹¹² Aynı gazetenin başyazarı F. R. Atay birkaç gün sonra aynı gelişmeleri kaleme alıyordu: “... Bugünkü Romanya tam manasıyla ve içinden sıyrılmak kendi arzı ve iradesine tabi olmayan bir nüfuz bölgesinden, yani sade siyasi ve iktisadi değil, askeri teminat altına da giren bir hayat sahası parçasından ibarettir..”¹¹³ Bu yazılarda ilginç olan Hitler terminolojisini “hayat sahası” (*Lebensraum*) ve “yeni nizam” gibi terimlerinin geçmesi ve olayların ölçülü bir dille kınanmasıdır. Aynı günlerde basının dikkatini çeken bir diğer nokta da Alman-Sovyet ilişkileridir. Basında Sovyetler’e adımlarını dikkatli atmalarını salık veren yazılar çıkmaktadır:

Artık Sovyet memleketleri şimalden cenuba kadar Almanya’nın işgali altında bulunan topraklarla komşu vaziyetindedir. Sovyetler herhangi cephede olursa olsun tek bir adım atsalar derhal Almanya’nın ayağına basacaklardır.¹¹⁴

İtalyan hesaplarında da Türkiye faktörü ağırlık taşımaktaydı. 17 Ekim’de İtalyan Dışişleri Bakanı Ciano, Genelkurmay Başkanı General Badoglio’nun tüm uyarılarına karşın Yunanistan’a saldırıya geçmenin zamanı geldiğine karar vermişti: “... Yunanistan yalnızdır. Türkiye yerinden kımıldamayacaktır.”¹¹⁵ 17 Ekim’de Ciano günlüğüne şu satırları kaydetmişti: “Yunanlılara soluk alacak ve düşünecek zaman bırakırsak İngilizler yetişeceklerdir ve belki Türkler de işe karışacaktır. O zaman işimiz uzayacak ve güçleşecektir...”¹¹⁶ Ciano’ya göre Mussolini de bu görüşü bildirmiş ve Yunanistan’a karşı harekete geçilmesini istemiştir. Ancak Bulgar Kralı Boris bu işe yanaşmamıştır. Ciano’ya göre Kral, “En fazla Türklerden çekinmektedir.”¹¹⁷ 28 Ekim’de İtalya’nın Yunanistan’a saldırması üzerine Türkiye, Bulgaristan’a bir nota vererek Yunanistan’a saldırdığı takdirde Türkiye’nin savaş ilan edeceğini bildirdi. 28 Ekim’de

112 Faik Fcnik, *Ulus*, 8 Ekim 1940.

113 F. R. Atay, *Ulus*, 12 Ekim 1940.

114 A. Ş. Esmer, *Ulus*, 15 Ekim 1940.

115 *Ciano’s Diaries*, s. 299; Badoglio, *Italy in the Second World War*, s. 25. Badoglio Yunanistan saldırısının Ciano’nun eseri olduğunu öne sürmektedir.

116 *Ciano’s Diaries*, s. 360.

117 *a.g.e.*, s. 299.

Saracoğlu Yunan elçisine Bulgaristan saldırdığı anda Türkiye'nin tüm desteğini vaat ettiğini açıkladı. Yunan elçisinin buna yanıtı, Türkiye'nin Trakya'yı Bulgaristan'a karşı tutmasının yeterli olduğu, ve "zaten bundan başka bir şeyin ondan beklenilemeyeceğini" belirten sözlerdir.¹¹⁸ Türk kurmaylarının hesabına göre bu tür kesin bir tavır Bulgar ordusunu Trakya'ya mahkûm edecek, Yunan ordusuna da Arnavutluk'tan gelen İtalyan taarruzuna karşı gücünün tümünü kullanma olanağını verecekti.

Türkler, genelde kabul edilen Yunan direnişinin umutsuz olduğu görüşüne katılmadılar... Kuşkusuz Türkiye'nin bu tutumu Yunanlıların başarısına önemli katkıda bulunmuştur.¹¹⁹

30 Ekim'de Ahmet Şükrü Esmer Yunanistan işgalinin İtalya'nın "zorbalık politikasının" beklenen bir gelişmesi olduğunu yazdı: "... Herhalde İtalyanlar, Yunanistan'ın tahmin edildiğinden daha kuvvetli bir düşman olduğunu anlamışlardır. İtalya milli tesanüt içinde istiklâlini şerefini ve haysiyetini korumak için imanla mücadeleye sarılan bir milletin harikalar yaratacağını görecektir."¹²⁰

Türkiye silahlı mücadeleye neden olabilecek konuları kesinlikle beyan etme ilkesine uygun davranarak İtalya'yı Bulgar müttefikinden yoksun bıraktı. Ayrıca böyle davranarak kendi hareket özgürlüğünü de korumuş oluyordu. Basın İtalya'yı şiddetle kınıyor ve Yunanistan'ı destekliyordu. F. R. Atay Mussolini'nin çevre ülkelere ekmek peynir gibi dağıttığı güvencelere değinerek, Yunanistan'a girilen saldırı karşısında bunların gerçek değerlerinin ortaya koyulduğunu söylüyordu: "... Kuvvetten başka bir kanun ve milletler için teslim olmaktan gayrı bir hak tanımak lâzımdır. Birçok devletin yaşamakta olduğu koskoca bir denize 'bizim' demek için bin türlü sebep ve mazaret icad edenler, hür bir memleket halkına kendi hududları içindeki ana baba toprağına 'benim vatanım' demeyi çok görmemeli idiler..."¹²¹

Cumhuriyet'te Yunus Nadi İtalyan saldırısının şimdi Yunanistan'ı İngiltere'ye daha sıkıca bağlayacağından söz ediyor. İngiltere'nin şimdi tüm Yunanistan'da üslenerek İtalya'yı yıpratabileceğini söylüyordu.¹²²

118 FO 371/R 8069/ 764/ 19.

119 Langer and Gleason, *Undeclared War*, s. 115.

120 Ahmet Şükrü Esmer, *Ulus*, 30 Ekim 1940.

121 Falih Rıftı Atay, *Ulus*, 30 Ekim 1940.

122 Yunus Nadi, *Cumhuriyet*, 14 Kasım 1940.

Yunanistan'a yardım edilmesine Churchill büyük önem veriyor ve bunu Türk kamuoyunda İngiltere'nin saygınlığını korumak açısından zorunlu görüyordu. 26 Kasım'da Mısır Orduları Komutanı General Wavell'e şu telgrafı yolladı: “‘*Compass*’ harekâtı [Yunanistan'a yardım harekâtının kod adı] Yugoslavya ve Türkiye'nin tavrını tayin edici bir nitelik taşıyabilir, ayrıca Türkiye'ye çok daha fazla destek sağlamamıza olanak sağlanmış olacaktır. Belki de Ortadoğu'da ağırlık noktalarının Mısır'dan Balkanlar'a, Kahire'den İstanbul'a kaydığını göreceğiz.”¹²³ Ama Wavell ve İngiliz Genelkurmayı bu görüşü paylaşmıyorlar ve Libya'daki İtalyan kuvvetlerine karşı girişecekleri taarruz için gereken asker ve uçakları Yunanistan'a yollamak istemiyorlardı.¹²⁴ İngiliz Genelkurmayı, Foreign Office'in aksine Türkiye'nin derhal savaşa katılmasından yanaydılar. Bu şekilde Yunanistan destek görecekti ve Mısır zayıflatılmayacaktı. 17 Kasım tarihli bir Genelkurmay muhturasında şöyle deniliyordu: “Türkiye'yi bir an önce çarpışmalara sokmak için elimizden geleni yapmalıyız. Yunan ve İngiliz kuvvetlerinin son zamanlarda İtalyanlar karşısında elde ettikleri başarılarla Türkiye'nin savaş ilanı da eklenirse İtalyan moralini çökertebiliriz. Bu durumda Almanya'nın Türkiye'ye karşı bir harekâta girişme tehlikesi göze alınabilecek bir tehliktir.”¹²⁵ İngiliz kurmaylarına göre Türkiye'nin doğrudan katılımını sağlamakta yarar vardı: “Zira bu aşamada bu sağlanmazsa ileride (Türkiye) oyalama taktiklerine başvurarak antlaşma yükümlülüklerinden yan çizebilir...”¹²⁶ Ama yukarıda görüldüğü gibi Foreign Office bu aşamada Türkiye'nin görüşünü kabul etmek zorunda olduklarının bilincine varmıştı. Bu bağlamda görüşlerini İngiliz kurmaylarına şu sözlerle açıkladılar: “Türkiye savaşa girip girmeme konusundaki kararını tümüyle kendi çıkarları ve görüşleri doğrultusunda verecektir ve bizim söyleyebileceğimiz hiçbir şey bunu değiştirmeyecektir.”¹²⁷ Dışişleri Bakanı Halifax, 22 Kasım'daki Savaş Kabinesi toplantısında Kabinenin asker kanadına Türkiye'ye baskı yapılmasının sakıncalı olduğunu belirtirken

123 Winston Churchill, *Their Finest Hour*, s. 483.

124 Langer and Gleason, *Undeclared War*, s. 115.

125 FO 371/R 8586/ 316/ 44.

126 CAB 65/10 294 (40) 3.

127 FO 371/R 8586/ 316/ 44.

şöyle konuşuyordu: “Daha fazla askeri malzeme yardımı talebi getirecektir ki buna İngiltere’nin gücü yetmemektedir.”¹²⁸ Sonunda Churchill de Foreign Office görüşünü benimsemiş ve Türkiye’nin istemediği bir yönde zorlanamayacağını şimdilik kabul etmek durumunda kalmıştır. Ayrıca Churchill Yunanistan’a geniş çapta askeri yardımın lojistik açıdan sakıncalar doğurabileceğinin de bilincindeydi.

30 Ekim’de Palairot’in art arda gönderdiği acil yardım çağrılarına bir tane daha eklendi. Elçi, İngiltere’nin Yunanistan’a “derhal, gözle görülür destek” sağlamasını istiyor ve İngiliz Hava Kuvvetleri’nin Atina üzerinden alçak uçuş yaparak Yunanlılara moral vermesini öneriyordu. Buna yanıt olarak Churchill, 31 Ekim’de Palairot’e gönderdiği telgrafta gayet kesin bir dil kullanarak, “gözle görülür destek istemek anlamsızdır...” diyor ve, “yerine getirmeye gücümüzün yetmeyeceği vaatlerde bulunulmaması” konusunda elçiyi uyarıyordu. Dışişleri Bakanı Halifax da talimatlarını ekliyordu: “Elimizden geleni yapacağımızı söyledik bunun ötesinde bir söz veremeyiz. Yunanlılara hatırlatılmalıdır ki onlara verilen garanti Fransa’yla birlikte verilmişti ve Fransa’nın ihaneti sonucu Ortadoğu’daki konumumuz şiddetli bir darbe yemiştir...”¹²⁹ Yunanistan’a zar zor sağlanan ve daha çok sembolik bir nitelik taşıyan İngiliz yardımı Türk devlet adamlarının temkinli ve ölçülü tutumunu pekiştirdi. Her ne kadar alel acele toparlanan Avustralya ve Yeni Zelanda birlikleri Yunanistan’a gönderildiyse ve İngiliz Hava Kuvvetleri İtalyan kuvvetlerinin ilerlemesini yavaşlattıysa da, İngiltere her bakımdan Mısır’a ve Hindistan’a giden ikmal hatlarının korunmasına ağırlık vermiştir: “Yunanistan yitirmeye mahkûm bir dava olarak görülmekteydi.”¹³⁰

Zaten Türkiye’nin İngiltere için önemi tam bu ikmal hatlarının üzerindeki stratejik konumundan kaynaklanıyordu. İngiltere Türkiye’nin zorlanamayacağını anlamış ve daha fazla baskı yaparak onu büsbütün yabancılaştırmaktan kaçınmıştı. Palairot’e gönderilen durum değerlendirilmesi şöyleydi: “İngiltere’nin Mısır’daki ihtiyaçları açısından Yunanistan’a pek bir şey ayırlamamıştır. Yapabileceğimiz hiçbir şey onun

128 CAB 65/10 294 (40) 3.

129 FO 371/R 8114/ 764/ 19.

130 J. S. Koliopoulos, *Greece and the British Connection*, s. 14.

(Türkiye'nin) silaha sarılmasını getirmeyecektir. Bu arada Türkiye, Ortadoğu'daki politikamızın köşetaşı olarak Yunanistan'dan çok daha önemlidir. Yunanistan yitirilse dahi Ortadoğu'da savaşı kazanabiliriz. Türkiye'nin yitirilmesi tüm Ortadoğu'daki konumumuzun tehlikeye girmesi demektir..."¹³¹

Her ne kadar İngiltere'nin bu tutumu kısa vadede Türkiye'ye soluk alma olanağını tanıdıysa da uzun vadede Türkiye'yi savaşa sokmak konusundaki İngiliz azmi hiçbir şekilde kınlanmamıştır. 26 Kasım'da Churchill Hugessen'e şu talimatın gönderilmesini istemiştir: "Sizi düşüncelerimiz ve göreviniz konusunda kesinlikle kuşkuda bırakmak istemiyoruz. Türkiye'nin en kısa zamanda savaşa girmesini istiyoruz. Sadece Yunanistan'a yardım konusunda ona fazla baskı yapmadık." Ayrıca Churchill şunları da ekliyordu: "Almanya Bulgaristan'dan harekete geçtiği takdirde Türkiye o anda savaşa başlamalıdır. Bunu yapmazsa kendini yapayalnız bulacaktır."¹³²

Ancak savaştan sonra elde edilen veriler Türkiye'nin temkinli davranışlarını haklı çıkarmıştır. Hitler'in Genelkurmay Başkanı Halder savaş günlüğüne 26 Ekim 1940'te şu sözleri kaydetmiştir:

Kesin sonuç elde edilecekse Bulgaristan ve Türkiye sindirilmelidir. Türkiye'nin gerekirse güç kullanılarak yola getirilmesi gerekmektedir. Ancak bu şekilde Boğazlar üzerinden Suriye yolu açılabilir.¹³³

24 Kasım'da ise Halder şu düşünceleri kaleme almıştır: "Yunanistan'a saldırıldığı zaman Türkiye sessiz durmazsa Avrupa'dan dışarı atılmalıdır."¹³⁴

Savaşın bu günlerinde Hitler'in çok yakın çevresinde bulunan yüksek rütbeli subaylardan oluşan bir grup, savaşın İngiltere'nin üzerine doğrudan yürüyerek değil onun Hindistan'la olan bağlantısını keserek kazanılabileceğini savunuyordu. Bu durumda ilk hedef Doğu Akdeniz olmalıydı.¹³⁵ 4 Kasım'da Hitler MARİTA harekâtının (Yunanistan'a saldırının kod adı) ön hazırlığı olarak Romanya'ya avcı ve bombardı-

131 FO 371/R 8114/ 764/ 19.

132 Winston Churchill, *Their Finest Hour*, s. 484.

133 Generaloberst Halder, *Kriegstagebuch*, Vol. II, s. 151.

134 *a.g.e.*, s. 191.

135 G. Warner, *Syria and Iraq: 1941*, s. 41 ve s. 59.

man uçaklarının yollanmasına karar verdi. Ayrıca Bulgaristan'ın Türkiye'ye karşı on tümenle desteklenmesini emretti.¹³⁶ Tam bu günlerde İngiliz kurmayları Hitler'in Türkiye'yi kıskırtmaktan kaçınacağını ve Türkiye'nin "hava saldırısına karşı hiçbir savunması olmasa da" derhal savaşa girmesinin gerektiğini söylüyorlardı.¹³⁷

Aynı günlerde Almanya'nın Sovyetler Birliği'ne saldırı planları uygulanıyordu. Hitler ve askeri danışmanları Sovyetler'e yönelecek bir saldırıyla Türkiye'ye yürümek arasında seçim yapmaları gerektiğinin bilincindeydiler. 24 Kasım'da Halder bu konuyla ilgili şu görüşlerini yazmıştır: "Türkiye'ye yürümeye karar verirsek açıkça görmeliyiz ki Rusya ile ilgili olanaklar ortadan kalkmaktadır..." Ayrıca Hitler ona, "Boğazlar'ın hesabını ancak Rusya yenildikten sonra görebiliriz" demiştir. Bu nedenle Halder şu sonuca varıyordu: "Türkiye ile çatışmayı önlemek için her türlü önlem alınmalıdır."¹³⁸

Savaşın ilk yıllarında Türkiye son derece zor durumlarla karşı karşıya kalmıştı. Her zaman korktuğu şeyler gerçekleşmiş, üstelik bir dizi beklenmedik gelişme ışığında kararlar alınması gerekmişti. Yardımlaşma Antlaşması imzaladığı iki büyük Avrupa devletinden biri yıkılmış, eski düşmanı İtalya karşı safta savaşa girmişti. Ayrıca Sovyetler Birliği'nin de durumu açıklık kazanmamıştı. Sovyetler'in Polonya ve Finlandiya'ya karşı tutumu Türkiye için son derece düşündürücüydü. İngiltere İtalya'nın savaşa girişi ve özellikle Yunanistan'a saldırısından sonra Türkiye'yi savaşa sokmak için yoğun çaba harcamış ancak savaşın aleyhine gelişmesi sonucu bu baskının umduğunun tersi sonuç verebileceğini görmüştü. Bu nedenle Türkiye'nin "savaş dışı" durumunu kabullenmek zorunda kalmıştı. Zira "pasif" bir Türkiye dahi İngiltere için paha biçilmez değerdi.

136 Langer and Gleason, *Undeclared War*, s. 109.

137 FO 371/R 8586/ 316/ 44.

138 Halder, *Kriegstagebuch*, s. 191.

BÖLÜM 8

1941

Avrupa ülkelerinin büyük çoğunluğu Mihver egemenliği altına gir-dikçe Türkiye tek başına kaldı. Bulgaristan 1941 Mart'ında Mihver'e ka-tıldı. Yugoslavya ve Yunanistan nisanda Almanya tarafından işgal edildi. Böylece Naziler Türkiye'nin bütün batı hudutlarına dayandılar. Doğu-da ise Suriye Almanya yanlısı Vichy Fransı'sının elindeydi. Irak'ta Alman yanlısı subaylar hükümeti ele geçirdi. Türkiye'nin komşularından Mih-ver güdümüne girmeyenler yalnızca Sovyetler ve İran'dı. Türkiye'nin Sovyetler'e olan güveni ciddi bir biçimde sarsılmıştı. İran'da ise Türkiye açısından hiç de istenilecek bir emsal teşkil etmeyen İngiliz-Sovyet işga-li görülecekti. Türkiye'nin güvendiği müttefiki İngiltere bütün cephe-lerde savunmadaydı. Özetle, Türkiye'nin kendini tehlikede hissetmesi için tüm koşullar mevcuttu. 8 Ocak 1941'de Londra'ya çektiği telgraf-ta Hugessen Türkiye'nin hissettiği güvensizliği şöyle dile getiriyordu:

Türklerin bize ve Fransa'ya olan güvenleri kesinlikle sarsılmış bulunuyor. Bu özellikle Fransa'nın çöküşü sırasında bizim onlardan derhal savaş girmelerine istememizden kaynaklanmaktadır. Onlar (Türkler) Fransa'nın uçurum kenarına geldiğini biliyorlardı.¹

Ama İngiltere kesinlikle Türkiye'yi savaşa sokmak konusunda umu-dunu yitirmiş değildi. Her ne kadar Howard bu konuda: "... Şimdi gö-rülüyor ki son kertede ne İngiltere, ne Amerika hatta ne de Sovyetler Birliği Türkiye'nin aktif bir biçimde çarpışmalara katılmasını içeren pro-jeler yapmamışlardı" görüşündeyse de, birincil ve ikincil kaynaklar ter-sini göstermektedir.²

1 FO 371/R 890/ 236/ 44.

2 H. Howard, *Turkey, the Straits and US Policy*, s. 164.

Gerçekte Churchill Türkiye'yi en başta bir asker kaynağı olarak görmekteydi. Trumbull-Higgins 1941 başındaki Türkiye'yi şöyle tanımlamıştır:

Sayca büyük fakat malzemece fakir ordusuyla üç sene boyunca Winston Churchill'in sonunda boşa giden cesaret verme ve sevimli görünme çabalarını üstüne çeken tarafsız devlet...³

Son yıllarda araştırmaya açılan Foreign Office belgeleri bu görüşü destekler niteliktedir.

Öte taraftan Almanya, Türkiye'yi önce kesin tarafsızlığa itilmesi gereken ve sonra Sovyetlere karşı girişilen harekâta kaydedilen başarılar sonucunda kademe kademe yanına çekilmesi sağlanacak bir ülke olarak görüyordu. Von Papen 13 Mayıs'ta Berlin'e gönderdiği telgrafta Saracoğlu ile konuştuğunu bildiriyor ve bu konuşmadan edindiği izlenime göre de: "Türkiye'nin bizim tarafa geçmesini sağlayacak bir antlaşmayı çok kısa zamanda elde edebiliriz..." diyordu.⁴

Yunanistan'da Savaş

Yunanistan'da İtalya'ya karşı savaştan kurtulan Türkiye, Almanya'nın Yunanistan'a saldırı olasılığı arttıkça gene İngiltere'nin baskısına maruz kaldı. İtalya'ya karşı büyük başarılar kaydeden Yunan direnişi İngiltere'yi ümitlendirmiş, Türkiye'nin de bu direnişe katılmasıyla Balkanlar'ın Mihver'e karşı tutulabileceği görüşü belirmişti. Şimdi Churchill; "Türk ve Yugoslav ordularını harekete geçirmek için sabırsızlanıyor ve bu küçük müttefiklerle Güneydoğu Avrupa'da yeni bir cephe açmayı amaçlıyordu."⁵ Churchill için Türkiye; "... Her zamanki gibi Balkan stratejimizin kilit noktası" idi.⁶

Alman kuvvetleri önce Bulgaristan'ı "enfiltrasyon" yoluyla elde etmişler ve Yunanistan'a buradan saldırmak üzere hazırlıklar yapmaya başlamışlardı. İngiltere Türkiye'den Almanya'ya karşı kesin tavır almasını istedi. İngiltere'nin "Enfiltrasyon"dan kastettiği Bulgaristan'a "tulist" veya "sivil teknisyen" kimliği altında sızmakta olan çok sayıda Al-

3 Trumbull-Higgins, *Winston Churchill and the Second Front*, s. 71-73.

4 D.G.F.P.D; Vol. XII, No: 514, s. 816.

5 Trumbull-Higgins, *a.g.e.*, s. 50.

6 Winston Churchill, *The Grand Alliance*, s. 17.

man askeri personeliydi. İngiliz istihbaratına göre 1941 Ocak'ının sonuna kadar 4.000 *Luftwaffe* mensubu bu yolla Bulgaristan'a sızmıştı.⁷

19 Ocak'ta Hugessen Saracoğlu'na Almanya'nın Bulgaristan üzerinden Yunanistan'a saldırmasını Türkiye'nin savaş nedeni sayıp saymayacağını sordu. Elçiye göre Bakan, "kesinlikle evet dedi."⁸ Bu aşamada İngilizler Alman hava kuvvetlerinin Bulgaristan'a sızması sonucu, "Türkiye'nin içinde bulunduğu tehlikeyi..." Türk sorumlularına belirtmek için hiçbir fırsatı kaçırmıyorlardı. 29 Ocak'ta Churchill İnönü'ye kişiye özel olarak yazdığı mektupta Türkiye'nin derhal İngiliz Hava Kuvvetleri'ne mensup üç avcı ve yedi bombardıman filosuna havaalanı tesisleri sağlamasını önerdi. Ama İnönü bu havaalanlarını hazırlayacak "sivil" personelin "enfiltrasyon" yoluyla Türkiye'ye gelmesine izin vermedi ve bunun Türkiye'nin savaşa girmesi demek olduğunu Churchill'e belirtti.⁹ "Ankara haklı olarak, Alman saldırısını kışkırtmaya yeterli ama Türkiye'yi savunmaya yetersiz sayıda İngiliz uçağını barındırmayı kabul etmedi. Kaldı ki zaten Kraliyet Hava Kuvvetleri'nin Mısır'daki uçak sayısı kendilerine dahi yeterli değildi."¹⁰ İnönü'nün bu girişime kişisel tepkisi ise: "Ben Enver Paşa değilim, beni savaşa sürükleyemezler..." demek olmuştu.¹¹ 17 Şubat'ta Türkiye Bulgaristan'la bir karşılıklı Saldırmazlık Paketi imzaladı.

Koliopoulus'un belirttiğine göre İngiltere Dışişleri Bakanı Eden'in Şubat ayında Kahire'de İngiliz kurmaylarıyla yaptığı görüşmelerde; "Yugoslavya ve Türkiye'nin İngiliz ve Yunan kuvvetlerinin yanı sıra çarpışmaları"na çok önem verilmişti. Bu toplantılarda Yunanistan'daki İngiliz mevcudiyetinin Yugoslavya ve Türkiye'yi yüreklendirerek Selanik'i koruyan bir hattı tutmalarını sağlayacağı umuluyordu.¹² Bazı yüksek rütbeli İngiliz subayları Türkiye'nin zayıflığını kabul ederken, diğerleri bu aşamada zorlanmasının gerekliliğini vurguluyorlar, bunun İngiltere-

7 J. R. M. Butler, *Grand Strategy*, Cilt 2, s. 383 (Luftwaffe: Alman Hava Kuvvetleri)

8 FO 371/R 481/236/44, tel. No: 214. (Metinde altı çizili)

9 FO 371/R 646/ 113/ 67. İngilizlerin öngördüğü "enfiltrasyon" yöntemi Almanların Bulgaristan'da kullandıklarının aynısıydı.

10 Trumbull-Higgins, *a.g.e.*, s. 50-51.

11 Barutçu, *a.g.e.*, s. 161.

12 Koliopoulos, *a.g.e.*, s. 228-230.

re'ye yardım etmesi için "son şansı" olduğunu söylüyorlardı.¹³ Churchill'in atak tavrı karşısında genellikle çekimser kalan İngiltere'nin Orta-doğu Kuvvetleri Başkomutanı Wavell dahi Türkiye'nin savaş ilanının Yugoslavya'yı İngiltere safına çekeceğine inanıyor, bu savaş ilanının mutlaka sağlanması gerektiğini savunuyordu.¹⁴

26 Şubat'ta Eden'in Türkiye'yi ziyareti sırasında protokol ve ağırlamada görülen şatafata ve basının "saygıdeğer İngiliz misafirler" gibi sözler etmesine karşın, Türk tarafı Eden'i kuşkulandıran bir çekimserlik içindeydi. Eden'e göre Numan Menemencioğlu "doğuştan olumsuz" bir kişiliğe sahipti. Eden anılarında İngiliz heyetinin karşısına çıkarılan İnönü, Saracoğlu ve Menemencioğlu üçlüsünü "amansız bir ekip" olarak nitelendirmiştir.¹⁵ İleride Eden ve Menemencioğlu arasında gelişecek olan soğukluğun ve güvensizliğin temelleri o günlerde atılıyordu.

Basın görüşmelere ölçülü ve çekimser bir hava içinde yaklaştı: *Ulus*'ta F. R. Atay, Türk-İngiliz Antlaşması'nın savunmaya yönelik olduğunu vurguladı: "Bu ittifak hiç kimseye bir tecavüz maksadı ile yapılmamıştır ve hiçbir menfaat üstüne müstenid değildir."¹⁶

Eden, Türk devlet adamlarıyla yaptığı görüşmelerde beklediği sonucu alamadı. Türk tarafı mümkün olan bütün desteğin Yunanistan'a gitmesini olağan karşıladı. Ama bunun ötesinde tüm girişimler geri çevrildi. Türkiye saldırıya uğradığı takdirde kendini savunacağını ve Yugoslavya ile müşterek danışmaya razı olacağını ama bundan başka hiçbir eyleme yanaşmayacağını açıkça belli etti.

Kuşkusuz Türkler İngiltere'nin Yunanistan'a göndermeyi taahhüt ettiği cüzi miktarda yardımı görünce çekimser tutumlarını pekiştirdiler.¹⁷

14 Mart tarihli telgrafında Hugessen, görüşmelerin özetini ve Türk tutumunu Londra'ya bildirdi. Hugessen Türklerin sadakatine tam olarak güvenmekle birlikte, "... Son derece dikkatli davranmakta haklı çıktıklarını gördüler... sanıyorum ki savaşı hiçbir şeye bulaşmadan atlatmaya bakıyorlar.." diyerek durumu değerlendiriyordu.¹⁸

13 A. Eden, *The Reckoning*, s. 198.

14 *a.g.e.*, s. 208.

15 *a.g.e.*, s. 205.

16 F. R. Atay, *Ulus*, 26 Şubat 1941.

17 Koliopoulos, *a.g.e.*, s. 246-247.

18 FO 371/R 2450/ 236/ 44. Tel. no. 540.

Hugessen, Türkiye'nin çekimser tutumunun şimdilik fazla kurcalanmamasını ve Türkiye'nin gelecek için güçlendirilerek "en kısa zamanda aktif bir politikaya" yönelmesinin sağlanmasını öneriyordu. Foreign Office'in Hugessen'e yolladığı yanıtta elçinin önerileri onaylanıyor ancak şu konu da vurgulanıyordu: "Tabii ki uzun vadede ana politikamızı oluşturan Türkiye'nin koşullar uygun olduğu anda savaşa sokulması konusunda herhangi bir alternatifimiz yoktur."¹⁹ Ayrıca Hugessen Saracoğlu'nun ocak ayında Bulgaristan'la ilgili verdiği garantilerin yerine getirilmediğini ve "Bulgaristan'ın işgalinin hiçbir tepki doğurmadığını" sözlerine ekliyordu.²⁰

Gerçekten de Türkiye'nin artık Almanya ile hemhudut olması onu daha da ihtiyatlı davranmaya itmiştir. 1 Mart'ta Hitler İnönü'ye gönderdiği özel mektupta Bulgaristan'la ilgili Alman harekâtının hiçbir şekilde Türkiye'ye yönelik olmadığını ve sadece Yunanistan'daki İngiliz mevcudiyetine karşı alınmış bir önlem olduğunu söylemiştir. Hitler ayrıca Alman kuvvetlerine Türk hududundan geride kalmalarını emrettiğini de İnönü'ye bildiriyordu.²¹

11 Mart'ta Von Papen Berlin'e, Saracoğlu'nun Türkiye'nin son durumu ile ilgili görüşünü bildirdi. Elçiye göre bakan, Almanya İngiltere'yi kesin bir biçimde dize getirdiğini kanıtlayana kadar "... Türkiye'nin birinci görevi hiçbir tarafa kesinlikle bel bağlamamak..." olduğunu söylemişti.²²

Basın genelde hükümetin ihtiyatlı tutumunu yansıtıyordu. 2 Mart tarihli *Ulus*'ta Falih Rıfkı Atay, "Mukadderatı hakkında karar vermek Bulgar milletinin kendine aittir ve kararda isabet olup olmadığını da zaman ve hadiseler gösterecektir" diyordu.²³ Ama Ahmet Şükrü Esmer aynı gazetede daha kesin bir tavır takınıyor ve Almanya'nın Balkanlar'ı İngiltere'ye karşı "korumak" için bu işe giriştiğine kimsenin inanmadığını söylüyordu: "Bu izahların tutar tarafı olmadığını söylemeye lüzum bile yoktur. Balkanlar'a harbi getirenler Balkan sulhu hakkında öteden beri endişe gösteren Mihver devletleridir."²⁴

19 *a.g.e.*

20 *a.g.e.*, Bulgaristan 1 Mart 1940'ta Mihver'e katılmıştır.

21 D.G.F.P.D Vol. XII, No:113, s. 201-202.

22 *a.g.e.*, No: 154, s. 277.

23 F. R. Atay, *Ulus*, 2 Mart 1941.

24 A. Ş. Esmer, *Ulus*, 4 Mart 1941.

Eden ve Saracoğlu 14 Mart'ta Kıbrıs'ta bir kez daha bir araya gelmişlerdir. Bu kez Eden Saracoğlu'ndan Balkanlar'da her yeni saldırıya karşı koyacağına dair söz almaya uğraşmıştır. Saracoğlu bunu Selanik'e yönelecek bir Alman saldırısı halinde Yugoslavya ile istişarede bulunmaya indirmiştir.²⁵ Ama 23 Mart'ta Türk tarafı Yugoslavlar ile görüşmeleri karşılıklı güvensizlik nedeniyle kesmiştir. Bu tutum Foreign Office çevrelerinde olumsuz tepkiler yaratmış, Türk tarafına duyulan kızgınlık artmıştı. Türkiye ile ilgilenen dairenin sorumlusu P. Nichols 24 Mart'ta Hugessen'e yazdığı özel mektupta "Türk argümanlarının zayıflığı karşısında artık Türk hükümetinin iyi niyetinden kuşulanmamak olanaksızdır" diyordu.²⁶

Aynı daire görevlisi, O. Sargent da 25 Mart'ta şu sözleri ekledi: "Türkler zavallılığın son perdesini oynadılar. Saldırıya uğramamak için her şeyi yapmaya, her şeye razı olmaya hazırlar. Korkarım bu Mihver'e katılma derecesine kadar varabilecektir." Sargent'a göre Foreign Office, "... son gelişmelerin ışığında bu ülkeye karşı tavrımızın ileride ne olacağını tekrar gözden geçirmeliydi."²⁷ Eden, Hugessen'e bu günlerde çektiği bir telgrafta İnönü ve Saracoğlu'nun samimiyetine güvendiğini söylüyor ancak şunu da soruyordu: "Ama başka fesat unsurların etkisi olabilir mi?"²⁸

Hitler'in İnönü'ye mesajını Türk tarafı Londra'ya bildirdiği zaman Foreign Office'in tepkisi Türk yetkililerinin Almanya'nın niyetlerini "bilmezlikten geldiğini" belirtmek oldu. 7 Mart'ta O. Sargent bu konudaki raporun yanına şu sözleri paraf ediyordu: "Bu onları savaşa sokmak için yaptığımız baskıya karşı uyguladıkları savunma yönteminin bir parçasıdır."²⁹

İlginç olan bu "yöntem"in Almanya'ya karşı da uygulanmasıydı. Hitler'in İnönü'ye mektubundan sonra Almanya Türkiye'ye yaklaşma çabalarını sürdürdü. 18 Mart'ta Hitler, Türk büyükelçisine Molotov'un 1940 Kasım'ında Boğazlar üzerine birtakım koşullar öne sürdüğünü bu

25 Eden, *a.g.e.*, s. 236.

26 FO 371/R 2117/ 113/ 67.

27 *a.g.e.*

28 A. Eden, *a.g.e.* Burada İnönü ve Saracoğlu'nun adlarının geçmesi fakat Menemenci-oğlu'nun geçmemesi bu "fesat unsurlar"dan Eden'in Menemenci-oğlu'nu kastettiği izlenimini vermektedir.

29 FO 371/R 2117/ 113/ 67 ve FO 371/R 2069/ 113/ 67. tel No: 443.

durumun da Almanya'nın Sovyetlerle Türkiye arasında seçim yapmasını gerektirdiğini söyledi. Hitler'e göre Almanya seçimini Türkiye lehine yapmıştı. Türkiye'nin Sovyetler konusunda bu günlerdeki duyarlılığından pay çıkartma çabası Türk devlet adamlarını yanıltmadı, bu seçimi yaparken Almanya'nın kendi doğal çıkarlarını koruduğunu vurguladı. Böylece Türkiye'nin Almanya'ya hiçbir minnet borcu olmadığı belirtilmiş oluyordu.³⁰ Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi Türkiye Almanya'ya da İngiltere'yi de istediği mesafede tutmayı başarıyordu. İnönü'nün Hitler'e 12 Mart'ta gönderdiği yanıt Türk tutumunu özetlemesi bakımından önemlidir:

Türkiye toprak bütünlüğünü ve bağımsızlığını diğer devletlerin kendi aralarında teşkil ettikleri politik ve askeri antlaşmalar çerçevesi dahilinde düşüncem ve mukaddes egemenliğinin bir başka devletin zaferi nokta-i nazarında görülmesine müsaade edemez. Bu sebeple milli topraklarına karşı her türlü tecavüze karşı koyma azmindedir.³¹

Almanya 6 Nisan 1941'de Yunanistan ve Yugoslavya'ya saldırdı. Yunanistan'ın uğradığı yıkım Türkiye'nin en büyük kaygısının gerçekleşmesi demektir. Türkiye'nin kapı komşusu bir ülke yetersiz İngiliz desteği sonucu Almanya'nın askeri üstünlüğü karşısında eziliyordu. İngiltere'nin zayıflığı kaygı ve kırgınlığı kamçılarken, Yunanistan örneği İngiliz baskısı karşısında direnen Türk devlet adamlarını haklı çıkarıyordu. Basın yoğun bir biçimde Yunanistan'ı destekledi. Ahmet Şükrü Esmer 23 Nisan tarihli *Ulus*'ta "Yunan mucizesi" başlıklı yazısında şunları söylüyordu: "Yunanlılar alet ve teçizat bakımından kendi askerlerinden kat kat üstün olan düşman kuvvetlerini önce topraklarından attılar sonra kovaladılar. Cüce Dev'i gözlerimizin önünde mağlup etti. Bunun üzerine mağlup Dev daha büyük Dev'i imdadına çağırdı."³² Genelde Türk basını ülkenin moralinin bir hayli düşük olduğunu göstermektedir.

10 Nisan tarihli *Ulus* Almanların Selanik'e girdiğini bildiriyor ve aynı baş sayfa da hükümetin İstanbul'dan Anadolu'ya iltica etmek isteyenlere sağlayacağı olanaklardan söz ediliyordu.³³ 11 Nisan'da *Ulus* Bel-

30 D.G.F.P.;D. Vol. XII, No: 177, s. 312 ve No: 231, s. 411.

31 *a.g.e.*, No:161, s. 286.

32 A. Ş, Esmer, *Ulus*, 23 Nisan 1941.

33 *Ulus*, 10 Nisan 1941.

grad'ın bombardıman edildiğini bildiriyor ve "Belgrad bir harabeler ve mezarlıklar yığındır" diyordu. Aynı gazete İstanbul'un fazla nüfusunun Anadolu'ya tahliyesi konusunu tekrar etraflı biçimde veriyordu.³⁴ Yunanistan ve Yugoslavya'daki olayların daha da kötüsünün Türkiye'de yaşanması kaygısı o günlerin gazetelerinde sezilmektedir.

Bu arada Ankara'da Alman lobisi faaliyetini artırmıştı. Balkanlar'da art arda gelen Alman başarıları bu kesimin Almanya'nın yenilmezliği savını destekliyor ve Türkiye'nin İngiltere ile fazla yakın ilişki kurarak Alman askeri gücü karşısında yalnız kaldığını söylemelerine yol açıyordu. Barutçu'nun verdiği bilgiye göre o günlerde TBMM'de karamsar bir hava hakimdi ve İngiltere'nin Yunanistan'ı savunamayacağını bildiği halde Türkiye'yi öne sürmesi o ülkeye karşı büyük çapta bir kırgınlığa yol açmıştı. Giderek sayısı artan bir kesim İngiltere ile akdolan anlaşmanın aceleyle getirildiği görüşü etrafında birleşiyordu.³⁵ Basın İngiltere'nin zayıflığını eleştirdi. Falih Rıfkı Atay "Girit ve Girit'ten sonra" başlıklı yazısında İngiltere'nin taktik hatalarını ele alıyordu: "Bu misal İngilizlerin deniz hakimiyetlerinden dahi azami istifade edebilmek için hava üstünlüğü kazanmaya ne kadar muhtaç olduklarını bir defa daha ispat etti..."³⁶ Aynı yazar 3 Haziran tarihli bir yazısında "... İtalyanların cinde bulunan Rodos Adası ile Almanların eline geçmek üzere bulunan Girit Adası Ege denizini Mihver kontrolü altında kapalı bir deniz haline sokuyor." diyordu.³⁷

Aynı bağlamda daha önce Almanya'yı oldukça sert bir dille eleştirmiş olan A. Ş. Esmer *Ulus* gazetesinde bu kez İngiltere'nin Girit'te uğradığı yenilgi karşısında şu sözleri kaleme alıyordu: "Girit'in işgalinin Almanya için mühim bir zafer teşkil ettiğine de şüphe yoktur. Bir adanın yalnız deniz kuvvetiyle müdafaa edilemeyeceğini anlamak, İngilizler için istifadeli ve şüphesiz kendilerini yeni gayretlere sevkedecek bir ibret dersi olacaktır."³⁸ Aynı gazete bir hafta sonra İskenderiye'nin ağır

34 *Ulus*, 11 Nisan 1941.

35 Barutçu, *a.g.e.*, s. 193.

36 F. R. Atay, *Ulus*, 23 Mayıs 1941.

37 F. R. Atay, *Ulus*, 3 Mayıs 1941. (Girit'te Almanlar başarılı bir paraşütçü çıkarması gerçekleştirmiş, partizanlarla İngiliz kuvvetlerini yenilgiye uğratmışlardı)

38 A. Ş. Esmer, *Ulus*, 3 Haziran 1941.

bombardımanlara maruz kaldıktan sonra boşaltılmakta olduğu haberini veriyordu.³⁹ Churchill dahi Roosevelt'e 3 Mayıs'ta yazdığı mektupta Türkiye'deki "artan karamsarlık havasından" söz etmiş fakat Türklerin "moral gücünü artırmanın" dışında hiçbir şey yapamayacağını da sözlerine eklemişti.⁴⁰

Türk-Alman Saldırmazlık Antlaşması

1941 baharının son günlerinde Balkanlar'da iyice yerleşen Alman kuvvetleri Türk devlet adamlarına Türkiye'nin varlığını korumak için "moral gücünün" ötesinde bir yol aramanın zorunluluğunu işaret ediyordu. Bu nedenle mayıs başında Von Papen bir Türk-Alman Antlaşması için müzakerelerin başlamasını önerince Türk tarafı bunu kabul etti.⁴¹ İngilizlere karşı uygulanan sıkı pazarlık politikası şimdi Almanlara karşı devreye sokulacaktı.

Alman Dışişleri Bakanı Ribbentrop asker ve teçhizat "transit geçişi" konusunda Almanya'ya geniş haklar tanıyan bir antlaşma istiyordu.

Karşılık olarak Türkiye-Bulgaristan sınırının Türkiye lehine değiştirilmesi ve "Ege denizindeki adalardan birinin" Türkiye'ye verilmesini öneriyordu.⁴² İlginçtir ki buna benzer öneriler o günlerde İngiltere tarafından da yapılmıştır. Yunanistan'da İngiliz direnişinin sonu yaklaştığı sıralarda İngiltere Türkiye'nin Sakız, Midilli ve Sisam adalarını işgal etmesini istemiş ancak Saracoğlu böyle bir girişim Almanya ile savaşa yol açabileceğinden olumsuz yanıt vermişti.⁴³ Aslında İngiltere bu girişimde bulunurken bile Türkiye'nin adaları işgalinin Yunanistan'la arasını açacağını bilincindeydi. 2 Mart'ta Yunan Dışişleri Bakanı Koryzis Eden'le yaptığı görüşmede On İki Ada'da girilecek herhangi bir harekâta Yunan kuvvetlerinin kullanılmasının önemi üzerinde durmuştu.⁴⁴

Türk-Alman Antlaşması'na gelince, Papen Ribbentrop'un beklentilerinin gerçekçi olmadığını kendisine anlatmak için bir hayli çaba harcadı. Özellikle sınırsız transit geçiş hakkı konusuna Ribbentrop'un dik-

39 *Ulus*, 10 Haziran 1941.

40 Loewenheim and Langley, *Roosevelt and Churchill*, s. 140.

41 G. Lenczowski, *The Middle East in World Affairs*: "Turkey and World War II"

42 D.G.F.P.D. Vol. XII, No: 529, s. 836.

43 Barutçu, *a.g.e.*, s. 185.

44 Churchill, *The Second World War*, Vol. III, s. 641 ve Koliopoulos, *a.g.e.*, s. 250.

katini çekerek, Türk tarafının ancak İngiltere ile yapılan antlaşma ile çelişmeyecek konularda görüşmeye hazır olduklarını belirttiklerini hatırlattı.⁴⁵ Gerçekten de Türk tarafı İngiltere'yi Almanya ile yürütülen müzakereler konusunda sürekli haberdar ediyordu. 18 Mayıs'ta Saracoğlu Hugessen'i kabul ederek, "... Türkiye'nin tehlikeyi savuşturmak için çaba harcamasının..." Türkiye kadar İngiltere'nin de yararına olacağını söyledi. "Türk-İngiliz Antlaşması'nın dokunulmazlığını" vurgulayan Saracoğlu, Türkiye'nin "coğrafi ve stratejik açıdan tümüyle yalnız kaldığını" da sözlerine ekledi.⁴⁶ Böylece Türk tarafı İngiltere'yi öngörülen Türk-Alman Antlaşması'nın bir olağanüstü önlem olduğuna ikna etmeye çalıştı. Almanlarla yürütülen müzakerelerde Türk tarafı askeri teçhizat transiti konusunda o denli kesin bir tavır aldı ki Ribbentrop şu gözlemde bulundu: "Belki de İngiliz tarafında kalmakla bizim tarafımıza geçmek arasındaki tereddütleri İngiltere'nin yanında daha uygun koşullar elde edecekleri düşüncesinden kaynaklanıyor."⁴⁷ Burada ilginç olan Alman dışişleri bakanının öngörülen Türk-Alman Dostluk Antlaşması'nı Türkiye'nin taraf değiştirmesi olarak görmesidir. Bu görüş Von Papen'den şu tepkiyi getirmiştir:

Türkiye'nin bizimle İngiltere arasında pazar yerinde bir alıcı gibi tereddüt içinde gidip geldiği görüşü yanlıştır. Yanlış olmaktan da öte buradaki devlet adamlarının özellikle Cumhurbaşkanı'nın prestijinin ve fikir yapısının anlaşılmasını gösterir...

... Türk hükümetinin bizim önereceğimiz bir iki ada ve İngilizlerin önereceği Suriye hududundaki ufak tefek tadilat uğruna saygınlığını kurban edeceği görüşü son derece hatalıdır.⁴⁸

İlginçtir ki Türk devlet adamlarının "pazar yeri içgüdülerinden" söz eden Hugessen'den farklı olarak Von Papen, Türk tutumunu çok daha gerçekçi bir biçimde değerlendirmektedir.⁴⁹ Ancak Ribbentrop Türk-Alman Antlaşması'nın metninde Türk-İngiliz Antlaşması'ndan

45 D.G.F.P.D. Vol. XII, No: 556, s. 886-887.

46 FO 371/R 5366/ 1934/ 44.

47 D.G.F.D.; Vol. XII., No: 565, s. 911.

48 *a.g.e.*, No: 566, s. 913-914.

49 FO 371/ 8250/ 7378/ 44. Hatırlanacaktır ki İngiliz büyükelçisi Türk-İngiliz Antlaşması'nın müzakereleri sırasında yukarıdaki terminolojiyi kullanmıştır.

hiçbir şekilde söz edilmemesi konusunda diretiyordu. Ribbentrop'a göre Türk devletini yönetenlerin, "... Almanya'nın Türkiye'yi birkaç hafta zarfında haritadan silebileceği konusunda..." hiçbir kuşkuları kalmamalıydı.⁵⁰ Papen Nazi dışişleri bakanının çizgisini yumuşatmak ve Türkiye'nin bu antlaşma yoluyla Almanya'ya doğru "psikolojik evriminin" sağlanacağını bakana kabul ettirmek için büyük çaba harcamıştır.⁵¹

Ribbentrop'un "yüksekten atmaya" eğilimli olmasına karşın Alman askeri yetkilileri meseleye çok daha soğukkanlı yaklaşılmaktaydılar. Bu uzmanların görüşleri Von Papen'e iletiliyor ve elçi istihbarat kaynaklarıyla önemli bilgileri topluyordu. Papen 25 Temmuz'da Berlin'e şu telgrafi çekmiştir:

Türkiye'nin 50 tümeninin nötrale edilmesi askeri bir zorunluluktur ama bu aşamada diplomasi yoluyla bu amaca varılabilir.⁵²

24 Ağustos tarihli bir Alman Dışişleri muhtırasında ise durum şöyle verilmektedir: "General Jodl Türkiye'ye karşı girişilecek büyük bir harekâtın gerektireceği kuvvetin elimizde bulunmadığını söyledi."⁵³ Bundan iki ay kadar önce de Hitler İtalyan Dışişleri Bakanı Ciano'ya Türkiye üzerinden Mısır'a yöneltilcek taarruzun "tehlikeli" olacağını zira Türk direnişinin "hatırı sayılır" boyutlara ulaşacağını söylemişti.⁵⁴

Türkiye Alman tarafına direnmeye azimli olduğunu her fırsatta sezdiren, İngiliz tarafına ise bu aşamada fazla bir direniş gösteremeyeceğini söylüyordu. 22 Mayıs'ta Türk genelkurmay başkan yardımcısı İngiliz askeri ataşesine Türkiye'nin İngiltere için değerinin bugün için değil gelecek için düşünülmesinin gerektiğini söyledi, "... Türkiye bir kaledir ve büyük bir asker rezervidir." Ama Türkiye'nin önce takviye edilmesi gerekmekteydi. "Türkiye'nin bu aşamada katılması çok sakıncalıdır. Yunanistan ve Yugoslavya gibi ezilebilir."⁵⁵

50 D.G.F.P.D. XII, No: 607, s. 985-986. Gerçekleşen Türk-Alman Dostluk Antlaşması'nın metninde Türkiye'nin taraf olduğu tüm antlaşmaların baki kaldığı hükmü yer almıştır.

51 *a.g.e.*, No: 620, s. 1028.

52 *a.g.e.*, No: 161, s. 230-231.

53 *a.g.e.* s. 53.

54 *Ciano's Diplomatic Papers*, s. 435.

55 FO 371/R 5495/236/44, tel. No: 1256.

Bu aşamada Türkiye'nin her iki tarafa da madalyonun değişik yüzlerini gösterdiği söylenebilir. 28 Nisan'da Churchill Savaş Kabinesi'ne Türkiye'nin, "tarafsız bir ülke olarak bile İngiltere'nin kanadını koruduğunu" söyledi.⁵⁶ Alman ticaret heyeti başkanı Clodius, Türkiye'den dönüşünde hazırladığı 10 Ekim tarihli raporunda Menemencioğlu'nun ona Türkiye'nin nereden gelirse gelsin saldırıya karşı koyacağını ancak "tarafsızlığıyla Türkiye'nin Almanya'nın sağ kanadını Rusya'ya karşı korumakta" olduğunu söylediğini anlatıyordu.⁵⁷

Von Papen'in sözünü ettiği "psikolojik evrimin" izlerine o günlerde Türk basınında gerçekten rastlanmaktadır. 13 Haziran tarihli *Ulus*, "Almanya Türkiye'ye karşı kuvvetli ve hususi bir sempati besliyor" başlıklı başmakaleye ön sayfada yer veriyordu. Büyük bir olasılıkla F. R. Atay tarafından yazılmış olan bu imzasız makale Almanya'nın hiçbir zaman Türkiye'den "askeri mahiyette transitler" istememiş olduğunu vurguluyor ve bu tür haberlerin "... ecnebi gazetelerin tertipleri veya Türkiye ile Almanya arasındaki münasebetleri ihlâl etmek isteyen ecnebi manevraları..." olduğunu öne sürüyordu.

Aynı makale şu sözlerle sona eriyordu:

"... Almanya Türkiye'ye karşı herhangi bitaraf devletlere karşı beslediğinden çok kuvvetli hususi bir sempati beslemektedir."⁵⁸ Burada basının Türkiye'den "bitaraf" olarak söz etmesi dikkat çekicidir, zira daha önceki dönemlerde Türkiye'nin "bitaraf" olmadığını "savaş dışı" konumunu koruduğunu vurgulamaya özen gösterilmekteydi. Bu tür makaleler Almanya ile öngörülen antlaşmanın imzasına kamuoyunu hazırlayıcı niteliktedir. 18 Haziran'da Türk-Alman Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nın imzasından sonra basında çok olumlu yorumlar yer almıştır. 19 Haziran'da F. R. Atay Türk-Alman dostluğunun yeni bir şey olmadığını ve "... Almanya ile Türkiye'nin birbirlerine karşı vaziyetlerinin her zaman açık ve dürüst kalmış olduğunu" söylüyor, antlaşmayı "tarihi ve mühim bir dostluk vesikası" olarak değerlendiriyordu. Durumu Atay şu sözlerle özetliyordu: "... Türkiye kendi etrafındaki ihti-

56 CAB 65/ 18 44(41) 7.

57 D.G.F.P. D. Vol. XIII, No: 393, s. 633.

58 *Ulus*, 13 Haziran 1941. Ama yukarıda görüldüğü gibi bu tür talepler kesinlikle söz konusu olmuştur.

lâflar karşısında bîtarafkalacaktır, ne müttefikî olan İngiltere'ye karşı tecavüze alet olacak ne de Almanya'ya karşı hakiki dostluk ve itimad ile telif edilemeyen herhangi bir harekette bulunacaktır..."⁵⁹ 20 Haziran tarihli yazısında Y. Nadi de Türkiye'nin taraf olduğu antlaşmaların tümünün savunmaya yönelik olduğunu vurguladı: "... Türkiye bu muahede ile bir kutupdan ayrılarak öbür kutuba iltihak ediyor değildir... İttifaklarımızın tedafîi mahiyeti üzerinde Cumhuriyet hükûmeti her vesileden istifade ederek ısrar eylemiştir... İngiltere ile müttefikiz, Almanya ile de dost..."⁶⁰

Bir gün sonraki *Cumhuriyet*'te gene Yunus Nadi imzasıyla çıkan yazıda Türkiye'nin gerçekçi ve bağımsız politikası övülüyor ve şöyle deniyordu: "Garp demokrasileriyle ittifakına rağmen Türkiye'nin herhangi bir sergüzeşte sürüklenmeyip yeni Dünya Harbi'nde yalnız kendi emniyet ve istiklâline bağlı kalışı, bu yeni Alman-Türk dostluk ve ademi tecavüz paktının akdini mümkün kulan başlıca amil olmuş ve bu vaziyetin takdirindeki Alman isabetini bilhassa kıymetlendirmiştir..." Makalede Türkiye'nin taraf değiştirmekte olmadığı ve böyle kolayca yön değiştiren bir idareyle yönetilmediği de vurgulanıyordu: "... Bunun hariçinde İngiliz matbuatının Almanya'ya âtiyen şunu ve bunu isteyebilir gibi tahmine müstenid bir takım tefsirleri üzerinde durmaya yer görmüyoruz..."⁶¹

Bazı hükümet çevrelerinde Türkiye'nin bu antlaşma ile tam tarafsızlığa geçtiği görüşü yayılıyordu: "Bu antlaşma ile Türkiye, kendi gerçek çıkarlarının gerçeklerine uygun olan gerçek ve içten bir duruma, tam tarafsızlık durumuna giriyordu. İngiliz antlaşması artık manevi bir bağlantı halini almıştır. Onun sadece platonik bir niteliği kalmıştır."⁶²

Ama bu gibi makalelerin ve görüşlerin gerçekte "nabza göre şerbet" anlayışından kaynaklandığı söylenebilir. İngiltere Suriye'deki durumu kontrol altına aldıktan ve Türkiye'nin çok yakınında kuvvet bulundurmaya başladıktan sonra Ankara'daki İngiliz Hava Ataşesi Türk Hava Kuvvetleri Komutanı'nın 24 Temmuz'da ona şu sözleri söylediğini ra-

59 Falih Rıfkı Atay, *Ulus*, 19 Haziran 1941.

60 Yunus Nadi, *Cumhuriyet*, 20 Haziran 1941.

61 Yunus Nadi, *Cumhuriyet*, 21 Haziran 1941.

62 Barutçu, *a.g.e.*, s. 203.

por etmiştir: “(Bu yetkiliye göre) Türk-Alman Antlaşması’nın hiçbir hükmü yoktur ve Türk-İngiliz Antlaşması Türk dış politikasının köşe taşını teşkil etmeye devam etmektedir.”⁶³ Buna rağmen 29 Eylül’de Menemencioğlu Von Papen’e Türk-İngiliz Antlaşması hakkında şunları söylüyordu:

Türkiye’nin imzaladığı antlaşmalara sadakati prestiji için can alıcı önem taşımaktadır, ama bu antlaşma (Türk-İngiliz Antlaşması) bir süsten (*ornament*) başka bir şey değildir.⁶⁴

Almanya’nın Sovyetler’e Saldırısı

Türk-Alman Dostluk Antlaşması’ndan sonra İngilizler her ne kadar “bir anlık paniğe” kapılmış olsalar da sonunda gelişmenin kaçınılmazlığını kabullenip Türkiye’yi cezalandırmanın büsbütün Almanya’ya yakınlaşmasına neden olacağı düşüncesiyle tepkilerini sınırlı tuttular. 21 Haziran’da Büyükelçi Hugessen, Foreign Office’e bu konuda şu açıklamayı yaptı:

Yunanistan, Yugoslavya ve Girit’teki felaketlere yol açan Alman hava gücünün oluşturduğu tehlike Türklerin bu son antlaşmayı imzalamalarında başlıca etmen olmuştur.⁶⁵

Büyükelçinin 13 Temmuz’da yolladığı bir raporda ise Alman Antlaşması’nın “Türk moralinde bir çözülme”nin işareti olduğu söyleniyor ama gene de Türklerin doğrudan bir saldırıya karşı koyacakları görüşüne yer veriliyordu. Elçiye göre Türkiye özellikle Belgrad bombardımanından sonra kendini tekrar güvenceye alma ihtiyacını hissetmişti: “Bir dereceye kadar İngiliz Antlaşması’nın Türk çıkarlarını korumak şöyle dursun, başlarını derde soktuğu görüşü hakimdir. Bu düşüncedeki tehlike ise, (her ne kadar bu gocunmada haksız da olsalar) üstlerine gitmenin onları Almanya’ya daha da yaklaştırması tehlikesidir...” Elçinin görüşüne göre, Sovyetler’e karşı kazanılacak kesin bir Alman zaferi, “... Türk hükümetinin İngiliz Antlaşması’ndan toptan yok olmaktan başka bir şey gelmeyeceğine kanaat getirmeleri” demektir.⁶⁶ Böylece Türk-Al-

63 CAB 65/ 23-73 (41) 2.

64 D.G.F.P; D. Vol. XIII, No: 367, s. 589.

65 FO 371/R 6363/ 1934/ 44.

66 FO 371/R 7421/ 236/ 44.

man Antlaşması ve Almanya'nın Sovyetler'e saldırısı Foreign Office tarafından birbiriyle yakından ilintili konular olarak değerlendirilmekteydi. 24 Haziran tarihli bir muhtıradan Güney Dairesi yetkilisi R. Bowker, Türkiye'nin Almanları Sovyetler'e karşı kıskırttığını yazmıştı. Bu kişiye göre Türk hükümeti, "kendi kendini kutlamaktadır" ve büyük bir "gönül rahatlığı" içindedir.⁶⁷ 23 Haziran'da Hugessen Saracoğlu'nun "Rus-Alman savaşından dolayı büyük bir sevinç" içinde olduğunu bildirmiştir.⁶⁸

22 Haziran'da gerçekleşen saldırıdan sonra Türkiye'deki gelişmeler bu iddiaların tümüyle asılsız olmadıklarını göstermektedir. Von Papen 22 Haziran'da Berlin'e "Türkiye'nin bayram etmekte olduğunu" haber vermiştir.⁶⁹ 29 Haziran tarihli *Cumhuriyet*'te "Yeni Bir Haçlı Seferi" başlıklı bir yazı çıkmış ve Sovyetler'e karşı birçok milletten askerin çarpışmakta olduğu vurgulanarak bunun "Bolşevikliğe karşı bir haçlı seferi" olduğu görüşü dile getirilmiştir.⁷⁰ Falih Rıfkı Atay *Ulus*'ta yayınlanan başmakalesinde Sovyetler'in bu saldırıya "Alman emniyeti aleyhinde tedbirler almak" suretiyle kendilerinin neden olduğunu söylemiştir: "Führer bu tehditten milletini kurtarmak zarureti duymuştur."⁷¹ Bu arada Almanların Molotov'un Türkiye hakkındaki tepkilerini ifşa etmeleri, anti-Sovyet hissiyata ivme kazandırmıştır. F. R. Atay makalesinde buna da değinmektedir: "Sovyetler Birliği'nin Boğazlar'a ait teklifleri hakkında doğru olması lazım gelen beyanatının bu memlekette hayret uyandırmış olduğuna işaret edelim..."

Bu bağlamda İngiltere'nin Sovyetler'e derhal ve kayıtsız şartsız desteğini bildirmesi Türkiye'de birçok çevrede olumsuz tepkilere yol açmıştı. İngiliz-Sovyet yakınlaşması Türkiye için tehlikeli bir gelişme olarak değerlendiriliyordu. 25 Haziran'da Hugessen Londra'ya raporunda: "Türkiye'nin bizim Sovyetler'e fazla yaklaşmamızdan çekindiğini işaret eden gelişmeler var." diyordu.⁷²

67 FO 371/R 6363/ 1934/ 44.

68 FO 371/R 6399/ 1934/ 44.

69 D.G.F.P; D. XII, No: 637, s. 1080.

70 Emir Erkilet, *Cumhuriyet*, 29 Haziran 1941.

71 F. R. Atay, *Ulus*, 23 Haziran 1941.

72 FO 371/N 3197/ 78/ 38.

Yunus Nadi 28 Haziran tarihli ve “Siyasetin Çok Garip Cilveleri” başlıklı yazısında son yıllardaki Batı-Sovyet ilişkilerini gözden geçiriyor ve düne kadar düşman gözüyle bakılan Sovyetler’e şimdiki Batı yardımı konusunu şöyle değerlendiriyordu: “... Şimdi de dünkü ‘cürüm şekir’i’ ‘no’lu düşman’, Rusya’ya yardım...”⁷³

Churchill’in 22 Haziran’da verdiği bir demeçte Çarlık Rusyası’nın Birinci Dünya Savaşı’nda gerçekleştiremediği bazı emellerden söz etmesi bu kuşkuya ancak katkıda bulunabilirdi. Türk hükümeti çevrelerince bu sözler İngiltere ile Sovyetler’in Türkiye zararına birtakım gizli antlaşmalara girebilecekleri şeklinde yorumlandı. Türk tarafı Çarlık Rusyası’nın Birinci Dünya Savaşı yıllarındaki başlıca toprak talebinin Boğazlar olduğunu İngiltere’ye hatırlattı.⁷⁴

Foreign Office geç de olsa yapılmış olan hatayı anlayarak düzeltmeye çabaladı. 29 Haziran’da Londra, Hugessen’e Saracoğlu’na Churchill’in demeci hakkında teskin edici sözler söylemesini ve bu konuda kuşkuları yatıştırmak için girişimde bulunmasını emretti. Türk hükümetine Sovyetler’e sağlanan desteğin salt Nazizm ile savaşmak için sağlandığı belirtilecekti.⁷⁵ 26 Haziran’da Hugessen, Türk hükümet yetkililerinin ve özellikle Saracoğlu’nun “çok alıngan bir zihniyet içinde” olduklarını bildirdi.⁷⁶ 5 Temmuz’da ise elçi, Londra’ya oldukça telaşlı bir telgraf çekerek: “... Bir an evvel ve hiç gecikmeden başbakanın Rusya ile ilgili demecinin yarattığı kuşkuyu gidermek için bir şeyler söylemeliyiz...” diyordu. Foreign Office bu konuya o denli önem vermekteydi ki Churchill’in gelecekte daha ölçülü konuşmalar yapmasını istedikleri başbakana iletilti.⁷⁷ 13 Temmuz’da yolladığı raporda ise Hugessen Mareşal Fevzi Çakmak ile İngiliz hava ataşesi arasında geçen bir konuşmayı aktarıyordu. Bu rapora göre Mareşal hava ataşesine Almanya’nın Sovyetler’e karşı savaşta gücünü yıpratacağını umduğunu söylemiş aksi takdirde, “Almanya Rusya’ya karşı kısa zamanda zafere ulaşırsa kurban edilme sırası bize gelecektir...” şeklinde görüş belirtmişti.⁷⁸

73 Yunus Nadi, *Cumhuriyet*, 28 Haziran 1941.

74 T. Ataöv, *Turkish Foreign Policy 1939-1945*, s. 98; Barutçu, *a.g.e.*, s. 222.

75 FO 371/R 6747/ 236/ 44.

76 FO 371/R 6535/1934/ 44.

77 FO 371/R 6772/ 236/ 44. R 6823/ 236/ 44.

78 FO 371/R 7421/ 236/ 44.

Irak ve Suriye Olayları

1941 yılının ortalarına gelindiğinde iki gelişme Türkiye'nin konumunun nazikliğini büsbütün belirginleştirdi. Bunlar haziran ve temmuz aylarında Suriye'de Vichy yandaşları ile De Gaulle'cüler arasındaki çatışma ile nisan ortasında Irak'ta patlak veren İngiliz aleyhtarı ayaklanmaydı. Türkiye Balkanlar'dan ve Kafkasya'dan saldırıya uğradığı takdirde Suriye Filistin'deki İngiliz kuvvetleriyle tek bağlantısı kalacaktı. Aynı bağlamda Irak Almanya'ya geçtiği takdirde Türkiye Basra'dan takviye görme olanağından yoksun bırakılmış ve çevresi Nazi veya Nazi yanlısı kuvvetlerle sarılmış olacaktı. Bu iki bölgenin Mihver'e geçme tehlikesi bu nedenle Türkiye için can alıcı önem taşıyordu. Aynı zamanda bu olasılık Türkiye'nin sadakatini koruma çabası içinde olan İngiltere için de bölgedeki hareketlerini tayin edici başlıca etmen olmuştur.

İngiliz Dışişleri Bakanı Anthony Eden bu konuda Churchill'e 19 Mayıs 1941'de şunları yazıyordu: "Almanlar bir kere Suriye ve Irak'a yerleşirlerse Türkiye tümüyle sarılmış demektir ve bu durumda sadakatini sürdürmesi beklenemez..." Bakana göre Türkiye düşerse Almanlar Anadolu'da üslenip orada yığınak yaparak ciddi bir biçimde Mısır'ı tehdit edebileceklerdi. Bu nedenle Türkiye'nin "sıkı durması" gerekmekteydi ve bunu sağlamanın tek yolu da "Suriye ve Irak'taki durumlara en kısa zamanda çözüm bulmaktır."⁷⁹

Kedourie'nin de dikkati çektiği gibi, "Fransa'nın çöküşünden beri İngiliz yetkilileri Irak'ta durumu tedirginlikle izliyorlardı."⁸⁰ Irak her zaman muhtemel bir tehlike noktasıydı ve Alman yanlısı Raşit Ali'nin darbesi, daha kötü bir zamanda gelemezdi. İngiltere'nin gözünde en birincil tehlike Türkiye'nin Irak ve Suriye'ye gidecek Alman askerlerine ve takviye savaş malzemesine transit geçiş hakkı vermesiydi. Gerçekten de Almanların Türkiye ile bir an önce dostluk antlaşmasının gerçekleştirilmesi konusundaki acelecilikleri bundan kaynaklanıyordu. Nazi Dışişleri Bakanı Ribbentrop Von Papen'e 19 Mayıs'ta çektiği telgrafta şunları söylüyordu: "Öngörülen antlaşmada en önemli husus Türkiye'den savaş malzemesinin geçiş hakkının sağlanmasıdır. Irak'a

79 A. Eden, *The Reckoning*, s. 246-246.

80 Elie Kedourie, *Arab Political Memoirs*, s. 278.

yardım edeceksek elimizi çabuk tutmalıyız...”⁸¹ İngilizler için de en önemli olan şey süratle sonuca ulaşmaktır. 18 Mayıs’ta Hugessen Türk hükümetinin Irak’taki gelişmelerden tedirgin olduğunu yazıyor, “Irak’taki durum ne kadar uzun sürerse tedirginlikleri o oranda artacaktır. İngilizler Irak’taki durumu kontrol altına almadıkça Türkiye kendini yalnız hissedecektir.” diyordu.⁸² Bu konuda da diğer konularda olduğu gibi Türk yetkilileri İngilizlere iştirmek istedikleri şeyleri söylediler.

29 Mayıs’ta Saracoğlu Hugessen’e Almanlardan herhangi bir transit talebinin gelmediğini söylüyordu.⁸³ Ama 13 Mayıs’ta silah transit konusunda bir formül bulmasını isteyen Von Papen’e Saracoğlu olumlu yanıt vermişti. Yani Almanların bu girişimi karşısında dışişleri bakanı “bir çaresini araştırmak” konusunda söz vermişti.⁸⁴

Transit konusunda bir diğer ilginç gelişme ise Vichy Fransı’nın Türkiye’den Suriye’ye savaş malzemesi geçirmek için izin istemesidir. Bu konuda Hugessen, 24 Mayıs’ta Türk yetkililerine zaman kazanmalarını sağlayıcı bir yol göstermek için Fransa’nın Türkiye’ye söz verdiği savaş malzemesinin geciktiğini öne sürmelerini önerdi.⁸⁵ Burada ilginç olan bu taktiğin Türk yetkililerince benimsenmesi fakat İngiltere’ye karşı kullanılmasıdır.

Gerçekten de Vichy Fransı Suriye’ye transit geçiş izni için Türkiye’ye başvurdu. Karşılık olarak Türkiye’ye savaş malzemesi verilecekti. Türkiye’nin kâğıt üzerinde müttefiki görünen iki ülkeden birine diğerrine karşı girişeceği bir saldırıda yardım etmesinin olanaksız olduğunu belirten Saracoğlu bu öneriyi geri çevirdi.⁸⁶ Ama Türkiye legal olarak savaş malzemesi kalemine girmeyen uçak benzininin geçişine izin verdi.⁸⁷ Bu duyarlı konuda Türkiye bir yandan Almanya’yı kışkırtmaktan kaçınıyor diğer yandan ise İngiliz tarafına transit konusunda çok kesin davrandığını söylüyordu.

81 D.G.F.P; D. XIII, No: 538, s. 849.

82 FO 371/R 5368/ 1934/ 44.

83 FO 371/R 5733/ 1934/ 44, tel. No: 1324.

84 D.G.F.P; D. XII, No: 514, s. 814.

85 FO 371/R 5560/ 1934/ 44, tel. no: 1279.

86 FO 371/R 6436/ 1934/ 44, tel. no: 1551.

87 Papen, *Memoirs*, s. 477; D.G.F.P; D. Vol. XII, No: 556, s. 914.

21 Haziran'da Hugessen transit geçiş konusunda Türk-Alman ilişkilerinin açmaza girdiğini Londra'ya rapor ediyordu: "Türkler Almanların Türkiye üzerinden ordularına gıda maddeleri sevkine kesinlikle karşı çıkıyorlar."⁸⁸ Ama bu günlerde Türkiye sınırları içinden geçen Halep demiryolu hattı üzerinden Suriye'den Irak'a savaş malzemesi sevkine göz yumdu. Savaş malzemesi Vichy Fransası'nın kendi sınır garnizonlarına adreslenerek yollanıyordu. Türk tarafı mesele ortaya çıkınca yanıltılmış olduğu için protesto ettiyse de bu tür sevkiyat durdurulmadı.⁸⁹ Aynı şekilde Irak'a Alman malzemesinin gönderilmesi de görmemezlikten gelindi. Malzeme Afganistan ve İran'a adresli olarak geçiş yapıyordu.⁹⁰ Her ne kadar Almanya'ya bu şekilde "yumuşak" davranılmışsa da Türk dış politikasını yönetenler Irak'taki durumun kendi konumlarına zarar verdiğinin ve tedbirli politikalarının her iki tarafın baskısıyla zorlaştığının bilincindeydiler. Bu nedenle Türkiye Irak'la İngiltere arasında arabuluculuk önerisinde bulundu: "Onun (Türk hükümetinin) davranışını anlamak zor değildi. Almanya ile İngiltere'den gelen karşıt baskıların arasında zorlukla dengeli bir politika izlemeye çalışan Türkler bu ülkenin (Irak'ın) ne Almanlar tarafından işgalini ne de İngilizlerce ablukaya alınmasını istiyorlardı."⁹¹ Ama İngilizler müzakereye hiç yanaşmadan, Mihver'den etkin bir destek sağlanamadan Irak'taki ayaklanmanın bastırılmasından yanaydılar.

Kedourie, İngiltere'nin Mısır Başkomutanı Wavell'in Irak'la müzakereden yana olduğunu ama Churchill'in bu konuda ödün vermediğini yazmıştır.⁹² Türkiye Almanya'ya taktik ödünler vererek Türk-Alman müzakerelerini yavaşlatma yoluna gitmiş, Almanya'ya açıkça asker geçirme hakkını vermekten kaçınmıştır. Bu zaman zarfında İngilizler Raşit Ali kuvvetlerini bastırarak Irak'ı yeniden denetimleri altına almışlardır.

Suriye'deki durum ise Türkiye için daha da tehlikeliydi. Türkiye'nin güney sınırlarında köklü bir Mihver yığınağı Türkiye'nin İngiliz kuvvetleriyle irtibatının kesilmesi demekti. "*Exporter*" (Suriye'ye müdahale

88 FO 371/R 6410/ 1034/ 44.

89 G. Warner, *Iraq and Syria 1941*, s. 106.

90 D.G.F.P; D. Vol. XII, No: 556, s. 914.

91 G. Warner, *a.g.e.*, s. 107.

92 Elie Kedourie, "Wavell and Iraq", *Arab Political Memoirs*, s. 177, 279.

harekâtının kod adı) harekâtının planlanması sırasında Kahire'deki İngiliz Genelkurmayı ancak Beyrut-Şam hattını tutabilecek kadar kuvvetleri olduğu ve eldeki kuvvetin Halep'i savunmaya yeterli olmadığı görüşündeydi. General Wavel Halep'in Türk kuvvetlerince işgalini önerdi ve bu önerisi 27 Mayıs'ta Londra'da Avam Kamarası Savunma Komitesi tarafından kabul edildi.⁹³ Suriye konusunda Türkiye'ye pek güvenmeyen İngilizler bu konuda ikilem içindeydiler. Dışişleri Bakanı Eden bu önerinin gene de Türk tarafına götürülmesinden yanaydı. Ama Eden Türkiye'nin zaten Almanya'yı kızdırmak için böyle bir şeye yanaşmayacağını biliyordu.⁹⁴ Bu konuda Eden haklıydı. Ankara'da Von Papen böyle bir girişimden yana olsa da Berlin'de Von Ribbentrop kesinlikle karşı çıkıyor ve bu işgalin "dolaylı olarak bizim aleyhimizde olacağından", mutlaka önlenmesini istiyordu.⁹⁵ Zaten böyle bir hareket İnönü'nün temkinli politikasının tümüyle dışındaydı. Türkiye kesinlikle böyle bir işe girişmeyeceğini bildirdi.

28 Haziran'da Hugessen Saracoğlu'nun Suriye konusunda endişeli olduğunu, İngiltere'nin elini çabuk tutmasını istediğini bildirdi. "Türk devlet adamları bu konuya her zaman büyük önem vermişlerdir. Şimdi, özellikle Rusya cephesi açıldıktan sonra bu işin bir an evvel bitirilmesine daha da ağırlık veriyorlar."⁹⁶ Bu konuda Türk-İngiliz ilişkilerinin gerginleştiğini gösteren belirtiler vardır. Foreign Office Güney Dairesi görevlisi P. Nichols Suriye'nin Türk sınırına kadar işgalinden yanaydı. Nichols'a göre böylelikle, "Türklerin çizmeyi aşması" önlenecekti.⁹⁷ Bir yandan da Türk ordusu Suriye sınırına çok sayıda asker yığdı. 3 Haziran'da Papen, "Suriye'den gelecek bir İngiliz saldırısından çekindiklerini" söylüyordu.⁹⁸ Her ne kadar İngiltere'nin bu aşamada böyle bir şeyi deneyeceği kuşku götürür ise de o günlerde Türk-İngiliz ilişkilerinde belirgin bir gerilme olduğu da bir gerçektir. İngilizler sürekli olarak

93 G. Warner, *a.g.e.*, s.136-137.

94 *a.g.e.* Hatay gerginliğinden sonra İngiltere Türkiye'nin Suriye üzerinde emeller beslediğinden kuşkulanıyordu.

95 D.G.F.P; D. Vol. XII, No: 586-588, s. 952-955. Von Papen, Türkiye Halep'i işgal ettiği takdirde İngiltere'yle ilişkilerinde sorunlar çıkacağını umuyordu.

96 FO 371/R 6584a/ 236/ 44, tel. no. 158.

97 *a.g.e.*

98 D.G.F.P; D. Vol. XII, No: 586, s. 953.

Mihver'e transit hakkı tanınmayacağına dair yazılı güvence istiyorlardı. Bunu vermek Türkiye'nin işine gelmezdi zira bunu yaptığı takdirde Almanlarla giriştiği pazarlık tüm esnekliğini yitirirdi.

Türk devlet adamları asker geçişine izin vermeyeceklerini İngilizlerle defalarca sözlü olarak belirtmişlerdi. Bunun yazıya dökülmesi ve Almanlarca bilinmesi olumsuz sonuçlara yol açabilirdi. 30 Haziran'da Hugessen, Menemencioglu'na bu konuyu açtığını ama gencl sekreterin, (İngiltere ile var olanın dışında) yeni bir antlaşmaya benzeyen her şeyden kaçındığını" söylediğini rapor ediyordu.⁹⁹ 2 Temmuz'da Hugessen Saracoglu'na Türkiye'nin seferberlik haline son verip Alman askerlerine geçiş izni verip vermeyeceğini sordu. Saracoglu elçiye güvence vererek Almanya ve Vichy Fransası'nın daha önce bu tür taleplerde bulunduklarını ancak bunların reddedildiklerini söyledi. Hugessen bu konuda daha sarıh ve yazılı bir güvence isteyince bakan bu tür bir belgenin "yeni bir antlaşma gibi bir şey olacağını" ve "paktomania" ile suçlanmak istemediğini söyledi. Saracoglu Almanya ile akdolan Dostluk Antlaşması konusunda da çok hassas olduğunu sezdirdi, bu konuyu üsteleme ve Almanya'ya ödün vermenin sakıncaları konusunda baskı yapan Hugessen'e kesin bir dille: "Türkiye'nin kendi çıkarlarını savunmaya gücünün yettiğini" belirtti.¹⁰⁰ Yani Türk devlet adamları zaten kararlı oldukları bir konuda baskı yapılmasından hoşlanmadıklarını belli etmekten kaçınmadılar.

İran'ın İşgali

1941 yılının Türkiye'si için belki de en endişe verici gelişme ağustos ayında İngiliz ve Sovyet kuvvetlerinin İran'ı ortaklaşa işgalleriydi. Türkiye için bu harekât tehlikeli bir emsal oluşturabilirdi. İran, İngiltere ve Amerika'nın Sovyetler'i takviye edebilmeleri için irtibat sağlama amacıyla işgal edildi. İngiltere'nin öne sürdüğü İran'da Alman yanlısı bir beşinci kol tehlikesi olduğu yolundaki iddialar Türkiye'de kesinlikle bahane olarak görüldü. İran'da Alman sempatzı bir rejimi iktidara getirmek için yapılabilecek bir darbe tehlikesi İngilizlerce abartılıyordu, ama gene de böyle bir olasılığın olmadığı söylenemez. Bu tür bir dar-

⁹⁹ FO 371/R 6658/ 236/ 44. tel. no. 1607.

¹⁰⁰ FO 371/R 6703/ 236/ 44. tel. no. 1623.

benin Türkiye'nin tarafsızlığını da tehlikeye düşüreceğini düşünen İngilizler İran işgalini bir ölçüde de Türkiye üzerindeki etkilerini artırmak için gerçekleştirdiler. 1 Eylül'de Roosevelt'e yazdığı mektupta Churchill, "İran'da pürüzsüz ve çabuk elde edilen olumlu sonuçlar"dan söz ederken sözlerine şunları da ekliyordu: "Türkiye'nin Suriye ve Filistin'e Alman kuvveti geçişine karşı aşılmaz bir engel oluşturması son derece önemlidir..." Churchill'e göre Ortadoğu'da artıran İngiliz askeri mevcudiyeti, "Türkiye'yi elde tutmamız ve Rusya'yı desteklememiz açısından fevkalade önemli" idi.¹⁰¹ 10 Temmuz'da Wavell Londra'ya Avam Kamarası Savunma Komitesi'ne çektiği telgrafta şunları söylüyordu: "İran üzerinden Rusya'ya elimizi uzatmamız zorunludur. Bu (İran) hükümet buna kolaylık göstermediği takdirde bunu yapacak bir hükümeti işbaşına getirmemiz gerekmektedir."¹⁰²

Bu ortamda İran hükümetine sunulan ve İran'daki tüm Almanların sınır dışı edilmesini isteyen İngiliz-Sovyet notası, askeri harekâtı hazırlayan bir bahaneden başka bir şey değildi: "İran hükümetinden zaten beklenildiği üzere gelen olumsuz cevap İngilizlere ve Sovyetlere güç kullanmalarını mümkün kılan bahaneyi verniş oldu. Böylece sadece Almanların dışarı atılmasıyla sağlayacaklarının çok ötesinde bir müdahale olanağı buldular." 17 Ağustos'ta yollanan ikinci nota ise "daha çok işgalin haberi niteliğindedir."¹⁰³

Türkiye'de bu işgalin nasıl karşılanacağı konusunda İngilizler hiç kuşkuya düşmedi. 8 Ağustos'ta İngiliz yetkilileri, Amerika'nın Londra elçisinden Türk tarafına Amerika Birleşik Devletleri'nin İran'ın işgalini onayladığını söylemesini rica ettiler. 11 Ağustos'ta İngiliz ve Sovyet elçileri Türk hükümetine Türkiye'nin toprak bütünlüğüne ve egemenliğine saygı gösterileceğine dair güvence notaları verdiler. Aynı gün İngiliz Dışişleri Bakanı Anthony Eden Londra'da kabineye Türklere verilen notaların "sindirilmesi" için Türkiye'ye zaman tanınması gerektiğini ama bu zamanın fazla uzamamasının da önem taşıdığını söyledi: "Nota verildikten sonra fazla zaman geçmesine izin verirsek Türklere İran'daki projelerimiz hakkında sorular soracaklardır ki biz bu konuda

101 Locwenheim and Langley, *Roosevelts and Churchill*, s. 155-156.

102 Winston Churchill, *The Grand Alliance*, s. 477.

103 W. Langer, E. Gleason, *The Undeclared War*, s. 803.

Tahran'a taleplerimizi bildirmeden Türklerle bu meseleyi görüşmek istemiyoruz.”¹⁰⁴

Eden Türkiye’de Tahran’a bir ulti-matom verildiği izleniminin uyan-maması gereğini vurguluyordu: “Tavrımızda taleplerimizin geri çevril-mesi halinde zora başvuracağımıza dair kuşku uyandıracak hiçbir belirti bulunmamalıdır.”¹⁰⁵ Amaç, Türkiye’ye İran’daki Alman “uzman”la-rın sınır dışı edilmesini sağlamaktan öte bir emel beslemediğini sezdir-memektir. 19 Ağustos’ta İran hükümetine verilen ikinci notadan sonra toplanan kabineye, notaya olumsuz yanıt alındığı takdirde hiçbir ulti-matom verilmeden doğrudan askeri harekâta girişileceği bildirildi: “Da-ha fazla zaman geçirmemek için bir diğer neden de Türk hükümetine bizi çok zor durumda bırakacak biçimde hesap vermek zorunda kalma-mızdır.”¹⁰⁶ Bu aşamada İngiltere’nin korkusu Türkiye’den gelecek ra-hatsız edici sorulara açık yanıt verme zorunda kalması ve İran’daki emellerinin ortaya çıkmasıydı.

İran’ın İngiliz ve Rus kuvvetlerince işgali Türkiye’de yaygın eleştiri-lere yol açtı.¹⁰⁷ 23 Ağustos’ta Hugessen, emin bir kaynaktan aldığı bil-giye dayanarak, Türkiye’nin Doğu Anadolu’dan İran’a bir kamyon yolu açarak onu takviye etmeyi düşündüğünü Londra’ya bildirdi. Elçinin bil-dirdiğine göre: “Askeri ataşemizin doğruluğu kesin olan bilgisine göre, Sovyet elçisinin Türkiye’nin İran’da bir harekâta karşı harekete geçece-ğine dair korkuları varmış. Ben de ona (Sovyet elçisine) Türk hüküme-tinin yapmakta olduğumuz işi beğenmediklerini bildiğimi söyledim.”¹⁰⁸

Türk basını İran’ın işgaline geniş yer verdi. 27 Ağustos tarihli *Cum-huriyet*’te Yunus Nadi “İran’a çifte taarruz” başlıklı yazısında şöyle di-yordu: “Matbuatımızın birleşmiş dilinden pekâlâ anlaşılabilceği üzere Türk efkârında derin bir teessür uyandıran bu hadisenin daha feci tara-fi onun hiçbir hukuki esasa dayanmayarak düpedüz bir tecavüz ve isti-lâ hareketi manzarası göstermesindendir...”¹⁰⁹

104 CAB 65. 23 (MW) 79 (41) 2.

105 a.g.e.

106 CAB 65. 23 (MW) 84 (41) 1.

107 Kirk, *The Middle East in the War*, “The USSR and the Middle East: Turkey”

108 FO 371/R 7908/ 236/ 44. Tel. no: 2041.

109 Yunus Nadi, *Cumhuriyet*, 27 Ağustos 1941.

Aynı konuda *Akşam*'da yazan Necmeddin Sadak, "Türkiye beynelmil siyaset ahlâkında herhangi vesile ile olursa olsun bir memleketin istilâsını haklı görecektir sebep tasavvur edemez..." diyordu.¹¹⁰

Gene *Cumhuriyet* imzasız bir başyazıda ortak istilanın yol açtığı şaşkınlığa değiniyor ve bunun bir İngiliz-Rus ortak harekâtı oluşuna dikkatleri çekiyordu.¹¹¹ Bir diğer yazısında Sadak, "birkaç yüz Almanın" mevcudiyetinin bu harekâta ancak bahane olabileceğini söylüyordu: "Bu işgalin sebebi bir kış seferine hazırlık olarak Rusya'ya yardım için geniş bir yol açmaktır. İran'ın kabahati birkaç yüz Rus, İngiliz veya Alman misafirini kabul etmek değil bu yolun üzerinde bulunmaktır..."¹¹²

O günlerde Türk basınından edinilen genel izlenim, Türkiye'nin İngiltere'nin bu davranışından dolayı düşkünlüğü içinde olduğu ve özellikle İngiltere'nin bağımsız bir ülke topraklarına Sovyetler Birliği ile birlikte tecavüz etmiş olmasından derin üzüntü duyuyordu. Türk hükümetine verilen İngiliz-Sovyet ortak güvence notalarına rağmen İran'ın işgali, şimdiye dek dost görünen iki ülkenin içine düştükleri büyük gaflet olarak değerlendiriliyordu.

9 Eylül'de Hugessen, İngiltere'ye karşı genelde soğuk bir hava estiğini Londra'ya bildiriyor ve bunun, "Resmi kaynaklara dayanan, İran'ı işgalimizle ilgili basın haberlerinin kamuoyunda oluşturduğu olumsuz etki"nin sonucu olduğunu belirtiyordu. Elçi Almanya'nın bu durumu değerlendirme fırsatını kaçırmadığını söylüyor, Almanya ile sıkı ilişkiler içinde olan ticaret ve sanayi çevrelerinin İngiliz aleyhtarı seslerini duyurmaya başladıklarını rapor ediyordu.¹¹³ Bu arada Mihver propagandası İran ve Türkiye arasındaki benzerliklere dikkati çekiyor ve İran'dan sonra Türkiye'nin İngiliz-Sovyet ortak taleplerine maruz kalacağını yayıyordu. 12 Eylül'de Hugessen, "... Özellikle bu söylentinin kamuoyunu etkilemediği söylenemez" diyordu.¹¹⁴

İran'ın Sovyetlerce işgal edilen bölgelerinde Sovyet askerlerinin davranışları genel tedirginliği artırıyordu. Her ne kadar Sovyet propagan-

110 N. Sadak, *Akşam*, 26 Ağustos 1941.

111 *Cumhuriyet*, 27 Ağustos 1941.

112 N. Sadak, *Akşam*, 28 Ağustos 1941.

113 FO 371/R 8328/ 139/ 44, tel. no. 2186.

114 FO 371/R 8363/ 139/ 44.

dası İran halkının Sovyet askerlerini iyi karşıladığını söylüyorsa da, istihbarat raporları Sovyetlerin Azerbaycan'da "bölücülük" hareketlerine destek sağladıklarını bildiriyordu. Amerika ve İngiltere bu konuda Kremlin'i uyarılmışlar ve bu tür "bölücülüğe" destek sağlanmasının "Türkiye üzerindeki olumsuz etkilerine" dikkati çekmişlerdi.¹¹⁵ 29 Eylül'de İmparatorluk Genelkurmay Başkanı Savaş Kabinesi'ne sunduğu raporda Kuzey İran'da olaylar çıkmakta olduğunu ve "Sovyet hükümetinin İran'da sivil idarenin varlığını sürdürmesi konusunda hiç yardım- cı olmadığını" kabineye açıkladı.¹¹⁶

Türk gözlemciler göre bu gelişmeler beklenilenin dışında bir şey değildi ve nereden gelirse gelsin baskıya karşı güçlü bir tavır almaları gereğinin bir kez daha vurgulanıyordu. İran devleti güçsüz bir devletti, 60.000 gibi sayıca küçük bir orduya sahipti, üstelik Şah'ın ülke üzerindeki etkinliği zayıf olduğundan bu ordu Şah'ı korumak için zaten Tahran çevresinde mevzilenmişti. Şah, kendisini bir ülkeye (Almanya'ya) aşırı ölçüde bağımlı kılan bir dış politika yürütüyordu. Konu meydana daydı, İran zayıftı ve yutulmuştu. Her ne kadar İngiltere İran'ın bağımsızlığını koruyacağını bildirse de, bu gerçekleri değiştiremezdi. Türk devlet adamları için İran olayından alınan ders çok önemliydi. Bu işgal, İngiltere gibi sözde ilkelerle hareket eden bir devlet için dahi çıkarların tek önemli şey olduğu gerçeğini bir kez daha gösteriyordu. İngiltere defalarca özgürlük uğruna Nazizim canavarıyla boğuştuğunu ilan etmişti. Amerika Birleşik Devletleri ise yüce ahlaki ilkelerini bir yana bırakıp bir ülkenin ezilmesine seyirci kalmıştı. İran'ın işgal edildiği gün Şah Roosevelt'e kişiye özel bir mesaj göndererek müdahalesini istemiş ve bu işgalden henüz iki hafta önce Roosevelt, Atlantik Paktı söylevinde ülkelerin iç işlerine karışmayı şiddetle kınayan bir konuşma yapmıştı.¹¹⁷

Ayrıca Türk dış politikasını yönetenler işgalin ardında yatan hesapları da görüyorlardı. Bazı çevrelerde bu harekât Sovyet cephesi çöktüğü takdirde Hindistan'ı koruyabilecek bir hat oluşturma hazırlığı ola-

115 Langer and Gleason, *The Undeclared War*, s. 810.

116 CAB 65/ 19/ MW 98 (41) 5.

117 Langer and Gleason, *a.g.e.*, s. 805.

rak değerlendirildi.¹¹⁸ Birçok konuda Türkiye'ye saldıran "liberal" Amerikan basını dahi hükümet çizgisine aynen uydu. 26 Ağustos tarihli *New York Times* İran işgalinin kaçınılmaz olduğunu savunuyor ve şu görüşe yer veriyordu: "(Bu harekât) Almanya'nın ilk fırsatta el koymayı tasarladığı bir mevkiye ulaşmasını engellemek için Müttefikler'in daha erken davranma zorunluluğunun ürünüdür." Aynı gazeteye göre ülkelerini Almanlar yerine İngilizler işgal ettiği için İranlılar kendilerini "şanslı" kabul etmeliydiler.¹¹⁹ Amerika'da aynı basın çevreleri Türkiye'yi Almanya ile Dostluk ve Saldırmazlık Paktı imzaladığı için amansızca eleştirmişlerdir. Bu antlaşmanın imzalanması konusunda 23 Ağustos'ta *Colliers* dergisi şu görüşe yer vermişti: "Yarın Türkiye herkesin nabzına göre şerbet vermekten yargılanacak olsa, daha açıkçası İngiltere'den fazla Alman yanlısı olmakla suçlanacak olsa, iddia makamı davayı kolayca kazanacaktır..."¹²⁰ Ama şimdi aynı çevreler yüksek ahlaki değerlerine rağmen açık bir tecavüz hareketini onaylamıyorlar mıydı? Bu ortamda Türkiye, dış politikada sadece kendine güvenmesinin gerekliliğine olan inancını bir kez daha pekiştiriyordu.

Krom Sorunu

Krom sorunu, incelediğimiz dönem içinde önemli bir yer tutmaktadır. İngiltere ile Almanya arasındaki "krom savaşı", bu stratejik cevherin sayılı üreticilerinden olan Türkiye'yi yakından ilgilendiriyordu. Krom üstün vasıflı çelik ve yüksek dirençli zırh üretiminde vazgeçilmez bir hammaddeydi. Almanya ve İngiltere Türk kromunu kendisi için elde etmek istediği kadar hasımının elde etmesine de engel olmak istiyordu.

1939'da Türkiye ile İngiltere arasında antlaşma müzakereleri sürerken Türkiye bu cevherini İngiltere'ye uzun vadeli bir antlaşmayla bağlamak istemiş, fakat İngiltere ancak iki yıllık bir kontrata razı olmuştu:

"İki hasmın Türkiye'nin elindeki kromu almak için birbirlerine karşı fiyat artırmaları ekonomik açıdan Türkiye'ye büyük kazanç sağladı. Ama politik olarak bütün olup bitenler son derece çetrefilli ve tehlikeli

118 Barutçu, a.g.e, s. 234-235; E.M. Wright, "İran as a gateway to Russia", *Foreign Affairs*, January 1942, s. 367.

119 Langer and Gleason, a.g.e, s. 808.

120 *Colliers*, August 23, 1941, "The Turkish Toss Up".

işlerdi...”¹²¹ Her ne kadar çetrefilli de olsa Menemencioğlu’nun keskin müzakereciliği sayesinde Türkiye bu işten kazançlı çıktı. Türk devlet adamlarının pazarlığa verdikleri önem “krom sorunu” ışığında en berak biçimde değerlendirilebilir. Türk tarafı ancak savaş malzemesi karşılığı olarak krom satışına razıydı. Bu konuyu görüşmek üzere Türkiye’ye gelen Alman heyetinin başkanı Clodius Ankara’dan Berlin’e 9 Eylül 1941’de yolladığı mesajında şöyle diyordu: “Bu konuda ilk izlenimim krom ve bakır satışları konusunda Türklerin son derece inatçı olduklarıdır. Bu cevherlerin satışına ancak savaş malzemesi karşılığında razı olacağı benziyorlar.”¹²²

Menemencioğlu’nun ısrarı üzerine Almanlar krom karşılığı ağır top satışına razı oldular. Akde vefa ilkesini de gözden ırak tutmayan Türk tarafı, sevkıyatın ancak 1943’ten sonra başlayabileceğini, zira o tarihe kadar krom ihracatının tümünün İngilizlere söz verildiğini de belirtmişti. Almanya ile imzalanan Dostluk Antlaşması’ndan İngiltere nasıl haberdar edildiyse bu konuda da aynı politika izlendi. Yasallığa her aşamada büyük önem verilmekteydi. Clodius’un ifadesine göre:

Menemencioğlu bu antlaşmanın politik ve psikolojik önemi üzerinde uzun uzun durdu... Ama Türk hükümetinin verilmiş bir sözden geri dönmeyeceğini de tekrarladı...¹²³

Menemencioğlu’nun buradaki taktiği, Almanların ticari antlaşmalara da politik bir hava vermekten hoşlandıklarını bildiği için işin yüzeysel propaganda yanını abartarak özüne sadık kalmaktı. Almanlara bir propaganda zeferi kazandıkları izlenimi veriliyor ama İngiltere’ye kontratla verilmiş cevher emniyete alınıyordu. Menemencioğlu Almanlarla bu konuda yürütülen müzakerelerin kopmasından doğacak tehlikeyi biliyor ve Almanya için Türkiye’nin yegâne pratik krom kaynağı olmasından doğan avantajı değerlendiriyordu. Ankara’daki Alman Müsteşarı Kroll’ün 13 Ekim’de Berlin’e çektiği telgraf durumun Almanya için pek iç açıcı olmadığını gösteriyordu:

Müzakerelerin istenilen sonucu doğurmadığı saklanamaz. Zira ancak 1943’ten sonra Türkiye’den krom elde edebileceğiz ve bu tarihe kadar el-

121 Lenczowski, *Middle East in the World Affairs*.

122 D.G.F.P; D. XIII, No: 294, s. 471

123 *a.g.e.*, No: 358, s. 568.

de olan stoklarımız tükenmiş olacaktır. Ayrıca aldığım bilgiler doğruysa başka ülkelerden bu stokun tazelenmesi olanak dışıdır.¹²⁴

Kroll'un Berlin'e gönderdiği müzakerelerin özeti Menemencioğlu'nun ustalığını bir kez daha kanıtlamaktadır. Müzakerelerin açılışında İngiltere'yle önceden yapılmış antlaşmadan hiç söz etmeyerek Almanya'ya krom sevkiyatının hemen başlayabileceği izlenimini uyandırmıştı: "Menemencioğlu'nun tavrında İngiltere ile daha önce yapılmış bir antlaşmanın varlığını sezdiren en küçük belirti yoktu..."¹²⁵ Genel sekreter Almanlarla görüşürken satılacak olan kromun miktarı üzerinde duruyor ve İngilizlerle yapılan kontrat gün ışığına çıkınca Alman tarafına İngilizlerden daha esnek olmalarını talep ettiğini söylüyordu. Alman heyeti Türk tarafının bu yöntemlerle zaman kazanmaya çabaladığını anlamakta gecikmedi. Bu durumu Kroll şöyle özetliyordu: "Bize somut olarak veremedikleri ödümleri şekilde kalan ödümlere dönüştürüyorlardı..." Kroll her ne kadar propaganda nedeniyle müzakerelerin başarılı olduğunun vurgulanması gereğine katılıyorsa da: "Kendimiz için gerçekleri bilmemizde yarar var" diyordu. Alman elçilik görevlisi Sovyet cephesinde iyi sonuçlar alındıktan sonra Türklerin daha olumlu bir tavıra zorlanabilecekleri görüşünü savunuyordu: "Ama altı senelik dencyimime dayanarak söyleyebilirim ki Türkler politik zorunluluk olduğu zaman her anlaşmadan bir sıyrılma yolunu bulacak yeteneğe sahiptirler." Ayrıca Kroll, "İngiliz yanlısı eğilimlerin" henüz yaygın olduğunu ve "hükümet çevrelerinin halen o eğilimlere yakın olduğunu" bildiriyordu.¹²⁶

Almanya ile gerçekleştirilen krom antlaşmasının bu sulandırılmış hali Almanları tatmin etmediği halde, Müttefik ve Müttefik yanlısı çevrelerde olumsuz yankılara yol açtı. Özellikle ABD'nin tepkisi çok sert oldu. Amerika'nın savaşa girmeden önceki günlerde Türkiye'ye karşı tutumu İngiltere'den çok daha katıydı. 10 Temmuz'da Londra'ya çektiği bir telgrafta İngiltere'nin Washington Büyükelçisi Halifax, Amerikan yetkililerinin Türkiye'nin Almanya'ya eğilimli olduğunu gösteren kanıtları içeren bir "katalogu" kendisine verdiklerini bildiriyordu. Amerika-

124 a.g.e, No: 402, s. 645.

125 a.g.e, s. 646.

126 a.g.e.

lılar Türkiye'nin Sovyetlerle yirmi yıldır sürdürdüğü dostluk politikasından ayrıldığını ve Almanya'ya yanaşmakta olduğunu söylüyorlardı. Halifax bu raporunda Amerika'nın tutumunu şu sözlerle değerlendiriyordu: "Amerikan dışışleri, Almanya'ya Türkiye'den krom sevkiyatını Türk tutumunun sınanması olarak görüyorlar..."¹²⁷

Aynı gün çektiği bir diğer telgrafta ise Halifax, Amerikan Dışışleri'nin Türkiye'ye hiç iyi gözle bakmadığını ve Türkiye'ye karşı ekonomik yaptırımlar uygulamayı düşündüğünü bildiriyordu. Halifax, Amerika'nın Türkiye'yi yabancılaştıracak eylemlerinin önüne geçmek için elinden geleni yaptığını sözlerine ekliyordu.¹²⁸

Ama gene de Türk-Alman krom antlaşması Amerika'da Türkiye'nin verdiği bir sözden geri dönüşü olarak algılandı. Ankara'daki Amerikan Büyükelçisi Mac Murray şimdiye dek Türkiye'ye karşı ılımlı tavrını korumuş olmasına rağmen bu aşamada Türk tutumunu eleştirdi. Elçi Türk yöneticilerini "düşüncesizlik"le suçladı ve her fırsatta mümkün olan her şeyi koparmak istediklerini söyledi.¹²⁹ Elçi gelecekteki tüm Amerikan yardımının önkoşulu olarak Türkiye'nin demokratik ülkelerden yana olduğunu açıkça beyan etmesini istedi. Sonunda İngilizler Türklerin sadakatini elde tutmak için ellerinden geleni yapacaklarına dair Amerikalılara söz verdiler. Amerika Ödünç Verme ve Kiralama (*Lend-Lease*) programı dahilinde Türkiye ile doğrudan ilişkilere girmekten yanaydı. Ama İngilizler, Türkiye'ye gidecek Amerikan askeri yardımının da kendileri kanalıyla verilmesi konusunda Amerikan yetkililerini ikna etmeyi başardılar.¹³⁰

Bu arada Numan Menemencioğlu Clodius'a 1943'te 90.000 ve 1944'te 45.000 ton Türk kromu satmayı taahhüt etti. Ama bu satış ancak savaş malzemesi karşılığında gerçekleşecekti.

Aynı zamanda bu antlaşmanın İngiltere'yi fazla kaygılandırmayacak bir biçimde gerçekleşmesini de temin etti. 9 Ekim tarihli kabine toplantısında Eden "Clodius antlaşmasını" şöyle özetledi: "Bu durum (Türkiye'nin 1943'te 90.000 tonluk kromu Almanya'ya taahhüt etmesi)

127 FO 371/R 6927/ R 6923/ 40/ 44.

128 *a.g.e.*

129 Langer and Gleason, *a.g.e.*, s. 800.

130 *a.g.e.*

pek iyi değildi ama bundan çok daha kötüsü de olabilirdi...”¹³¹ Fahir Armaoğlu’na göre Türk tarafının kullandığı argüman, Almanya’dan elde edecekleri silahların içindeki kromun Almanya’ya ham olarak verdikleri kromu büyük ölçüde telafi edeceği yolundaydı.¹³²

Turancılık Sorunu

Alman kuvvetlerinin Sovyetler Birliği’nde Türk kökenli halkların yaşadığı yörelere girmeleri bu halkların Almanya tarafından Türkiye ile ilişkilerinde propaganda aracı olarak kullanılması olanağını doğurdu. Almanların yaptıkları hesaba göre Türkiye’ye bu yörelerde işbirliği önerilecek ve bu sayede Türkiye Mühver’e yaklaşacak, hatta belki de Sovyetler’i ezmelerine yardımcı olacaktı.

Hükümet çevrelerinde bu fıkirlere yakınlık duyanlar ve böyle bir fırsatın değerlendirilmesi gerektiğini savunanlar vardı. Ama İnönü bu durumun içerdiği tehlikeyi görüyor ve Türkiye’nin sınırları dışında hiçbir toprak talebi olmadığını Türkiye’nin resmi tutumu olarak her fırsatta beyan ediyordu. Sovyetler’e karşı Alman kuvvetlerinin başarıları Turancılar arasında büyük heyecan yarattı. “En gerçek dışı tasarıları ve umutları birden erişilebilirlik kazanmış görünüyordu...”¹³³ Sovyetler’e Alman saldırısından yedi hafta sonra, 14 Temmuz 1941’de Berlin’e yol aldığı bir raporda Von Papen, Harb Okulu Komutanı General Ali Fırat Erden’in kendisine Kafkasya’da Türk halklarının yaşadığı yörelerde bir dizi Türk tampon devletlerinin kurulmasından yana olduğunu söylediğini yazıyordu. Büyükelçi bu düşüncenin İngilizlerce de bilindiğini ekliyordu.¹³⁴ Gerçekten de mayıs ve haziran aylarında İngiltere’de bazı çevrelerde Türkiye’ye karşı duyulan güvensizlik Türkiye’den her şeyin beklenebileceği noktasına varmıştı.

Foreign Office’de Güney Avrupa dairesi görevlisi Cavendish Bentinck 30 Haziran tarihli bir muhtıradan bu kuşkuyu dile getirmekteydi: “Savaşın başından beri Türkler bize karşı yükümlülüklerini yontayontaya antlaşmanın özünden o denli uzaklaştılar ki onlardan ister istemez

131 CAB 65. 19 (WM) 101 (41) 4. Kabine tutanakları.

132 Fahir Armaoğlu, “İkinci Dünya Harbinde Türkiye”, s. 161, *S.B.F. Dergisi*, Haziran 1958, Cilt 8, No: 2.

133 C. W. Hostler, *Turkism and the Soviets*, s. 173.

134 D.G.F.P; D. Vol. XIII, No: 125, s. 176.

sıtkımız sıyrıldı. Ama sanırım ki gene de düşmanın açık müttefiki olmalarını engellemeye çabalamaktan başka bir seçeneğimiz yok. Ama korkarım, Türkiye'ye ne kadar para ve mälzeme akıtsak akıtalım Alman kuvvetleri Kafkasya ve Trakya'ya dayandığı zaman bütün çabalarımız boşa gitmiş olacaktır.”¹³⁵

Alman Dışışleri Doğu Masası sorumlusu Weizsacker ise 5 Ağustos tarihli bir muhtırada Berlin Büyükelçisi Hüsrev Gerede'nin onu makamında ziyaret ettiğini ve şu düşünceleri açıkladığını bildiriyordu: “(Büyükelçi) Kafkasya halklarının bir tampon devlet olarak birleştirilebileceklerini söyledi ve Hazar Denizi'nin doğusunda da bağımsız bir Turan devletinin kurulabileceğini ima etti.”¹³⁶

25 Ağustos'ta da Gerede Alman Dışışleri Bakanı Ribbentrop'u ziyaret etti. Bu karşılaşma Ribbentrop tarafından şöyle aktarılmaktadır: “Türkiye'nin Kafkas sınırına yakın ve Hazar Denizi'nin doğusunda yaşayan Türkler hakkında sorduğum sorulara cevaben Gerede kesin olarak hükümetinin sınırları dışında herhangi bir beklentisi olmadığını, en azından bunun resmi hükümet çizgisini oluşturduğunu söyledi. Ona göre Turancılık fikri artık Türkiye'de yaşayan bir akım değildi.. İngiltere'nin bir Kafkas cephesi açmak istediği takdirde Türk hükümetinin tavrının ne olacağını sorduğum zaman Türkiye'nin kendini kollayacağı türünde kaçamak cevaplar verdi. Bu politikanın değişip değişmeyeceği konusundaki sorularıma da kaçamak cevaplar verdi... Açıkça belliydi ki bu konularda görüşmeye yetkili değildi... Berlin'e döndükten sonra Herr Weizsacker'le yaptığı ikinci görüşmede de Türkiye'nin hiçbir beklentisi olmadığını yineledi...”¹³⁷

Bu rapor Weizsacker'in 5 Ağustos tarihli ve Gerede'nin “açık tavrını” anlatan raporuyla karşılaştırıldığı zaman Gerede'nin hükümetince hizaya sokulmuş olması olasılığı belirmektedir. Ankara Gerede'nin Alman yanlısı ve Turancılığa yakın olduğunu biliyordu ve özellikle bu nedenle Berlin'e büyükelçi atanmıştı.¹³⁸

11 Ağustos tarihinde de Ribbentrop, Papen'e çektiği bir telgrafta şu talimatı veriyordu: “Türklerin bir süredir yatışmış görünen emperyalist

135 FO 371/R 6584/ 236/ 44.

136 D.G.F.P; D. XIII, No: 179, s. 284.

137 a.g.e, No: 238, s. 374-375.

138 a.g.e.

eğilimlerini canlandırmaya bakmalıyız.”¹³⁹ İngilizlere gelince, Sovyetler’e Alman saldırısından önceki günlerde bile Kafkasya’da Türklerin aklını çelebilecek gelişmeler-öngörüyorlardı. Sürgündeki Polonya hükümetinin Türkiye temsilcisi bu konuda Londra’ya, “Almanların Sovyetler’e karşı girişilecek bir harekâta Türkleri de dahil etmek istediklerini” bildiriyor ve raporunu şöyle sürdürüyordu: “Almanlar Kafkaslarda (Türlere) önemli toprak vaatlerinde bulunuyorlar, ama resmî çevrelere yakın kişiler, Almanların bu sözlerini tutacaklarına inanmıyorlar...”¹⁴⁰

Hostler, Turancılık ile ilgili yapıtındaki savlarını tümüyle Sovyetlerce ele geçirilen ve sonra Fransızcaya çevrilen Alman belgeleri üzerine kurmuştur. Bu yazara göre Turancılık bu dönemde hükümetin yüksek kademelerine kadar uzanmaktaydı. Bu belgelerden birine göre Papan, 5 Ağustos’ta Ankara’nın Bakû petrollerinin bulunduğu yöreyi ele geçirmek istediğini Berlin’e bildirmiştir ve “bu amaca yönelik olarak bir Hükümet Komisyonu oluşturulmuş ve Abdülhamit zamanında bu tür işlerle uğraşan uzmanlar bu komisyonda görev almışlardır...”¹⁴¹

Söz konusu “bu tür işlerin” ne olduğu ne belgelerde açıkça verilmektedir ne de Hostler bu konuya ışık tutmaktadır. Ayrıca Abdülhamit döneminde görev yapmış olabilecek bu şahsiyetlerin 1941’de herhalde bir hayli yaşlı olmaları gerekiyordu. Ama Papan raporunda bir komisyonda yer alan kişiler arasında İstanbul Milletvekili Şükrü Yenibahçe’yi, Prof. Zeki Velidi Toğan’ı, Enver Paşa’nın kardeşi Nuri Paşa’yı ve emekli general-gazeteci Emir Erkilet’i sıralamaktadır. İnönü’nün Birinci Dünya Savaşı’nda Almanlarla yaşadığı deneyimi ve artık gelenekselleşmiş temkinliliği göz önünde bulundurursak bu tür “resmi” bir komisyonun varlığına inanmak zor olmaktadır. Özellikle İttihatçılara karşı büyük bir kuşku beslenirken Nuri Paşa’ya bu denli önemli bir görevin verilebileceği kuşkuludur. Turancılığa yakın ilgi duyan bazı özel kişilerin özel toplantılarda bir araya gelmelerine göz yumulmuş olması olasıdır, ama bu ancak Almanlara o arada hoş görünmek amacıyla yapılmış

139 *a.g.e.*, No: 194, s. 306.

140 FO 371/R 5217/ 113 67.

141 Hostler: “Documents secrets des affaires étrangères d’Allemagne.”, La politique Allemande. Turquie: 1941-1943: Traduits de Russe par Madelaine et Michel Eristov.

olabilirdi. Ayrıca Hostler'in kendisinin de dikkati çektiği gibi Prof. Toğan, (ki Toğan Atatürk döneminde Turancılık propagandası yaptığı iddiasıyla soruşturma konusu olmuş ve sürgüne gönderilmiştir) Almanlara Turancı amaçlara ulaşılabilmesi için İnönü'nün düşürülmesi gerektiğini söylemiştir. Böyle birisinin Papen'in anlattığı gibi resmen görevlendirilmesi olasılık dışıdır.

Almanlar da Nuri Paşa konusunda kuşku içindeydiler. Kendisine birkaç kez görüşlerinin Türk hükümetinin görüşlerine uymadığını söylediler. Örneğin 10 Eylül'de Weizsacker Nuri Paşa'ya şunları söylemiştir: "Kendisine açıkça belirttim ki kendi hükümeti bu konuda (Turancılık) farklı düşünmektedir. Bu nedenle etkinliği öncelikle kendi ülkesinde aramasının uygun olacağını söyledim. Nuri Paşa bunu kabul etti, aslında uzunca bir zamandır yapmaya çalıştığının da tam bu olduğunu söyledi."¹⁴² Türk dış politikasındaki karar mekanizmasının işleyişi ve İnönü'nün Enver Paşa ile ilgili görüşleri gözönünde bulundurulursa Nuri Paşa'nın etkinliğinin fazla olmayacağı gerçeği ortaya çıkar. Alman Dışişleri'nin bir başka görevlisi Woerman, Paşa'yı oldukça "romantik" bir şahsiyet olarak değerlendirmektedir: "Nuri'nin kişiliği hakkında her şeyden önce şunu belirtmek gerekir ki tüm gençliği boyunca ağabeyi Enver Paşa'nın etkisi altında kalmıştır. Turancı görüşleri Enver Paşa'vari bir romantizmden kaynaklanmaktadır."¹⁴³

Woerman'ın önce Türk hükümetinin, sonra da Türk halkının kendi görüşleri doğrultusunda ikna edilmesi gerektiğine dikkatini çekmesi üzerine Paşa: "... Zamanı gelince bu görüşlere yakın bir hükümetin görev başına getirileceğini..." açıkça ifade etmiştir.¹⁴⁴ Yani Nuri Paşa, İnönü'nün devrilmesinin Turancı görüşleri olanlar için tek yol olduğunu söylüyordu. Bu nokta Woermann'ın gözünden kaçmadı: "Bütün bunlar Turancılık konusunda temkinli hareket etmemiz gerektiğini göstermektedir, özellikle bu noktada Türk hükümetinin farklı görüşlere sahip olduğu gerçeğini gözden ırak bulunduramayız."¹⁴⁵ Bu belge-

142 D.G.F.P; D. XIII, No: 298, s. 473. Eylül 1941'de Nuri Paşa Berlin'i ziyaret etmişti.

143 *a.g.e.*, No: 361, s. 571.

144 *a.g.e.*, s. 572.

145 *a.g.e.*, s. 573.

lerin ışığında Nuri Paşa'nın Hostler'in iddia ettiği gibi resmi bir komisyonda görevli olarak Turancı yayımlacılık konusunda araştırma yapması olasılık dışı gözükmemektedir.

Bu noktada Hostler'in ana kaynak olarak kullandığı belgelere değinmekte yarar vardır. Belirtildiği gibi bunlar Alman Dışişleri Bakanlığı'nın Sovyetlerce el konulmuş ve sonra gene Sovyetler tarafından Fransızcaya çevrilmiş belgeleridir. Belgelerin sunulduğu kuşku uyandırmaktadır zira belgeler maksatlı bir redaksiyondan geçmiş görünmektedir ve eksiktir.¹⁴⁶

Örneğin 17 Mayıs 1941'de Ribbentrop Papen'e 393 numaralı şifre telgrafi çekmiştir. Bu telgrafta Papen'den Türk hükümetinden Almanya'ya önemli boyutlara varan askeri transit hakları verilmesini talep etmesi isteniyordu.¹⁴⁷ Papen gene 17 Mayıs'ta 569 numaralı telgrafla buna yanıt vermiş ve böyle bir talebin Türk hükümetinin temel politikasına ters geleceğini belirterek Ribbentrop'un konuyu bir kez daha düşünmesini istemiştir.¹⁴⁸ Hostler'in kaynak gösterdiği *Documents Secrets*'de Papen'in yanıtı yer almamaktadır, ancak Ribbentrop'un 393 numaralı telgrafına, gene Ribbentrop'un 19 Mayıs tarihli 485 numaralı ve Papen'in önerilerinin gözönünde bulundurulacağını belirten telgraflarına yer verilmektedir.¹⁴⁹ Yani Türkiye'nin aleyhine yorumlanabilecek belgelere yer verilirken, bunların karşılıkları verilmemektedir.

Aynı bağlamda *Documents Secrets*'de Papen'in 645 numaralı ve 29 Mayıs tarihli telgrafına yer verilmektedir. Bu telgrafta Papen Türk devlet adamlarının "temiz geçmişleri" ve "gentilmen" olarak görünmeye verdikleri önemden söz etmektedir.¹⁵⁰

Bu eksiklere bir başka örnek ise 26 Eylül 1941 tarihli ve 827 numaralı Alman Dışişleri Bakanlığı muhtırasıdır. Bu muhturada Woerman raporundan sonra Turancılık akımının ve Nuri Paşa'nın genel bir değerlendirilmesi yapılmaktadır. Sonuç olarak Turancılık akımının ihtiyatla ele alınması gerektiğine, Nuri Paşa'nın fazla ciddiye alınmamasına ve

146 Bknz., *Documents Secrets*, dipnot. 141.

147 D.G.F.P.; D. XII, No: 529, s. 836: Tel. No: 393 evrağın orijinal Alman numarasıdır.

148 a.g.e., No: 531, s. 839: Tel. No: 569 evrağın orijinal Alman numarasıdır.

149 *Documents Secrets*, s. 17-20, s. 21-23.

150 D.G.F.P.; D. XII, No: 566, s. 914: Tel. No: 635 evrağın orijinal Alman numarasıdır.

onun görüşleriyle Türk hükümetinin görüşleri arasındaki farklılığın gözönünde bulundurulmasına karar verilmiştir.¹⁵¹

Her ne kadar Amerikan ve İngiliz kaynaklı *Documents in German Foreign Policy Series D*'nin de bir çeviriden ibaret olduğu ortadaysa da, yukarıdaki çelişkiler ilginçtir. Hostler'in kullandığı Sovyet kaynaklı *Documents Secrets* özellikle İspanya, Macaristan ve Türkiye'nin Nazi Almanyası'yla ilişkilerini irdelemektedir.

Zaten herhangi bir ülkenin zayıf düşmesinden yararlanarak Türkiye'ye toprak kazandırılması İnönü'nün ölçülerine sığmıyordu: "İnönü Türkiye'nin bölünmezliğini kesinlikle savunduğu gibi, bu hakkın başka ülkeler için de geçerli olduğunu düşünüyordu. Türkiye'nin bir karış toprağını dahi kesinlikle terk etmeye razı olmamasının yanı sıra başka ülkelerden de zorbalıkla toprak kopartılmasına karşıydı. Bu Sovyetler için de geçerliydi. İnönü'nün her türlü maceracılığa ve yayılmacılığa karşı kesin tavrı Turancılık hareketinin bu dönemdeki Türk dış politikasında etkinlik kazanmasına engel olmuştur."¹⁵² Aynı konuyu Hugessen anılarında şöyle açıklamaktadır: "Türk hükümetinin Güney Rusya'daki Türk nüfuslu topraklarda yayılmacı emeller beslediği görüşü tümüyle asılsızdır."¹⁵³

Savaş ilerledikçe Almanların gerçek yüzü ortaya çıkacaktır. Von Papen anılarında 1943 yılında Ankara'ya "iki yüksek rütbeli Nazi"nin gelerek kendilerini "Azerbaycan ve Gürcistan valileri (*Gauleiter*)" olarak tanıtmaları üzerine kendisinin çok zor duruma düştüğünü kaydetmektedir.¹⁵⁴

Turancılık hareketi Türk hükümetini de zor durumda bırakacaktır. Sovyet orduları Alman saldırısını geri çevirdikten sonra Türkiye, Sovyetlerle zaten var olan gerginliğe katkıda bulunabilecek her türlü hareketi bastırmıştır. Ama ilginçtir ki hükümetin 1944 ortasında izlediği bu politika "İrkçılar" kadar "Komünistler"e karşı da uygulanmıştır. 6 Kasım 1944'te Falih Rıfkı Atay konuyla ilgili olarak Türk milletinin aşırı

151 *a.g.e.*, XII, No: 361, s. 571-573; Tel. No: 827 evrağın orijinal Alman numarasıdır.

152 E. Weisband, *Turkish Foreign Policy. 1943-1945*, s. 43.

153 Sir K. Hugessen, *Diplomat in Peace and War*, s. 138.

154 Franz Von Papen, *Memoirs*, s. 503.

sağ ve aşırı sol arasında bir fark görmediğini ve “İrkçılık” ile “Enternasyonizm”in aynı kefeye konması gerektiğini yazmıştır.¹⁵⁵

6 Mayıs 1944’te ise Hugessen Karabük Demir-Çelik tesislerinde mart ortasında bir “komünist” toplantısının yapıldığını ve “50 kişinin tutuklandığını” Londra’ya bildirmiştir.¹⁵⁶ Ayrıca Sovyetler’e karşı izlediği temkinlilik politikasına uygun olarak İnönü 1941 sonunda Stanlin’den gelen Yunanistan’ın bir kısım topraklarının Türkiye’ye verilmesi önerisini reddetmişti. Aydemir’e göre İnönü bunu Sovyetler’den gelebilecek toprak taleplerinin öncüsü olarak görmüş ve Türkiye’nin hiçbir ülkeden talebi olmadığını yinelemişti.¹⁵⁷

1941 sonunda Almanya’nın gücünün doruğa çıktığı sıralarda Türkiye hareket özgürlüğünü korumaya çabalıyordu. Her iki tarafın da baştan çıkarma, zorbalıkla boyun eğdirme ve rüşvetle satın alma girişimlerine maruz kalmıştı. Savaşın her iki taraf da Türkiye’nin gerçek amaçlarının ne olduğunu bildiklerini sanıyor ve bunları etkilemenin yollarını arıyordu. İlginçtir ki bu durumun en özlü açıklaması Nazi Dışişleri Bakanı Ribbentrop’tan gelmiştir: 11 Ağustos 1941’de Von Papen’e çektiği telgrafta bakan şöyle diyordu: “Türkiye’nin dış politikasına gelince, durumu şöyle değerlendiriyorum: Türkiye olanaklar elverdiğince savaşın dışında kalmaya çalışacaktır. Bu nedenle Almanya’nın ve İngiltere’nin hiddetini çekmemeye özen gösterecektir.”¹⁵⁸

Buna karşılık aynı tarihlerde İngilizler Türkiye’ye daha derin bir kuşku ile bakmaktadırlar. 24 Ağustos’ta Foreign Office Güney Avrupa dairesinde görevli R. Bowker, Saracoğlu’nun İngiltere ile ilişkilerinde samimi olmadığını düşünmektedir: “Kuşkusuz her iki tarafa da çark cebilme imkânını mümkün olduğunca korumaya çalışıyor. Bu durum kesinlikle Sovyetlerle Almanya arasındaki sorunun çözülmesine kadar sürecektir.”¹⁵⁹

155 F. R. Atay, *Ulus*, 6 Nisan 1944.

156 FO 371/R 7715/ 789/ 44.

157 Aydemir, *İkinci Adam*, Cilt 2, s. 195 ve 297.

158 D.G.F.P: D; Vol XIII, No: 194, s. 306.

159 FO 371/R 906/ 1934/ 44.

BÖLÜM 9

1942

1941 sonunda Japonya'nın Pearl Harbour'a saldırısı ABD'nin de fiilen savaşa katılmasına neden olurken Uzakdoğu'da Japonya'nın zaferleri birbirini izliyordu. Aynı günlerde Alman kuvvetleri Rus steplerinin derinliklerine dalmışlar, böylece savaş gerçekten bütün dünyayı saran bir yangın görünümünü almıştı. Aynı günlerde Türkiye kesin tarafsızlığa daha da yaklaşırken savaşan iki tarafa da bunun onların çıkarına olduğunu söylemekteydi. 1942 yılının sonlarına doğru savaşın kaderi Müttefikler'in lehine dönme belirtileri gösterince Türkiye tarafsızlığını korurken Müttefikler'e eğilimli bir tavır içine giriyordu. Ancak Türk dış politikasının ana hatları bir değişme göstermiyor, sadece uygulamalar zamana ve koşullara göre ayarlanıyordu.

Bu durumu Falih Rıfkı Atay en güzel biçimde dile getirmektedir:

Asırlardır belki hiçbir nesli barış içinde doğup ölmeyen bu millete harbi sonuna kadar kansız, yarasız ve acısız geçirmek nasip olacak mıdır bilmiyoruz. Fakat dilediğimiz odur. Hiçbir toprak kazancı peşinde değiliz, bizi ancak bir zorlama savaşa sokabilir. Çünkü barış için ne şeref, ne hak, ne de bir kanış toprak haracı vermek niyetinde değiliz..¹

Uzlaşmacı Barış

İngiliz Dışişleri Bakanı Eden'in 1941 Aralık'ında Moskova'yı ziyaret edişi Türkiye'de endişeler uyandırmıştı. Sovyetlerle İngiltere'nin Türkiye aleyhine bir antlaşmaya varmalarından korkuluyordu. İran örneği henüz belleklerde çok tazeydi. Bu endişeleri yatıştırmak amacıyla Eden, 8

1 F. R. Atay, *Ulus*, 3 Ocak 1942.

Ocak 1942’de Avam Kamarası’nı verdiği demeçte Türkiye için İngiliz-Sovyet ittifakında korkacak hiçbir şey olmadığını belirtiyor ve”[Sovyet yetkilileri ile yapılan görüşmelerde] Türkiye ile ilgili konularda ancak dostça sözler söylendi. Bunları Türkler kendileri de işitseydiler ancak memnuniyet duyarlardı,” diyordu. Eden’e göre Türkiye’nin bir müttefik zaferinden korkması için hiçbir neden yoktu ve toprak bütünlüğünü ne İngiltere ne de Sovyetler Birliği tehdit ediyordu. İran harekâtının Türkiye’deki olumsuz etkilerinin sürdüğünü bilen Eden, “Geçen ağustos ayında İngiltere ve Sovyetler tarafından Türkiye’ye verilen sözler tümüyle yerine getirilecektir” diyerek kuşkuları yatıştırmaya çabalıyordu.²

Kuşkusuz bu tür güvenceler olumlu karşılanmakla birlikte Türk devlet adamlarının endişelerini tümüyle yatıştırmıyordu. Von Papen’in Berlin’e bildirdiğine göre İngiltere’nin Sovyet yardımıyla Avrupa’da “yeni bir düzen oluşturma” çabaları Türkiye’de tedirginlik yaratıyordu. Papen’e göre Türkiye, Almanya’nın İngiliz İmparatorluğu’nu yıkmasını istemiyordu ama öte yandan İngiltere ile Sovyetler Birliği’nin fazla içli dışlı olmamalarını arzu ediyordu. Alman büyükelçisine göre Türkiye için en uygun çözüm savaşan taraflar arasında “bir uzlaşma zemini bulunmasında” yatıyordu.³ Taraflar arasında Türkiye’nin de dış politikasına hareket olanağı taniyacak bir uzlaşma arayışı Türk devlet adamlarının 1942 yılı boyunca gündeminde olacaktı. Aslında bu düşünce her zaman vardı. 8 Nisan 1941’de Papen Berlin’e yolladığı bir raporda Memencioglu’nun kendisine: “Ne İngiltere’nin ne de Almanya’nın mutlak zaferinden yanayız, çünkü bizim için istikrarlı bir Orta Avrupa kesinlikle gereklidir” dediğini aktarıyordu.⁴ Türk dış politikasında bu görüş ancak 1943 Kasablanka Konferansı’ndan sonra Müttefikler’in “Koşulsuz Teslimiyet” (*Unconditional Surrender*) ilkesini benimsemelerinden sonra önemini yitirecekti.

Ama bu arada Eden’in Avam Kamarası demeci Türk basınında olumlu yankılar yarattı ve Türkiye’nin dış politika ilkelerinin yinelenmesi için

2 H. Howard, *Turkey, the Straits and U.S Policy*, s. 165. İran harekâtı sırasında İngiltere ve Sovyetler Birliği Türkiye’ye toprak bütünlüğünün korunacağına dair notalar vermişlerdi.

3 *a.g.e.*, s. 166.

4 D.G.F.P.D; Vol. XII, No: 295, s. 491.

vesile oldu. 10 Ocak tarihli yazısında Yunus Nadi, alevler içindeki dünyada Türkiye'nin barışçı politikasının her iki tarafça takdirle karşılandığını söylüyor, özellikle Sovyetler Birliği'nin de bu politikayı anladığını ve desteklediğini belirtiyordu. Nadi, bu durumda Moskova'da Türkiye aleyhine hiçbir şey görüşülmemiş olmasını doğal karşılamaktaydı.⁵

Bu günlerde basın savaşın dışında kalınmasını var gücüyle savunuyordu. Özellikle komşu Yunanistan'ın başına gelenler savaşın ne gibi felaketlere yol açabileceğini somut biçimde göstermişti. Yunanistan'daki açlık ve sefalet sık sık basında konu ediliyordu. "Yunanistan'da Açlık" başlıklı yazısında Yunus Nadi bu görüşü dile getirmekteydi: "Yunan milletinin... böyle cehennemî bir akibete uğramak için suçu nedir? Tercavüze uğrayan memleket kendini kahramanca müdafaa ederken daha kahir kuvvetler önünde ve kendisine vadedilen yardımın kifayetsizliği yüzünden sükût etti..."⁶ Burada İngiltere'nin geç gelen ve gelince de yetersiz olan yardımına değinilmesi Türkiye'nin de aynı akibete uğramaması için tetikte olması gerektiğini ima etmekteydi.

Rus steplerinde Alman kuvvetlerinin ilerlemesi yavaşlayıp Sovyetler'e akan Müttefik yardımı sürekli olarak arttıkça Türkiye bir yandan Alman tehlikesinin azaldığını görüyor ama bu kez Sovyetler Birliği'nin savaş sonrası bir tehlike arz edebileceğinden korkuyordu. 4 Ocak 1942 tarihli bir İngiliz İstihbarat Örgütü raporunda Alman saldırısının hızını yitirdiği görüşünün hakim olduğu söyleniyordu: "Bir yandan Almanya'nın zayıflatılarak başka yönlere saldırı olanağının kısıtlanması olumlu karşılanırken öte yandan savaş sonrası Sovyetler Birliği'nin çok daha güçlü olarak meydana çıkması endişe yaratıyordu."⁷

Bu konuda Türkiye'nin beklentilerini Ankara'daki İtalyan Büyükelçisi DePeppo şu sözlerle dile getiriyordu: "Türkiye'nin ideali son Alman askerinin son Rus cesedinin üstüne düşmesi olacaktır."⁸ Ayrıca, Prof. Ahmet Şükrü Esmer bu konuda, "Türkiye ikisinin de yenilgisini istiyordu" şeklinde görüş belirtmiştir.⁹ Ama bu, Türkiye'nin doğrudan doğruya savaşa katılması demek değildi. Türk devlet adamları İngilizlere Alman-

5 Yunus Nadi, *Cumhuriyet*, 10 Ocak 1942.

6 Yunus Nadi, *Cumhuriyet*, 11 Ocak 1942.

7 FO 371/R 148/ 24/ 44.

8 *Ciano's Diary*, s. 456.

9 Ahmet Şükrü Esmer'le mülakat, 29.10.1977.

ya'nın 1942 baharında Türkiye'ye saldırmasını beklediklerini birkaç kez söylediler. Bu suretle İngiltere'nin Türkiye üzerindeki baskısı hafifletilecek ve Türkiye'nin gücünü koruması gerekçesiyle zaman kazanılacaktı. Bu konuda İngiliz büyükelçisini ikna etmeyi başarmışlardır. Hugessen'in o günlerde Hindistan'daki İngiliz hükümet temsilcilerine yazdığı raporda Mihver tarafından çıkartılan ve Türkiye'nin Almanya'nın yanında savaşa katılacağını iddia eden söylentinin tümüyle asılsız olduğu söyleniyordu. Raporda elçi sözlerini şöyle sürdürmekteydi: "Bugüne kadar büyük bir ustalikle sürdürülen Türk dış politikasında herhangi bir değişiklik yoktur. Türk-İngiliz Antlaşması ve Türk-Alman Dostluk Antlaşması üzerine kurulu olan bu politika Türkiye'ye doğrudan bir saldırı gelmedikçe Türkiye'nin savaşın dışında tutulmasını ana hedef almaya devam etmektedir."¹⁰

Almanya'dan Silah Alımı ve "Etkin Tarafsızlık"

Bu dönemdeki Türk diplomasisinin en büyük başarılarından biri savaşın her iki taraftan da silah temin etmiş oluşudur. Türkiye Almanya'nın saldırısına uğramaktan kendini kurtarmakla kalmamış, Almanları Üçüncü Reich'in çıkarlarının Türkiye'ye silah verilmesini gerektirdiği konusunda ikna etmiştir. 9 Şubat'ta Hugessen, Menemencioglu'nun Papen'le bir görüşme yaptığını ve bu görüşmede Almanya'dan silah tedarikinin gündeme geldiğini Londra'ya bildiriyordu. Bu konu Foreign Office'de geniş yankılar uyandırdı. Güney Avrupa Masası görevlisi G. L. Clutton, Menemencioglu-Papen görüşmelerini Papen'in Türk-İngiliz ilişkilerini yoklaması şeklinde yorumluyordu. Ayrıca aynı görevliye göre: "(Konuşmalar) Numan'ın her zamanki gibi Türk tarafsızlığını korurken Türkiye'ye azami kazanç sağlama çabalarını göstermektedir... Numan'ın Türkiye'nin görmüş olduğu en iyi pazarlıkçı olarak böyle bir silah tedariki fırsatını kaçırmayacağı aşîkârdır." Aynı konuyu gene aynı daire görevlisi D. Howard şöyle yorumluyordu: "Almanlar bu konuda ciddi bir öneride bulunurlarsa Türklerin bunu reddetmesi çok zor olacaktır. Zira daha önce birçok kez Almanlara İngiltere'den ve Amerika'dan neden silah aldıklarını açıklarken kimden gelirse gelsin silah almaya hazır olduklarını söylemişlerdi."¹¹

10 FO 371/R 2070/ 810 44.

11 FO 371/R 953/ 486/ 44.

Bu konuda Türk devlet adamları Von Papen'den büyük ölçüde destek gördüler. Alman elçisi martta bu konuda Hitler'i ikna etmiş ve ona Türkiye'nin savaşa girmesi doğrultusunda uygulanan Müttefik baskısına karşı koyabilmesi için en iyi yolun daha bağımsız hareket etmesini sağlayacak silahların verilmesi olduğunu söylemişti. Papen'in kendi ifadesine göre Almanya'nın artık Sovyetler'e karşı zafere ulaşması olanaksızdı: "Ama bu konuda Türkiye'nin en acil ihtiyaçlarını karşılayabilirsek -yani bir veya iki zırhlı tümen yaratacak malzemeyi verirsek- iki taraf arasında çok daha bağımsız bir tavır takınabilmesini mümkün kılabiliriz."¹² Türk devlet adamlarının amacı da buydu. 1942 yazında Türkiye'ye silah siparişlerinde kullanılmak üzere 100 milyon Reichmark'lık bir kredi açıldı. 1942 Şubat'ına kadar böyle bir gelişmeyi "çok uzak bir ihtimal" olarak değerlendiren Foreign Office çevrelerinde bu haber şaşkınlık yarattı.¹³ 20 Temmuz'da Savaş Kabinesi'ne sunduğu bir muhtıradan Eden, Almanya'nın bu girişiminin Türkiye'nin en büyük savaş ve ağır sanayi malzemesi kaynağı haline gelmesi demek olduğunu ve İngiltere'yi ikinci plana itmesi sonucunu doğuracağını savundu: "Önerilen savaş malzemesinin miktarı çok büyüktür. Türkler Hugessen'e 100 milyon markın üstüne çıkmayacakları konusunda güvence vermişlerdir. Ama ne bizim ne de Amerikalıların veremeyeceğimiz kadar değerli bu malzemeyi Türkiye'nin geri çevireceği kuşkuludur. Almanlar bu malzemeyi altı ay içinde teslim edecekleri vaadini yerine getirdikleri takdirde, Türkiye'ye bizim verdiğimiz sürenin altıda birinde vermiş olacaklardır. Bizim şimdiki durumumuz bu öneriden fazlasını gündeme getirmemizi olanaksız kılmaktadır ve yapabileceğimiz pek bir şey de yok gibidir..."¹⁴

Türk devlet adamları saldırıya uğradıkları takdirde savaşacakları konusunda hiçbir kuşku bırakmamaktan yanaydılar. Bu konuda Ankara'daki ABD Büyükelçisi Steinhardt'ı da ikna etmişlerdi. Amerikan elçisi, Türkiye'nin genelde bir Müttefik zaferinden yana olduğunu, ama "Sovyetler'in Boğazlar politikasına karşı kuşku duyduğunu" söylüyordu.¹⁵

12 Papen, *Memoirs*, s. 488.

13 FO 371/R 953/ 486/ 44.

14 FO 371/R 4864/ 486/ 44. Bu muhtıra "çok gizli" ve "hassas kaynaklardan" notlarını taşımaktadır.

15 H. Howard, s. 168.

1942 Mart'ın'da Steinhardt, Türkiye için en kritik aşamanın "Alman kuvvetlerinin Güney Rusya'da takılıp kalmaları veya Kafkasya'yı ele geçirmeleri" sonucu gerçekleşeceğini söylüyordu.¹⁶ Ama elçinin kanısına göre bu dönüm noktası 1943 Temmuz-Ağustos'undan önce gelmeyecekti. İlginçtir ki aynı dönemde 29 Nisan 1942'de Hitler Mussolini'ye, "Türkiye'nin yavaş fakat kesin bir biçimde Mihver'e yaklaştığını" söylüyordu. Hitler'e göre bunda Türkiye'nin "Ruslardan nefret etmesi" özellikle etkili oluyordu." Bu nedenle Hitler'e göre "Türkiye hiçbir zaman Mihver'e düşman olamazdı." ve en kötü olasılıkla "Savaşın sonuna kadar tarafsızlığını korurdu."¹⁷ Bu konuda Nazi Dışişleri Bakanı Ribbentrop daha kötümserdi. "O (Ribbentrop) Türkiye'nin bize karşı kötü düşünceler beslediğini ama bunu akıllı bir biçimde Doğulu ikiyezlülüğünü kullanarak gizlediğini" düşünüyordu.¹⁸

Bu dönemde Ribbentrop'un düşünceleri Foreign Office'in görüşlerine şaşılacak kadar yakındı. 9 Ağustos'ta G. L. Clutton'ın Türkiye'nin "Etkin Tarafsızlık" politikası konusunda hazırladığı bir muhturada şu satırlar geçmektedir: " 'Etkin' bir tarafsızın her iki kampta da ayağı vardır. Onun için bir tarafla müttefik olması ve diğer tarafla dostluk antlaşması imzalamış olması pekâlâ mümkündür. Bu politika savaş sırasında ülkenin tarafsızlığını korumasını sağlarken, aynı zamanda savaşın sonunda kazanan taraftan yana çıkıp kendine kazanç temin etmesini mümkün kılar. Ayrıca bu uygulama tarafsız devlete taraflardan birine veya diğerine olan eğilimini sürdürme imkânını tanımaktadır. Bu politika kesinlikle Gandi'vari ahlakdışılığına rağmen korkarım ki klasik Türk politikasıdır ve kurnazlığı reddedilemez..."¹⁹

Foreign Office'in eleştirdiği "etkin tarafsızlık" kavramı ilk kez Saracoğlu'nun 6 Ağustos'ta yaptığı bir konuşmada geçmiştir. Bu konuşmasında Saracoğlu Türkiye'nin savaş dışında kalması için her türlü çabayı

16 *a.g.e.*

17 *a.g.e.*, s. 168.

18 *Ciano's Diplomatic Papers*, s. 483.

19 FO 371/R 5215/ 810/ 44. "Gandi'vari" terimiyle bu sıralarda Hindistan'da başgösteren Hindistan direniş hareketinin lideri Mohandas Gandi'ye değinilmektedir. Doğaldır ki sömürgeci İngiliz anlayışıyla "Gandi'vari" terimi (*Gandhi-esque*) "ahlakdışı" (*immoral*) ile eşanlamlı tutulmaktadır. Burada ilgi çekici olan "Avrupalı" Ribbentrop ile "Avrupalı" hasmı Clutton'ın Türkiye'yi "Doğulu" olarak değerlendirirken aşağılayıcı bir tavırda birleşmeleridir...

harcayacağını, ancak bunun pasif tarafsızlıkla mümkün olmadığını söylemişti.²⁰

Bir yandan Steinhardt ve Hugessen Türkiye'nin sadık bir müttefik olduğunu savunurlarken, Hitler Mussolini'ye Türkiye'nin giderek Mihver'e yaklaşmakta olduğunu söylüyor, Ribbentrop ve Clutton Türkiye'yi "ikiyüzlü", "kurnaz" veya "ahlakdışı" buluyorlardı. Bir yandan da Türk devlet adamları hiçbir toprak talepleri olmadığını ve tek amaçlarının Türkiye'nin bütünlüğünü korumak olduğunu sürekli tekrar ediyorlardı.

1942'nin ilk aylarında Türk basını hükümetin ihtiyatlı çizgisini yansıtıyordu. 20 Şubat tarihli ve Türkiye-Bulgaristan antlaşmasının yıl dönümünü konu alan yazısında Falih Rıfkı Atay iki ülke arasındaki ilişkilerin iyi olduğunu söylüyordu:

Dünya çşsiz misalsiz bir facia içinde yanıyor. Aklını kaybetmeyen hiç kimse bu yangına bulaşmaktan faydalanabileceği gibi bir hayale kapılmaz. Henüz harbe bulaşmayan milletlerin tek arzusu, onu genişletmek değil, olduğu yerde tutmak, ve bir gün önce milletler arasındaki barışma imkânlarının gerçekleşmesinc çalışmaktır.²¹

Savaşın gelişmeleriyle ilgili haberlerde basın her iki tarafın da zafer ve yenilgilerine eşit ağırlık vermeye özen gösteriyordu. 17 Şubat tarihli ve "Ağır Darbeler Karşısında" başlıklı makalesinde Atay, İngiltere'nin üç büyük yenilgisinden söz ediyordu. Bunlar Kuzey Afrika'da Çöl Tarruzu'nun geri çevrilmesi, Alman donanmasının batırılmaması ve Singapur'un düşmesiydi. Atay'a göre son günlerde İngiltere'de gelişen bir görüş Churchill'in yükünün fazla ağır olduğu ve onu 5-6 kişilik bir komisyonla paylaşmasının istendiği idi: "Sırt sırta gelen bu üç darbeden birinden kurtulmuş olmak, ya Afrika'da muvaffak olmak, ya Alman donanmasını yakalayabilmek, yahut Singapur'u tutabilmek, son güven reyi günlerinden pek az sonra bu münakaşaların meydan almasını önleyebilirdi."²² Ama aynı gazete 28 Şubat'ta Alman ordusunun önemli bir bölümünün Güney Rusya'da mahsur kalmak tehlikesiyle karşı karşıya olduğunu söylüyor ve atlarla çekilen Alman kamyonlarının resimlerini basıyordu.²³ 12 Mart 1942'de gene Atay Türkiye'nin tek amacının sa-

20 FO 371/R 5200/ 810/ 44. Tel. No: 1468. Aslında bu kavram Numan Menemencioğlu tarafından üretilmişti.

21 F. R. Atay, *Ulus*, 20 Şubat 1942.

22 F. R. Atay, *Ulus*, 17 Şubat 1942.

23 *Ulus*, 28 Şubat 1942.

vaş dışı kalmak olduğunu yineliyordu.²⁴ 18 Mart tarihli *Ulus* ise İnönü'nün 17 Mart'ta İzmir'de verdiği demecini geçiyordu:

Bugün her türlü tedbirimizi almış bulunuyoruz. İlerisi için kararımız açık ve sadedir. Harp dışında kalmaya çalışacağız. İşlerimizi düzenleyecek ve eğer harpten kaçınmak mümkün olmazsa vatan borcumuzu şerefle ve haysiyetle ödeyeceğiz.²⁵

31 Mart'ta Atay, Sovyetlerle Batılı müttefikleri arasındaki görüş ayrılığına değinerek Sovyetlerin her şeyini ortaya koyduğunu ve müttefiklerinden de aynı katkıyı beklediklerini yazıyordu. Ama yazara göre Müttefikler 1943'e kadar kuvvet toplamaktan yana idiler.²⁶

Yani herhangi bir taraf kesin üstünlüğü sağlamadıkça Türkiye, kendini ölçülü bir tavırla koruyordu.

Sovyetler Konusunda Endişeler

ABD'nin savaşa tüm gücüyle katılmasından ve Sovyetlere yardım için İngiltere ile işbirliğine gitmesinden sonra Türkiye'nin uzlaşmacı barış konusunda girişimleri yoğunlaştı. Bir yandan da Almanya Türkiye'yi "Sovyet tehlikesine" karşı ancak kendisinin savunabileceğini söylüyordu. 16 Şubat tarihli raporunda Von Papen, Almanya'nın Sovyetlere saldırısına kadar Türkiye için, "en büyük tehlikenin bir Mihver zaferi ve bunun getireceği Doğu Akdeniz'deki İtalyan üstünlüğü" olduğunu söylemişti. Ancak Alman ordularının Sovyetler Birliği'ne girmesi elçiye göre "bu durumu tamamiyle değiştirmişti."

Şimdi Türkiye'nin en büyük korkusu geniş çaplı Müttefik yardımından yararlanan Sovyetler'in Avrupa'da en büyük güç haline gelmeleri ve, "savaş sonrası Avrupa'sının düzenini dikte etmeleri" idi.²⁷ 4 Mart'ta

24 F. R. Atay, *Ulus*, 12 Mart 1942.

25 *Ulus*, 18 Mart 1942.

26 F. R. Atay, *Ulus*, 31 Mart 1942.

27 H. Howard, a.g.e, s. 167; ve D. Irving and D. Watt, *Breach of Security*, s. 176. Nazi propaganda Bakanı Goebbels günlüğüne 16 Mayıs 1942 tarihinde şu notu düşmüştür: "Son günlerde *Forschungsamt*'dan (şifre çözme ve dinleme örgütü) bazı siyasi konularda ilginç bilgiler geliyor. Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki ilişkiler olağanüstü kötüleşmiş durumda. Türk Dışişleri Bakanı Saracoğlu özel konuşmalarında Sovyetler Birliği'nin dış politikasıyla ilgili en sert lisanı kullanıyor. G.P.U (Sovyet gizli servisi) Türkiye'nin iç işlerine kanıyor... Ama şimdilik bu gelişmelerden fazla bir şey beklemiyorum. Kuşkusuz Ankara ilcerisi için bir karar vermeden önce bu yaz askeri gelişmelerin gidişatına bakacak ve bekleyecektir."

Menemencioğlu Hugessen'e erken bir tarihte uzlaşma yoluyla barışa gidilmesinin yıpratıcı ve uzun bir savaştan daha iyi olup olmadığını sordu. Menemencioğlu bu konuda kapsamlı birkaç tasarısı olduğunu ve İngiliz hükümetinin dilediği takdirde Almanya ile aralarında arabuluculuk yapmaya hazır olduğunu söyledi. Menemencioğlu, "Unutmayın ki her an hizmetinize amadeyim" diyor ve elçinin Londra'dan talimat almasını istiyordu.²⁸ Uzakdoğu'da art arda gelen İngiliz yenilgileri Türk hükümetini endişeye sevk ediyor, İngiltere'nin güçsüz düştüğünü gören Sovyetler'in Almanya ile ayrı bir barış yapmasından çekiniliyordu. Foreign Office bunun bilincindeydi. G. L. Clutton, şimdiye kadar bir dereceye kadar dengede giden savaşı İngiltere'nin başına gelen felaketlerin İngiltere aleyhine hızlandırdığını söylüyordu: "Bu tehlikeleri gözönünde bulunduran Türk hükümeti Almanya ile Rusya arasında bir seçim yapmak zorunda kalmamak için tek çıkarın uzlaşma yoluyla barış olduğuna inanıyorlar"²⁹

Gene 4 Mart'ta Menemencioğlu Hugessen'e Türkiye için tek kurtuluşun her zaman İngiltere'nin zaferi olduğunu, zira Almanya'nın savaşı kazanmasının Türkiye'nin silinmesi demek olduğunu söylemişti.

Bu görüşmeyi değerlendiren Hugessen yorumunda: "Ama son gelişmeler Türkleri ciddi bir düşüklüğüne uğratmıştır. Geçen yıl olduğu gibi sonbahara sağ çıkmaya bakıyorlar..." diyordu.³⁰ 15 Nisan'da Anthony Eden İngiltere'nin Moskova Büyükelçisi Sir Clark Kerr'e yazdığı mektupta Menemencioğlu'nun önerilerine değiniyor ve arabuluculuk için Türkiye'nin gönüllü olduğunu bildiriyordu. Eden Türkiye'den zaman zaman böyle öneriler gelmekte olduğunu söylüyor ama; "... Biliyorum ki bunlar hiçbir zaman Majestelerinin elçisi tarafından ciddiye alınmıyor. Saracoğlu'nun da paylaştığı bu Türk hülyası hiçbir zaman gerçekleşmeyecek" yorumunu getiriyordu.³¹

Von Papen'in ifadesine göre kendisi o günlerde artık Almanya'nın silah gücüyle kesin zafer kazanamayacağına kanaat getirmiş ve bu yüzden Türkiye'nin girişimlerini desteklemiştir.³² Ama Eden Hugessen'e

28 FO 371/R1533/ 24/ 44. Tel. No: 451.

29 *u.g.c.*

30 FO 371/R1532/ 24/ 44. Tel. No: 488.

31 FO 371/R2516/ 24/ 44.

32 Von Papen, *Memoirs*, s. 488.

verdiği talimatlarda her fırsatta Türklerin bu fıkirden caydırılmaları gerektiğini yineliyordu. 19 Nisan'da Hugessen'e çektiği telgrafta Von Papen'in bu tutumunda samimi olmadığını ancak Saracoğlu'nu pohpohlamak için böyle davrandığını ve İngiltere'nin Alman askeri gücünün belini bükeceğini vurguluyordu: "Türkler dostlarımız olarak bunu idrak etmeli ve Von Papen'in telkinlerine sempatican bir tavır içinde kulak asmamaya davet edilmelidirler."³³

30 Nisan'da Hugessen, Türkiye'de bazı çevrelerin Hitler'in bir büyük hamle daha yapmadan önce barış olanaklarını araştıracağına inandıklarını Londra'ya bildiriyordu. Elçi Von Papen'in Berlin'den yeni döndüğünü belirtiyordu: "Papen'in dönüşünden beri bazı çevrelerde barış taslakları, koşulları dolaşüyor, bu çevreler Türkiye'nin savaşa çekilmemesi için bunların uygulamaya konulmasını hararetle savunuyorlar." Elçi, talimatı uyarınca bu tür söylentilerin görüldüğü yerde ezilmesine çalıştığını ve Türklere defalarca "Uzlaşmacı barış *yok!*" dediğini bildiriyordu.³⁴

Uzlaşmacı bir barışı istemekle birlikte Türkiye, İngiltere'yi desteklerken Almanya'yı da gücendirmeme konusunda çok titiz davranıyordu. 22 Nisan'da Hugessen Türk devlet adamlarının, Almanya'ya karşı "temiz bir sicil korumaya" önem verdiklerini bu nedenle İngiltere'ye verilebilecek yazılı her türlü güvenceden kaçındıklarını ancak sözlü olarak bu güvenceleri verdiklerini Londra'ya bildirdi: "Geçen gün Saracoğlu bana, bizim için ellerinden geleni yapmaya hazır olduklarını ama Almanya'dan gelebilecek herhangi bir protestoya da cevap verebilecek durumda olmalarının önemini belirtti. Ben ise ona sigara içmesi yasaklanmış ama gene de her fırsatta içip dumanını bacadan yukarıya üfleyen küçük bir çocuğa benzediğini söyledim."³⁵

Türk devlet adamları için bir başka endişe kaynağı da İngiltere'nin veya Sovyetler'in Almanya ile Türkiye'yi dışlayıcı bir barış imzalaması olasılığıydı. Bu durumda İngiltere'nin önce davranmasını tercih ediyorlardı. 5 Mayıs'ta Menemencioglu Hugessen'e Sovyetler'in Almanya ve

33 FO 371/R1380/ 486/ 44. Tel. No: 679.

34 FO 371/R 2888/ 24/ 44. Belgede alıntı "Compromise peace *yok!*" olarak geçmektedir, ve Hugessen'in Türkçede birtakım kilit sözcükleri (!) kavradığını göstermektedir.

35 FO 371/R 3192/ 24/ 44.

Japonya'yla barış imzalamak üzere olduğunu haber aldığını söyledi. 6 Mayıs'ta Hugessen bu girişimi değerlendirdi ve Londra'ya bildirdi: "Konuşmamız esnasında genel sekreterin son derece samimi olduğu ve kesin olarak kasıtlı abartılarda bulunduğu konusunda kesin bir yargıya varamadım... Genel savı Sovyetler'in Almanya ile bizim dışımızda bir anlaşmaya varmasının bizim için felaket demek olduğu doğrultusunda idi. Böyle bir durumda İngiltere'nin önce davranmasında yarar olduğu görüşünü savundu."³⁶

11 Mayıs'ta Eden kabine toplantısında bazı Avrupa başkentlerinde dolaşan barış müzakerelerinin başlaması konusundaki rivayetlere değindi: "Ankara'da bu rivayetlerin Sovyet korkusundan kaynaklandığı aşîkârdır." Eden, Sovyetler'i kuşkuyla sevk edebilecek bu tür rivayetlerin tümünün görmemezlikten gelinmesi talimatını bütün İngiliz dış temsilciliklerine gönderdiğini kabineye bildirdi.³⁷

Sovyetler'in amaçları konusundaki kuşku Türk basınına da yansdı. Molotov'un Londra ziyareti sırasında İngiltere ile Sovyetler Birliği arasında ayrı barış imzalamama, savaş sonrası işbirliği ve diğer Avrupa ülkelerinin iç işlerine karışmama konusunda ilke antlaşmalarına varıldı. Bu konuyu F. R. Atay şu satırlarla yorumladı:

... Sovyetler Birliği'nin yalnız kendi topraklarını kurtarmak için muharebe etmiş olduğunu bilmekle demokrasiler cephesinde bazı milletlerin yüreği hiç şüphesiz ferahlanmıştır... Sovyetler Birliği'nin bir gün Mühver'le barışmak, yahut şu veya bu devletin istiklal ve toprak bütünlüğü aleyhinde İngiltere ile konuşmak ve anlaşmalarda bulunmak... gibi rivayetler asılsız da olsa sık sık çıkmış ve her tarafta akis bırakmıştı...³⁸

Bu makalede Atay, Türkiye'deki Sovyetler'e yönelik kuşkuları dile getiriyor ve bunların "asılsız da olsa" varlığını teyit ediyordu.

Aynı biçimde Türk-Alman Dostluk Antlaşması'nın birinci yıldönümü de Türk dış politikasının ana hatlarını çizmek için Atay'a vesile oluyordu. Atay, Almanya ile imzalanan antlaşmanın kâğıt üzerinde kalacağı ve Almanya'nın çıkarlarıyla Türk politikası arasında çelişki olduğu yolundaki iddiaların asılsız olduğunu söylüyor, sözlerini şöyle sürdürü-

36 FO 371/R 2993/ 24/ 44. Tel. No: 923.

37 CAB. 65/ 26 WM 61 (42) 4.

38 F. R. Atay, *Ulus*, 13 Haziran 1942.

yordu: “Türkiye’nin gayesi ne idi? Kendi toprak ve emniyet bölgesi için emniyet tedbirleri almak bir, ikinci cihan harbine karışmakta hiçbir menfaat görmemek iki! Türklerin bir yandan İngilizlerle müttefik öbür yandan Almanlarla dost olmasında uyuşmazlık görenler, Türk milli politikasının hakiki prensip ve düsturlarını bilmeyenler olmuştur...”³⁹

Türkiye’yi yalnızca kendi stratejik amaçları doğrultusunda kullanılacak bir araç konumunda gören bir göz tarafından Türkiye’nin politikası tutarsız olarak değerlendirilebilirdi. Türkiye’nin savaşın dışında tutulmasını birincil derecede önemli gören ve tüm verilmiş sözleri, ittifakları, anlaşmaları bu çerçeve içinde değerlendiren Türk bakış açısında hiçbir tutarsızlık yoktu.

Ama gene de İngiliz gözlemciler Türkiye’nin sadakati konusunda ciddi kuşku besliyorlar ve Türkiye’nin Alman kampına geçmek üzere hazırlıklarını tamamladığı bir geçiş sürecini yaşadığına inanıyorlardı. 29 Ağustos’ta Hugessen Londra’ya son günlerde Ankara’da Alman baskısının azaldığını bildirdi: “Almanya Türkiye’yi doğrudan askeri veya politik zorlamalara girişmeden assimile etmeyi amaçlıyor olabilir. Türkiye’nin kuşku ve korkularının onu doğal olarak Almanya’nın yanına itebileceğini düşünebilir... Savaş mühimmatı, demiryolu ve sanayi malzemeleri yem olarak kullanılmaktadır.” Büyükelçi Türk-Alman ekonomik ilişkilerindeki gelişmeyi kaydederken yeni gerçekleştirilen Ticaret Antlaşmasına değiniyordu: “Bu gelişmeler Türkiye’nin kendini Almanya nezdinde sigortalaması olarak görülebilir, hatta Türkiye Almanya’nın da onayı ile İngiltere’den mümkün olduğu kadar çok şey koparmayı öngören bir planı uygulamakta olabilir...” Elçi, “Türkler gerçekçi bir ırktırlar ve kuşkusuz her iki taraftan da azami çıkar sağlamaya çalışıyorlar” diyerek raporunu tamamlıyordu.⁴⁰

Bu aşamada Türkiye tarafsızlığına zarar verebilecek tüm girişimlere karşı koyacağını vurguluyor ve bu konuda hiçbir ödün vermeyeceğini, gerekirse İngiltere’ye karşı da direneceğini ima ediyordu. Almanya’dan alınan silahların da Türkiye’nin her türlü saldırıya karşı gücünün artırılması amacıyla alındığı İngilizlere bildirildi. 23 Haziran tarihli telgrafında Hugessen Türk-İngiliz ilişkilerindeki gerginliğe dikkati çekiyordu:

39 F. R. Atay, *Ulus*, 18 Haziran 1942.

40 FO 371/R 5690/ 486/ 44. Tel. No: 1589.

“İngiliz-Türk ittifakına uymayan veya doğrudan Türk hükümetinin onayına dayanmayan her türlü girişime (Türk hükümetinin) karşı çıkacağı aşikârdır...” Foreign Office Güney Masası yetkilisi G. L. Clutton bu raporun yanına düştüğü notta, “Bizim gözümüzde en büyük terbiyesizlik Türklerin Almanya’dan silah kabul etmelerine bahane olarak bize karşı kendilerini korumaları gerektiğini ima etmeleridir. Aslına bakılırsa Türk savı da bundan ibarettir.” diyordu.⁴¹ İngiltere için bir “terbiyesizlik” addolunan bu tutum Türk devlet adamları için alınması gereken bir önlemden başka bir şey değildi. İran ve Irak’taki gelişmeleri görmüşler, Suriye’de İngiliz kuvvetlerinin yığılmasını izlemişler ve her türlü olasılığa karşı kendilerini emniyete almışlardı.

Ama bu Türkiye’nin Almanya’nın yanına kayması demek de değildi. İngiltere Mısır’ı yitirdiği takdirde Türkiye güneyden de sarılmış olacaktı; Türk devlet adamlarının bu konudaki endişeleri samimiydi. 27 Haziran’da Hugessen, Menemencioğlu ile yaptığı bir görüşmede, Menemencioğlu’nun Almanya Mısır’ı alırsa Irak, Suriye ve İran’a girerek Japonya’ya elini uzatabileceğini söylediğini bildirdi. Bu durumda Türkiye tümüyle sarılmış olacaktı. Menemencioğlu’na göre Türkiye, saldırı uğradığı takdirde “en kötü koşullar altında dahi” savaşıacaktı. Kendisine Türkiye’nin neden şimdiye kadar savaşa girmedeği sorulacak olursa, hazırlığının yetersiz olduğu ve olan gücünün de salt savunmaya yönelik olduğunu söyledi: “Genel sekreter Mısır’ın yitirilmesinin Kafkasya’da Alman kuvvetlerinin ilerlemesinden çok daha tehlikeli olduğu izlenimini verdi. (Ona göre) Almanlar Kafkasya’ya girse bile İngiltere Türkiye’ye Suriye üzerinden destek sağlayabilirdi, ama Suriye’nin elden gitmesi durumunda Türkiye tümüyle tek başına kalırdı.”⁴²

14 Temmuz’da İngiltere’nin Kahire Büyükelçisi Sir Miles Lampton Türk büyükelçisinin kendisini ziyaret ettiğini ve ona: “Mısır’ın Türkiye’nin güney cephesi olduğunu ve orada herhangi bir felaketin Türkiye’nin çok zor durumda kalması demek olduğunu” söylediğini bildirdi. Lampton’a göre Türk elçisi, “Mısır sağlamken Alman baskısına karşı koymakla Mısır düştükten sonra Alman baskısına karşı koymak arasında çok fark olduğunu” vurgulamıştı.⁴³

41 FO 371/R 4159/ 24/ 44. Tel. No: 1333.

42 FO 371/R 4473/ 24/ 44. Tel. No: 1257.

43 FO 371/R 4791/ 24/ 44.

İngilizler Türkiye üzerinde etkinliklerini ancak askeri alanda başarılı oldukları ölçüde sürdürebileceklerini biliyorlardı. 29 Ağustos'ta Hugessen Londra'ya son durumun değerlendirmesini yaptı: "Askeri vaziyet düzelmediği takdirde yakın bir gelecekte Türk-Alman ve Türk-İngiliz ilişkilerinde önemli boyutlara varan bir kriz yaşanacaktır." Elçi Türkiye'nin sadakatine inandığını ama son kertede bu sadakatin de askeri dengeye bağımlı olduğunu sözlerine ekledi.⁴⁴

Gene Hugessen, 18 Eylül'de çektiği telgrafta: "Şurası kesindir ki Türkler kuru gürültüyle veya duygusallıkla yerlerinden oynatılamazlar... bu ancak kaba kuvvetle veya çıkar hasabıyla mümkündür."⁴⁵ İngiliz büyükelçisi bu satırları Almanya'nın Türkiye'deki propaganda faaliyetleri ile ilgili olarak kaleme almıştı, ancak Türk devlet adamlarının en somut gerçeklerden başka hiçbir şeyden etkilenmeyeceklerinin İngilizlerce de takdir edildiği bu sözlerle açıklanmaktadır.

Türkiye'nin "Toprak Talepleri"

Türkiye'nin hiçbir devletten hiçbir toprak talebi olmadığı Türk devlet adamlarınca defalarca tekrar edilmesine karşın yine de Foreign Office yetkilileri bu konuda ikna edilmiş değildirler. Türkiye'den ergeç bu tür girişimlerde bulunması bekleniyordu. Aynı şekilde Almanya'nın bu konuda Türkiye'ye cazip teklifler yapması bekleniyordu. 25 Mart 1942'de Ankara'daki İngiliz elçiliği Londra'ya şu telgrafi çekti: "Kesinlikle biliyoruz ki Mihver Türklere komşu ülkelerden alınacak toprakları teklif etmektedir." Türkiye'nin muhtemel toprak taleplerini konu alan bu rapor şöyle sürmektedir: "(Alman-Türk Dostluk Antlaşmasının) imzası konusunda Almanların çok istekli görünmelerinin bir nedeni de Kafkasya, Kırım ve Türkistan'da yaşayan Türklerin sempatisini kazanmaktır. Bu insanların sayıları milyonları bulmaktadır ve desteklerinin sağlanması kuşkusuz Almanya'nın işini çok kolaylaştıracaktır..." Raporun diğer bir bölümünde şu satırlar okunmaktadır: "Her şey gösteriyor ki Almanlar Türkiye'ye Halep'i teklif etmekten başka, şu anda ellerinde bulunan Yunan adalarından bazıları konusunda da önerilerde bulunmuşlardır." Elçiliğin raporunda, 1941 Ağustos'undan beri Alman

⁴⁴ FO 371/R 5690/ 486/ 44. Tel. No: 1589.

⁴⁵ FO 371/R 6369/ 481/ 44.

önerileriyle ilgili haber gelmediği ve bunun da Doğu Rusya’da Alman harekâtının beklendiği kadar hızlı gelişmemesi ve Türkiye’nin doğu ve güney sınırlarında İngiliz ve Sovyet ordularının hakimiyetlerini sürdürmeleriyle ilintili olduğu söyleniyordu.⁴⁶

Bu belgede dikkati çeken nokta şudur: Fethi Okyar Türk devlet adamları arasında en Müttefik yanlısı olanlardandır. Ayrıca 1939’da Türk-İngiliz-Fransız üçlü antlaşmasının gerçekleşmesi konusunda etkili olmuştur.⁴⁷ Bu raporda değinilen konuşmada Fethi Okyar Türk-Alman Dostluk Antlaşması’nı Almanya’nın istediğini Hugessen’e belirtirken elçinin Türkiye konusundaki endişelerini gidermeye çalışmaktadır. Ancak aynı zamanda Türkiye’nin İngiltere için değerinin çok büyük olduğunu da ima etmektedir.

İkinci ilginç nokta ise Halep’in ve bazı Ege adalarının Türkiye’ye devrini 1941’de İngiltere’nin de önermiş oluşudur.⁴⁸ Zaten İngilizler de Türkiye’ye bu tür önerilerde bulunmaktan geri kalmıyorlardı. 16 Haziran 1942’de İngiltere’nin Madrid Büyükelçisi Sir Samuel Hoare Ankara’dan yeni dönen Türk büyükelçisiyle bir görüşme yaptığını bildirdi. Türk büyükelçisinin söylediğine göre, Türkiye sahillerine bu denli yakın adaların bir yabancı devlet tarafından işgaline razı olamazdı; “Onun görüşüne göre Türkiye’ye bu adalar verilmediği takdirde onları işgal edecekti.” Hoare’a göre Türk elçisi bu konuda kişisel görüşünü savunduğunu vurgulamakta ısrar etmesine karşın Ankara’dan döner dönmez bu görüşleri dile getirmesi düşüncelerinin resmi kaynaklardan esinlendiğine işaret etti. 22 Haziran’da bu raporun üzerine G. L. Clutton şu görüşü not etti: “Türk elçisi çok büyük konuşuyor ve çok nazik bir konuya temas ediyor. Çok mümkündür ki Türkiye’nin Ege adaları üzerinde emelleri vardır, ama savaşta daha aktif bir rol oynamazsa bunların gerçekleşmesi zayıf bir ihtimaldir.”⁴⁹

Burada ima edilen, Türkiye daha mülâyim bir politikaya yöneldiği takdirde bu tür “ihسانlara” hak kazanacağıdır.

Clutton’un “çok gizli” ibaresini taşıyan ve Foreign Office’de ancak kısıtlı dağıtımı yapılan 9 Eylül 1942 tarihli ve “Türkiye’nin toprak is-

46 FO 371/R 2363/ 486/ 44.

47 Weisband, *Turkish Foreign Policy. 1943-1945*, s. 65.

48 Bkz. bir önceki bölüm. Irak ve Suriye sorunları.

49 FO 371/R 4087/ 24/ 44.

tekleri” başlıklı raporunda özetle şunlar söyleniyordu: Türkiye’de Turancılık yaygındı ve bu düşünceye yakın olanlar İran’da ve Sovyetler Birliği’nde yayılmacı emeller besliyorlardı; “Fakat bu hareket yeryüzünde faaliyetini sürdürmektedir ve resmi destek görmüyor gibidir, ama gene de hükümetin bu hareketi bastırmak için tüm çabasını harcamadığı izlenimi edinilmektedir.” Yani Clutton Turancılığa hükümet çevrelerince belirli ölçüde göz yumulduğunu söylüyordu. Clutton, Türklerin Sovyetler’den çekindikleri için Kafkasya’da herhangi bir iddiayı öne sürmeyeceklerini düşünüyordu: “Rusya çökse de İngiltere’nin nihai zaferi kazanacağına inandıkları sürece Almanlar’dan hediye olarak Rus toprağı kabul edeceklerini sanmıyorum...” Ama Clutton’a göre Türk hükümetinin İran’a karşı tavrı bundan çok değişti: “Savaşın sona ermesiyle Ruslar kuzeyde sorun yaratırlarsa Türkiye’den Türk-İran sınırında tadilat yapılması talebinin gelmesi kuvvetle muhtemeldir...” Türkiye’nin Bulgaristan’la ilişkilerine gelince: “Bulgaristan’la hesaplaşma günü geldiğinde Türklerin Burgaz’ın güneyinde sınır tadilatı yapılmasını isteyecekleri kesindir...” On İki Adalar konusunda: “Kuşkusuz Türkler adaların çoğunun onlara geçmesini bekliyorlar.” Irak konusunda: “Türklerin Musul’da gözleri olduğu kesindir, ama Türk-İngiliz bağlantısı sürdükçe bu konuda fazla ses çıkaracaklarını sanmıyorum...” Suriye konusunda: “Halep’i istemediklerini ne kadar tekrar ederlerse etsinler, bu yörede Halep’i içermeyen bir sınır tadilatı söz konusu olamaz...”⁵⁰ Foreign Office’in Türkiye uzmanı bu konudaki raporunu tamamlarken Türkiye’den gelecek taleplerin hiçbirini yerine getiremeyeceklerini söylüyor, neden olarak da “İngiltere’nin başka mercilere önceden verilmiş sözlerini” gösteriyordu.

Görüldüğü gibi Foreign Office Turancılık hareketini fazla önemsemiyor ama Türkiye’nin başka yönlerde yayılmacı emellerini koruduğuna inanıyordu. Türk hükümetinin her fırsatta hiçbir toprak talebi olmadığını tekrar etmesine rağmen bu açıklamaların samimiyetine inanmıyorlardı. Başka konularda olduğu gibi Türk ve İngiliz görüşleri arasındaki bu çelişki, gene taban tabana zıt iki yorumun sürekli çarpışmasından kaynaklanıyordu. İttifakın sürdürülebilmesi için temelde var olan çelişki göz ardı edilmeye çalışılıyor ama zaman zaman bütün çabalara rağmen su yüzüne çıkıyordu.

50 FO 371/R 5618/ 2713/ 44.

İngiltere için Türkiye, Mihver'in bir an önce yenilmesi için kullanılacak bir silahtı, yani bir amaca yönelik bir araç konumunda görülüyordu. Bu nedenle Türkiye'yi aktif biçimde savaşa sokmak için "toprak rüşveti" vermek oyunun kuralları içindeydi ve bu konuda İngiltere Türkiye'yi tatmin etme yollarını araştırıyordu. Bunu yaparken de karşı tarafın aynı doğrultuda çaba harcadığını varsayıyordu. Türkiye için konu varlığını korumaktı. Bunun için taraflardan birinin mutlak egemenliği ve kesin zaferi zorunlu olmayabilirdi. Türkiye varlığını korumak için üzerine mümkün olduğu kadar az şimşek çekmeliydi. Etrafindan toprak talep ederek fırsatçı bir tutum içine girmek, tarafları kışkırtmak, bu amaca ters düşerdi.

Savaşta Müttefik Üstünlüğü

Savaşın akışının Müttefikler lehine dönmesi yukarıda sözü edilen ilişkiyi keskinleştirdi. Bir yandan, El-Alamein'de İngiliz karşı saldırısının Rommel'i Kuzey Afrika'dan sökmesi ve Mısır'ın böylelikle kurtarılışı, öbür yandan Stalingrad'da Sovyetler'in zaferi, Türkiye üzerindeki baskıyı artıracaktır. Türkiye'nin bu konjonktür içinde savaşı kısaltan bir araç olarak konumu, eskisinden daha da geçerliydi. Ayrıca tüm cephe-lerde Mihver gerilemeye başladığından, Türkiye'nin Ortadoğu'yu Mihver'e kapayan bir kale olduğu savı da geçerliliğini yitiriyordu. Bu durumda İngiliz baskısına karşı yeni bir formül bulunmalıydı.

Türk devlet adamlarının bu aşamadan sonra başvurdukları çare, Türkiye'nin hâlâ askeri araç gereç bakımından zayıf olduğunu sürekli savunmak ve Almanya'nın İngiltere'yi zedeleyebilecek taktik bir zafer aradığını öne sürmektir. Türkiye bu bakımdan ideal bir hedefti.

9 Ekim 1942'de Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu Hugessen'e Almanların hâlâ çok tehlikeli olduğunu ve Nazi liderlerinin "kuduz köpek" saldırganlığının bu kez Türkiye üzerinden Mısır'a ulaşmak istemelerine yol açabileceğini söyledi.⁵¹ Menemencioğlu'nun bu girişimine Foreign Office'in tepkisi bakanın sözlerini ciddiye almamak olmuş, Hugessen'in bu raporuna G. L. Clutton, "baştan sona saçmalık" parafını düşmüştü. Clutton: "... Naziler hiçbir zaman böyle davran-

51 Başbakan Refik Saydam'ın ölümünden sonra Saracoğlu başbakan olmuş, Menemencioğlu da 1942 Temmuz'unda dışişleri bakanlığı görevine getirilmiştir.

mazlar, gerçek şu ki Türkler Ruslardan korkuyorlar...” diyordu.⁵² 5 Ekim’de Saracoğlu’nu ziyaret eden Hugessen, ona Türkiye’nin savaştan sonra Sovyetler’e karşı güçlü olmak istediğinden kuşkulandığını söyledi. Saracoğlu bu görüşün yanlış olduğu ve Türkiye’nin sadece savaşın tehlikelerine karşı güvence aradığı cevabını verdi. Ayrıca başbakan, Türkiye’nin hiçbir toprak talebi bulunmadığını da yineledi: “Ona Yemen veya Irak’ı teklif etssek dahi kabul etmeyeceğini zira bunların ancak sorun ve güçsüzlük kaynağı olacağını söyledi.”⁵³ Ama Foreign Office gene de ikna olmuyordu. 5 Kasım’da Güney masası yetkilisi P. Dixon şu değerlendirmeyi yapıyordu: “Dolaylı yollardan edindiğimiz birçok kanıt Rus korkusunun Türkiye’nin hesap ve davranışlarında birincil amil olduğunu göstermektedir.” Dixon’a göre Menemencioğlu, yakın bir geçmişte Hugessen’e, “Rusların İngiltere’ye baskı yaparak Türkiye’ye az silah verilmesini istediklerinden kuşkulandığını” söylemişti.⁵⁴ Ama Churchill en azından kendi amaçları için Türkiye’nin güçlendirilmesinden yanaydı: “Başkan (Roosevelt) ve ben uzun zamandır Rusya’ya yeni bir yol açmak ve Almanya’nın güney cephesini vurmak istiyorduk. Türkiye tüm bu tür projelerin anahtarıydı. Türkiye’yi bizim saflarımızda savaşa sokmak uzun zamandır amacımızdı. Şimdi konu yeni bir ivedilik kazanmış, yeni umutlar doğmuştu...”⁵⁵ 9 Kasım 1942’de Amerika’nın Londra Büyükelçisi John C. Winant, General W. B. Smith ve Anthony Eden’in hazır bulundukları bir toplantıda Churchill, Türkiye’nin 45 tümenlik “üstün vasıflı savaşçıların” savaşa sokulmasının giderek kaçınılmaz olduğunu savundu. Müttefikler bunları hazırlayıp Balkanlar’ın kurtarılmasında kullanmalıydılar. Bu konunun görüşülmesi için ABD Dışişleri Bakanı Harry Hopkins ve Genelkurmay Başkanı General Marshall Londra’ya davet edileceklerdi.⁵⁶

18 Kasım’da Churchill, Mısır’daki kurmaylarına şu satırları yazdı: “Türkiye’yi baharda savaşa sokmak için en yoğun ve sürekli çaba harcanmalıdır.”⁵⁷

52 FO 371/R 7176/ 24/ 44.

53 *a.g.e.*

54 *a.g.e.* Ayrıca Ahmet Şükrü Esmer de Türk devlet adamlarının bundan kuşkulandığını söylemiştir: Ahmet Şükrü Esmer ile mülakat, 29.10.1977.

55 Churchill, *The Hinge of Fate*, s. 623.

56 R. Sherwood, *Roosevelt and Hopkins*, s. 656-657.

57 Churchill, *a.g.e.*, s. 624.

Churchill, Türkiye'ye lojistik destek sağlamak için Çanakkale'nin kullanılabileceğini düşünüyordu: "Belirtmek isterim ki doğru yöntem bulunursa Türkiye kazanılabilir. Türkiye müttefikimizdir. Ayrıca Barış Konferansı'nda muzaffer devletler arasında yer almak isteyecektir."⁵⁸ Türkiye iyice teçhizatlandırılmalıydı, ordusu savaşıyordu ama çağdaştırılmalıydı: "Şimdiye kadar Türkiye korktuğundan yükümlülüklerini yerine getirmedi ve biz yardım edemeyeceğimizi göz önünde bulundurarak bu durumda müsamaha gösterdik."⁵⁹ Ama şimdi durum değişmişti. Rommel'in yenilgisi Türkiye'ye daha çok kuvvet gönderilebilmesi demekti.

Foreign Office o günlerde Türkiye'nin baskıya direnmesinin zorlaştırıldığının bilincindeydi. İngiltere'nin İsviçre Büyükelçisi Norton durumu şu sözlerle özetliyordu: "Kuşkusuz son günlerde askeri ve siyasi yönden Türkiye'nin işi zorlaşmıştır... Son yıllarda Ankara iki taraf arasında mutlak bir denge sağlamaya çalışıyordu ve kabul edilmelidir ki Türk diplomasisinin geleneksel yetenekleri sayesinde başarılı da oldular..." Ama büyükelçiye göre artık bu durum süremezdi.⁶⁰

18 Kasım'da Churchill, 1943 Nisan-Mayıs'ında Türkiye'de büyük çapta bir yığınak yapılmasını öngörüyordu. Ayrıca Türkiye'ye toprak bütünlüğü konusunda güvence veren bir İngiliz-Amerikan-Sovyet ortak notası verilecekti. Bunu Türkiye'ye yollanacak güçlü bir İngiliz-Amerikan ortak askeri heyeti izleyecekti.

1942 kışı boyunca Türkiye'ye Mısır'dan ve ABD'den tank ve uçaksavar bataryaları gönderilecek, bir yandan da askeri havaalanları inşa edilecekti: "Türkiye'ye kesintisiz bir biçimde silah ve malzeme akıtılmalıdır."⁶¹ 24 Kasım'da Churchill Stalin'e Roosevelt'le bu konuda fikir birliği içinde olduklarını, ABD başkanının zaten, "bağımsız olarak aynı kanıya daha evvelce varmış olduğunu" bildirdi. Churchill'in Stalin'e gönderdiği mesaj şu idi: "Benim görüşüme göre hepimiz Türkiye'yi yanımızda savaşa sokma çabalarını tazelemeliyiz."⁶² 28 Kasım'da Stalin şu

58 *a.g.e.*

59 *a.g.e.*

60 FO 371/R 7897/ 24/ 44.

61 Churchill, *a.g.e.*, s.624-625.

62 *a.g.e.*

yanıtı verdi: “Türkiye’yi baharda savaşa sokmak için mümkün olan her şey yapılmalıdır. Hitler ve suç ortaklarının yenilgisini çabuklaştırmak bakımından bu çok önemlidir.”⁶³

Savaş tüm cephelerde Almanya aleyhine gelişirken artan Müttefik baskısına karşı Türkiye Alman tehlikesinin henüz geçmediğini ve Sovyetler’e güvenilmemesi gerektiğini vurgulamaktaydı. 6 Kasım’da Menemencioğlu Ankara’daki İngiliz elçiliği müsteşarına Almanların savunmaya çekildikleri halde göz alıcı bir “moral zaferi” arayışına giderek Boğazlar’a saldıracaklarını söyledi. Ayrıca Menemencioğlu’na göre Sovyetler’e güvenilmemeliydi. Onlar ancak bir ölüm kalım savaşına zorlandıkları için İngiltere ile işbirliğine girmişlerdi. Stalin ilk fırsatta İngiltere’ye ihanet edebilirdi. Ama gene de Türkiye Karadeniz’de komşusu olarak Almanlarla Ruslar arasında seçim yapmak zorunda kalırsa Rusları tercih ederdi, zira en azından onlarla ilişkilerde deneyimliydi. Menemencioğlu Almanya’nın mutlaka yenilmesi gerektiğini vurguladı. Savaş sonrası dünyasında Türkiye ve Yunanistan İngiliz yardımıyla Kuzey ve Güney Slavlarının birleşmesine karşı bir set oluşturabilirdi. “Numan’a [Menemencioğlu] göre savaştan sonra Türkiye İngiltere’nin Yakındoğu’daki kalesi olabilirdi. Bu durumda savaştan sonra batıda ve doğuda gelişmeleri bizim istediğimiz yönde etkileyebilirdi. Bu rolü üstlenmeye hazırdı.”⁶⁴ Menemencioğlu’nun daha sonraki günlerdeki tutumunu, özellikle Adana ve Kahire konferanslarındaki kesin tavrını gözönünde bulundurursak, hünerli bir diplomasi örneği ile karşı karşıya kaldığımızı anlarız. Numan Menemencioğlu’nun Türkiye’yi kimsenin “kalesi” yapmak istemeyeceği aşıkardır. Sorun her zamanki gibi zaman kazanmaktır ve İngilizler için Türkiye’nin önemini koz olarak kullanmaktır. Menemencioğlu bu konuda İngilizleri ikna etmeyi başarıyordu. 7 Aralık’ta raporu değerlendiren Foreign Office görevlisi O. Sargent, Menemencioğlu ile İngiliz müsteşarı arasında geçen konuşmayı Türk tavrında bir değişme olarak yorumluyordu: “Giderek başbakanın bize verdiği Türkleri baharda savaşa sokma görevinin sandığımız kadar zor olmayacağı umudu belirmektedir.” Sargent’e göre şimdiye kadar Türkler Sovyetler’le Almanya’nın ayrı bir barış yapmasından korkmuşlardı. Şim-

63 *a.g.e.*, s. 625-626.

64 FO 371/R 7978/ 24/ 44.

di ise Türkiye’de Slav yayılmacılığı korkusu başlamıştı. Bu korku Türkiye’nin savaşa girmediği takdirde İngiltere ile Sovyetler’in onun aleyhinde bir antlaşmaya varacakları kuşkusundan kaynaklanıyordu. Sargent İngiltere’nin bu korkuyu kullanmasından yanaydı: “Bu durum elimizi iyi oynadığımız takdirde ve bu korkuyu özen, sabır ve hassasiyetle geliştirdiğimiz takdirde bize kesin avantajlar sağlayacaktır.” Churchill’in tabiriyle bu “yumuşak baskıyı” uygulayacak olan Hugessen’dir.⁶⁵

Bu aşamadan sonra İngiltere Türkiye’ye bir tür “manevi şantaj” uygulamaya başladı. Türkiye savaştan sonra belirecek “Rus tehlikesi”ne karşı ancak Müttefik davasına somut katkılarda bulunarak Batı’nın desteğine hak kazanacaktı.

2 Aralık’ta İngiliz Dışişleri Bakanı Eden, Avam Kamarası’nda verdiği bir demeçte savaştan sonra iki büyük gücün, İngiltere ve Sovyetler Birliği’nin, Avrupa’nın kaderini tayin edeceğini söyledi. Bu demeç Türkiye’de geniş yankılar uyandırdı.⁶⁶ Bu hava Hugessen’in amaçlarına çok uygundu, her ne kadar Hugessen anılarında İngiltere’nin Türkiye’ye baskı yapmadığını savunsa da Foreign Office belgeleri bunun aksini göstermektedir.⁶⁷ Hugessen 5 Aralık’ta izinli olarak Londra’ya geldiğinde Foreign Office yetkililerine şunları söylemiştir: “Eden’in demeci Türkleri külahlarını önlerine alıp düşünmeye sevketmiştir. Birleşmiş Milletler’e katılmadıkları takdirde barış konferansında söz hakları olmayacaktır.”⁶⁸ 21 Aralık’ta Clutton Hugessen’le yapılan görüşmeleri şöyle özetlemiştir: “Bizimle Sovyetler Birliği arasında savaş sonrası işbirliği ve barış konferansında ortak tutum konusunda Türkiye’nin duyduğu tedirginliği yararımıza çevirerek kullanmaya karar verdik.”⁶⁹

Türkiye’yi Sovyetler Birliği’yle tehdit etme taktiğini İngiltere 1943 boyunca da gündeme getirecektir. Ama bu İngiltere’nin umduğundan çok farklı sonuçlar doğuracak ve Türk devlet adamlarının kendilerinden başka kimseye güvenmeme eğilimini güçlendirecektir.

65 *a.g.e.*

66 H. Howard, *a.g.e.*, s. 172

67 H. Knatchbull Hugessen, *Diplomat in Peace and War*, s. 185-186.

68 FO 371/R 8381/ 810/ 44.

69 FO 371/R 8732/ 24/ 44.

BÖLÜM 10

1943

1943 İkinci Dünya Savaşı'nın Türkiye için en kritik yılıdır. Savaşta üstünlük Müttefikler'e geçmiş ve onlar da Türkiye'ye yükümlülüklerini yerine getirmesi için baskıyı artırmışlardı. Öte yandan Mihver kuvvetleri savunmaya geçmiş olmakla birlikte halen Türkiye'ye zarar verebilecek mesafedeydiler.

Türkiye'nin o günlerdeki taktiklerini kısaca özetlemekte yarar vardır. Artan baskı sonucu Türkiye savaşa girmeyi ilke olarak kabul etmiştir. Bundan sonra Türkiye, askeri hazırlıklarının yetersizliği üzerinde duracaktır. Bu diplomatik savunma hattı da çatlamaya başladığı zaman, Türk dış politikasını yönetenler Balkanlar'da açılacak yeni bir cepheye somut katkıları olabileceğini öne süreceklerdir. Bu tasarı her ne kadar Churchill tarafından hararetle savunulsa da Türk tarafı Amerika ve Sovyetler'in "ikinci cephe"nin Balkanlar'da açılmasına kesinlikle karşı çıktıklarını biliyordu. Bu "Balkan Cephesi" fikrinin gerçekleşme olasılığının çok düşük olduğunu bilen Türk devlet adamları, bu harekâta katılmaya hazır olduklarını defalarca tekrar edecek, böylece bir yandan "iyi niyet"lerini vurgularken öte yandan da zaman kazanmış olacaktı. Zaman kazanmak o günlerde en büyük zorunluluktur. Müttefiklerin savaş planları açısından Türkiye'nin optimal yarar sağlayacağı kritik dönem böylece atlatılmış oluyordu. Churchill için Türkiye'nin Balkanlar'da harekete geçirilmesi "en gözde proje" haline gelmişti:

Başbakan'ın (Churchill) görüşüne göre 45 tümen üstün vasıflı Türk askeri Müttefikler'ce çağdaş biçimde donatılacak ve böylece Almanların ikincil derecede önemli birtakım kuvvetlerini tutacaktı. Bu da Churchill için daha hayati önem taşıyan cephelerde İngiliz yükünü hafifletecekti... 1943 bo-

yunca (Churchill) Türkiye'nin boş duran insan gücünü unutamayacaktır..."¹

1943 gibi ileri bir tarihe kadar Türkiye bir asker kaynağı olarak görülmüştür. Ancak bu dönemden sonra ABD ve Sovyet görüşü ağır basmış ve Türkiye'nin sadece üs vermesi üzerinde durulmuştur. Adana Konferansı'ndan sonra Churchill, Roosevelt'e gönderdiği 2 Şubat tarihli ve "Sabah Düşünceleri" başlıklı muhtıradaki şu görüşü belirtti: "Türkiye savaşan bir taraf olarak Balkanlar'da harekete geçecek ve kuzeyde Ruslar, güneyde İngilizler olmak üzere bizimle ilerleyecektir..."² İngiliz görüşleri ile Türk görüşleri arasındaki çelişki bu muhtıradaki en berrak biçimiyle ortadadır. Türk tarafına aynı gün aynı başlıklı muhtırayı gönderen Churchill Türklere, "savaştan sonra güçlü olmalarının gereği", "saldırıya karşı güçlü olabilmeleri", gibi temalarla yaklaşmış, aktif biçimde savaşa katılmalarını kesinlikle ikinci plana itmişti.³ İngilizler Türkiye'nin "güçlü" olmasından söz ettikleri zaman "savaşmak için" güçlü olmasını kastetmekteydiler, oysa Türkiye için "güçlü olmak", "savaşın dışında kalabilmek için güçlü olmak" anlamına geliyordu.

Kazablanka Konferansı ve "Koşulsuz Teslimiyet"

Önceki bölümde 1942'nin son günlerinde Churchill'in Türkiye üzerindeki baskının artırılmasından yana olduğu görülmüştü. 1943 başlarından itibaren bu fikri Amerikalılara aşılama çalışmıştır. Kazablanka'da toplanan Müttefik Zirve Konferansı'nda Roosevelt Churchill'in "Türkiye kartını oynaması gereğini" kabul etti.⁴ Ama başkanın askeri danışmanları başta General Marshall olmak üzere bu fikre o denli yakın değildiler. Marshall'ın sözleriyle bu girişimin "lojistik durumumuzu altüst edeceğinden" çekiniyorlardı.⁵

Kazablanka Konferansı Türk tarafına, 19. yüzyıl emperyalizminin "nüfuz alanları tayin etme" politikasını rahatsız edici biçimde hatırlatıyordu. Özellikle Numan Menemencioglu "Avrupa'nın Hasta Adamı"

1 Trumbull Higgins, *Winston Churchill and the Second Front*, s. 171.

2 Loewenheim and Langley, *Churchill and Roosevelt*, s. 313.

3 Churchill, *Hinge of Fate*, s. 632-635.

4 U.S.F.R., *Conferences at Washington and Casablanca*, s. 664.

5 R. Sherwood, *Roosevelt and Hopkins*, s. 769.

psikozunun hortlama belirtilerini görüyordu.⁶ Bu aşamada Osmanlı “fikir mirasının” Türk devlet adamları üzerindeki etkisi unutulmamalıdır. Geçmişte olduğu gibi Türkiye gene “düvel-i muazzama”nın bir üyesinin etki alanı haline gelmemeliydi. Özellikle Müttefiklerin Almanya için “Koşulsuz Teslimiyet” ilkesini benimsemeleri Avrupa’da tek ve en güçlü devlet olarak Sovyetler’in yerleşmesini getirecek ve Türkiye için önemli olan “denge unsuru” ortadan kalkacaktı. Bu denge unsuru için Avrupa’da güçlü bir Almanya zorunlu görünüyordu: “Türkiye’nin kesin görüşü Avrupa’nın barış ve dengesi için güçlü bir Almanya’nın zorunlu olduğudur...”⁷ 19 Haziran 1943’te Hugessen, Londra’ya gönderdiği raporda “Yüzde yüz güvenilir bir kaynaktan” aldığı habere göre, Menemencioğlu’nun Papen’le yaptığı son görüşmede şunları söylediğini belirtiyordu: “Biz Almanya’nın yok edilmesini istemiyoruz. Bu tahribata katkıda bulunmayız. Onun [Almanya’nın] mevcudiyeti Avrupa için önemlidir...”⁸

Erkin’in de belirttiğine göre Türkiye’de “Koşulsuz Teslimiyet” ilkesinin savaşı uzatacağından ve kızıştıracağından korkuluyordu. Erkin bu ilkenin “savaşın en büyük hatalarından biri” olduğunu söyler.⁹

Adana Konferansı

Önceki bölümde Foreign Office’in Türkiye’nin Sovyetler konusundaki endişelerini koz olarak kullanma eğilimlerine değinilmişti. İnönü’yü görmek üzere Adana’ya hareket etmeden önce Churchill, Kasablanka’da ABD Dışişleri Bakanı Hopkins’e şunları söylemiştir: “ [İnönü’ye] savaşın dışında kaldıkları takdirde savaştan sonra Boğazlar konusunda Rusları dizginlemeyeceğimi söyleyeceğim. Bu duruma tahammül edemeyecektir.”¹⁰

İngiltere ile Türkiye arasındaki “sağırklar diyalogu” 30-31 Ocak’ta Adana Konferansı’nda doruk noktasına varmıştır. Toplantıya taban tabana zıt amaçlarla gelen taraflar birbirlerini ikna ettiklerini düşünerek kendilerini avutup ayrıldılar.

6 Nermin Streater (Menemencioğlu) ile mülakat, 6 Haziran 1977.

7 Feridun Cemal Erkin, *Les Relations Turco-Soviétiques*, s. 220.

8 FO 371/R 5378/ 55/ 44.

9 Erkin, *a.g.e.*

10 U.S.F.R., *Conferences at Washington and Casablanca*, s. 643.

Weisband İnönü'nün kendisine Adana'ya iki amaçla gittiğini söylediğini yazmıştır: "... Churchill'i savaştan sonraki Rus tehlikesine karşı uyarmak ve Türkiye'ye yollanacak savaş mühimmatının sevkini hızlandırmak."¹¹ Öte yandan Churchill de Türkiye'yi seferber etmek, savaşa katılma zamanının geldiği konusunda İnönü'yü ikna etmek için Adana'ya gelmişti.

Churchill "Rus argümanını" Adana'da kullanmadı. Ama Türk heyeti Sovyetler'in savaş sonrasında Avrupa üzerinde emeller beslediğini kendisine defalarca tekrar ettiler.¹²

Saracoğlu Sovyetler'in savaştan sonra "emperyalist" olacağını ve çok taraflı anlaşmaların Türkiye'ye bu tehlikeye karşı "gerçek bir garanti" veremeyeceğini Churchill'e belirtti: "İyimserlik dolu İngiliz başbakanı bu tür karamsar projeksiyonları dinlemek için gelmemiştir."¹³ Bu tutumla karşılaşan Churchill, daha önceden tasarladığı gibi Türk tarafını "Sovyet tehdidi" ile korkutmaktan vazgeçip endişelerini yatıştırmaya bakmıştır.

İngiliz başbakanına göre Sovyetler savaştan çok yorgun çıkacak ve salt yaralarını sarmaya uğraşacaklardı.¹⁴ Sovyetler'in "Almanya'yı taklit etmeye" kalktıkları takdirde onlara karşı koyacağını belirten Churchill, "her şeyin beklenildiği kadar kötü sonuçlanmadığını" savundu.¹⁵ Aydemir'in belirttiğine göre bu tür sudan yatıştırmalar İnönü ve Saracoğlu'nu ikna etmekten uzaktı.¹⁶ Türk tarafı Almanya'nın hâlâ onlar için gerçek bir tehlike oluşturmaya devam ettiğine, ayrıca şehirleriyle sanayi bölgelerinin savunmasızlığına parmak bastıkları zaman, Churchill ancak "platonik bir evlenme teklifi" ile karşılık verebilmişti. Ayrıca Almanya'nın Türkiye'yi kışkırtmaktan sakınacağından ve Balkanlar'da yeterince uçağı olmadığından söz etmişti. Başbakan isteklerine aykırı hiçbir şey yaptırmak niyetinde olmadığını vurgulamaya özen gösteriyordu.¹⁷

11 Weisband, "İnönü ile mülakat", *Turkish Foreign Policy*, s. 133; *Olaylarla*, s. 178; Ataöv, s. 107.

12 Aydemir, *İkinci Adam*, Cilt 2, s. 260.

13 Weisband, *a.g.e.*, s. 135.

14 Erkin, *a.g.e.*, s. 224.

15 W. Churchill, *Hinge of Fate*, s. 635.

16 Aydemir, *a.g.e.*, s. 260.

17 Churchill, *op. cit.*, s. 631. Churchill bu bağlamda Türklere "kur yapma" amacını güden bir "*woing letter*" yazdığını belirtir, "platonik evlenme teklifi" kendi sözleriyle "*an offer of platonik marriage*" olarak verilmektedir.

Toplantının ikinci gününde Churchill, Türk heyetine “Sabah Düşünceleri” (*Morning Thoughts*) adını verdiği muhtırayı okudu. Savaşın gelişmesini konu alan bu muhtıra okunurken Dışişleri Bakanı Menemencioğlu Boğazlar’da İngiltere’ye üsler verilmesinin konu edildiğini duyunca Churchill’in sözünü kesti ve kendisine bunun Montreux Konvansiyonu’na aykırı olacağını belirtti. Menemencioğlu anılarında Churchill’in sözünün kesilmesine sert tepki gösterdiğini ve ona “Nasıl bu derece politika nosyonundan yoksun olunabilir dercesine bir bakış attığını” yazar. Menemencioğlu, dikkatini çeken konunun “onuncu derecede bir önemi olduğunu” ancak hiçbir işi şansa bırakmaktan yana olmadığını söylemiştir.¹⁸

... Montreux’ye zarar verebilecek hiçbir konuda politika yapmak istememiştim, bize sınırsız avantajlar sağlayacak olsa bile... Bu konu toplantının tek tatsız anısı olacaktı...¹⁹

Menemencioğlu çapında bir diplomatın “konferansın tek tatsız anısı” olarak nitelendirdiği çatışma, Churchill’in zaten Menemencioğlu konusunda var olan önyargılarını pekiştirmiş ve bu değerli diplomata “Alman yanlısı” damgası bir kez daha vurulmuştur. Churchill’in her hareketini bu denli yakından izlemesi Menemencioğlu’nun müzakere masası tekniğinin en güzel göstergelerindendir.

Churchill Adana’dan olumlu izlenimlerle ayrıldı. “Kuşkusuz Türkler bize çok yaklaştılar...”²⁰ diyen Churchill misyonunda başarılı olduğuna inanıyordu: “... Ve bu bağlamda başarı Churchill için ancak Türkiye’nin savaşa çekilmesi demek olabilirdi.”²¹ Diğer yandan konferansı baskının artması ve yükümlülüklerinin canlanması olarak gören Türk tarafı, kendilerini baskıyı bertaraf etmiş ve yükümlülüklerden sıyrılmış görüyordu. Dolayısıyla her iki taraf için “başarı”, karşıt anlamlar içeriyordu.

Her ne kadar Churchill Adana dönüşünde Avam Kamarası’na 11 Şubat’ta verdiği demeçte, “Türkiye’nin başını derde sokmaktan sakınmaları” gereğini vurgulamışsa da gelişmeler Türkiye ve İngiltere’nin

18 Numan Menemencioğlu, *Aperçus, etudes, souvenirs*, s. 272.

19 *a.g.e.*, s. 273.

20 Churchill, *a.g.e.*, s. 638.

21 Weisband, *a.g.e.*, s. 140.

tam bir “sağırılar diyalogu” içinde olduklarını gösterecekti.²² “Adana Konferansı ve onu izleyen günlerde Türklerle İngilizler aynı dili konuşmuyorlardı.”²³

Fakat Foreign Office gene de Türk görüşünde önemli bir değişiklik görüyor ve Türkiye’nin giderek kendilerine yaklaştığı izlenimini koruyordu. Foreign Office’de Güney Masası görevlisi E. Dixon, görüşlerini şöyle özetliyordu: “Türklerin değişen tavrı karşısında aşırı olumlu tezahürattan kaçınmalıyız. Hoşnutluğumuzu belirtmeliyiz ama bir yandan da Türkiye’nin legal yükümlülüklerini yerine getirmekten öte bir şey yapmadığını da vurgulamalıyız.”²⁴ İngiliz diplomatlarının bu denli ilerleme kaydettiklerini sandıkları bir dönemde Ankara elçiliğinin 9 Nisan’da çektiği telgrafın iyimserliklerine gölge düşürmesi beklenirdi. Bu telgrafta Saracoğlu’nun Mihver diplomatlarına Türk basınında ve resmi demeçlerde İngiltere’yi taltif eden sözlerden fazla etkilenmemeleri gerektiğini ve Türkiye’nin politikasında köklü bir değişme olmadığını ve olmayacağını söylediği vurgulanıyordu.²⁵

Adana Konferansı’nın tek somut sonucunun “Adana Listeleri” adı verilen askeri mühimmat listeleri olduğu söylenebilir. Bu listelerdeki malzemenin, “Türk demiryollarının tam kapasitesi” kullanılarak sevk edileceğine Churchill söz vermişti.²⁶ İngiliz başbakanı Türkiye’yi savaş çekmek için yem olarak kullanılması öngörülen bu malzemenin, tam tersine onu savaşın dışında tutmak için kullanılacak bir taktiğe zemin hazırlayacağını bilemezdi.

Bu dönemlerde basın açıkça söylediğinden çok söylemediği veya inkâr ettiği hususlar bakımından ilginçtir. Örneğin *Yeni Sabah* gazetesinde yayımlanan yazısında Hüseyin Cahit Yalçın şu görüşü öne sürmekteydi: “Sarih surette anlaşıldığına göre İngiliz Başvekili memleketimize bazı ecnebi memleketlerde telkin edildiği gibi, Türk politikasını değiştirmek yahut Türk diplomasisi üzerinde bir tazyik yapmak fikriyle gelmiş değildir.”²⁷ 4 Şubat tarihli *Cumhuriyet*’te ise İtalyan basınında yayınlanan ve

22 FO 371/R 2281/ R 10304/ 1016/ 44.

23 Erkin, *a.g.e.*, s. 230.

24 FO 371/R 2425/ 55/ 44.

25 FO 371/R 3650/ 55/ 44.

26 FO 371/R 10304/ 1016/ 44.

27 H.C. Yalçın, *Yeni Sabah*, 3 Şubat 1943.

Churchill'in Türk devlet adamlarını kandırmak niyetiyle Adana'ya geldiğini belirten haberlere karşılık veriliyordu: "İtalyan matbuatına göre Churchill Türkiye'yi kendi davası hesabına kandırmak emeli ile Adana'ya gelmiş fakat muvaffak olamadan dönmüştür. Winston Churchill gibi zekâsı ve dirayeti tecrübe ile bilinen bir devlet adamının birtakım hayaller peşinde uçabileceğinden şüphe etmek imkânsızdır."²⁸ Bu günlerde basın genellikle Türkiye'nin dengeli politikasıyla her iki taraf için de bir güvenlik unsuru olduğunu vurgulama çabası içindeydi:

... Taraflar elbette Türkiye'nin kendi saflarında yer almasını isterlerdi ve belki bunu istedikleri zamanlar olmuştur. Türkiye dört yıla yaklaşan ve gittikçe açılıp yayılan dünya buhranı içinde kendi çizdiği yoldan zerre kadar ayrılmamıştır. Nihayet her taraf, böyle yapmakta Türkiye'nin kendi menfaatleri olduğu kadar başkaları için de menfaat ve kıymeti büyük bir siyaset gütmüş olduğunu anlamış bulunuyorlar.²⁹

Vakit'ten Asım Us Adana konuşmalarının savaş sonrası konjonktürü için önemi üzerinde duruyor ve Türk-İngiliz ittifakının savaş sonrasına yönelik olduğu yorumunu getiriyordu.³⁰

Adana Konferansı'nı izleyen günlerde Türk-İngiliz ilişkilerinde bir tür "sahte balayı" yaşandı.³¹ Fakat Türk ve İngiliz görüşlerinde temelde varlığını sürdüren çelişki ergeç su yüzüne çıkacaktı. Tam bir yıl sonra 14 Şubat 1944'te İngiltere'nin her zamanki amaçları sanki yeni "keşfolunmuş" gibi bir hava estiren Ahmet Emin Yalman'ın aşağıdaki yazısı bu gelişmenin en güzel göstergesidir: "İki İngiltere" başlıklı yazıda yazar İngiltere'nin demokrasinin beşiği olduğunu söyleyerek başlıyor ama İngiltere'nin bir başka yüzü olduğunu vurguluyordu: "Hürriyet ve hak gibi yüksek kıymetler arayan milletler aradıklarını İngiltere'de bulurlar... Diğer taraftan şunu söylemek caizdir ki Nazilik ve Faşistlik hiçbir yeni şey icad etmemişlerdir. Emperyalist İngilizlerin efendiliğine, debdebelerine, tembelliğine, hazırdan yemesine, sadece ağızlarının suyu akmış onu taklit etmek istemişlerdir. Demokrat dürüst İngiltere uğraşır yaratır. Emperyalist ve entrikacı İngiliz yok eder."³²

28 *Cumhuriyet*, 4 Şubat 1943.

29 Yunus Nadi, *Cumhuriyet*, 14 Şubat 1943.

30 Asım Us, *Vakit*, 3 Şubat 1943.

31 Erkin, *op.cit.*, s. 224.

32 Ahmet Emin Yalman, *Vatan*, 14 Şubat 1944.

Bu yazının resmi bir niteliği olmamakla beraber, basının ne denli denetlendiği göz önünde bulundurulursa Yalman'ın açık sözlülüğünden en azından resmi çevrelerin onayıyla konuştuğu çıkarsanabilir. Ahmet Emin Yalman gibi birçok kişinin anlamadığı veya anlamamazlıktan geldiği gerçek şuydu ki “iyi İngiliz” ile “kötü İngiliz” aynı insandılar.

Askeri Müzakereler

Adana Konferansı'yla ilgili olarak Hugessen anılarında şu sözlere yer verir:

Öyle görünüyor ki Türk hükümetiyle bizim aramızda bir mutabakata varılmıştı; gereği görüldüğünde ve yeterince teçhizat sağlandıktan sonra onların bizi fiilen destekleyeceklerini varsayabilirdik...³³

Türk tarafının anlayış çerçevesi içinde ise böyle bir “varsayıma” kesinlikle yer yoktu. “Adana Listeleri” adı verilen askeri mühimmat listeleri Türk-İngiliz çelişkinin merkezini oluşturacaktı:

Türklerle İngilizler bu malzemeye değişik fiyatlar biçeceklerdi. Ama bu çelişki Türklerin manevraları sayesinde açığa çıkmayacaktı. Onlar (Türkler) “malzemenin hangi amaca yönelik olduğu” konusunu “ne miktarda malzeme” konusuna dönüştürmeyi başardılar.³⁴

1943 Nisan'ında İngiltere'nin Ortadoğu Başkomutanlığı'ndan bir heyet Ankara'ya geldi. Görevleri “*Hardihood*” kod adı verilen Türkiye'yi teçhizatlandırma operasyonunu sürdürmekti. Müzakerelerde ilk günden itibaren beklenen ilerleme kaydedilmeyince Müttefikler'in Ortadoğu Başkomutanı Sir Henry Maitland Wilson Ankara'ya geldi ve İngiliz heyetinin başına geçti.

Sir Henry çok geçmeden zorluklarla karşılaştı: “Belki de Liman Von Sanders'in 1913'teki askeri danışmanlar heyetinin anıları henüz çok tazeydi. Askeri heyetlerin, Ankara'da istenmediğini sezinledim...”³⁵ İngi-

33 Sir H. Knatchbull Hugessen, *Diplomat in Peace and War*, s. 190.

34 E. Weisband, *Turkish Foreign Policy 1943-1945*, (Vurgulama metinde vardır), s. 156.

35 Sir Henry Maitland Wilson, *Eight Years Overseas*, s. 156. Ayrıca bknz: Jehuda L. Wallach, *Bir Askeri Yardımın Anatomisi*, Ankara, Gnkur. Basımevi, 1985. Bu kaynak Prusya-Alman askeri heyetlerinin 1835-1919 yılları arasında Osmanlı Devletiyle ilişkilerini irdelemektedir. Kitabın başındaki alıntı Türk tarafının 1943'teki hissiyatına da ışık tutabilecek niteliktedir: “Her askeri heyet, aski iddia edilmesine rağmen, bir politik tedbirdir ve bu nedenle de az veya çok sevimlidir.”, G. Von. Gleich. (sf. V)

lizler de Türkler gibi “tarihi emsaller” konusunda duyarlılık gösteriyorlardı. *Hardihood* dört aşamalı bir plandı. Türkiye’de Kraliyet Hava Kuvvetleri’nin 25 avcı filosunun üslenmesiyle başlayacak ve tam mevcutlu iki zırhlı tümenin yerleşmesiyle tamamlanacaktı.³⁶ Birinci basamak bile gerçekleşmedi.

Bir yandan Müttefikler zaten istedikleri oranda malzemeyi Türkiye’ye ayırmıyorlar, öte yandan Türk tarafı projenin tüm aşamalarının gerçekleşmesinin savaşa girmeleri demek olduğunu bildiğinden işi yavaşlatıyordu. Bu nedenle zaman kazanma taktikleri bir kez daha gündeme geliyordu. Bu taktiklere Weisband oldukça tipik bir Amerikan terminolojisi ile “Ayak Sürüme Operasyonu” (*Operation Footdrag*) demektedir.³⁷

O günlerde Wilson “Türklerle bitmez tükenmez müzakerelerden” sürekli yakınmaktadır. Ayrıca İngiliz generali Türklerin, “kendi demiryolu sistemlerinin yetersizliğini anlayamadıklarından veya anlamak istemediklerinden” şikâyetçidir. Aynı zamanda Türk müzakerecileri askeri ihtiyaçları konusunda “sarıh ve güvenilir bilgi vermemekte” direnmektedirler.³⁸

1 Nisan 1943’te İngiltere’nin Ankara elçiliği Türk Genelkurmay’ının askeri müzakereler konusunda güçlükler çıkardığını bildiriyordu.

Raporda Türk yetkililerinin İngiliz askeri heyetinin resmi statüsü konusunda formalite güçlükleri yarattıkları ve müzakerelerde İngiltere’yi Ankara’daki elçilik mensubu sıfatıyla temsil eden Hava, Kara ve Deniz kuvvetleri ataşelerinin sürekli hazır bulunmalarını istedikleri söyleniyordu: “Sadece bu askeri ataşelerin müzakerelerde resmi yetkileri olduğunu ve tüm diğer heyet mensuplarının tüzel kişiliği olmadığı görülmüştür.” Yani Ankara hükümetinin görüşüne göre Kraliyet Kuvvetleri Ortadoğu Başkomutanı Sir Henry Maitland Wilson’un bu müzakerelerde tüzel kişiliği yoktu!

Dahası, Türk yetkilileri bu denli uzun müzakereleri öngörmediklerini ve bunların pratik olmadığını savunuyorlardı.³⁹ 4 Nisan’da Lon-

36 J. Ehrman, *Grand Strategy*, cilt 5, s. 90.

37 Weisband, *a.g.e.*, s. 152.

38 Sir Henry Maitland Wilson, “Operations in the Middle East”, *London Gazette*, November 12, 1946, No: 37, 786.

39 FO 371/R 2986/ 55/ 44.

dra'da Savaş Kabinesi Dairesi, Adana müzakerelerinde Türk tarafının resmi askeri görüşmelere katılmaya hazır olduğunu kesinlikle açıkladığını ve bunun gereği olarak da bir İngiliz askeri heyetinin Ankara'da yerleşmesini kabul etmiş olduklarını Adana müzakere zabıtlarına dayanarak teyid etti. Şimdi Kabine, "Türkler sözlerinden geri dönüyorlar" diyerek görüş belirtiyordu.⁴⁰ Bütün bu badirelerden geçtikten sonra görüşmeler başlayınca, Wilson Türk müzakerecilerinin ancak savunmaya yönelik konuları görüşme eğiliminde olduklarını sezinledi: "Açıkça görülüyordu ki Türkler (görüşmelerin) daha öteye gitmemesi konusunda talimat almışlardı."⁴¹

Görüşmelerde ana konulardan biri komuta konusuydu. Mareşal Fevzi Çakmak Birinci Dünya Savaşı'ndaki deneyimlerini ve Alman ki-birliliğini unutmamış Türk subaylarındandı. Bir kez daha Türk askeri-nin yabancıların komutası altına girmesini ve yabancı komutanların Türkiye'de bağımsız hareketlerini kesinlikle görmek istemiyordu.⁴²

Wilson, Menemencioglu ve Saracoğlu'na politik konuları açınca bunlar taktik konulara yöneliyorlardı. Bu kez Wilson taktik konulardan söz açınca onlar politik düzeyde tartışmaya kayıyorlardı. Wilson Fevzi Çakmak'a ordusunun savunma hatlarıyla hudut arasında "dolanması-na" engel olmasını söylüyor ve Türk komutanlarına askerlerine meka-nize savaş konusunda bilgi vermelerini tavsiye ediyordu. Ama çoğu kez bu "bilgi aktarımı" tank personeli olacak birliklere bile "içten patlama-lı motorun kitabın birinci sahifesinden anlatılması" demek oluyordu.⁴³

Sivil yetkililer de zaman kazanma taktikleri uyguluyorlardı. Havaala-nı inşaatlarına başlamak isteyen Wilson, gerekli izinleri alabilmek için en üst düzeydeki yetkililere başvurmak zorunda bırakıldı. Birden fazla bakanlık işe karışınca: "Konu başbakanın özel kalemi girdabına giriyor-du ki bu işe başlama izni çıkarma aşamasında dahi çok zaman kaybına neden oluyordu."⁴⁴ Demiryolu ulaşım ağı, lokomotif ve vagon kapasite-si yetersizdi. Türk yetkilileri bu yetersizliği de avantajlarına çevirmeyi

40 *a.g.e.*

41 Sir Henry Maitland Wilson, *Eight Years Overseas*, s. 156-157.

42 Suat Hayri Ürgüplü ile mülakat, 1.11.1977.

43 Maitland Wilson, *a.g.e.*, s. 156.

44 *a.g.e.*

bildiler: “*Yeterince* gemi, *yeterince* kömürü, *yeterince* lokomotif, bunlar da *yeterince* İngiliz mühendisine *yeterince* malzemeyi *yeterince* limanlardan *yeterince* havaalanı inşa edecekleri şekilde ulaştırsalar ve bunlara da Türkiye’yi koruyacak *yeterince* uçak inse dahi, Türk politikasını düzenleyenler, ‘*Hardihood*’un başarıya ulaşmasını istemiyorlardı.”⁴⁵ Bu konuda Weisband Dışişleri Bakanlığı’ndan İnönü’ye gönderilen ve havaalanı çalışmalarının fazla hızlı gelişmesi sonucu Türkiye’nin savaşa zorlanmasının söz konusu olabileceğinden söz eden bir raporun varlığını öne sürmektedir.⁴⁶

İngiliz Foreign Office belgelerinden o günlerde İngilizlerin Türkiye’ye iyice kızdıkları anlaşılmaktadır. 17 Haziran’da Saracoğlu’nun Türk-Alman Dostluk Antlaşması’nın yıldönümü münasebetiyle verdiği demeçte Türkiye’nin savaş dışı kalma konusundaki başarısından söz etmesi İngilizlerin geleneksel soğukkanlılıklarını dahi zorladı. Foreign Office Doğu Masası görevlisi G. L. Clutton, bu demeci şöyle değerlendirdiyordu: “Terbiyesizce kendini öven boş laflar... Ama Türklerin İncil’de ve kuşkusuz Kuran’da da yazılı olan şu sözleri hatırlayacakları gün yaklaşıyor —iki efendiye birden hizmet edemezsin...”⁴⁷ Clutton’un anlamadığı nokta şuydu: Türkiye bu “efendilerin” hiçbirine hizmet etmeye niyetli değildi.

Aynı doğrultuda Hugessen 19 Haziran’da Londra’ya şu telgrafi çekti: “Bu insanlar konusunda umudumu yitirmiş gibiyim, bize bağımlılıklarını hatırlatıncaya kadar baskıyı artırmaktan başka bir çare de görmüyorum. Duymak istemedikleri şeyleri kesinlikle duymamaya azimli-ler.”⁴⁸ Güney Avrupa Dairesi’nde görevli D. Howard bu belgeye şun-

45 Weisband, *a.g.e.*, s. 157.

46 *a.g.e.*, s. 160. Captured files of German Foreign Ministry. N.A.T. Roll 2618. Frame E 364709; Ayrıca bu günlerdeki gelişmeleri Almanlar da dikkatle izliyorlardı. Alman dinleme servisi *Forschungsamt*’ın çözdüğü Türk Dışişleri şifreleri Goebbels’e ulaştırılıyordu. 26 Mayıs 1943’te Goebbels günlüğüne şu satırları yazmıştır: “Ankara’dan gelen ve şifrelerini çözdüğümüz telgraflara göre Türkiye mümkün olduğu kadar canını dişine takıp tarafsızlığını korumaya çalışacaktır. Bunun ana nedeni Türk devlet adamlarının ordularını yıpratmayarak savaştan sonra Sovyetler’den gelebilecek bir tecavüze karşı elde tutmak istemeleridir.” Bak. D. Irving and D. Watt, *Breach of Security*, s. 182.

47 FO 371/R 5310/ 55/ 44.

48 FO 371/R 5366/ 55/ 44.

ları paraf ediyordu: “Numan’ın tavrına çok içerliyorum...” Dışışleri Bakanı Eden’e göreyse “Türkiye’ye yönelik politikamızı tekrar gözden geçirme zamanı” gelmişti.⁴⁹

26 Haziran’da Hugessen Menemencioğlu’yla bir görüşme yaptığını ve dışışleri bakanının, “Türkiye’de üçlü gruplar halinde büyük devletlerin faaliyet göstermelerine karşı çok duyarlı” olduğunu belirttiğini Londra’ya bildirdi. Elçi görüşmeyi şu sözlerle aktardı: “Dışışleri bakanının görüşüne göre politikamız Türkiye’yi zorluyor ve onun iddiasına göre Adana’da karara bağlanan ‘savaşa girme konusunda Türkiye’nin zamanı kendi tayin edeceği’ ilkesini ihlal ediyor.”⁵⁰

Türk basını da bu günlerde hükümetin bağımsız politikasını destekledi. *Cumhuriyet*’te Yunus Nadi Türkiye’nin ittifak politikasının ancak kendisini savunmaya yönelik olabileceğini vurgularken, Churchill’in de bunu Adana’da onaylamış olduğunu belirtiyordu.⁵¹ Nadir Nadi de Almanya’nın hâlâ Türkiye’ye ölümcül zararlar verebilecek kadar güçlü olduğunu yazıyordu.⁵²

İlginçtir ki bu konuda İngiliz belgelerindeki veriler Türk tarafının görüşlerini teyit eder niteliktedir. 31 Ağustos tarihli bir Foreign Office Muhtırası, Türkiye fiilen savaşa girse ya da yalnızca havaalanlarından Müttefikler’in faydalanmasını mümkün kılsa, her iki durumda da Almanya’nın askeri tepkisiyle karşılaşacağını belirtiyordu: “Her iki durumda da Almanların tepkisi aynı olacaktır. Bulgar hududunda ve On İki Adalar’da Türkiye’ye çok yakın Alman kuvvetleri vardır. Almanlar Türkiye’ye saldırıp İstanbul veya İzmir gibi savunmasız kentleri yok edeceklerdir.”⁵³ İngiltere bu gerçeği bildiği halde Türkiye’nin savaşa girmesini her fırsatta teşvik ediyordu.

Türkiye savaşa girmeme azmini sürdürmekle birlikte gene de savaşı artık açıkça kazanmaya başlamış olan Müttefikler’i yabancılaştırmaktan kaçınıyor ve yavaş yavaş onlara yaklaşıyordu. Ama bu ölçülü yaklaşma bile zaman zaman temkinli Dışışleri Bakanı Numan Menemencioğlu’na

49 FO 371/R 5444/ 7/ 44.

50 FO 371/R 5595/ 55/ 44.

51 Yunus Nadi, *Cumhuriyet*, 28 Haziran 1943.

52 Nadir Nadi, *Cumhuriyet*, 22 Haziran 1943.

53 FO 371/R 8244/ 55/ 44.

fazla hızlı geliyordu. 29 Ağustos'ta Başbakan Saracoğlu, Hugessen'e Türkiye'nin tarafsızlığı bırakmaya niyetli olmadığını ancak kendisini İngiltere ve ABD'ye karşı tarafsız addetmediğini söyledi: "... Tarafsız teriminin başka devletlerle olan ilişkilerinde pürüz çıkarmamak için kullanıldığının tarafımızdan iyice anlaşılmasını istedi..."⁵⁴

Hugessen konuyu Menemencioğlu'na götürdüğünde ve Saracoğlu'nun sözlerini tekrar ettiğinde dışişleri bakanı; "Saracoğlu'nun tamamıyla şahsi bir görüşü ortaya koymuş olduğunu söyledi... Numan bu sözlerle hiçbir şekilde sahip çıkmak istemiyor gibiydi. Ona göre herhangi bir resmi tebligat ancak dışişleri bakanı tarafından yapılabilirdi..."⁵⁵ Menemencioğlu'nun bu tür gayriresmi beyanatlardan hiç hoşlanmadığı bilinirdi.

Böylece Türkiye Almanya'yı kışkırtmaktan kaçınmayı amaçlıyordu. Bu amaca yönelik olarak çok sayıda İngiliz askeri personelinin Türkiye'ye sivil kıyafetle sızarak havaalanları inşaatına ivme kazandırmalarına engel olundu. Öte yandan da Türk yetkilileri havadan korunmasız olduklarını sürekli öne sürüyorlardı: "Türkiye'nin Müttefikler'in safında savaşa girmeye hazırlandığını sanan İngilizler için bu argüman mantıksız, hatta çıldırtıcıydı. Ama sessizce bunun aksine bir yol tutturmuş olan Türkler için mantığın ta kendisiydi."⁵⁶

İtalya'nın Çöküşü ve Rodos Fiyaskosu

25 Temmuz 1943'te Mussolini devrilince Churchill bunu Türkiye üzerindeki baskıyı artırmak için fırsat bildi. "İtalya'nın çökmesiyle Türkiye üzerinde baskımızı artırmanın ve onu ittifaka fiilen katkıda bulunmaya sevk etmenin tam zamanı gelmişti."⁵⁷

Ama Türkiye'nin İtalya'nın düşüşüne tepkisi dikkati çekecek dereceye ulaşmıyordu. 1939 Antlaşması'nın ana nedenini oluşturan İtalyan tehlikesinin yok olmasının bu denli tepkisizlikle karşılanması ilginçti. 13 Eylül'de İngiltere'nin Ankara elçiliği Londra'ya "İtalya'da olanlar sanki başka bir âlemde cereyan ediyordu" değerlendirmesini yapıyor ve Türk-

54 FO 371/R 8163/ 55/ 44.

55 FO 371/R 8281/ 55/ 44.

56 Weisband, *a.g.e.*, s. 161.

57 Churchill, *Closing the Ring*, s. 54.

lerin İtalya'nın çöküşü sonucu tutumlarını değiştirdiklerine dair en küçük göstergenin dahi olmadığını belirtiyordu.⁵⁸ Foreign Office'de G. L. Clutton, "Türk-İngiliz ittifakının temel nedeni ortadan kalkmıştır, ama Türklerin buna ne katkısı olmuştur?" şeklinde görüş belirtiyordu.⁵⁹

16 Eylül'de de Hugessen aynı "tepkisizliğin" sürdüğünü belirtti: "Resmi ve yarıresmi çevreler son derece sessiz ve çekimser bir tutum içindeler, görüşleri istendiğinde geri çekiliyorlar..."⁶⁰

Churchill'in "Türkiye projesinde" kilit noktası Rodos Adası ve diğer Ege adalarıydı. Bunların kolaylıkla yutulabilecek birer lokma olduğunu düşünüyor ve ondan sonra da Türkiye'ye karşı pazarlık unsuru olarak kullanılmalarını öngörüyordu. 27 Temmuz'da Churchill, İngiliz Genelkurmay'ına yazdığı muhtıradaki, "Oraya (Rodos'a) mümkün olduğu kadar çabuk ulaşmalıyız zira Türkiye nezdinde yapacağım diplomatik girişimler için buraya ihtiyacım var..." diyordu.⁶¹ Her ne kadar 1943 Ağustos'unda Quebec'de toplanan Müttefik zirvesinde Batı Avrupa harekâtının hazırlığına öncelik tanınmasına karar verilmiş ve Türkiye'nin henüz savaşa girmeye hazır olmadığı konusunda görüş birliğine varılmışsa da, Churchill "gözbebeği" haline getirdiği bu projeden vazgeçmedi.⁶² Bu bağlamda Rodos'un ivedilikle ele geçirilmesinin, "Türkiye üzerinde belirleyici etken" olacağına inanıyordu.⁶³ İtalya'nın teslim oluşunun ertesi günü Churchill "elindeki as"ı oynamaya karar verdi.⁶⁴ Roosevelt'e dahi haber vermeden Rodos'a İngiliz birliklerini çıkarma emrini verdi. (Churchill bu öneriyi daha evvelki toplantılarda sık sık gündeme getirmiş ancak Roosevelt böyle bir çıkarma için Amerika'nın çıkarma gemisi veremeyeceğini belirtmiştir.) Churchill Kahire'deki General Wilson'a çektiği telgrafta: "Yüksek oynamanın zamanı geldi. Yiğitlik ve atılım zamanıdır" diyordu.⁶⁵ Ama Rodos'taki İtalyan garnizonunun taraf değiştirmesine bel bağlamış olan İngiliz planı tam bir fiyaskoydu. İtalyanlar

58 FO 371/R 9066/ 55/ 44.

59 *a.g.e.*

60 FO 371/R 8787/ 55/ 44.

61 J. Ehrman, *Grand Strategy*, Cilt 5, s. 91.

62 Weisband, *a.g.e.*, s. 163.

63 Churchill, *Closing the Ring*, s. 181.

64 Weisband, *a.g.e.*, s. 163.

65 Churchill, *a.g.e.*, s. 182.

sayıca çok daha az olan Alman kuvvetlerine teslim oldular ve çıkartılmış olan küçük İngiliz birliği de apar topar adayı tahliye etmek zorunda kaldı. 13 Eylül'de Rodos tümüyle Almanların eline geçmişti. Ama Churchill hâlâ diretiyor ve diğer adalara çıkarma yapılmasını emrediyordu. İlginç bir biçimde tarihten esinlenmişti. Churchill: "Adayı (Rodos) 1522'de Türklerin uyguladıkları yöntemle çevirip ama daha kısa zamanda ele geçirmeyi..." umuyordu.⁶⁶ Ancak Kanuni Sultan Süleyman Stuka bombardıman uçaklarını ve paraşütçü birliklerini hesaba katmak zorunda kalmamıştı. Askeri danışmanlarının bütün ısrarlarına rağmen Churchill, adaların İngiliz kuvvetlerince tahliyesine karşı çıkıyordu.

Bütün müttefiklerimizin ve özellikle Türkiye'nin tavrını bizim güçlü olmamız belirleyecektir. Adaları terk etmemiz çok olumsuz bir izlenim uyandıracaktır.⁶⁷

Hitler de bu adalardaki savaşa Türkiye üzerindeki etkisi açısından bakmaktaydı. Bu adaların geri alınması Almanlar için bir prestij meselesi haline getirilerek Balkanlar'daki kara ve hava kuvvetlerinden eksiltme pahasına Ege'ye öncelik tanındı. Amerikan desteğinden yoksun İngiliz birlikleri Ege adalarından birer birer püskürtüldüler.

Anadolu'nun bu kadar yakınında gerçekleşen bir İngiliz hezimetini Türkiye'de çok olumsuz yankılar yarattı. Adana'da Alman askeri gücünü küçümseyen Churchill'e karşı direnmiş olan İnönü ve Menemenci-oğlu'nun görüşleri tümüyle teyit olunuyordu. Türk sahillerinin hemen dibindeki hedeflerde gerçekleşen şiddetli Alman bombardımanı, Almanların aynı şiddeti İzmir ve İstanbul üzerine sevk edebilecekleri savını haklı çıkarıyordu:

Rodos yenilgisi Churchill'in Türkiye'yi savaşa sokma çabalarında sonun başlangıcı olmuştur.⁶⁸

Aslında Churchill de Rodos'taki başarısızlığının Türkiye üzerindeki etkisini doğru değerlendirmiştir: "Müttefiklerin Türkiye sahillerinin bu kadar yakınındaki olağanüstü uyuşuklukları sonucu bu ülke işbirliğine yanaşmamış ve bize hava üslerini açmamıştır..."⁶⁹

66 a.g.e., s. 184.

67 a.g.e., s. 185; Ehrman, *Grand Strategy*, Cilt 5, s. 93.

68 Weisband, a.g.e., s. 164.

69 Churchill, a.g.e., s. 195.

5 Ekim tarihli bir Foreign Office muhtırasında da İngiltere'nin adaları ele geçirme çabaları esnasında Türkiye'den gayri resmi olarak yardım gördüğü belirtiliyordu. Ancak, bu muhtırada öne sürülen görüşe göre, Kos ve Leros adalarının Almanlara terki Türkiye'de çok olumsuz gelişmelere yol açabilecektir:

... Türklerin bakış açısından bu gelişmeler işbirliği yolunda bir adım daha atmalarını teşvik edici nitelikte değildir. Hatta Kos Adası'nı elimizde tutamamız atıkları ilk adımın dahi gereksiz olduğu izlenimini uyandırabilir...⁷⁰

İngiltere'nin İzmir konsolosu 12 Ekim'de Londra'ya çektiği bir telgrafta Bodrum'daki ajanından edindiği izlenimleri aktarmaktadır: "Buradaki yerli halkın olan biten konusunda oldukça etraflı bilgileri vardı. Kos Adası'na yapılan çıkarmanın yarım-yamalak ve düzensiz bir şekilde yürütüldüğünü söylüyorlardı. Onlara göre biz (Kos Adası'ndaki) yerli halka ve antifaşist unsurlara güvenmiştik. Ama Rodos'ta baskın çıkan Almanlar birkaç bombardıman uçağı yolladılar, İtalyanlar anti-faşistliği bırakıp Almanlara teslim oldular, İngiliz birlikleri de zaten birkaç yüz kişiye inmiş sempatizanlarıyla birlikte tepelere kaçmak zorunda kaldılar. Oldukça perişan durumda Bodrum'a sığınan İngiliz birliklerinin hali de Almanların başarısını teyit ediyor ve oldukça kötümser yorumlara yol açıyor. Almanya'nın adaları tekrar ele geçişi İngiltere'nin prestijine indirilmiş önemli bir darbe olarak görülüyor ve İngiltere'nin bunu ancak adaları kurtararak temizleyebileceği görüşü yaygınlık kazanıyor..."⁷¹

Zaten Foreign Office de bu konuda kendini aldatmıyordu. 20 Ekim tarihli G. L. Clutton imzalı muhtırada şöyle deniliyordu:

Benim şahsi görüşüm On İki Adayı ele geçirmediğçe Türklerden hiçbir şey bekleyemeyeceğimiz doğrutusundadır... Aslına bakarsak biz Rodos'ta 30.000 İtalyanın 7.000 Almanı teslim olmasına engel olamadığımız gün otobüsü kaçırdık...⁷²

70 FO 371/R 9672/ 55/ 44. İngilizler art arda gelen yenilgiler sonucu Kos (İstanköy), Leros ve Samos (Sisam) adalarını çok kısa bir süre içinde Almanlara terk etmek zorunda kalmışlardı.

71 FO 371/R 11160/ 6611/ 22.

72 FO 371/R 10301/ 55/ 44.

Türk basınında da bu olaylar çok olumsuz karşılandı. Necmettin Sadak İngiltere'nin başarısızlığının Güney ve Doğu Akdeniz'deki önemli ihmallerin sonucu geldiğini söylüyordu. Sadak, İtalya ve On İki Adalar'daki Müttefik harekâtlarının ancak "hafif kuvvetlerle" yürütüldüğünü ve Hitler'in değerli uçaklarını bu adalara sevk ettiğini yazıyordu: "Eğer Müttefikler'in harp ve siyaset planında Akdeniz'in şarkı ve Balkanlar acele yer tutuyorsa, Almanlar'ın On İki Adayı ellerinden bırakmamak uğrunda ısrar ve fedakârlıkları, Müttefikler'in boş bulundukları inancını artıran başlıca amildir..." Ayrıca Sadak bu başarısızlığın "savaşa girmeye hazırlanan" Türkiye üzerinde caydırıcı etki yapacağını yazan İngiliz basınına da çatıyordu: "Bazı İngiliz gazeteleri de Leros'un kaybı ile Türkiye siyaseti arasında bir ilişiklik görüyorlar... Hiç şüphe yok ki bu hadise Türkiye eskârinca da iyi karşılanmış değildir. Fakat bizdeki bu acıma bu adaların kaybından dolayı dünyada uyanacak tesirlerden değil Müttefiklerimiz... bizzat kendileri tenkid ettikleri bu ihmal, hazırlıksızlık veya dikkatsizlikten ileri geliyor. Türkiye üzerinde Leros Adası'yla tesir yapılmaz. Türkiye'yi vereceği kararda Leros Adası düşündürmez. Bunu İngiliz meslekdaşlarınıza temin edebiliriz."⁷³

1944 başında İngiltere ile Türkiye'nin arası iyiden iyiye açıldığında Rodos konusu gene gündeme gelecektir. Bu sıralarda Ahmet Emin Yalman İngiltere'nin Türkiye'yi savaşa itmesine karşı sert bir çıkış yapıyor ve İngiltere'nin tutumunu eleştiriyordu: "... İngiltere'nin hitabı şudur: İttifakın icapları nerde kaldı? Ne duruyorsunuz? Harbe girmek istemiyorsanız girmeyin. Fakat bize üsler verin... Almanlar size hücum mu ederler? Hayır etmezler biz biliriz, zaten Balkanlar'da kaç uçakları var? Rodos çarpışmasında yüzer uçaklık dalgalar halinde mi bize hücum etmişlerdi? Canım sanki bunu hatırlatacak ne var? Siz kendinizi ateşe atın da üst tarafını bize bırakın biz düşünerüz..."⁷⁴

Fakat İngiltere'nin Türkiye sahillerinin bu kadar yakınında başarısızlığa uğramasının bir başka boyutu da vardı. Türkiye'ye sadık bir müttefik olduğunu kanıtlama fırsatı verdi. Adalarda mahsur kalan İngiliz birliklerine Türkiye aracılığıyla yiyecek ikmali yapıldı. Ayrıca adaları apar topar tahliye etmek zorunda kalan Royal West Kent, Irish Fusilier ve

73 N. Sadak, *Akşam*, 20 Kasım 1943.

74 Ahmet Emin Yalman, *Vatan*, 14 Şubat 1944.

diğer birliklerin tahliyesi Türk işbirliğiyle yürütüldü.⁷⁵ 20 Ekim’de Foreign Office Türkiye’nin bu konudaki tavrından çok memnun olduğunu belirtiyor ve adaların ikmalinde kullanılan cephane, benzin ve askeri malzemenin Türk demiryolları üzerinden ulaştırıldığını açıklıyordu. Foreign Office ayrıca bunu tarafsızlıktan ayrılma olarak yorumluyordu: “Özellikle transit kolaylıklarının sağlanması tarafsızlıktan önemli ölçüde kopma demektir...”⁷⁶

Ancak Türkiye hiçbir şekilde tarafsızlıktan ayrılmayı düşünmüyordu. İngiltere’ye bu desteği sağlamak ilerde gelebilecek baskıya karşı koyabilmek için bir “yatırım”ı.

El altından yürütülen bu yardım hem Türk hükümetinin İngiltere’ye sempatisini ifade ediyor hem de bu sempatinin açıktan açığa askeri desteğe dönüşmeyeceğini gösteriyordu.⁷⁷

Ama Türkiye’nin sağladığı destek gene de önemli boyutlara ulaşıyordu. 9 Ekim ile Leros’un düşüş tarihi olan 17 Kasım arasında 1.400 ton acil yardım malzemesi Türkiye aracılığıyla İngiliz birliklerine ulaştırılmıştır. Türk balıkçı ve süngerci tekneleri ve mürettebatı bu malzeme taşımıştır. 18-19 Kasım tarihlerinde İngiliz komutanı Albay Baird, Yunan komutanı Tzigantes, İtalyan Komutanı General Soldarelli, Yunan Başpiskoposu, çok sayıda İngiliz ve İtalyan vatandaşı aynı tekneler tarafından Samos Adası’ndan kaçırıldı.⁷⁸ İngiliz savaş gemileri Türk karasularında barındırıldı ve Churchill bizzat Leros’taki birliklerin Türkiye’ye tahliyesini önerdi: “Türkiye’de enterne olma koşulları ağır değildir ve uzun sürmemesi de muhtemeldir.”⁷⁹ Gerçekten de Türkiye’de İngiliz birliklerine mensup askerler kısa bir “enternelik” devresi geçirdikten sonra bırakılıyorlardı. Dışişleri Bakanı Menemencioğlu bu operasyonu bizzat yönetti: “Dışişleri Bakanı Menemencioğlu’nun bu işi

75 Weisband, *a.g.e.*, s. 165. Ayrıca Bodrum limanı yerlilerinden birçoğunun bu ikmal ve kurtarma çabalarına katkıları bizzat olayları yaşayanlar tarafından bu satırların yazarına aktarılmıştır.

76 FO 371/R 10301/ 55/ 44.

77 Weisband, *a.g.e.*, s. 166.

78 *a.g.e.*, s. 165.

79 J. Ehrman, *a.g.e.*, s. 100; Churchill, *a.g.e.*, s. 194. Bodrum’un güneyinde Gökova Körfezi’nde hâlâ “İngiliz Limanı” olarak anılan mevki o günlerde İngiliz hücumbotlarına sığınak olmuştur.

bizzat üstlenmesi onun özellikle İngiliz düşmanı veya Alman dostu olmadığını gösterir kanıtlardan bir başkasıdır...”⁸⁰

Moskova Konferansı

19 Ekim’de Moskova’da Müttefik dışişleri bakanları Eden, Hull ve Molotov’u bir araya getiren konferans Türkiye üzerinde Sovyet baskısının başlangıcıdır. Tam Churchill’in Ege’deki başarısızlığı sonucu Türkiye üzerindeki baskısı azalırken Stalin konuya yeni bir ivme vermiştir. Savaş Sovyetler’in lehine gelişmeye başladığından beri Türkiye’ye karşı tutumlarında belirgin bir sertlik gözlemlenmekteydi. 1943 Eylül’ünde *İzvestia* şu satırları yayımladı:

Türkiye’nin tarafsızlığı giderek Almanya için daha yararlı ve gerekli oluyor. Böylece Türkiye Almanların Balkan kanadını koruyor ve buradaki kuvvetlerinden tasarruf ederek Sovyet cephesine yüklenmelerini mümkün kılıyor.⁸¹

Moskova Konferansı’nın açılışında Molotov, Türkiye’nin savaşa sokulmasını ve Manş Denizi üzerinden Avrupa’ya bir çıkarma yapılmasını savaşı kısaltıcı başlıca önlemler olarak görüyordu. Eden bu gelişmeleri Londra’ya bildirdiğinde Churchill “Türk kozunu” bir daha oynama fırsatı bulduğundan son derece hoşnuttu. Churchill, dışişleri bakanına Balkanlar’da gelişecek ve Türkiye’yi içerecek bir harekât konusunda Sovyet önerilerini yoklaması talimatını verdi. Bu harekâtın: “Türkiye’yi savaşa sokacak ve Çanakkale ile İstanbul Boğazını açacak...” nitelikte olduğu vurgulanacaktı.⁸²

Ancak bu konuda Churchill dikkatli davranmak zorundaydı. Her ne kadar Sovyetler’den gelen destek “gökte aranıp da yerde bulunan” türündense de Balkanlar’da bir cephe açmayı hiç mi hiç istemeyen Amerika’yı da yabancılaştırmaktan kaçınılmalıydı. Bu nedenle Eden, Sovyetler’ce harcanan ikna çabaları sonucu onların görüşlerine katılmış gibi gözükecekti. Bu taktiğe uygun biçimde Eden Türkiye’nin savaşa zorlanmasının doğuracağı güçlükleri, özellikle Türkiye’nin aşırı malzeme

⁸⁰ Weisband, *a.g.e.*, s. 165.

⁸¹ George E. Kirk, *Survey of International Affairs*, “The USSR and the Middle East: Turkey”, s. 458.

⁸² Churchill, *Closing the Ring*, s. 255.

talebinde bulunacağını “vazifeten” Sovyet temsilcilerine tekrar etti. Fakat bir açık kapı bırakılıyordu. Eden “Ancak Sovyet dostlarımız Türkiye’nin sıkıştırılması görüşündeyseler bu olasılığı da memnuniyetle gözden geçiririz...” diyordu.⁸³

Bu görüşlerin Eden’in şahsi görüşleri mi yoksa İngiliz hükümetinin resmi görüşleri mi olduğunu soran Molotov’a Eden şu yanıtı verdi: “İngiliz hükümetinin görüşleridir, ancak bu konuda çok da kesin bir çizgimiz yoktur... Hükümetimin bu konuda kalıplaşmış bir politikası yoktur...”⁸⁴

Sovyetler’in Türkiye’ye yapılan silah yardımı konusundaki kaygılarını yatıştırmaya çabalayan Eden, “Onlara bu malzemenin Almanya’ya karşı savaşta yerlerini almaları koşuluyla verildiği açıkça belirtildi” diyor ve böylece Sovyetler’e karşı Türkiye’nin silahlandırıldığı izlenimini silmeye uğraşıyordu. Ayrıca Eden, Türkiye’nin Balkanlar’da etkin bir rol oynamasını İngiltere’nin istediğini ama bunun ancak İngiltere’nin güdümünde gerçekleşmesini tasarladıklarını ve İngiltere çekildikten sonra Balkanlar’da Türkiye’nin hiçbir rolü olmayacağını vurguluyordu. Böylelikle Balkanlar’a özel bir ilgiyle bakan Sovyetler’in bu konudaki duyarlılıklarına prim verilmekteydi.

Görüldüğü gibi Konferans süresince İngiltere Türkiye’ye karşı tavrını Sovyetler’inkine uydurdu. Eden’in düşüncesine göre: “Türkiye’nin savaşa sokulmasının gerekliliği konusunda aramızda hiçbir görüş ayrılığı yoktu...”⁸⁵ Bu konuda kanımızca Churchill’in mantığı şöyle işlemektedir: Türkiye sadece İngiltere ile yaptığı anlaşma gereğince savaşa itilirse ona söz verilen savaş malzemesini talep edecek ve eldeki malzemenin yetersizliği nedeniyle kendisine istediği oranda verilmeyecektir. İngiltere’nin bu malzemeyi vermeye yasal taahhüdü olduğundan, Türkiye antlaşma koşullarına uygun olarak savaş dışı kalmayı başaracaktır. Ancak, İngiltere, Amerika ve Sovyetler’in ortak baskısı sonucu Türkiye savaşa “kendi isteğiyle” girmiş gözükürse, veya bir Alman saldırısına maruz kalarak girerse o zaman aynı avantajlar elde edilmiş olacak fakat

83 FO 371/N 6921/ 3666/ 38, s. 20-21. Üçlü müzakerelerin ikinci oturumu tutanakları, 20 Ekim 1943.

84 *a.g.e.*

85 *a.g.e.*

asker ve askeri malzeme taahhütleri (Türkiye “kendi kendine” öne atılmış gözükeceğinden) yerine getirilmeyecektir.

Bu mantığa uygun olarak Eden, Moskova Konferansı’nın 10. oturumunda şu öneriyi getiriyordu: “... Türkiye üzerine yeterince baskı yaparak onu savaşa girmeye zorlamak ama bir yandan da bunu yaparken altından şu anda kalkamayacağımız taahhütleri yerine getirmek durumunda kalmamak...”⁸⁶

Churchill Türkiye’nin elinde bulunanla savaşmasını istiyordu ve Almanya karşısında direnebileceğini düşünür olmuştı. Bu konuda Amerikalılardan çok daha iyimserdi. Bu nedenle o günlerde Menemencioğlu ve diğer Türk devlet adamları Churchill’in her ne pahasına olursa olsun Türkiye’yi savaşa sokmaya hazırlandığından kuşkulanıyordu.⁸⁷

Churchill’in bu projesine Amerikalı yetkililerin de fazla sıcak bir ilgi gösterdikleri söylenemez. ABD Dışişleri Bakanı Cordell Hull, Türkiye’yi gereği gibi teçhizatlandırmanın zorlukları üzerinde duruyor, Türkiye’nin asker değil, sadece üs ve transit kolaylığı sağlamasını öngörüyordu. Ancak Molotov bastırıyor ve Türkiye’nin savaşa sokulmasının zorlukları ne olursa olsun onun savaşa girmesinin, “Hitler’e daha fazla zorluk çıkaracağını” söylüyordu. Molotov’a göre üs veya transit kolaylıkları “yetersiz ve önemsiz tedbirler”di.⁸⁸ Moskova’daki ABD büyükelçisine göre: “Rusların biraz da ilkel olan görüşleri şu: Ruslar Hitler’i durdurmak için acı çekip kan döktüler ve Türklerin de aynı şeyi yapmaması için hiçbir neden görmüyorlar...”⁸⁹

Molotov Türkiye konusunu konferansın en kritik konusu olarak görüyor, İngiltere ve Amerika ile Sovyetler arasında bir “güven meselesi” haline getiriyordu. Molotov’a göre İngiltere ve Amerika Sovyetler’in savaşı kısaltmak için getirdiği hiçbir öneriyi desteklememişlerdi. Türkiye meselesi, “Konferans bittikten sonra iltihaplanan bir yara halini alabilir”di. Türkiye üzerinde hemen mutabık kalınmalıydı. Molotov’u yatıştırmak gene Eden’e düştü: “... Kendisine aynı şeyleri istediğimizi

86 FO 371/N 6921/ 36666/ 38. Annex 21., s. 90.

87 Weisband, *a.g.e.*, s. 173.

88 USFR, *Conferences at Cairo and Teheran*, s. 124.

89 *a.g.e.*, s. 158.

söyledim. Tek fark ben kirazı iki kez ısırdıktan sonra yutacaktım o ise bir ısırışta bitirecekti...”⁹⁰

Konferansın sonunda Türkiye konusunda İngiltere ve Sovyetler Birliği aşağıdaki Protokolü imzalamaya karar verdiler:

Bir: Hitler Almanyası’nın en kısa zamanda yenilgiye uğratılması için her iki dışişleri bakanının da görüşüne göre Türkiye 1943 sonundan önce Birleşmiş Milletler’in yanında savaşa girmelidir.

İki: Her iki tarafın dışişleri bakanları arasında varılan antlaşma uyarınca İngiltere ve Sovyet hükümetleri tarafından Türkiye’ye en kısa zamanda savaşa girmesi önerilecektir. Taraflar arasında bir tarih saptanacak ve bu tarih 1943 sonundan önce olacaktır.

Üç: Ayrıca Türkiye’den derhal Birleşmiş Milletler’e her türlü kolaylığı sağlaması rica edilecektir. Türkiye Müttefik Hava Kuvvetleri’ne üslerini açacak ve iki hükümetin saptadığı konularda yardımcı olacaktır.⁹¹

“‘Önerilme’ sözcüğünden onun (Molotov’un) anladığı emretmek demek oluyordu...”⁹²

Ayrıca Eden ABD’nin Moskova Elçisi Harriman’a yakında Türk dışişleri bakanıyla görüşmek üzere Kahire’ye gideceğini ve orada “... Hava üslerinin derhal kullanımımıza açılması” üzerinde duracağını söyledi.⁹³ 4 Kasım’da Roosevelt Churchill’e şu güvenceyi verdi: “Bu hükümet Türkiye’den derhal hava üssü istenmesi ve yıl sonundan önce savaşa girmesi konusunda Türkiye’ye baskı yapılmasında sizinle hemfikirdir...”⁹⁴ Ancak Roosevelt önemli bir çekince koyuyordu ortaya: Normandiya çıkarması operasyonu (*Overlord*) ve İtalya’da sürdürülen harekât için ayrılmış kaynaklardan Türkiye’ye hiçbir kaydırma olmaya-caktı.

Türk basını Moskova Konferansı’nı temkinli ve kuşkucu bir yaklaşımla karşıladı. 21 Ekim tarihli *Ulus*’ta Falih Rıfkı Atay şöyle diyordu:

Rusya Müttefikler gibi devamlı bir barışın hakiki ve tesirli şartları ile kendi güvenlik şartını bir tutmakta olduğunu her fırsatta söylemiştir. Rus politi-

⁹⁰ *a.g.e.*, s. 144.

⁹¹ USFR, *a.g.e.*, s. 146. Ambassador Harriman to President, November 2, 1943.

⁹² Weisband, *a.g.e.*, s. 172.

⁹³ USFR, *a.g.e.*, s. 147. Harriman to President.

⁹⁴ USFR, *a.g.e.*, s. 151. Roosevelt to Churchill.

kası genişlemeci ve fetihci bir politika olarak belirmiş değildir, hatta Almanya ile bazı anlaşmalarda sınırlarına doğru taşan büyük Cermenliğe karşı müdafaa tedbirleri olmak mahiyetindedir..⁹⁵

Aynı günlerde belli başlı köşeyazılarında Sovyetlere karşı “gösterişli bir güven” havasının arttığı sezilmekte, ancak bunun bir ölçüde yapay olduğu ve önemli kuşkuları örtbas etmek için kullanıldığı izlenimi uyandırmaktadır.

Moskova Konferansı sürerken Türk basını Moskova’nın geçmişteki bazı davranışlarını “açıklama” ihtiyacını hissedercesine yumuşak bir ton kullanıyor ve böylelikle Sovyetler’i yatıştırmaya çabalıyordu. Her zaman anti-Sovyet tutumuyla tanınan Hüseyin Cahit Yalçın dahi o günlerde Moskova Konferansı’ndan Türkiye’nin aleyhine bir şey çıkmayacağını ve Türkiye konusunun İngiltere ile Sovyetler Birliği arasında bir açmaz oluşturmadığını söylemekteydi:

... Uzun bir dostluk geleneği ile bağlı bulunduğumuz Sovyet komşu ve dostlarımızdan esasen bizim hakkımızda iyi niyetlerden başka bir şeye intizar etmek mantıksız olduğu gibi, samimiyet ve sadakatlerinden bir an dahi şüphe etmediğimiz İngiliz müttefiklerimizin Moskova’da bizim aleyhimize bir müzakereyi kabul etmeleri imkânsızdır..⁹⁶

Ancak tam bu konuda kuşkular vardı ve “gösterişli güven” ortamı kısa bir süre içinde kuşkuların açıkça dile getirilmesine dönüştü. 31 Ekim’de gene Yalçın şu satırlarla kuşkusunu yansıtıyordu:

Üçler Konferansı’nın müzakerelerini bitirdiği haber verildi. Konferans ne yaptı, muvaffak mı oldu? Yoksa olmadı mı? Bunun hakkında katı bir fikir edinebilmek için her şeyden evvel konferansın neler yapmak için toplanmış olduğunu bilmek lâzımdır. Halbuki bunu bile sarih olarak bilmiyoruz..

Aynı yazıda Yalçın, konferansın bitiminde Başkan Roosevelt’in savaş sonrası işbirliğine güvenle bakıldığı sözüne takılıyordu:

... M. Roosevelt Konferansın vardığı neticeler hakkında gazetecilere malumat verirken sadece konferansın neticeleri hakkında memnuniyet beyan etmeyi kâfi görmüştür. Bu memnuniyete bütün dünya iştirak etmek ister. Fakat şimdiye kadar şahit olduğumuz konferansların hiçbirisi hakkında akim kalmıştır tabiri kullanılmayarak hepsinden memnuniyetle bahs olunduğuna şahit olduğumuz için Moskova Konferansının hitama ermesinin sadece bir

95 F. R. Atay, *Ulus*, 21 Ekim 1943.

96 H. C. Yalçın, *Tanin*, 22 Ekim 1943.

memnuniyet havası içinde cihana haber verilmesi Konferansa atfolunan ümitleri tatmine kâfi gelmez... Bu askerlik sahasına tercüme edilirse cephe-lerde bir iki kilometre yer kazanmayı ‘mühim terakkiler kaydedilmiştir’ cümlesiyle tebliğ etmeye benziyor...⁹⁷

Kahire’de Eden-Menemencioğlu Buluşması

Moskova Konferansı’ndan hemen sonra Eden’in Menemencioğlu ile görüşme talep etmesi bir kuşku ortamı içinde değerlendirildi. Gerçekten de Churchill 2 Kasım’da Savaş Kabinesi’ne Eden’in bu buluşma- da, “Türkiye ile olan ilişkilerimizin ve Ege’deki durumun kapsamlı ola- rak ele alınacağını...” söylemişti.⁹⁸ İki devlet adamının birbirleri konu- sunda olumsuz tavır almış olmaları da duruma yardımcı olmadı. Eden, Numan Menemencioğlu’nun Alman yanlısı olduğuna inanıyor, Mene- mencioğlu ise Eden’in “kendini beğenmiş” ve “gösteriş seven” biri ol- duğunu düşünüyordu.⁹⁹

Menemencioğlu anılarında Eden’in 5 Kasım’daki ilk toplantıda Türkiye’nin bir ay içinde savaş ilan etmesini beklediklerini beyan ettiğİ- ni yazmaktadır:

Kahire’de bir sürprizle karşılaştım. Daha ilk toplantımızda Eden, Chur- chill’in Türkiye’nin bir ay zarfında Almanya’ya savaş ilân etmesini istediğini söyledi...¹⁰⁰

Menemencioğlu’na göre, Eden Moskova’dan çok kötü izlenimlerle dönmüştür. Sovyetler’in Türkiye konusundaki ısrarlarından her an Al- manya’ya karşı mücadeleyi bırakacakları izlenimini edinmiştir. Bu ne- denle Türkiye, İngiliz-Sovyet ilişkilerinin sürmesi için kurban edilecek- tir: “Türkiye tanrıları yatıştırabilecek tek kurbandı...”¹⁰¹

Ancak Amerikan ve İngiliz resmi kaynakları bu toplantıda böyle bir tavır alınmadığını, Eden’in salt hava üsleri konusu üzerinde durduğunu yazmaktadır.¹⁰² Menemencioğlu hava üssü vermekle savaşa girme-

⁹⁷ H. C. Yalçın, *Tanin*, 31 Ekim 1943.

⁹⁸ CAB 65/ 40 WM/ 49(43) 2.

⁹⁹ Weisband, *a.g.e.*, s. 177-178.

¹⁰⁰ Numan Menemencioğlu’nun anıları, s. 274.

¹⁰¹ *a.g.e.*, s. 280.

¹⁰² USFR. *Conferences at Cairo and Teheran*, s. 164.

nin hiçbir farkı olmadığını bilincindeydi. Müttefiklerin savaş sonrasında Balkanlar'da izleyecekleri politika konusunda Eden'i adeta soru bombardımanına tutan Menemencioğlu, bu soruları "hiç de diplomatik bir tarzda sormadığını..." yazmıştır.¹⁰³

İşin gerçeği şuydu ki Menemencioğlu Eden'in Sovyetler adına Türkiye'yi savaşa zorladığına kanaat getirmişti: "Eden'in Rusların teşvikiyle Türkiye'yi apar topar savaşa itmek istediğini anlamam çok sürmedi..."¹⁰⁴

Eden'in genel tavrı da bu kanaati büsbütün pekiştirdi. İngiliz Dışişleri Bakanı Türkiye'yi, Sovyetler Birliği'nin hiddetiyle adeta tehdit ediyordu: "İngiltere'nin istediğini yapmadığı takdirde Türkiye savaş sonrasında Rusların karşısında çok zor durumda kalabilir..."¹⁰⁵ Türkiye'yi istenilen yönde harekete sevk etmek için "Sovyet Kozu"nun oynandığı, savaşın ilk yıllarından beri görülmekteydi.

Ancak bu taktik İngiltere'nin beklentisinin tam tersi sonuç verdi. Menemencioğlu İngiltere'nin önerdiği sayıda uçağın Türkiye'de üslenmesinin Alman saldırısını çekmekten başka yapıcı hiçbir sonucu olmayacağını, ayrıca önerilen uçak adedinin Türk hava sahasını koruyabilmekten çok uzak olduğunu yineledi. Uçakların en kısa zamanda Anadolu toprağı üzerinde uçmaları tasarısı ise kesinlikle reddedildi.¹⁰⁶

Özellikle zorlu bir oturumdan sonra Eden, Churchill'e şu telgrafi çekmiştir:

Uzun ve zor bir gün yaşadık. Telkinlerim hiçbir yere varmadı. Dışişleri bakanı ve Açıkalin'ın (Cevat Açıkalin - genel sekreter) özellikle ağır işitmekten muzdarip olduklarını gözlemledim... daha genç olana (Açıkalin) derdimi an-

103 Menemencioğlu, *a.g.e.*, s. 275.

104 *a.g.e.*, s. 279: ve D. Irving and D. Watt, *Breach of Security*, s. 183. Goebbels *Forschungsamt* raporlarından bu buluşma hakkında ayrıntılı bilgi almıştır. Günlüğüne 13 Kasım'da kaydettiği satırlarda şunları söylemektedir: "Eden Menemencioğlu'na Rus isteklerini iletmiştir. Bunlar Türk topraklarında Sovyet kuvvetlerine üsler verilmesini kapsamaktadır. Menemencioğlu bu isteği kesin bir biçimde geri çevirmiş ve bunun Alman istilasını davet etmek olacağını söylemiştir. Eden, Alman Reich'ının böyle bir şey yapacak durumda olmadığını söylemiştir. Ancak İngilizler beklediğimiz kadar baskı yapmamışlardır. Üsler konusunda cevap vermeden Menemencioğlu, CHP'nin Meclis gurubunun görüşünü alması gerektiğini öne sürmüştü..."

105 USFR, *a.g.e.*, s. 166.

106 *a.g.e.*, s. 165, 166.

latmaya çalıştığım zaman onun da söylediklerimi işitmekte zorluk çektiğini gördüm. Hiç kimse ikna olunmak istemeyen bir Türk kadar sağır olamaz..¹⁰⁷

Konferansı olumlu bir hava içinde kapatmaya çabalayan Eden, Menemencioğlu'na Churchill'e verilecek bir mesajı olup olmadığını sorduğu zaman şu yanıtı aldı:

Kendisinden Adana Konferansı'nı hatırlamasını ve orada bir sabah bize verdiği dokümanı okumasını rica ediyoruz. Eminim ne demek istediğimi anlayacaktır.¹⁰⁸

Menemencioğlu'nun burada değindiği Churchill'in Adana'da Türk delegelerine sunduğu "Sabah Düşünceleri" adlı belgeydi. Bu yazıda, Churchill Türkiye'yi hiçbir zaman zorlamayacaklarına söz vermişti.

Eden-Menemencioğlu Buluşmasının Sonuçları

Eden - Menemencioğlu müzakereleri Türk-İngiliz ilişkilerinde bir dönüm noktasıdır. 17 Kasım 1943'te Türkiye ilke olarak savaşa girmeyi kabul etti. Türk diplomasisinin savunma hattında böylelikle taktik bir geri çekilmeden söz edilebilir. Artık Türkiye'nin tarafsızlığı üzerinde durulmayacak, savaşa girmeyi kabul ettiği söylenecek, ancak hazırlıksız olduğu ve savaşta ne rol oynayacağını bilmediği savları arkasında yeniden mevzilenilecekti. Türkiye'de bazı çevrelerde İngiltere'nin Türkiye'ye ancak Alman saldırısını kışkırtmaya yetecek kadar uçak vereceğinden kuşku duyuluyordu.¹⁰⁹ İnönü Ege'de Alman hava gücünün henüz dipdiri olduğuna şahit olmuştu; bu gerçek ışığında İngiltere'nin Almanya'nın bitkinliği konusundaki telkinlerine inanmıyordu. Türk dev-

107 A. Eden, *The Reckoning*, s. 419. Türk devlet adamlarının ağır işitmeleri konusuna birkaç kaynakta rastlanmaktadır General Henry Maitland Wilson, *Eight Years Overseas*, (s. 151) adlı eserinde Adana konferansında İnönü'nün ağır işittiğini öğrendiğini yazar. "İnönü'den başka Dışişleri Bakanı Numan da aynı dersten muzdaripti. Ama o yıl sonunda (1943) Kahire Konferansı'ndan sonra sağırlığın diplomaside bir dezavantaj olduğundan kuşku duymaya başladım." Aynı konuya R. E. Sherwood'un *Roosevelt and Hopkins*, adlı yapıtında da değindiğini görürüz (s. 799): "Kahire'de muzipin birinin yaydığı söylentiye göre Türk heyetinin işitme cihazları birbirlerine o denli duyarlı bir biçimde ayarlanmıştı ki ne zaman Türkiye'nin savaşa girmesi sözü edilse aynı anda arıza yapıyorlardı."

108 Menemencioğlu'nun anıları, s. 276.

109 Ahmet Şükrü Esmer ile mülakat, s. 276.

let adamlarının İngiliz baskısına nasıl direndikleri Alman ajan Çiçero sayesinde Berlin tarafından günbegün izleniyordu. Büyükelçi Von Papan Menemencioğlu ile bir araya gelişlerinde Türkiye'nin tavrında herhangi bir değişikliğin derhal Alman saldırısına yol açacağını hatırlatmak için hiçbir fırsatı kaçırmıyordu.¹¹⁰ Ayrıca Foreign Office biliyordu ki Türkiye'nin hava üssü vermesi, "... Türkiye'nin savaşa girmesi demektir."¹¹¹

Bu durum karşısında Türk politikasını yönetenler taktikleri yeniden düzenlediler. Hava üsleri konusunda direktirken Türkiye'nin içinde rol oynayacağı geniş kapsamlı bir "genel plan" üzerinde durmaya başladılar. Böylelikle yakın gelecek güvence altına alınıyor, Türkiye'nin savaşı "genel plan"ın bir parçası olacağı için "genel" ve uzun süreli müzakereler öngörülmüyordu. Böylelikle hem Müttefikler yabancılaştırılmamış hem de zaman kazanılmış olacaktı.

Kahire'den döndükten az sonra Menemencioğlu ABD Büyükelçisi Steinhard ile görüştü. Kendisine Eden'in tutumundan ve Türkiye'yi hazırlıksız savaşa itme çabalarından söz etti. Amerikan elçisi Washington'a bu görüşmenin değerlendirmesini yaparken şöyle diyordu:

Türkiye salt hava üssü vermektense doğrudan savaşa girmeyi tercih etmektedir, çünkü onlara göre üs vermekle savaşa girmek eş anlamlıdır.¹¹²

Ayrıca bu görüşmede Menemencioğlu, Müttefikler'in Balkanlar ve Ortadoğu'da ne öngördüklerini bilmeden savaşa zorlanmanın Türkiye için tehlikeleri üzerinde durmuştu.

Her ne kadar Weisband Müttefikler'in Balkanlar'da cephe açtığı takdirde Türkiye'nin tarafsızlığı bırakıp Balkanlar'da İngiltere ve Amerika'nın yanında savaşa gireceğini söylüyorsa da bu yorumu destekleyici bilgi vermemektedir.¹¹³

Gerek İnönü gerek Menemencioğlu, Roosevelt'in "Balkan Cephesi" fikrine karşı olduğunu ve Sovyetler'in kendi etki alanları olarak gördükleri Balkanlar'da İngiliz emellerine kuşkuyla baktıklarını biliyorlardı. İngiltere iki müttefikinin istediği doğrultuda davranmaya mecbur-

110 Von Papan, *Memoirs*, s. 513-516; Erkin, *op. cit.*, s. 258; Moyzisch, *Operation Cicero*, s. 61.

111 FO 371/ R 13071/ 55/ 44.

112 USFR, *a.g.e.*, s. 187.

113 Weisband, *a.g.e.*, s. 180, dip. not. 42.

du. Gerçekleşme olasılığı çok düşük bir Balkan harekâtına ileri bir tarihte somut katkıda bulunmayı öneren Türk tarafı böylelikle hem iyi niyetini göstermiş, hem de zaman kazanmış oluyordu.¹¹⁴

İngiliz politikasını belirleyenler de Sovyetler'in kuşkularını yatıştırmaya koyulmuşlardı. 2 Eylül 1943'te Ankara'daki İngiliz Elçisi Hugessen, Sovyet Elçisi Vinogradov'un Türkiye'nin herhangi bir Balkan harekâtına karışmasını tepkiyle karşıladığını bildirdi. İngiliz elçisi hemen Sovyet meslektaşını yatıştırmaya çabalamıştı: "... Hemen kendisine Balkanlar'a girmenin tamamen Türklerin fikri olduğunu ve hiçbir şekilde İngiltere'den kaynaklanmadığını söyledim..¹¹⁵ Ancak, bu fikrin Churchill'in özellikle üzerinde durduğu bir "proje" olduğunu biliyoruz.

Bu konu İngiliz kabinesinde 27 Eylül'de görüşüldü:

Bazı raporlara göre Alman yenilgisinden sonra Balkanlar'da anarşiyi önlemek için Türklerin araya girmesi Ruslar tarafından hiç hoş karşılanmıyor. İngiltere Almanlar gittikten sonra Türkleri Balkanlar'a sokmak istemiyor. Ancak İngiliz kuvvetleriyle birlikte oralarda temizlik harekâtına katkılarını bekliyor..¹¹⁶

Aynı günlerde Türk basınında Müttefikler'e karşı tepkinin başladığı görülmektedir. Hükümetin tavrı İngiltere'yi soğutmadan aradaki mesafeyi korumak iken basın çok daha açık sözlü olabiliyordu: Zekeriya Sertel Müttefikler'e hava üssü verileceğine dair Reuter Haber Ajansı'nın raporuna tepki göstermiş ve Türkiye'ye "harbi kısaltan büyük bir amil" olarak bakılmasını kınamıştı:

Böyle bir talepte bulunabilmek ve Türkiye'yi Müttefikler'e fiili yardıma, daha doğrusu tarafsız siyasetini terke ikna için gayet kuvvetli sebepler göstermek lâzımdır... halbuki bizi böyle bir harekete sürükleyecek mantıkî bir sebep bulmak hayli güçtür..¹¹⁷

Aynı tarihte Nadir Nadi yabancı gazetecilere çatmıştı:

... Ajans muhabirlerine ve gazete muharrirlerine kalsaydı, Türkiye'nin şimdiye kadar birkaç defa harbe girmesi icab ederdi... Bu sırada bazı ajans mu-

114 Bu konuda Menemencioğlu anılarında: "Churchill'in Balkanlar'da bir cephe açmak fikri Roosevelt tarafından hoş karşılanmıyordu..." demiştir; Menemencioğlu'nun Anıları, s. 280.

115 FO 371/R 8373/ 55/ 44.

116 CAB 66/ 41 WP (43) 434.

117 Z. Sertel, *Ta*, 6 Ekim 1943.

haberlerinin durup dururken Türkiye'yi harbe sokmak hususundaki mucip sebeplerini doğrusu oldukça tuhaf buluyoruz. Harbi kısaltmak, Balkanlar'a çıkarma yapmak, hava üsleri edinmek gibi istekler hem yetersiz hem lüzumsuzdur...¹¹⁸

Basının savaş yıllarındaki "icazetli" işlevi göz önünde bulundurulursa bir ölçüde bu satırlardan hükümetin "gayri resmî" olarak esas tavrını belirttiğini söyleyebiliriz.

Tahran Konferansı

Amerika ve Sovyetler'in desteğiyle Türkiye üzerinde baskı yapmak - bu konferansta da Churchill bu doğrultuda çaba harcadı. ABD Savunma Bakanı Harry Hopkins İngiliz başbakanının eski temasını yeniden işlemeye başladığına işaret etmekteydi:

[Churchill] Türkiye'yi savaşa sokmanın yararlarını monoton olma pahasına tekrarlamaya yeniden başladı.¹¹⁹

Moskova'da bu konunun üzerine düşen Sovyetler Tahran'da fazla faaliyet göstermediler. Bu noktada ABD Başkanı Roosevelt'in tutumu önem kazanmaktadır. Türkiye'nin savaşa girmesi ona yoğun bir malzeme desteğinin sağlanması demekti. Ancak Roosevelt, Normandiya Çıkarması (*Operation Overlord*) hazırlıklarına ağırlık vermek istiyor ve bunun etkinliğini azaltacak hiçbir girişimde bulunulmamasını vurguluyordu.¹²⁰

Tahran'da Müttefikler'in savaş stratejisi tartışıldığında Rodos Adası'na yönelecek bir İngiliz saldırısının Türk hava kuvvetlerince desteklenmesi gereği üzerinde duruldu. Amerikan uzmanları Türk uçaklarının sayıca yetersiz ve eski olduğunu ve böyle bir harekât gerçekleştiği takdirde Almanya'nın henüz Balkanlar'da tuttuğu 700 uçağı devreye sokacağını belirttiler. Bu istatistiklerle karşılaşan Roosevelt, Türkiye'nin destekten fazla ayakbağı olacağı izlenimini edinmiş olabilir.

Tahran Konferansı'nda bazı Amerikan çevrelerinde Sovyetler Birliği'nin savaş içinde ve sonrasında izleyeceği politikalar konusunda hafif kuşku belirtileri sezilmektedir. Örneğin General Marshall, Türkiye'nin

118 N. Nadi, *Cumhuriyet*, 6 Kasım 1943.

119 R. Sherwood, *Roosevelt and Hopkins*, s. 780.

120 Haluk Ülman, *Türk-Alman Diplomatik Münasebetleri. 1939-1947*, s. 43.

savaşa sokulmasına ilişkin Sovyet görüşünü eleştirmiştir: “Sovyetler Birliği maliyeti ne olursa olsun Türkiye’yi savaşa sokmak istiyor. Sovyetler kesinlikle bir şeyin peşindeler ve bunun ne olduğunu öğrenmeliyiz..”¹²¹

Konferansın 28 Kasım’da açılan ilk toplantısında Churchill istediği desteği Sovyetler’de bulma çabasıyla Stalin’in üzerinde yoğunlaştı. Sovyet önderini yanına çekmenin yolu olarak da gururunu okşamaya yöneldi: Churchill’in ifadesine göre Bulgaristan 19. yüzyılda Türklerden “kurtarılmış” olmasını Sovyetler’e borçluydu ve bu borcu ödemeliydi. Ancak Stalin pek oralı olmadı ve bütün bunların çoktan geçmişte kaldığı yanıtını verdi. Ayrıca İtalya ve Türkiye’de kuvvet harcanmasını sert bir tavırla eleştiren Stalin, *Overlord*’a ağırlık verilmesinin daha yerinde olacağını vurguladı.¹²²

Sovyetler Birliği’nin Tahran’daki pasif tavrı bir ay önce Moskova’da Türkiye’nin savaşa sokulması yolundaki ısrarlarıyla karşılaştırıldığında daha da çarpıcı gelmektedir. Bazı yorumlara göre bu tavır değişikliği Sovyetler’in Balkanlar’daki emellerine Müttefikler’ce desteklenmiş bir Türkiye’nin engel teşkil edebileceği korkusundan kaynaklanmaktadır. Feridun Cemal Erkin’e göre Sovyetler Türkiye’yi Batılılardan ayırıp savaşta yıkıma uğrattıktan sonra daha kolay boyunduruğu altına sokabilecekler.¹²³ Şevket Süreyya Aydemir ise benzer bir biçimde savaşa girmesi emirle temin edilmiş bir Türkiye’nin Moskova’nın projelerine daha yatkın olduğunu, savaş sonrasında güçlü bir ülke olarak ortaya çıkacak bir Türkiye’nin ise bölgede Sovyet nüfuzuna gölge düşürebileceğini söylemektedir.¹²⁴

Oysa Churchill Sovyetler’in bu görüşünü değiştirip ısrarla Türkiye’yi savaşa sokma çizgisine geri getirmeyi amaçlıyordu. Bu arada Stalin, bütün tarafsız ülkelerin savaşları “budala” olarak gördüklerini belirtti. Ama Sovyet önderine göre asıl budala, kazanan tarafa katılmayı reddeden Türkiye olmuştu, bu noktaya kadar Türkler olumsuz tavırlarını sürdürmüşlerdi. Bu aşamada Churchill, “kendi görüşüne göre

121 USFR, *a.g.e.*, s. 180.

122 *a.g.e.*, s. 492; Weisband, *a.g.e.*, s. 197.

123 F. C. Erkin, *Les Relations Turco-Sovietiques*, s. 243.

124 Aydemir, *İkinci Adam*, Cilt 2, s. 266.

Türklerin deli olduğunu...” tutanaklara geçirdi. Stalin buna yanıt olarak “bazı insanların deli olmayı tercih ettiklerini...” söyledi.¹²⁵

Henüz yedi ay önce “Türkiye müttefikimizdir. Türkiye dostumuzdur. Her yönden gelecek saldırıların karşısında engeldir...”¹²⁶ diyerek Avam Kamarası tutanaklarına geçiren İngiliz başbakanı şimdi Türklerin “deli” olduğuna kanaat getirmişti.

Diğer yandan Roosevelt, Türk tarafının çekimserliğini onaylayan bir tavır takınmıştır. Türkiye cumhurbaşkanı ile buluşup; “savaşa girmesi konusunda ikna etmek için elinden geleni yapacağını... ancak Türk cumhurbaşkanının yerinde kendisi olsa *Overlord*’u süresiz erteletecek kadar çok uçak, tank ve malzeme isteme yoluna gideceğini..” de açıkça belirtmiştir.¹²⁷

Churchill’in sürekli olarak Roosevelt ve Stalin’in karşısında yinelediği tez Türkiye’nin “kazanılmasının” diğer cephelerde öngörülen hareketlar pahasına olması gerekmediği idi. Türkiye’nin elde edilmesi Sovyetler Birliği’ne Boğazlar üzerinden yardım sevkiyatını kolaylaştıracak ve Müttefik deniz kuvvetlerine Karadeniz’i açacaktı. Churchill kendi ifadesinde: “Bu argümanları amansızca tekrar ettim...” ve “Stalin’i kazanabilirdim ama başkan askeri danışmanlarının önyargılarına kapıldı ve tartışmada bir o yana bir bu yana gidip geldi...” demektedir.¹²⁸

İngiliz başbakanı Sovyetler’in tutumunu tutarsız bulduğunu ve şimdiye kadar “Türkiye’nin ikna veya zor yoluyla” savaşa sokulmasını istedikleri izlenimini edindiğini belirtti. Bunu yanıtlayan Stalin bunu istediklerini ama “Türkiye’yi de yakasından tutup savaşa atamayacaklarını...” kaydetti.¹²⁹

Bu noktada yukarıda zikredilen resmi Amerikan tutanaklarıyla Churchill’in kendi anıları arasına ilginç bir çelişki gözlenmektedir. Churchill’in kendi ifadesine göre tartışmanın bu aşamasında Stalin, “Kesinlikle tekrar denemekten yanayım... daha olmazsa gerekirse onları yakalarından tutar (savaşa sokarız)..” demiştir.¹³⁰ Çelişki o denli çar-

125 USFR, *a.g.e.*, s. 496.

126 FO 371/ R 1304/ 1016/ 44.

127 USFR, *a.g.e.*, s. 505.

128 Churchill, *Closing the Ring*, s. 305.

129 USFR, *a.g.e.*, s. 505.

130 Churchill, *a.g.e.*, s. 314.

pıcıdır ki bazı kaynaklar Churchill'in anılarını yazarken "duymak istediği" sözleri aktardığı yolunda görüş belirtmektedirler.¹³¹

Bu noktadan sonra Churchill açık biçimde Sovyetler'in "Boğazlar kompleksini" depreştirmeye çalışmıştır. 29 Kasım 1943'te Stalin'le görüşmesinde dile getirdiği üzere, Türkiye'nin savaşı için üç devlet tarafından yapılacak davete Türkiye'nin uymaması halinde: "İngiltere onlara da bu davranışlarının savaş sonrasında Boğazlar'ın statüsüne olumsuz etki yapabileceğini..." söyleyecekti.¹³²

İngiltere'nin bu beklenmedik cömertliği karşısında temkinli davranan Stalin "(Türkiye'nin) onlar için çok önemli olmadığını..." söyledi. Ama Churchill projesini cazip kılmak için Türkiye'nin aslında fazla da desteklenmesi gerekmediğini ve Türkiye'den elde edilecek hava üsleri için çok düşük bir bedel ödeneceğini vurguladı.¹³³

Churchill'in fevri görüş değiştirmeleri Dışişleri Bakanı Eden'i de şaşırtmışa benzer. 30 Kasım'da Molotov'un Boğazlar konusunda Churchill'in ne demek istediği sorusuna Eden: "Doğrusu, bilmiyorum..." diyerek yanıt vermiştir.¹³⁴

Ama buna ek olarak İngiliz dışişleri bakanı Molotov'a Türkiye savaşmadığı takdirde, "İngiltere ile ilişkilerinin temelden değişime uğrayacağını" söylemekten de geri kalmamıştır.

Hele Churchill'in Stalin'e Türk silahlı kuvvetlerinin yetersizliği hakkında bilgi verdiğini İnönü bilseydi herhalde dehşete kapılırdı. Stalin'in "Türk silahlı kuvvetlerinin eksikleri nelerdir?" sorusuna Churchill ayrıntılı biçimde yanıt verdi ve Türk ordusunun anti-tank ve uçaksavar mevcudunun yetersiz olduğunu ve hava kuvvetlerinin ise çok az sayıda uçacak durumda uçağının olduğunu söyledi. İngiliz başbakanı Türkiye'ye, "... savaşa girmediği takdirde bunun neden olacağı çirkin durumun ve girdiği takdirde de ona yapılacak yardım konusunda hiç iç açıcı olmayan manzarının..." en açık biçimde gösterilmesinden yana olduğunu gizlemedi. İnönü'ye bu karanlık tabloyu açmaya da kendi talip oldu.¹³⁵

131 Weisband, *a.g.e.*, s. 199.

132 USFR, *a.g.e.*, s. 536.

133 *a.g.e.*, s. 537.

134 *a.g.e.*, s. 573.

135 *a.g.e.*, s. 573, 588, 587.

Churchill'in Ege Denizi'nde yürütmeyi tasarladığı projelere Amerikalılar Tahran Konferansı'nda da yanaşmadılar. Churchill'in ABD'nin Pasifik Okyanusu'ndaki çıkarma gemilerinin bir kısmının Ege'de kullanılması önerisi kesin tepkilere yol açtı. ABD Savunma Bakanı Harry Hopkins, Pasifik'ten ayrılacak bir tek gemileri olmadığını söylerken, Roosevelt de Hopkins'e katıldığını belirtmiştir.¹³⁶

Amerikalılardan umduğunu bulamayan Churchill, dikkatini bir kez daha Sovyet delegelerine çevirdi. 1 Aralık günü yapılan oturumda Türkiye'den açıkça şikâyet eder bir tavır takındı: "... Ufak çapta bir öneri getirdiğinizde daha geniş kapsamlı düşünmeyi yeğlediklerini söylerler... Bu kez geniş kapsamlı bir öneriyle giderseniz, hazır değiliz derler..." Türk tarafının son kez görüşlerinin alınmasını öneren başbakan bu konuda olumsuz yanıt alındığı takdirde İngiltere'nin "... Türkiye işinden şimdi ve savaştan sonraki barış konferansında ellerini yıkayacağını..." belirtti.¹³⁷

Bu toplantıda Molotov, Churchill'e Türkiye'nin savaşa girmeyi red-detmesi halinde başbakanın Türk devlet adamlarına Boğazlar'ın statüsünün yeniden gözden geçirilme olasılığından söz edip etmeyeceğini sordu. Buna Churchill: "... Türkiye inat etmekte direnirse ben şahsen Boğazlar'ın statüsünün yeniden gözden geçirilmesinden yanayım..." yanıtını verdi.¹³⁸

İlginçtir ki 1 Aralık 1943 tarihli bu oturumda Türkiye konusundan "... ellerini yıkayan" başbakan aynı yıl, 11 Şubat'ta Türkiye hakkında şu sözleri söylemişti:

Biz Türkiye'nin sadece iyiliğini isteriz ve topraklarının, haklarının, çıkarlarının, etkin biçimde korunmasından yanayız...¹³⁹

Kahire Zirvesi

Kahire'de İnönü, Roosevelt ve Churchill'i bir araya getirecek olan konferans yaklaştıkça İngiliz Türkiye uzmanları İnönü'yü çok yakından izlemeye başladılar. Bu günlerde en ilginç gelişme Foreign Office'in

136 *a.g.e.*

137 *a.g.e.*, s. 589.

138 *a.g.e.*, s. 590.

139 FO 371/R 1304 / R 2281/ 1016/ 44.

İnönü'yü savaştan yana olan fakat hükümeti ile kamuoyu tarafından frenlenen bir cumhurbaşkanı olarak görmeye başlamasıydı. İnönü'nün 29 Ekim konuşmasında gelecekte Türk ulusunun beklenen “fedakârlıklar”dan kaçınmayacağını ifade etmesi Müttefik çevrelerince İnönü'nün halkını savaşa hazırladığı yolunda yorumlara yol açtı. Güney dairesi görevlisi G. L. Clutton, “fedakârlıklar” sözcüğünün İnönü tarafından kullanılmasının Türkiye’de değişen havanın göstergesi olarak görülmesi gerektiğini vurguluyordu: “... Ankara’dan gelen bütün basın raporları bu konuşmayı Türkiye’nin savaşta daha etkin bir rol oynayacağını haberlisi olarak selamlıyorlar...”¹⁴⁰

3 Aralık 1943’te İngiliz Büyükelçisi Hugessen Londra’ya şu telgraf çekti:

Türkiye’nin savaşı için en büyük umudumuz bizzat İnönü’nün kendisidir ve her şey onunla ilgili uygulanacak taktiğe bağlıdır. Kahire’ye gelmekle belli bir riski göze alıyor. Çekimser bir meclisi bu noktaya kadar getirebilmiş olması şaşırtıcıdır. Bütün mesele zamanlamadır, bir yandan başkanı istediğimiz yönde iterken öbür yandan da onu aceleye sevk etmemek gerekiyor. (Savaşa girmeyi) kesinlikle istiyor ve kanımca ülkeyi kısa bir sürede peşinden getirecektir.¹⁴¹

Ayrıca elçi bu raporunda “etkin bir gazeteci ve milletvekili grubunun” savaşa katılma konusunda İnönü’ye muhalefet ettiklerini hatta onun makamını dahi tehlikeye düşürebileceklerini söylemiştir. Hugessen, Foreign Office’e İnönü’yü güç durumunda bırakacak her türlü davranıştan sakınmalarını hararetle öneriyordu.

“Milli Şef” İnönü’nün “bir grup gazeteci ve milletvekili” tarafından düşürülmesi olasılığı yoktu. Gazeteler onun emriyle kapatılabilirdi ve o günlerde meclis içinde muhalefet denetim altındaydı. Bu gerçeğin ışığında İngiliz belgelerine bakıldığında İnönü’nün zaman kazanmaya çalıştığı izleniminden öteye gidilemez. İnönü savaşa kesinlikle girmek istemediğine göre İngiliz baskısına karşı koymak için yukarıda sözü edilen muhalefetin gücünü abartarak bu baskıyı hafifletiyor ve kendi iyi niyetini ön plana çıkarıyordu.

İnönü Kahire davetini bir koşulla kabul etti: Konferans eşitler arasında cereyan eden bir konferans olmalıydı ve kendisi ABD ve İngiltere-

140 FO 371/R 11108/ 55/ 44.

141 FO 371/R 12707/ 55/ 44.

re'yi temsil eden Roosevelt ve Churchill ile tümüyle eşit statüde olmayıydı. İnönü'nün bu ısrarında Osmanlı geçmişinin etkilerini görmek olasıdır, o yıllarda Türk heyetleri konferanslara "celb olunur" haklarında "Düvel-i Muazzama"nın verdiği kararlar kendilerine "tebliğ" olunurdu. Roosevelt İnönü'nün istediği güvenceyi verdi ve onu toplantının, "eşitler arasında özgür tartışma" ortamında geçeceği konusunda temin etti.¹⁴²

Kahire'ye gitmeden İnönü CHP'nin Meslis Grubunu topladı ve onlara Kahire'ye aldığı davetten söz etti. Her türlü olasılığa hazırlıklı olmaları gerektiğini ve orada yapacağı her hareketi desteklemelerini istedi. Bu olasılıkların arasında savaş da vardı. Grupta ve kabinede istediği desteği elde etmesi zor olmadı.¹⁴³

Kahire'ye gitmek üzere olan İnönü Müttefikler'in arasındaki önemli görüş ayrılıklarını çok iyi biliyordu. Özellikle Amerikalıların Churchill'in Ege projelerini desteklemediklerini ve Pasifik savaşını bir saplantı haline getirdiklerini, yaşamının son günlerinde bir Amerikalı yazara söylemiştir.¹⁴⁴

Amerikalılarla İngilizler arasındaki bu ikilik, İnönü'yü Kahire'ye götürmek üzere Roosevelt'in ve Churchill'in ayrı ayrı uçak göndermeleleriyle iyice su yüzüne çıkmıştır. Kahire yolcusu Türk heyetinin iki Batılı müttefik arasında ilişkilerin pek parlak olmadığı yönündeki yorumu bu uçak olayıyla daha da pekişmiştir.¹⁴⁵

Numan Menemencioğlu anılarında iki uçağın Akdeniz üzerinde yarıştığını yazmıştır. Türk heyeti Kahire'ye vardığında Roosevelt'in onlarla bir saat sonra görüşeceğini söylemesi üzerine Churchill ve Eden ondan önce davranıp hemen Menemencioğlu'nun kaldığı villaya geldiler: "Adana ile Kahire arasındaki uçak rekabetiyle aynı şeydi bu..."

Kahire'de Türk heyetinin ilk dikkatini çeken şey Sovyetler'in yokluğu oldu:

Daha ilk günden Bay Vyshinski'nin yokluğuyla bütün dikkatleri çektiğini gördük...¹⁴⁶

142 Weisband, *a.g.e.*, s. 202.

143 Ataöv, *a.g.e.*, s. 116; *Olaylarla*, s. 91.

144 Weisband, *a.g.e.*, s. 203.

145 Suat Hayri Ürgüplü ile mülakat, 1.11.1977

146 Menemencioğlu'nun anıları, s. 278.

Türkiye'nin dışişleri bakanı bu düzeydeki bir toplantıda Sovyetler'in temsil edilmemesinin bir kaza eseri olmadığını anlamakta gecikmemişti:

O andan itibaren Rusların henüz demirden olmayan bir perde arkasında kalmayı tercih edeceklerinden kuşkulandım...¹⁴⁷

Menemencioğlu'nun Eden ile daha önceki karşılaşmalarından arta kalan bu kuşkular konferans süresince bakanın zihninde büsbütün yer etmiştir. Konferansın bir aşamasında Türkiye üzerinde uygulanacak baskı konusunda yumuşak davranan Roosevelt'e Eden'in alçak sesle, "Ama Sayın Başkan Ruslara olan taahhütlerimizi unutuyorsunuz" dediğini duyan Menemencioğlu korktuğu olasılıkların gerçekleştiği kanısındaydı. Sovyetler Avrupa'da açılacak İkinci Cephe'nin bir an önce devreye sokulması doğrultusunda bastırıyor ancak Amerikalılar daha buna hazır olmadıklarını söyleyerek zaman kazanmaya çalışıyorlardı. Buna karşılık: "Türkiye'nin savaşa sokulması (Sovyetler'e) verilen ödün olacaktı...¹⁴⁸

Kahire Konferansı Türkiye üzerinde yapılan baskının doruk noktasıdır. Konferansın ilk gününden itibaren Churchill Türkiye'nin Sovyetler konusundaki duyarlılığını depreştirmeye yoluna gitti. Ona göre Türkiye şimdi ayağına gelen fırsatı teptiği takdirde savaştan sonra yalnız kalabilirdi. Ayrıca Bulgaristan konusunda çekinmesine de gerek yoktu zira Bulgaristan Türkiye'ye saldırdığı takdirde Sovyetler Türkiye'yi "kurtaracaklardı."¹⁴⁹

İnönü savaşa girilmediği takdirde Türkiye'nin tehlikede olacağı savını hiçbir zaman kabullenmedi. Her fırsatta Türkiye'nin savaşın dışında kaldığı müddetçe tehlikede olmadığını yineledi. Konferansın bir aşamasında Roosevelt bu durumun Türkiye için "Ruslarla dost olmak" fırsatını doğurduğunu söyledi. Tartışmaların tümünde İnönü, Türkiye'nin yükümlülüklerinden kaçmadığını ve sadakatini kanıtlamaya hazır olduğunu vurgulamaktan geri kalmıyor, ancak Almanya'nın henüz yenilmediğini ve Türkiye'ye ağır darbeler indirebilecek durumda olduğunu Müttefikler'e anlatmaya çalışıyordu. Amerikan konferans kayıtlarındaki ifadesine göre İnönü durumun vehametini şu sözlerle dile getirmiştir:

147 a.g.e.

148 a.g.e., s. 279.

149 USFR, *Conferences of Cairo and Teheran*, s. 691.

“... Türkiye her şeyini seferber etmiştir. Ortaçağdan kalma malzemeleri dahi...”¹⁵⁰ Ülkedeki hazırlıkların Müttefikler’in söz verdiği malzemelerin gecikmesi sonucu çok yavaş ilerlediğini anlatan İnönü, hiçbir macera peşinde olmadığını ve “Türkiye hiç şan ve şeref kazanmadan, iki ay içinde savaş sona erse memnun olacağını...” açıkça dile getirdi. Ama ona göre savaşın daha uzaması muhtemeldi ve bu nedenle, “Türkiye’nin yardımcı olabilmesi için daha zaman vardı.” Türk cumhurbaşkanı bu bağlamda iki aşamalı bir plan önerdi: 1) hazırlık aşaması; 2) işbirliği aşaması. “Türkiye’nin en uygun gördüğü mücadele biçimi kendi bölgesinde İngiliz ve Amerikan birlikleriyle yan yana çarpışmasıdır.”¹⁵¹

İnönü’nün Amerikalıları İngilizlerden ayırma taktiği 4 Aralık’taki oturumda semere verir gibi oldu. Churchill tarafından uzun uzun “muhasaraya alındıktan” sonra İnönü, Roosevelt’le ikili görüşme fırsatı buldu. Bu görüşmede Roosevelt Türkiye’ye yapılan yardımın yetersizliğini kabul etti. Amerikan kayıtlarına konuşma şu biçimde geçmiştir:

... Eğer o (Roosevelt) Türklerin yerinde olsaydı tarafsızlığı bırakıp ülkesini savaşa götürmeden önce İngiltere’nin vermeyi taahhüt ettiğinden daha fazla yardıma gerek duyardı.¹⁵²

Konferansın 5 Aralık’taki üçlü oturumunda İnönü’nün zaman kazanma çabaları açıkça sezilebilir. İnönü Türkiye’nin savaşa girmesiyle sonuçlanacak İngiliz planının muhtelif aşamalarında İngilizlerin kesin tarih koyma isteklerine karşı çıktı ve bu konuda direnilirse konferansın açmazı gireceğini söyledi. Bu tutumunda Roosevelt’in sempatisini sağlamış görünüyordu. Churchill’in Türklere verilen uçakları kasıtlı olarak teslim almakta geciktiğini ima etmesi üzerine İnönü bu uçakların demode “Hurricane” tipi olduklarını ve Türkiye’ye yeni model uçakların verilmesi gerektiğini öne sürdü. Bu noktada bir çıkış yapan İnönü, Churchill’i eleştirdi ve onun Adana’da verdiği sözleri tutmadığını ve o konferansta akdolunan askeri malzeme yardımının gerçekleşmediğini söyledi: “Adana’da Mr. Churchill’in tavnı cömert ve açıktı. Bugün ise durum hiç açık değildir, hatta bilinmezlik içindedir.”¹⁵³ İngiliz askeri uzmanları

150 *a.g.e.*, s. 695.

151 *a.g.e.*, s. 696.

152 *a.g.e.*, s. 698.

153 *a.g.e.*, s. 714.

Türkiye'ye bir Alman saldırısı halinde İngiliz hava desteğinin sağlanmasının en çok 3-4 gün en az 24 saat alacağını belirlediler. Oysa 24 saat bile *Luftwaffe*'nin Türkiye'ye ölümcül zarar vermesine bol bol yeterdi.

İnönü'ye bu mücadelesinde Numan Menemencioğlu yoğun destek sağladı. Konuşmalar Türkiye'nin Müttefik hava kuvvetlerini kabul etmeye hazır olduğu izlenimini uyandırmaya başladığı anda dışişleri bakanı devreye girdi:

Başbakan İnönü'nün bu konuşmadaki amacı Müttefik filolarının ne kadar kısa bir sürede Türkiye'ye gelebileceklerini öğrenmek değildir. Üzerinde durduğu nokta altı hafta gibi kısa bir hazırlık süresinden sonra böyle bir adımın yaratacağı savaş tehlikesidir. ... Türkiye bu hazırlık süresinden sonra savaşa girmiş olmayı göze alamaz...¹⁵⁴

Churchill'in örnek olarak Portekiz'i öne sürmesi ve bu ülkenin Müttefikler'e üs verdiği halde Almanya'nın gazabına uğramadığını söylemesi üzerine Menemencioğlu verilen üslerin Azor Adaları'nda olduğu ve Alman uçaklarının menzili dışında kaldığı karşılığını verdi.

Kahire müzakerelerinde en duyarlı konulardan biri de Türk topraklarında üs yapımı için İngiliz askeri personelinin sivil görünümlü "teknik danışmanlar" olarak ülkeye sokulmasıydı. Menemencioğlu buna kesinlikle karşıydı:

Bütün bu hazırlıklar Almanların gözü önünde yapılacaktı ve onların kesin tepki göstermeksizin bu durumda müsamahakâr davranacakları düşünülemezdi.¹⁵⁵

Bu tartışmalarda Numan Menemencioğlu Churchill'in şimşeklerini üzerine çekti ve Churchill onu müzakereleri "kısır döngüye" sokmakla suçladı. Türk müzakerecileri bu çetrefilli konuyu savuşturmak için İngiltere'nin Türkiye'ye "sivil" olarak sokacağı uzman adedinin Ankara'da yapılacak askeri görüşmelerde gündeme getirilmesinin daha uygun olacağına ısrar ettiler. Ayrıca İnönü orduyu hazırlamak için uzunca bir süreye ihtiyacı olduğunu zira Almanlar saldırdığı takdirde "Türkiye'nin aylarca tek başına Alman ordularına karşı koymak zorunda kalacağını ifade etti.¹⁵⁶ Churchill ise Almanya'nın Türkiye'ye saldırma

154 *a.g.e.*, s. 716.

155 Menemencioğlu'nun anıları, s. 284

156 USFR, *op. cit.*, s. 751.

olasılığının pek güçlü olmadığına üzerinde duruyor, Türkiye'nin katkısının 15 Şubat 1944 tarihine kadar görülmesi gerektiğini ve bu "kritik an" geçip de Türkiye hâlâ davranmamışsa, "Müttefiklerine Türkiye politikasının başarısız olduğunu itiraf etmek durumunda kalacağını..." söylüyordu. İnönü için ise tam bu "kritik an"ın atlatılması gerekiyordu. Bu amaca yönelik olarak "... kapsamlı bir planın yapılması gerektiğini, bunu müzakereleri uzatmak için değil fakat pratik nedenlerle istediğini..." öne sürmüştür.¹⁵⁷ Zaman kazanmaya çabalayan İnönü, Trakya'da henüz çamur mevsiminin başlamadığı, yeni bir tertip askerin silah altına alınması çalışmaları bitirilmediği gibi gerekçelere tutunmaya çalışmıştır.¹⁵⁸

Amerikan ve İngiliz müzakerecilerine göre Anadolu'da inşa olunacak radar tesisleri veya havaalanları Alman saldırısına yol açmazdı. Ancak Alman Büyükelçisi Von Papen Menemencioğlu'na bunun tam tersini söylemiş ve Almanya'nın bu tür bir girişimi savaş ilanı olarak kabul edeceğini belirtmiştir.¹⁵⁹ Alman büyükelçisi İngiliz sefaretindeki casusu Çiçero sayesinde tüm Kahire müzakerelerini izliyordu ve Kahire'ye hareketinden önce Menemencioğlu'na askeri üs konusunda Almanya'nın en küçük ödün vermeyeceğini açıkça belirtmişti:

(Türkiye'ye) ilk İngiliz uçağı inmeden Almanya söz konusu havaalanlarını bombalamış olacaktır...¹⁶⁰

Kahire'de ABD Başkanı Roosevelt her ne kadar Türk tezine yakınlık göstermişse de bu onun Türkiye'yi kesinlikle savaşın dışında tutmak istediği anlamına gelmemektedir. Roosevelt'in ana teması Türkiye'ye yapılacak yardımın kısıtlı tutulması ve bunun Pasifik Okyanusu ile Avrupa kıtasına çıkarma (*Overlord*) harekâtlarının etkinliğinden eksiltmemesiydi. Ancak bu konuda bir şaşırtma harekâtının parçası olarak Türkiye'nin *Overlord*'la birlikte devreye girmesi ve Alman kuvvetlerini üstüne çekmesi argümanı da Roosevelt'e Churchill tarafından sık sık tekrar ediliyordu. 6 Aralık'ta yapılan en son üçlü oturumdan sonra Roosevelt'in İnönü'yü "ona veda etmek için" alıkoyduğu kayıtlara geçmiştir.

157 a.g.e, s. 753.

158 a.g.e, s. 754.

159 Von Papen, *Memoirs*, s. 513-516.

160 Feridun Cemal Erkin, *Les Relations Turco-Sovietiques*, s. 258.

ABD resmi kayıtlarında bunu Savunma Bakanı Harry Hopkins'in girişimi üzerine yaptığı okunmaktadır. Hopkins en son üçlü toplantı esnasında başkanla bir not uzatmıştır. Bu not (kayıtlarda fotokopisi vardır) şu şatırdan ibaretti:

Cumhurbaşkanıyla (İnönü) beş dakika sonra yalnız görüşüp ona veda ederken *15 Şubat'ta savaşı girmeye hazır olmasını isteyemez misiniz?... Burada çok fazla insan var...*¹⁶¹

Konferansın resmi zabıtlarında Roosevelt'in İnönü'yle böyle bir görüşme yaptığına dair bir kayıt yoktur. Ancak, İnönü'nün döner dönmez kabineyi toplamış olduğunu ve onlara Roosevelt'in kendisini alıkoyduğunu ve Türkiye o tarihte savaşı girmediği takdirde savaştan sonra dünyada yalnız kalacağını belirttiğini hükümette bulunan bir bakandan öğreniyoruz.¹⁶²

Kahire Konferansı Türkiye'yi savaşı bir adım yaklaştırmış, bu da Türkiye'nin ilke olarak savaşı girmeyi kabullenmesi ile olmuştur. Fakat Türk tarafı 15 Şubat 1944'te müttefik hava kuvvetlerini kabul edip etmeme hakkını baki tutmayı başarmıştır. İngiltere Dışışleri Bakanı Eden'e göre Türkiye'yi istenilen yönde ilerletmek açısından çok az yol katedilmiştir. Kahire havaalanında Churchill'e veda eden İnönü'nün İngiliz başbakanını öpmesi konusunda Eden'in anılarındaki görüşü ilginçtir:

Bu küçük jest başbakanın çok hoşuna gitmişti. Kahire'ye dönerken bana: "Gördün mü İsmet beni öptü" dedi. Buna benim belki de pek sevimli olmayan tepkim, onbeş saat süren sıkı müzakereden bir tek bunu elde edebilmiş olmamızın o kadar da büyük bir başarı sayılamayacağıydı.¹⁶³

Kahire Zirvesi Sonrası

İnönü Kahire Konferansı'ndan döner dönmez kabineyi topladı. Bu toplantıda hazır bulunan Suat Hayri Ürgüplü, İnönü'nün Kahire'de alınan kararları kabineye bu toplantıda bildirdiğini anlatmıştır. Bakanların teker teker onayını aldıktan sonra İnönü, Mareşal Fevzi Çakmak'ı toplantı odasına çağırıldı ve ondan Türk Silahlı Kuvvetleri'nin durumunu kabineye açıklamasını istedi. Mareşal siyasi arkadaşlarının kararlarını

161 USFR, *op. cit.*, s. 817. Altı çizilen sözlerin kayıtlardaki fotokopide de altı çizilidir.

162 Suat Hayri Ürgüplü ile mülakat, 29.10.1977.

163 Anthony Eden, *The Reckonings*, s. 429.

desteklemek istediğini ancak Türk ordusunun hiçbir şekilde Almanların karşısında tutunabilecek durumda olmadığını söyledi. Ürgüplü'ye göre Fevzi Çakmak durumu şu sözlerle özetliyordu: "Almanların ölüsü bile bizi yener..."¹⁶⁴

Değerlendirmesini sürdüren Mareşal, modern savaşlarda hava desteği unsurunun çok kritik bir yer tuttuğunu fakat Türkiye'nin 300 savaş uçağının ancak üçte birinin uçacak durumda bulunduğunu, uçaksavar bataryalarının mürettebatının ise tümüyle eğitimsiz olduğunu sözlerine ekledi. Türk kuvvetleri denizden çıkarma yapacak durumda değildi. Adalarda üslenmiş olan Alman hava kuvvetleri 24 saat içinde İstanbul ve İzmir'e öldürücü darbeler indirebilir, Türkiye'nin belli başlı sanayi muntikalarına ulaşabilir ve Ankara ile demiryolu bağlantısını kesebilirdi. Ayrıca mareşal Müttefikler'e güvenmiyor ve Türk askerlerine yabancı kumandanların komuta edeceğinden korkuyordu. Belliydi ki Birinci Dünya Savaşı tecrübesi unutulmamıştı. Ürgüplü'nün ifadesine göre Çakmak, İnönü'nün kendi kaygılarını dile getirmek üzere toplantıya çağırılmıştır.¹⁶⁵ Kabinede bunun üzerine Şubat 1944'te Ankara'da yapılacak askeri görüşmelerin sonucu alınana kadar nihai bir karar verilmemesi sonucuna varıldı.

Kahire Konferansı'ndan dönen heyet Türkiye'de coşkuyla karşılandı. Görünüşe göre savaş tehlikesi bir kez daha atlatılmıştı. Ancak daha önceki kritik anlarda olduğu gibi basında çıkan güvenli sözler Türkiye içinden çok dışarıya yönelikti. "Kahire Konferansı Türkiye dış siyasetinin yeni ve parlak bir zaferidir" başlıklı yazısında Necmettin Sadak Müttefikler'e sesleniyordu:

Konferanstan son derece memnun ve tatmin edilmiş olarak döndüğünü gazetecilere söyleyen Numan Menemencioglu, bütün meselelerin bazen sert bir şekilde giren açık yüreklilikle fakat anlayışla tetkik edildiğini gizlemiyor, "bilmediğimiz birçok şeyler öğrendik, dostlarımız da bilmedikleri birçok şeyler öğrendiler" diyor. Değerli Hariciye Vekili karşılıklı menfaatlerin ve imkânların bu suretle daha iyi anlaşıldığını da söylüyor. Ancak gizli politika gütmeyen bir devletin Hariciye Vekilinin ağzından çıkabilecek bu gün gibi aydınlık sözlerle katacak bir şey yoktur...¹⁶⁶

164 Suat Hayri Ürgüplü ile mülakat, 1.11.1977.

165 a.g.e.

166 N. Sadak, *Akşam*, 11 Aralık 1943.

Türkiye'nin "ilke olarak" savaşa girmeyi kabul etmesine değinen Hüseyin Cahit Yalçın ölçülü tavrıyla dikkat çekmekteydi:

Prensip kabul olunmakla beraber prensibin file çıkması her iki müttefikin görüşlerine, görüşmelerine ve menfaatlerine uygun bazı hallerin ve şartların teminine bağlıdır.¹⁶⁷

Basında bazı çevreler ise konferansı İnönü'nün kişisel bir başarısı olarak nitelendirdiler:

Muhterem Cumhurreisimiz ve aziz Milli Şefimizin Kahire'den büyük muvaffakiyet ile dönüşü bütün siyaset aleminde büyük bir takdir ve hayranlıkla karşılandığı gibi memleketimizin her köşesinde derin minnet ve iftihar duyguları uyandırdı. İsmet İnönü milli mücadeleden sonra Lozan'da Türkiye başmürahhası sıfatıyla Türkiye milletine yaptığı büyük hizmeti bu defa Kahire'de Türkiye Cumhurreisi olarak tamamlamıştır...¹⁶⁸

Ancak bu gibi "şekerli" sözler geleceğe yönelik kaygıların ortadan kalktığını göstermiyordu. Aksine, aynı günlerde Türk-İngiliz ilişkileri hızla kötülemeye yüz tutmuştu. İngiltere'de Türkiye'ye karşı daha sert bir tavır takınılmasını savunanlar artıyordu. Aruk Foreign Office'in Güney Dairesi yetkilisi G. L. Clutton açıktan açığa Türkiye'nin savaşa zorlanmasını savunuyor ve "Türkiye'yi savaşa sürüklemek için gereken adımların" atılmasını her fırsatta gündeme getiriyordu.¹⁶⁹

Buna karşın İnönü direnmekte kararlıydı. Daha geç bir tarihte Türkiye'nin katkısının İngiltere'yi ilgilendirmeyeceğini Churchill bizzat kendisine söylemişti. Dolayısıyla şimdi bu tarih atlatılmaya bakılmıyordu.

Kahire'de alınan karar Türk tarafının konferansın bitiminden üç veya dört gün sonra kesin görüş bildirmesiydi. Buna uygun olarak Menemencioğlu 12 Aralık'ta Hugessen ile görüştü ve İnönü'nün Kahire'deki hareketlerinin kabinde onaylandığını ancak Türkiye'nin savunması için ihtiyaçlarının saptandığını bildirdi. Bakana göre Türk Genelkurmayı Almanların Çatalca hattında ancak birkaç gün tutulabileceğini bildirmişti. Elçinin raporuna göre Türk istekleri İngiltere'nin öngördüğü 58.900 ton askeri malzemeden çok fazlaydı. 216 Spitfire avcı uçağı, 500 Sherman tipi tank ve 66.800 ton yakıt isteniyordu. Elçi

167 H. C. Yalçın, *Tanin*, 12.12. 1943.

168 Asım Us, *Vakit*, 12.12.1943.

169 FO 371/R 12987/ 55/ 44.

raporunda bu liste karşısında şaşkınlığını gizlemediğini Londra'ya bildiriyordu:

Bu taleplerin yaratacağı müessif etkiyi hiçbir şekilde dışişleri bakanından gizlemedim. Şimdiye kadar hep Türkiye'nin iyi niyetine inanmaya hazırdım, ama şimdi benim dahi güvenimin sarsıldığını (kendisine) söyledim... Bu malumatın ciddiyetinden ötürü bana yazılı olarak verilmesini istedim...¹⁷⁰

Aynı görüşmede Menemencioğlu Sovyetler konusundaki kaygılarını yeniden dile getirdi: “Bakan çok acı sözler kullanarak Türkiye'nin Sovyetlerle yapılan bir pazarlığa kurban edilmek istendiğini söyledi. Bu pazarlığın sonucu olarak Türkiye her ne pahasına olursa olsun savaşa itiliyordu...”¹⁷¹ Bu raporun üzerine G. L. Clutton şu sözleri şerh etmiştir: “Türkiye savaşa girmezse savaştan sonra Rusya'nın talepleri karşısında onu savunmamız tümüyle imkânsız olacaktır...”¹⁷² Clutton, Türk isteklerinin “tam bir rezalet” olduğunu ve Türkiye demiryollarının zaten Türklerin istediği tonajda malzemeyi taşıyamayacağını sözlerine ekledikten sonra, Türklerin ancak iki günlük benzin rezervleri olduğunu söylemelerini de “maksatlı ve yalan” olarak nitelendirdi. Geleneksel İngiliz soğukkanlılığını bir yana bırakan Foreign Office görevlisi Numan Menemencioğlu'na duyduğu kızgınlığı şu sözlerle dile getirdi:

Açıkçası, İstanbul'un yalnız iki günlük ekmek rezervi olduğu ve kömür rezervlerinin ise hiç olmadığı doğruysa Numan Menemencioğlu dahil bütün Türk hükümeti tamamen beceriksizdir ve derhal istifa etmelidir.¹⁷³

Hugessen birkaç kez Türk yetkililerini ikna etmeye çalıştıysa da başarılı olamadı. Elçinin tabiriyle, “Menemencioğlu çizdiği çizgiden bir santim daha geri çekilmedi...” Bu durumda elçi iki seçenek görüyordu: Ya Türk tarafıyla derhal ilişki kesilecek ya da Türklerin önerdiği üzere askeri görüşmelere gidilecekti.¹⁷⁴

13 Aralık'ta ise Churchill Eden'e çektiği telgrafta Ankara'da “baskıyı iyice artırması” talimatını verdi. Churchill'e göre 15 Şubat tarihinde Türkiye Müttefik filolarının havaalanlarına inmelerine izin vermediği

170 FO 371/R 13068/ 55/ 44.

171 FO 371/R 13069/ 55/ 44.

172 a.g.e.

173 a.g.e.

174 FO 371/R 13141/ 55/ 44.

takdirde, “bunun ittifakın sonu olacağını” bilmeliydi. Ayrıca başbakana göre: “yerine getirilemeyecek isteklerde bulunmanın hayır demenin bir başka biçimi olduğu...” Türklere söylenmeliydi.

Churchill, Türkiye’nin bir Alman istilasından korkmasını ise “tamamen boş laf” olarak değerlendiriyordu.¹⁷⁵ Ancak Churchill askeri uzmanların ihtiyatlı tutumlarını gözardı edemezdi. Bunlar Türkiye’nin İngiltere’den tamamen kopmasının kötü sonuçlar doğuracağını ve Almanya’yı Türkiye’den gelebilecek bir tehlike olasılığına karşı tetikte bekletmenin daha yararlı olacağını savunuyorlardı. Bu bağlamda askeri uzmanların görüşme için Türkiye’ye gitmesini tavsiye ediyorlardı.¹⁷⁶ Bunun üzerine 15 Aralık’ta Hugessen’e Türklerin askeri görüşme önerisinin kabul olunduğunu ancak bunun “son öneri” olduğunu açıkça belirtmesi gerektiği tebliğ olundu:

Türkler görmelidirler ki hava savaşında teknolojik ilerleme artık Boğazlar’ın önemini azaltmıştır ve Boğazlar gözden çıkarılamaz olmaktan uzaklaşmıştır.¹⁷⁷

Hugessen’e verilen talimata göre elçi Türk devlet adamlarına savaşın sonra Sovyetler’e karşı yalnız kalabileceklerinden söz edecekti.

1943 yılının sonuna gelindiğinde Türk dış politikasını yönetenler çok kritik bir aşamanın atlatılması gerektiğinin bilincine varmışlardı. Almanya yeniliyordu ama henüz Türk topraklarına ağır bir darbe indirebilecek güce sahipti. İngiltere ile Amerika arasında ise savaşın yönetimi konusunda ayrılıklar belirmiş ve Roosevelt Türkiye’ye destek sağlamanın Normandiya Çıkarması pahasına olmasından kaçınır hale gelmişti. Ancak İngiltere’nin artık açıktan açığa onları savaş sonrası gelişmelerden sorumlu tutması Türk devlet adamlarının kaygılanmalarına yol açacak, İngiltere’nin tamamen yabancılaştırılmamasına çaba harcanacaktır.

175 FO 371/R 13159/ 55/ 44; Prem. 3. 447.

176 Prem. 3. 447.

177 FO 371/R 13159/ 55/ 44.

BÖLÜM 11

1944

İkinci Dünya Savaşı'nın başından beri Türk-İngiliz ilişkilerinde su yüzüne çıkmayan çelişkiler vardı. Ama bunlar ancak 1944'ün ilk günlerinde bütün hatlarıyla ortaya çıktılar. Bu günlerde iki müttefik arasındaki ilişki önce gerginlik ve daha sonra açık küskünlük halini aldı. Türk dış politikasını yöneten iki "kilit adam", İnönü ve Menemencioğlu, İngiltere'nin bu son baskılarını atlattırlarsa düzlüğe çıkmış olacaklarını düşünüyorlardı. Bu bağlamda İngiltere'yi gücendirmek pahasına diretilmeliydi. Bir tür "kumar" söz konusuydu, bu kumarda "risk" İngiltere'nin Türkiye'yi dünyada yalnız bırakmasıydı. Ancak Türk devlet adamları Türkiye'nin İngiltere için geleneksel önemine güveniyorlar ve savaş sonrası bu ülke ile Sovyetler'in kaçınılmaz bir rekabete sürüklenceklerine inanıyorlardı. 20 Haziran 1944'te Hugessen durumu şöyle değerlendirmekteydi:

O (Menemencioğlu) savaşın bitiminde eski kıskançlıkların yeniden doğacağını ve özellikle İngiltere ile Sovyetler'in birbirlerine düşeceğini varsayıyor. Son yüzyılın büyük bir kısmında Rusya İngiltere'nin düşmanıydı ve şimdi yeniden canlanan Rus ulusçuluğu ve hatta Rus emperyalizmi karşısında İngiliz-Sovyet dostluğunun kalıcı olamayacağı kanısında. Bu nedenle Rusya'nın karşısında Türkiye'nin bizim için vazgeçilmez bir piyon olacağına güveniyor ve bu nedenle Türk-İngiliz ilişkilerinin geleceği konusunda endişeli değil...¹

Menemencioğlu ise anılarında; "Bu kötü havanın geçeceğini ve karşılıklı güvenin ergeç yeniden oluşacağını biliyorduk"² demektedir.

1 FO 371/R 10541/ 789/ 44.

2 Menemencioğlu'nun anıları, s. 290.

Tarihsel birikimin koşullandırdığı Türk devlet adamları İngiliz-Rus ortaklığının sürmeyeceğini ve sona ermesinin zaman meselesi olduğunu düşünüyorlardı. Bu zamanı ise yerine getirmeye hiç mi hiç niyetli olmadıkları ittifak yükümlülükleri üzerinde müzakere ederek kazanacaklardı.

Linnel Heyeti Ankara’da

Kahire’de alınan kararlar uyarınca İngiliz Hava Kuvvetleri’nden Ma-
reşal Linnel ocak ayı başında Ankara’ya geldi. İngiliz askeri heyeti Türk
tarafının istenen askeri malzeme konusunda bir indirim yapmasının söz
konusu olamayacağını hemen anladı. Linnel havanın “terbiyeli fakat
mesafeli” olduğunu bildirdi.³ İngiliz heyetinin başkanı durumun üzeri-
ne gidilmesini ve kopukluk yaratma pahasına pazarlıktan kaçınılmasını
önerdi. Ancak İngiliz Genelkurmayı buna karşı çıkarak, müzakerelerin
sürdürülmesinin Almanya’yı Türkiye üzerinden gelebilecek bir tehlike-
yi hesaba katmaya zorlayacağını öne sürdü. Churchill ve Eden Türki-
ye’yi böyle bir “paravan” olarak kullanmanın “hiç yoktan iyi” oldu-
na inanıyorlardı.⁴ Ancak müzakereler kısa sürede çok olumsuz bir çiz-
gide ilerlemeye başladı. Hugessen “karşılıklı güvensizlikten” yakınırken
aynı zamanda Menemencioğlu’nun İngiltere ile Rusya arasında Türki-
ye aleyhine “meşum bir antlaşma”yı saplantı haline getirdiğini bildirir-
yordu.⁵

Menemencioğlu gerçekten de İngiltere’nin Türkiye’ye tam bir açık-
lıkla yaklaşmadığından kuşkulanıyordu. Askeri müzakereler sırasında
İngiliz askeri uzmanlarının öngördüğü tüm tesislerin Türkiye’nin gü-
neyinde yer alması onu düşündürüyordu:

Neden ülkenin kuzeyi boş bırakılıyordu? Neyi öngörerek boş bırakılıyordu?
Bu kuşkular içinde kıvranıyordu...⁶

İngiltere’ye üs verilmesi yarın Sovyetler Birliği’nden de aynı istekle-
rin gelmesine yol açabilirdi.⁷ Dışişleri bakanına göre İngilizlerin ileride

3 FO 371/R 609/ 7/ 44.

4 FO 371/R 587/ 7/ 44.

5 FO 371/R 873/ 7/ 44.

6 Menemencioğlu’nun anıları, s. 287.

7 *a.g.e.*

kendilerinin de pişmanlık duyacakları bir yola düşmeleri önlenmeliydi. İngiliz belgeleri Numan Menemencioğlu'nun duyarlı davranmakta haklı olduğuna ve Churchill'in bütün gürültüsüne rağmen Türkiye'nin gözden çıkarılmadığına ışık tutmaktadır. Churchill'in Türkiye ile kopukluğu gündeme getirecek uygulamalardan kaçınmasını öneren Eden, Türkiye'yi bu aşamada yitirmenin Türk-İngiliz ilişkilerini "en az bir nesil boyunca" olumsuz etkileyeceğini söylemiştir.⁸ Eden uzun vadeli düşünmenin gereğine inanıyordu:

Aşırılığa kaçmadan önce kısa vadeli askeri ihtiyaçlarımızı uğruna uzun vadeli askeri stratejik ve siyasi çıkarlarımızın kurban edilip edilmeyeceğine karar vermeliyiz...⁹

Bu öneriler karşısında Churchill tepkisini yumuşattı ve Hugessen'e "kepenklerini indirip sessiz durması" ötesinde talimat göndermedi.¹⁰ Böylece Churchill 1944 boyunca sürececek olumsuz tavrını açığa çıkarıyor ve Foreign Office'in başbakanı "frenleme" taktikleri gündeme geliyordu. 4 Şubat 1944'te Linnel heyeti hoşnutsuzluğunu saklamadan Ankara'dan ayrıldı.

İngiltere bu görüşmeler sırasında ABD'nin desteğini istemişti. Ama Amerikan Elçisi Steinhardt Washington'dan aldığı talimat uyarınca İngiltere'yi Türkiye'ye karşı pek "can-ı gönülden" desteklemedi. Kahire zirvesinden beri Türkiye'nin savaşa girmesi konusunda ABD yönetimi kararsız gözüküyor, Amerika'dan esen hava kâh İngiliz çizgisine yakın, kâh Türkiye'yi destekler "tarafsızlık" kisvesine bürünüyor. Bu gelişmeye özellikle duyarlı olan Türk tarafı ise ABD'nin Balkanlar konusundaki tereddüdünden yarar sağlamaya çabaladı ve İngiltere'ye karşı "ayak sürüme" operasyonunu sürdürdü.¹¹

İngiltere'nin Türkiye'ye karşı bu sıralarda uyguladığı "soğukluk politikası" Türkiye'yi telaşlandırmaya yönelikti. Ancak Türk devlet adamları bunu baskının görece azalması şeklinde yorumladılar. 21 Şubat'ta Hugessen yaptığı durum değerlendirmesinde Türkiye'ye İngiltere'nin uygulayacağını söylediği yaptırımların düşük düzeyde tutulduğunun

8 FO 371/R 1327/ 7/ 44. FO 371/R 874/ 7/ 44.

9 FO 371/R 874/ 7/ 44.

10 FO 371/R 1345/ 7/ 44.

11 USFR, *Diplomatic Papers*, (1944), Cilt V, s. 814-818.

Türk tarafının gözünden kaçmadığını bildirdi. Türk askeri öğrencileri eğitmeye devam ediyor, benzin ve sivil yardım malzemesi sevkiyatı kesilmiyordu.¹² Bu gelişmeler Menemencioğlu'nun İngiltere'nin ergeç Türkiye'yi destekleme çizgisine geri döneceği inancını destekler mahiyetteydi. Dışişleri bakanı, o günlerde Ankara'daki Mihver temsilcilerine şu beyanatta bulundu:

Türkiye'nin yapabileceği en büyük hatanın savaşa girmesi olduğu konusunda her zamankinden daha inançlıyım. Ben Dışişleri'nde olduğum sürece Türkiye tarafsızlığı terk etmeyecektir.¹³

Türkiye'nin askeri malzeme istekleri bazen İngiliz tarafının dahi onayını alabiliyordu. 6 Şubat 1944'te Londra'ya telgraf çeken İngiltere'nin Ankara Maslahatgüzarı Bennet İngiltere'nin Türkiye'ye söz verdiğinden çok düşük düzeyde yardım edebildiğini kabul ediyor ve Türklerin düzenli bir biçimde silah sevkiyatını istemekte haklı olduklarını söylüyordu. Ancak bu görevliye göre Türk tarafının Adana'da söz verilen ölçüde yardımın değişen koşullar nedeniyle azaltılmasını kabul etmesi gerekirdi. Bennet'e göre Türk tarafının "inatçılığı" tamamen Numan Menemencioğlu'ndan kaynaklanıyordu.¹⁴ Gerçekten de Menemencioğlu giderek İngilizlerin boy hedefi haline geliyordu. 10 Şubat'ta Ankara maslahatgüzarı Menemencioğlu'nun Türk-İngiliz askeri görüşmelerindeki gelişmeleri düzenli bir biçimde Almanlara aktardığını iddia ediyordu.¹⁵

Aynı günlerde Türk basınında ilginç bir gelişme oldu ve ilk kez İngiltere'yi açıktan açığa kınayan yazılar çıkmaya başladı. Necmettin Sadak İngiltere'nin Türkiye üzerindeki baskısını eleştiriyor ve, "... Biz bugün geçirdiğimiz anlaşmazlığı harbin ilk devresinde Fransa mütarekesinden birkaç gün önce... harbe girmemizi isteyenlerin sonradan pişmanlığa varan acelesine benzetiyoruz."¹⁶ diyordu. İngiltere'de *Times* gazetesinde çıkan ve Türkiye'nin Nazilere karşı mücadelede yerini alması gerektiğini savunan bir yazıya cevaben Peyami Sefa bir çıkış yaparak, "Türkiye ile

12 FO 371/R 2751/7/44.

13 FO 371/R 3882/7/44.

14 FO 371/R 2501/7/44.

15 FO 371/R 2861/7/44.

16 N. Sadak, *Akşam*, 13 Şubat 1944.

İngiltere arasındaki ittifak muahedesinde Avrupa'nın Nazi'likten kurtarılması için hiçbir kayıt ve işaret yoktur..." şeklinde görüş belirtiyordu.¹⁷

Nadir Nadi ise *Times* muhabirine yönelttiği eleştirisinde aslında İngiltere'nin genel tutumunu ele almıştır:

... Demek ki arkamızda kalan beş yıl içinde Türk-İngiliz muahedesi iyi işlemiş ve İngiliz menfaatlerine uygun gelmiştir. Şimdi birkaç aydan beri bazı İngiliz gazetelerinde zaman zaman gözümüze çarpan tenkid edici yazılara bakarak acaba ne diyelim? Ortada değişen bir şey mi var? Muahede hep Türk menfaatlerine hizmet etmiş de İngiliz dostlarımız kendilerini artık alacaklı mı saymaya başlamışlardır?...¹⁸

Krom Meselesi Yeniden Gündemde

Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı tarihinde birkaç "belirsizlik alanı" vardır. Bunlardan biri Almanya'ya krom satışı konusudur. Cumhuriyet arşivinin araştırmacıya kapalı oluşu da bu konuda somut bir şey söylemeyi zorlaştırmaktadır. Almanya Türkiye'den aldığı krom cevherini yüksek vasıflı çelik yapımında kullanıyordu ve bu nedenle bu cevherin Almanya tarafından satın alınması müttefiklerle Türkiye'nin ilişkilerini bulandırmıştır. 1943'te Almanya'ya giden krom miktarı 13.564 tondur. 1944'te ise bu miktar 56.649 tona çıkmıştır.¹⁹ 1944 Mart'ında İngiliz ve Amerikalıların iyice gözüne batmaya başlayan bu durum Batılı Müttefiklerce Türkiye'ye abluka uygulanmasının düşünülmesine kadar varmıştı. Ancak ABD ve İngiliz elçileri Türkiye'nin ablukadan fazla etkileneceğini ve böyle bir şey yapıldığı takdirde Türkiye'nin tamamen Almanya ile ticarete bağımlı kılınacağını söylediler. Krom meselesinin bir diğer duyarlı boyutu da başka tarafsız ülkelerin Almanya'ya stratejik hammadde satışı konusunda Türkiye'yi emsal göstermeleriydi. 18 Mart'ta Hugessen'in "güvenilir bir kaynaktan" aldığı bilgiye göre İspanyollar Türklere Almanya'ya ne miktar krom sevk ettiklerini ve bunu nasıl yaptıklarını sormuşlardı. İspanyol temsilcisinin Menemencioglu ile görüşmesinin amacı: "Türklerden örnek almak ve Almanya'ya Wolfram cevheri satmak"tı.²⁰ Türkiye'nin bu konuda çok güçlü bir "yasal daya-

17 P. Sefa, *Tasvir-i Efkâr*, 28 Şubat 1944.

18 N. Nadi, *Cumhuriyet*, 29 Şubat 1944.

19 Yuluğ Tekin Kurat, *İkinci Dünya Savaşında Türk-Alman Ticareti*, s. 102.

20 FO 371/C 4001/ 2/ 41.

nağı” olduğu söylenemezdi. İngiltere müttefiki Türkiye’nin Almanya’ya stratejik cevher satmasına göz yummuştu. Ama bu durumda İngiltere ile “kâğıt üzerinde dahi” bir ittifakı olmayan İspanya ve Portekiz gibi tarafsız devletler şimdi Almanya’ya cevher satma hakkını talep edebilirler, eleştirildiklerindeyse İngiltere’nin bir müttefiki bunu yaptıktan sonra onların çok doğal olarak yapmaya hakları olduğunu söyleyebilirlerdi. Bu duruma son vermek için 19 Nisan’da ABD ve İngiltere büyükelçileri Numan Menemencioğlu’na Almanya’ya krom satışının durdurulmasını talep eden birer nota verdiler. ABD kaynaklarına göre Türk dışişleri bakanı bu notaları “olumlu bir zihniyetle karşıladı” ve hatta “Müttefikler’in Türkiye ile Almanya arasındaki ulaşımı keserek niye şimdiye kadar onu bu zor durumdan kurtarmadıklarını” sordu.²¹ Ancak İngiltere Numan Menemencioğlu’na güvenmiyordu. Bakanın, “... Türkiye Almanya’ya stratejik malların satışına mümkün mertebe engel olmaya çalışacaktır...” diyerek verdiği güvencelere inanılmadı. Foreign Office’de G. L. Clutton, “bu güzel sözlerin fiiliyata dökülüp dökülmeyeceğini bilemeyiz” şeklinde kuşkularını dile getirdi.²² Gerçekten de Türkiye acele etmedi. 3 Mayıs’ta Macaristan ile yeni bir ticaret antlaşmasının imzalanması üzerine Menemencioğlu’nu sıkıştıran Müttefikler’e, “Türkiye Mihver’le tüm ticaret bağlarını kesmeyi bir lüks telakki eder ve bunu yapamaz” yanıtı verildi.²³ Türkiye Almanya’ya krom satmama taahhüdünü 26 Mayıs’a kadar ertelemiştir. Her zamanki gibi bu konuda da titiz davranan Menemencioğlu gazetelere verdiği beyanatta Türkiye’nin kromunu önce İngiltere’ye satmayı denediğini fakat İngilizlerin ancak iki yıllık bir kontrat yapmayı göze aldıklarını belirtti.²⁴

Basında bu konu ile ilgili haberlerin ilginç yanı gene İngiliz kamuoyuna yönelik olmalarıdır:

... Tarafsız bir memleketin bazı malları düşmana yardım maksadıyla mı yoksa en zorlu ekonomik ihtiyaçlarının sevkıyla mı alıp sattığını düşünmek, fedakârlık istenirken ona göre hareket etmek lâzımdır...²⁵

21 USFR/ 1944(5) s. 825-826.

22 FO 371/C 5544/ 33/ 36.

23 USFR/ 1944(5) s. 841-842.

24 *Tasvir-i Efkâr*, 25 Nisan 1944.

25 N. Sadak, *Akşam*, 18 Nisan 1944.

Nadir Nadi ise Türkiye'nin İngiltere'nin ricası üzerine krom sevkiyatını durdurduğunu söylüyordu:

Almanya ile aramızdaki alış veriş münasebetleri bu bayların iddia ettiği gibi, müttefiklerimizin düşmanlarına yardım olsun diye kurulmuş değildi. Bahis mevzuu olan millî varlık ve kudretimizin devamı idi...²⁶

Boğazlar ve Transit Sorunu

Müttefiklerle Türkiye arasında bir diğer “çıban başı” ise Boğazlar'dan geçen Alman gemileri olmuştur. 1936 Montreux Konvansiyonu'na göre Boğazlar savaş zamanında Türkiye tarafsız olduğu durumlarda savaşan tarafların askeri gemilerine kapalı olacaktı. Türkiye'nin sivil ticari gemi geçişini sınırlama hakkı yoktu, ancak karantina ve sahil sağlık denetlemelerini yapmak için çok kısa bir süre gemileri bekletme hakkını elde etmişti.²⁷

“Savaş gemisi” tanımında ise 100 tondan küçük yardımcı gemi maddesi muğlak bırakılmıştı. İkinci Dünya Savaşı sırasında ise çoğu kez ticaret gemilerinin de silahlı oluşu durumu daha da bulandırıyordu.

1944 Ocak ve Şubat'ında İngiliz Elçiliği'nden Alman gemileri konusunda yoğun bir kampanyaya girildi. Hugessen Türk yetkililerin ticari gemi olarak kamufle edilmiş Alman savaş gemilerinin Boğazlar'dan geçmelerine göz yumduklarını iddia ediyordu. Türk tarafı bu gemileri denetlediğini ve ticari navlun taşımakta olduklarını saptadıktan sonra geçişlerine izin verildiğini bildirdi.²⁸

Aslında bu konuda tüm savaş boyunca İngiliz ve Türk tarafları arasında bir tür “masa tenisi” oynanmış, İngiliz görevlileri Türk mahkemelerinde faal bir biçimde şu veya bu gemi hakkında takibat talep etmişlerdi. Bu durum olumsuz bir birikim sürecine yol açıyordu. Örneğin 14 Ağustos 1943'te İngilizler, “İstanbul Limanı Reisliğinin Alman gemilerine iltimas yaptığını” öne sürmüşlerdi.²⁹ Benzer bir biçimde 1943 Eylül'ünde G. L. Clutton'a göre Türklere Almanların savaş dubalarını geçirmemeleri talebinde bulunulmuştu:

26 Nadir Nadi, *Cumhuriyet*, 22 Nisan 1944.

27 Erkin, *Les Relations Turco-Soviétiques*, s. 292.

28 *a.g.e.*, s. 274-275.

29 FO 371/R 8078/ 68/ 44.

Aylardır Türk mahkemeleri nezdinde son derece sağlam bir tez öne sürmemize rağmen Türkler bu araçların savaş gemisi olduğunu kabul etmiyorlar.³⁰

Foreign Office Türk yetkililerin bilinçli bir biçimde işleri yokuşa sürmelerinden yakınıyordu:

Mahkemede başarılı olsak dahi bu kez mahkemenin kararını pratiğe uygulamada önümüzde engeller oluşturuluyordu.³¹

Almanya'nın güçlü olduğu zamanlarda Boğazlar'dan Karadeniz'e savaş gemisi ve malzemesi geçirmesine Türk hükümetinin göz yummuş olması güçlü bir olasılıktır. Ancak savaş Müttefikler'in lehine döndüğünde Türkiye bu kez onlara hoş görünmek zorundaydı. Bu amaçla 1944 Mayıs'ında Sivastopol'un boşaltılması sırasında Alman ve Rumen birliklerini taşıyacak Rumen gemilerine Boğazlar'dan geçiş hakkı verilmemiştir.³² Böylece "dengeli bir sürüncemede" bırakılan durum 1944 Haziran'ında kritik bir aşamaya ulaştı.

3 Haziran'da Hugessen, 6 Alman askeri nakliye gemisinin Boğazlar'dan geçiş izni aldığını ve gece Çanakkale'den çıkış yaparak Ege'ye açıldıklarını haber aldı. Menemencioğlu'na hemen sıkı bir nota verildi:

... Bu gemilerin geçişini erteleyici hiçbir önlem alınmadığı gibi Boğazlar'dan çıkışın zamanlaması da tam Almanlara uygun düşecek biçimde ayarlandı...³³

Bu gelişmeler Türkiye'yi zor durumda bırakıyordu. Üstelik Menemencioğlu bu olaylarda şahsen İngiliz şimşeklerini üzerine çekmiş görünüyordu. Anthony Eden Türk hükümetinin Boğazlar'da "acele ve yetersiz" denetlemelerle yetindiğini söylüyor ve Almanların "göz göre göre çevirdikleri bu manevraya alet olmakla" itham ediyordu.³⁴

Ancak burada belirtmek gerekir ki İngiltere'nin de hukuki durumu pek sağlam değildi. Montreux Antlaşması'nın hazırlanışında Türkiye'nin denetleme hakkı kazanamaması için bu ülke elinden geleni yapmıştı.³⁵ Şimdi kendi arzusu hilafına konan bu denetleme hakkının ye-

30 FO 371/R 866e2/ 55/ 44.

31 *a.g.e.*

32 CAB 66/ 49 WP(44) 244.

33 FO 371 R 9286/ 3830/ 44.

34 *Keesings Contemporary Archives*, Vol. 5, 1943-1976, s. 6, 526.

35 Erkin, *a.g.e.*, s. 272.

terince titiz bir biçimde uygulanmamasından yakınıyordu. Ayrıca İngiltere Türk karasularını (Türkiye'nin onayıyla) 1943 Ege savaşı sırasında sürekli olarak ihlal etmişti. İngiliz resmi tarihçisi Roskill bunu açıkça ifade etmektedir:

Düşmanın Ege'deki garnizonlarına ve gemilerine karşı yürüttüğümüz kampanyada hava ve deniz kuvvetlerimizin Türk tarafsızlığı konusunda pek de titiz davranmamış olmaları bu protestomuzu zayıflatıyordu...³⁶

Konunun iyice karmaşıklaşması üzerine Menemencioğlu tarafsız bir İsviçreli hukukçuya danışılmasını önerdi. Bu öneriyi Almanya ve İngiltere çok uzun süreceği gerekçesiyle reddettiler. 8 Haziran'da Hugessen Başbakan Saracoğlu'yla görüştü ve ondan bu konuda kesin bir sonuca varılmasını talep etti. İngiliz elçisi aldığı talimat uyarınca Boğazlar'da geçişin Türk tutumunu sına mahiyetinde görüldüğünü sözlerine ekledi. "Türkiye bir gün bizi, ertesi gün Almanları destekler görünüyor" ifadesini kullanan elçi en kısa zamanda çözüme gidilmesini istedi. İnönü'ye de başvuran elçi aynı görüşleri yansıttı ve İnönü "Türk-İngiliz ittifakının önceki pürüzsüz haline geri dönülmesi" koşuluyla ona olumlu gelişmeler vaat etti.³⁷

Bunun üzerine yetkililer o zamana kadar denetlenmeyi reddeden "sivil" bir Alman gemisi olan Kassel'e çıkarak geminin 9 milimetre çelik zırhla kaplı olduğunu, sualtı bombaları, 31 ton kapasiteli tank vinçleri, beş makineli tüfek, iki top ve denizaltı izleme teçhizatıyla donatılmış olduğunu saptadılar. Bu durumda İngiliz elçisinin istihbaratı sağlama bağlanmış oluyordu.³⁸

Hiç kuşkusuz bu gemi Boğazlar'dan savaş boyunca geçen ilk "ticari" savaş gemisi değildi. Ayrıca yukarıda belirtildiği üzere savaşan her iki tarafın da hava ve deniz kuvvetlerinin Türk deniz ve hava sahalarını ihlal etmelerine göz yummak hükümetin sık sık başvurduğu bir taktikti. Ama burada değişen dengelere Türkiye'nin ayak uydurması söz konusuydu. İngiltere ve ABD'ye yaklaşılmalıydı. Bu yaklaşma uğruna uluslararası kamuoyunun gözü önünde feda edilecek bir kurbana ihtiyaç vardı. İnönü en uygun adayın Numan Menemencioğlu olduğuna karar

36 W. Roskill, *War at Sea*, III, part I, s. 317.

37 FO 371/R 9129/ 7/ 44.

38 Erkin, *a.g.e.*, s. 277.

verdi. Menemencioğlu'nun tarafsızlığı en yalın şekliyle yorumlayan politikası yıllardır İngiltere'den olumsuz not almaktaydı. Türkiye'nin hareket serbestliğini her alanda en yüksek düzeyde tutmaya çabalayan bu yetenekli diplomat açıkça "Nazi yanlısı" damgasını yemişti. Ayrıca müzakere masasındaki yüksek yeteneği zaman zaman İngilizlerin Türkiye'yi istedikleri noktaya getirmelerine başlıca engel olmuştu. 15 Haziran 1944'te Numan Menemencioğlu'nun dışişleri bakanlığından istifa etmesi üzerine İngilizler görüşlerini açıkça dile getirdiler:

Londra'dan bildirildiğine göre N. Menemencioğlu, Türkiye'nin Müttefikler safında savaşa girmemesinin başlıca sorumlusu ve kesin tarafsızlığın savunucusuydu...³⁹

17 Haziran tarihli bir Foreign Office sirkülerinde ise şöyle denilmektedir:

İnanıyoruz ki 1940'ta genel sekreter olduğu günlerden beri Numan'a Almanların maaş bağladığını ve onun tamamen Almanların cebinde olduğunu gösteren kanıtlarımız vardır.⁴⁰

Hatta Foreign Office Numan Menemencioğlu'nu bertaraf etmek için doğrudan eyleme geçmeyi dahi düşünüyordu. 17 Haziran'da Menemencioğlu'nun istifa haberi üzerine G. L. Clutton bunu açıkça dile getirdi. Güney Dairesi görevlisine göre haber, "... Tam biz Numan Menemencioğlu'nda kurtulmak için doğrudan harekete geçip geçmeyeceğimizi tartışırken..." gelmişti.⁴¹

İngiltere büyükelçisi istifa olayıyla ilgili tüm ayrıntıları Londra'ya yetiştirmekte geç kalmadı:

Çatışma 15 Haziran günü Alman gemilerinin Boğazlar'dan geçişi çerçevesinde çıkmış. Numan hâlâ zaman kazanmak amacıyla işi uluslararası hukuk düzeyinde tartışmaya açmak istiyormuş. Ama kabine gemilerin askeri mahiyetinden hiç kuşku kalmadığı için bunu reddetmiş ve bakan istifa etmiş...⁴²

Artık dış politikada açıkça yeni bir hava "estirilmekteydi". Bunun en bariz göstergesi basında Menemencioğlu olayının ele alınışıdır. Altı ay önce Menemencioğlu'nu "Kahire kahramanı" diye alkışlayan basın

39 *Keesing's Contemporary Archives*, Vol. 5, 1943-1946, s. 6, 526.

40 FO 371 R 10541/ 789/ 44.

41 *a.g.e.*

42 FO 371 R 9637/ 3830/ 44.

mensupları şimdi onu yermekte birbirleriyle yarışıyorlardı. Daha istifa gerçekleşmeden basında eleştiriler artmıştı:

Nazilerin çok şüpheli bir hakkının müdafîi mevkiine geçip müttefiklerimizle ihtilâf haline gelip dünyanın antipati ve itirazını üzerimize çekemeyiz..⁴³

18 Haziran'da *Yeni Sabah*'ta çıkan imzasız bir başyazıda, "Sabık Hariciye Vekilinin hem içeride kabine arkadaşları hem dışarıda büyük müttefiklerimiz tarafından şüphe ile görülmeye başlamış olan ve daha ziyade yabancı bir devletin menfaatlerini fazla koruyan politikası..." ele alınıyordu.⁴⁴

17 Haziran'da aynı gazete, "Kabine umumî heyetinin Menemencioğlu'nun müşevves görüş tarzını benimsemediğini", söylüyor ve, "... Terazinin gözünün herhangi bir sebep ve ne şekilde olursa olsun Almanya lehine kaydırılmasına hükümet müsamaha gözü ile bakamaz..." deniliyordu.⁴⁵

Basının bu tonunda dikkati çeken olgu, bu tür istifa olaylarında istifa nedenlerini açıklarken genellikle yapıldığı üzere "sıhhi sebeplerden dolayı" bâbından "formüllere" başvurulmamış olmasıdır. Menemencioğlu'nun görevden ayrılış nedenlerinden bu denli açıklıkla söz edilmesi estirilen ve yurtdışına yönelik olan yeni havanın bir göstergesiydi. Bunun en bariz örneği Asım Us'un aşağıdaki makalesidir:

İngiliz dostlarımız Türkiye'nin tarafsız bir devlet sıfatıyla hareket etmesinde menfaat gördükleri müddetçe hariciyemizin diğer sahalarda olduğu gibi Boğazlar politikasını da hoş görüyorlardı. Fakat Müttefikler harp cephesinde müdafaadan taarruza geçtikten sonra Türkiye'nin ittifak münasebetlerinden de faydalanmak arzuları uyandı. O vakit Boğazlar'dan Alman gemilerinin eskisi gibi geçip gitmesine tahammül edememeğe başladılar..⁴⁶

Numan Menemencioğlu anılarında bu gelişmelere geniş yer ayırmamıştır, ama yazdıklarından her zaman Türkiye'nin Boğazlar politikasını çok uzun vadeli düşündüğü çıkmaktadır:

... Savaşan bir taraf değildik ve bu nedenle salt İngiltere ile bir antlaşmamız olduğu için (Montreux Konvansiyonu konusunda) uluslararası yasaları çiğneyerek bu ülkenin lehine gelişigüzel uygulamalara gidemezdik...

43 H. C. Yalçın, *Tanin*, 8 Haziran 1944.

44 *Yeni Sabah*, 18 Haziran 1944.

45 *Yeni Sabah*, 17 Haziran 1944.

46 Asım Us, *Vakit*, 17 Temmuz 1944.

Türkiye'nin Boğazlar politikası konusunda gevşek davranması Menemencioğlu için en büyük tehlikeydi. Montreux'un "yorumu açık" olmadığı her fırsatta vurgulanmalıydı:

Şimdi bizden müttefik sıfatıyla özel muamele isteyenlerin bir gün karşımıza çıkıp bizi Montreux Antlaşmasını ulusal politikamıza alet etmekle suçlamaları içten değildi...

Dolayısıyla bu tür emsal gösterilmelere fırsat vermemek gerekirdi ve Türkiye'nin Boğazları koruyamadığını öne sürmek için "bir zayıf anımızı kollayanlara" prim verilmemeliydi.⁴⁷

Numan Menemencioğlu'nun istifasına giden günlerde Türkiye'nin değişen tutumunu İngiliz gözlemciler hemen fark ettiler. 6 Mayıs'ta Eden'in Savaş Kabinesi'ne dağıttığı bir sirkülerde: "Türklerin giderek çok daha olumlu bir havaya girdikleri" not ediliyordu.⁴⁸ Aynı gün ikinci kabine toplantısında Türk devlet adamlarının savaşta sonra yalnız bırakılma tehlikesine karşı önlem olarak bu tutumu benimsedikleri ve artık, "sandıkları kadar akıllı olmadıklarını kendilerinin de idrak etmiş oldukları" söyleniyordu.⁴⁹ Bu ortamda "Boğazlar krizi" İngiltere'ye büsbütün ters gelmiş ve genelde İngiltere'ye daha yumuşak davranıldığı sırada Menemencioğlu'nun "legalist" tutumu iyice göze batmıştır.

Almanya ile Diplomatik İlişkilerin Kesilmesi

Menemencioğlu'nun tasfiyesi İngiltere için Türkiye'ye son bir kez yüklenme fırsatı demektir. 15 Haziran 1944'te İngiltere Almanya ile diplomatik ilişkileri kesmesi için Türkiye'ye resmi müracaatta bulundu. Buna karşılık Türkiye ilginç bir taktik uyguladı. İngiltere'ye salt diplomatik münasebetleri kesmenin ve savaş ilan etmenin yeterli olmadığı söylendi. Türkiye'ye geniş kapsamlı bir "genel plan" çerçevesinde Balkanlar'da bir rol verilmeliydi ve bunu taşıyabilmesi için en yoğun yardımı görmeliydi. Bu öneriyi yapan İnönü üç şeye güveniyordu: 1) ABD'nin Balkanlar'da herhangi bir harekâta taraftar olmaması, 2) Sovyetler'in o bölgede Müttefik mevcudiyeti görmek istememeleri, 3) İngiltere'nin Türkiye'ye daha fazla yardım yapmak istemeyeceği. Bir di-

⁴⁷ Menemencioğlu'nun anıları, s. 294.

⁴⁸ CAB 66/ 49 WP(44) 242.

⁴⁹ CAB 66/ 49 WP(44) 244.

ğer deyişle Menemencioğlu'nun Dışışleri'nden ayrılışı Türkiye'nin oynadığı "kumarın" kurallarını değiştirmemişti. Almanya'ya krom satışının durdurulması, Boğazlar'dan Alman gemilerinin geçirilmemesi ve en son Menemencioğlu'nun istifası zamanı geldikçe alınan birer "taktik ricat" kararlarından başka bir şey değildiler.

Dışışleri'ni devralmış olan Saracoğlu'nun 30 Haziran'da İngiltere'ye Türkiye'nin Sovyet kuvvetleriyle birlikte Bulgaristan'da bir "temizlik" harekâtına girişmesini önermesi bu "kumarın" en bariz göstergesidir.⁵⁰ Saracoğlu gibi Sovyetler'e karşı tutumu bir "*phobie*"ye yaklaşan bir adamın bu ülkenin kuvvetleriyle Balkanlar'da ortaklaşa harekât önermesi ancak bu bağlamda anlamlıdır. Ayrıca Saracoğlu'nun İnönü'den talimat almadan İngiliz elçisine böyle bir şey söylemiş olması olanak dışıdır. Hugessen'in Balkanlar'da böyle bir harekâtın öngörülmediğini açıkça söylemesi ise Türk tarafında tam böyle bir harekât üzerinde durmaları gerektiği inancını pekiştirmektedir.

İngilizler bir bakıma Türkiye'nin salt diplomatik ilişkileri kesmesini tercih ediyorlardı. Zira bu durumda Türkiye'nin bir Alman saldırısına maruz kalması İngiltere'nin askeri malzeme konusunda daha fazla yükümlülük altına girmeden savaşan bir müttefik kazanması demek olacaktı. 7 Temmuz 1944'te Eden kabineye diplomatik ilişkilerin kesilmesinin, "... Savaş ilanından daha iyi olduğunu çünkü Almanya üzerine aynı moral etkiyi yapacağını ama savaş malzemesi konusunda uzun müzakereler gerektirmeyeceğini..." anlattı.⁵¹

3 Temmuz'da İnönü, Roosevelt'e Türkiye'nin Müttefikler'e "sarsılmaz sadakatini" ve "Müttefikler'le davalarında açık dayanışmasını" vurgulayan bir mektup yazdı. Aynı mektupta "zamanı geldiğinde bu işbirliğinin daha somut şekil alacağı" söyleniyordu.⁵² Aynı günlerde Türkiye'nin Müttefiklerle bir nota alışverişi yaparak "tam müttefik" olarak techizatlandırılması önerildi. Bu notada Türkiye yeni koşullar öne sürmeyeceğini garanti edecekti, ancak İngiltere ve ABD kendi takdirlerine göre silah sevkiyatını sürdürecektlerdi.

İngiliz kaynaklarından anlaşıldığı kadarıyla Türk dış politikasını yönetenler İngiltere'nin Türkiye'ye daha fazla yardımdan kaçınacağına

50 FO 371 R 3825/ 7/ 44; ayrıca bknz. USFR: 1944(5), s. 862-863.

51 CAB 65/ 47 WM(44) 3.

52 USFR: 1944(5), s. 873-875.

güvenmekte haklıydılar. Türklerin nota mübadelesi talebi Eden tarafından “aşır” olarak değerlendirildi.⁵³ Ayrıca İngiliz yetkilileri bu aşamada Sovyet Dışişleri Bakanı Molotov’a şimdilik Türkiye’nin diplomatik ilişkilerini kesmesiyle yetineceklerini ve bunu “Türk hükümetinin teçhizatlandırma sorununu tekrar açmasını istemedikleri için yaptıklarını...” söylediler.⁵⁴ İngiltere açıkta Türkiye’nin uğrayabileceği bir saldırıyı kendi emellerine uygun bir vesile olarak görmeye başlamıştı. 10 Temmuz’da yapılan bir Savaş Kabinesi toplantısında İngiliz Hava Kuvvetleri Komutanı Almanların İstanbul’u bombalama olasılığının oldukça kuvvetli olduğunu söyledi. Bunun üzerine Türkiye İngiltere’den yoğun hava desteği isteyecekti, oysa bu desteği verecek durumda değildi.⁵⁵ Churchill ise Türkiye’yi savaş sokacak bir saldırıyı kabullenmişti. 12 Temmuz’da Stalin’e gönderdiği bir mesajda bunu açıkça dile getirmiş ve Türkiye’nin bir “intikam” saldırısına uğradıktan sonra savaşmak zorunda kalacağını söylemiştir.⁵⁶

İnönü’nün güvendiği birinci nokta olan ABD’nin olası bir Balkan harekâtına karşı olumsuz tavrı bu günlerde belirginleşerek onu haklı çıkarmıştır.

20 Temmuz’da ABD Türkiye’nin savaşmasına ilişkin tavrını açıkça ortaya koydu. Amerikalılara göre Türkiye’nin Almanya ile ilişkisini kesmesi olumlu bir adımdı ancak, “.. Bu tutumu benimserken ABD Balkanlar’da herhangi bir harekâta kara, deniz veya hava desteğini öngörmediğini müttefiklerine ve Türkiye’ye açıkça belirtecek...” ve “İtalya ile Batı Akdeniz’de yürütülen askeri faaliyetin dışına çıkılamayacağını...” vurgulayacaktı.⁵⁷

Basında ise aynı günlerde gene “genel plan” gündeme geldi. Batı yanlısı tutumuyla bilinen Hüseyin Cahit Yalçın dahi Müttefikler’i Türkiye’ye karşı açık davranmamakla suçluyordu:

... Müttefiklerimizin selâhiyetli makamları bize bir plandan, görülecek muayyen bir işden bahsetmişler midir? Bir millet ne yapacağını bilmeden ki-

53 CAB 65/ 47 WM 88(44) 3.

54 *a.g.e.*

55 CAB 65/ 47 WM 89(44) 3.

56 FO 371 R 10982/ 17/ 6.

57 USFR. 1944(5), s. 884-885.

minle ve nerede ve hangi umumi planın bir parçası olarak boğuşacağını anlamadan harp ilân eder mi?⁵⁸

Bazı yazarlar ise Müttefikler'i Almanya'yı zayıflatmak için Türkiye'yi feda etmekle suçluyorlardı. Asım Us İngiltere'nin Türkiye'yi Almanya karşısında yalnız bırakma eğiliminden söz ediyordu:

Türkiye harbe sadece İngiltere'nin yardımcısı olarak girecekti.İttifak muahedesi mucibince pek sarıh olan bu şartın gerçekleşmesi de Türkiye ile İngiltere arasında müşterek bir planın tanzimine ihtiyaç gösterirdi. Halbuki Türkler böyle bir planın lüzumundan bahsedince buna asla yanaşılmadı.⁵⁹

Ancak aynı günlerde Müttefikler'e yakınlaşma politikasının izleri Türk kamuoyundan çok dışa yönelik yazılarda görülebilir. "Müttefikler'e geçmişte yararlı hizmetler sunmuş" bir Türkiye imajı yaratılıyordu:

Harbin dışında olduğumuz halde büyük bir orduyu silah altında tutarak Mihver'in tasavvur ve teşebbüslerinden önemli bir kısmına sed çektiğimiz veya engel olduğumuz muhakkaktır...⁶⁰

İlginç olan, bu günlerde artık Türkiye'nin tarafsız olmadığına açıkça dile getirilmesi idi. Türkiye'nin "... İşbirliği tarafı belli fakat harp dışında" olduğunu belirten Etem İzzet Benice, Numan Menemencioğlu'nun istifasıyla Türkiye'nin safinın artık iyice belli olduğunu yazıyordu.⁶¹

2 Ağustos 1944'te Türkiye Almanya ile diplomatik ilişkilerini kesti. Bu hareket gerek Batılı Müttefikler'e gerekse Sovyetler'e Türkiye'nin ittifak yükümlülüklerine sadakatinin kanıtı olarak sunuldu. Örneğin resmi *Ulus* gazetesinde Falih Rıfkı Atay İngiltere'nin ittifak çerçevesinde meşru bir isteğine cevaben Türkiye'nin bu adımı attığını beyan ediyordu.⁶² İlişki kesilmesi kararıyla ilgili olan meclis oturumunda Saraçoğlu aynı meşruiyet temasını işledi ve kararın Türkiye'nin özgür iradesiyle alındığını vurguladı.⁶³ Ahmet Emin Yalman ise Almanya'nın Versailles hükümlerinden kurtulma çabalarının önce hoşgörü ile karşılandığını ancak sonra Nazilerin dünyayı bir "yaşama alanı" olarak görmeye

58 H. C. Yalçın, *Tanin*, 1 Haziran 1944.

59 Asım Us, *Vakit*, 2 Haziran 1944.

60 Şevket Bilgin, *Vakit*, 2 Haziran 1944.

61 E.İ. Benice, *Son Telgraf*, 1 Temmuz 1944.

62 F.R. Atay, *Ulus*, 3 Ağustos 1944.

63 *Aynı Tarifi*, No. 129, Ağustos 1944.

başlamalarının tehdit unsuru oluşturduğunu söylüyordu: "... Sonra neler oldu? Beşinci kol maskeler taktı ve görünmez hale geldi. Koyu milli infirak hareketleri, ırkçılık cereyanları, Turancılık bayrakları açarak bizi için için zehirlemeye koyuldu..."⁶⁴.

Aynı minval üzerine *Akşam*'da Necmettin Sadak Türkiye'nin son kararının ittifak mucibince alınmış bir karar olduğunda ısrar ediyor, Almanya'nın yenilgisiyle bu kararın ilişkisi olmadığını savunuyordu:

... Türkiye harbin sonu yaklaşıyor diye bu güvene dayanarak Almanya ile münasebetlerini kesmiş değildir. Türkiye'yi bu karara götüren tek sebep Başvekil Şükrü Saracoğlu'nun nutkunda söylediği gibi İngiltere'nin aramızdaki ittifak çerçevesi içinde bunu bizden istemiş olmasıdır...⁶⁵

Diplomatik ilişkilerin kesilmesinin yaklaştığı günlerde ve ilişkilerin kesildiği sırada basında belli bir "günah çıkarma" eğilimi sezilmektedir:

Mevcut silahlarımızla göze alacağımız her müdahale lüzumsuz bir intihardır. Fakat öyle zamanlar olmuştur ki Almanlarla muayyen bir ... işbirliğini devam ettirmemiz Alman taarruz hareketini önlemek için kullanılacak bir-cik müdafaa silahı idi. Almanlarla imzaladığımız dostluk muahedesinin rolü de bundan başka bir şey değildir.⁶⁶

Bu satırlarla 1941 Haziran'ında Türk-Alman Antlaşması'nın imzası gündemdeyken yayımlanan diğer bir yazı arasındaki fark dikkat çekicidir:

... Büyük devletler arasında Almanya, Türklerin kalbinde hususî bir yer işgal etmiş olan bir devlettir. Bir defa Almanya Avrupa'nın yegâne büyük devletidir -ki Türkiye ile silahlı bir çatışmaya asla girişmemiş ve Türklerin elinde bulunan toprakların bir karışına göz koymamıştır...⁶⁷

Savaş Sonrası Avrupa Düzeninin Önem Kazanması

Almanya'nın yenilgisinin kesinleşmesi savaş sonrası Avrupa'sında oluşacak güç dengesini gündeme getirmiştir. Türk dış politikasını yönetenler kurulacak düzende Türkiye'nin önemli bir yeri olacağına inanıyorlardı. Türkiye'nin varlığını korumak Batılı Müttefikler'in de titiz-

64 A. E. Yalman, *Vatan*, 4 Ağustos 1944.

65 N. Sadak, *Akşam*, 8 Ağustos 1944.

66 A. E. Yalman, *Vatan*, 18 Temmuz 1944.

67 Ahmet Şükrü Esmer, *Ulus*, 20 Haziran 1941.

likle üzerinde duracakları bir konu olacaktı. Türk devlet adamları işte buna güveniyorlar, geçici kırılganlıkların stratejik zorunluluklar karşısında eriyip gideceklerini ümit ediyorlardı. Bu konuda haksız değildiler. 4 Nisan 1944'te, Türk-İngiliz ilişkileri en kötü günlerini yaşarken Eden kabinde savaş sonrasında İngiltere'nin bağımsız bir Türkiye'ye kesinlikle ihtiyacı olacağını söyledi. Bakanın ifadesine göre, "İngiliz-Türk dostluğu İngiltere'nin Balkanlar'da ağırlığını koyabilmesi için zorunlu..." görülüyordu. Bu ilişki ayrıca "Ortadoğu'da bir istikrar unsuru" olarak vurgulanıyordu. Kabine zabıtlarında şu satırları okuyoruz:

İngiltere'nin politikasına sempati besleyecek bir Türkiye Ortadoğu'da, Akdeniz'de, Irak'ta ve Basra Körfezi'nde çıkarlarımızın korunması bakımından önemlidir... Ayrıca Türkiye'nin dostluğu Boğazlar'ın denetimini elinde tutan ülke olduğu için aranılmalıdır...⁶⁸

1944'ün ikinci yarısında İngiltere'de bazı çevrelerde Sovyetler'in savaş sonrası amaçları konusunda ciddi kuşkular uyanmaya başlamıştı. Ancak Sovyetler Nazi Almanyası'nın belini büken güç olarak büyük bir saygınlığa sahiptiler. Bu ortamda yavaş da olsa bazı kaygılar filizlenmeye başlamıştı. 1944 Haziran'ında yapılan bir kabine toplantısında Eden, İngiltere'nin Türkiye'yi savaştan sonra Sovyetler karşısında yalnız bırakılmakla korkutmasından vazgeçilmesini önerdi. Türkiye savaşa zorlanmamalıydı ve tarafsız kalmasına göz yumulmalıydı zira savaştan sonra Balkanlar'da Sovyet nüfuzuna karşı Türkiye tek dayanak noktasıydı.⁶⁹ Burada ilginç olan Türkiye'yi Sovyetler'i kullanarak korkutma politikasının Eden'in kendi icadı oluşudur.

19 Haziran'da Churchill'e çektiği bir telgrafta ise Eden, Sovyetler'in İngiltere ile Türkiye'nin arasını açma çalışmalarına karşı başbakanı uyardı.⁷⁰ 21 Ağustos'ta Foreign Office'in Moskova büyükelçisine çektiği bir telgrafta Sovyetler'in Türkiye'yi bir "Truva atı" olarak kullanıp Balkanlar'daki uzun vadeli emellerine ulaşmaya çalıştıkları söyleniyordu.⁷¹

Foreign Office'in bu durumda bir "politika ayarlaması"na gitmesi gerekiyordu. Hem Türkiye uzun vadeli çıkarları için İngiltere'nin ya-

68 CAB 66/ 48 WP(44) 186.

69 CAB 66/ 51 WP(44) 304.

70 FO 371/ R 11353/ 7/ 44.

71 FO 371/ R 11873/ 7/ 44.

nında tutulmalı hem de Sovyetler'i gücendirmemeye bakılmalıydı. Eylül ayında İngiltere Türkiye'ye yeni bir büyükelçi atadı. Sir M. Peterson'a verilen talimat uyarınca Türkiye ile yeni herhangi bir angajmana girilmeyecekti. 1939 antlaşması İtalya düşünülererek yapılmıştı ve dolayısıyla işlevsiz kalmıştı. Ancak antlaşma yasal olarak Türkiye tarafından Sovyetler'e karşı da kullanılabilirdi zira antlaşma maddeleri sadece Türkiye'nin saldırıya uğramasını önkoşul olarak koyuyordu. Doğal olarak açıkça "şu veya bu devlete karşı" bir antlaşma yapılamazdı. Bu nedenle İngiltere ittifakı sürdürmeye ama antlaşmanın mürur-u zamana uğramasına yolu açmaya niyetliydi.⁷² 19 Ekim'de Peterson, talimatına uygun bir biçimde Saracoğlu ile yaptığı görüşmede savaş sonrasında Balkanlar'da Sovyetler'in nüfuzunun artmasının kaçınılmazlığını ve Türkiye ile herhangi bir yeni bağlantı düşünmediklerini söyledi.⁷³

İngiltere'nin bu ihtiyatlı tutumu Türk gözlemcilerince ancak soğukluk emaresi olarak görülebilirdi ve nitekim öyle oldu.

Her ne kadar Foreign Office ihtiyatlı davranmayı ve Türkiye'yi artık zorlamamayı yeğliyorlarsa da Churchill ikna olmuyordu. 1944 Ekim'inde Moskova'ya gitmeye hazırlanan Churchill, yolda İnönü'ye uğrayıp onu savaş konusunda son bir kez zorlamaya kalkıştı. Başbakanı Foreign Office'in en tecrübeli elemanları zorlukla durdurabildiler. O. Sargent başbakana yazdığı raporda Türkiye'den artık aktif hiçbir şey beklenmediğini vurguladı. Sovyetler Bulgaristan'a girmiş, Almanya Yunanistan'ı boşaltmıştı. Türkiye mümkün olduğu kadar göze batmama ya bakmalı ve artık işlevsiz kalmaya mahkûm iyi niyet gösterileriyle Sovyetler'i kızdırmamalıydı, zira savaşa katkıda bulunmamakla Sovyetler'e karşı çok zayıf durumda kalmıştı. Başbakana İngiltere'nin Türkiye'yi etki alanı içinde tutmayı ve Ortadoğu'daki çıkarlarına ters düşecek Sovyet taleplerinden korumayı amaçladığı hatırlatılıyordu. Churchill İnönü'ye gitmekten vazgeçti.⁷⁴

1944 Ekim'inde Moskova'da toplanacak zirvede İngiltere Sovyetler'in Montreux Konvansiyonu'nun hükümlerini değiştirmeyi gündeme getirmesini bekliyordu. O. Sargent Eden'in Moskova'ya götürmesi

72 FO 371/ R 15838/ 7/ 44; FO 371/R 11257/ 7/ 44.

73 FO 371/ R 17685/ 7/ 44.

74 FO 371/ R 20344/ 7/ 44.

için hazırladığı muhtıradaki bu konuda ödün verilmemesini, zira Güneydoğu Akdeniz’de İngiltere’nin zayıf olduğunu yazmıştı. Türk ittifakından azami ölçüde yararlanılmalıydı. Bu ittifak, “... İngiltere’nin yüzyıllardır Rusya’nın Boğazlar üzerindeki emellerine karşı çıkma politikasının...” temeliydi ve bu konuda Türk-İngiliz ortak çıkarları her zaman korunmalıydı.⁷⁵ Görüldüğü gibi İnönü İngiltere’nin ergeç geleneksel çizgisine geri döneceğine inanmakta yanılmamıştı.

75 FO 371/ R 16013/ 3830/ 44.

BÖLÜM 12

1945

Savaşın sonu yaklaştıkça Türk dış politikasını yönetenlerin oynadığı “kumar” çok tehlikeli bir evreye girmiş gözüküyordu. İngiltere ile ABD’nin Sovyetler Birliği ile yakın ilişkileri bu ülkeye Türkiye aleyhine ödünler verilmesi korkusunu canlı tutuyordu. Gerçi İngiltere’nin uzun vadede Sovyetlerle ortaklığı sürdürememesine güveniliyordu, ancak kısa vadede bir yanılığa düşülerek Türkiye’nin ve ileride İngiltere’nin de zarar hanesine kaydolunacak gelişmeler önlenmeliydi.

Almanya’nın çöküşü, Bulgaristan ve Romanya’da Sovyet yanlısı iktidarların yerleşmesi ve özellikle 1925 Türk-Sovyet dostluk antlaşmasının Sovyetler Birliği’nce tek taraflı olarak feshedilmesi Türkiye’yi o günlerde yönetenler açısından ürkütücü gelişmelerdi. Bu nedenlerle İngiltere ve ABD’ye Ortadoğu ve Doğu Akdeniz’de Sovyet varlığının tehlikeli olacağının sürekli olarak hatırlatılması yoluna gidildi. Bu bağlamda bir kez daha basının “dış kamuoyunu uyarma” işlevini yüklediğini görüyoruz. Örneğin Tasvir gazetesi Kafkaslar’da bir Sovyet gücü odaklanmasının İngiltere’nin yaşamsal çıkarlarına ters düşeceğini dile getiriyor ve bu ülkeyi geleneksel “Hint Yolu”nu koruma siyasetine davet ediyordu:

... Tarih boyunca İngiliz İmparatorluğu’nun Hind yolu üzerinde, petrolün ehemmiyet kazandığı zamandan beri de Irak ve Arap yarımadası civarında, herhangi bir muvazene değişikliği teşebbüsünü ne kadar titizlikle karşıladıklarını gözönünde bulundurursak bu sefer de çetin bir ihtilâf mevzuu ile karşı karşıya olduğumuz kolayca anlaşılır...¹

Ancak görünüşe bakılırsa tüm uyarılara rağmen Amerika ile İngiltere harekete geçmede yavaş davranıyorlardı. Her ne kadar Roosevelt’in

1 Ziyad Ebuziyya, *Tasvir*, 30 Haziran 1945.

yerine geçen Truman yönetiminin Sovyetler'e bakışı daha az müşfik idiyse de İngiliz elçisinin bildirdiğine göre Ankara'da "karamsar" bir hava hüküm sürmekteydi.² Türkiye'nin durmadan Batılı Müttefikler'i Sovyetler konusunda uarması da bu ülkelerde pek sempati toplamıyor, aksine Türkiye'nin aleyhine işliyordu. Kızıl Ordu'ya Almanların belini bükmüş, Stalingrad'da Nazi selini durdurmuş kahramanların ordusu gözüyle bakılıyor, Sovyetler'in savaş boyunca vermiş oldukları milyonlarca şehide yerinde bir saygı gösteriliyordu. Bu ortamda Türkiye'nin uyarıları sürekli olarak savaşa girmeyi reddetmiş "bencil" bir ülkenin içten pazarlıklı feryadı olarak görülebilirdi.

Yalta Konferansı

1945 Şubat'ında Müttefikler'in önderleri Yalta'da bir araya geldiler. Türkiye hâlâ İngiltere ile yaşamış olduğu "soğukluk devresinin" etkisi altındaydı. Savaş boyunca İngilizlerin Türkiye savaşa girmedeği takdirde savaş sonrası yalnız kalacağı tehdidiyle yaşanmıştı. İngiltere nezdinde oynanan "kumarın" sonucu ise henüz bir bilinmezdi. Bu nedenle Yalta'ya kuşkulu ve karamsar gözler çevrildi. Ahmet Şükrü Esmer'in o günlere ait anılarından bu hissiyat yansımaktadır:

Churchill Türkiye'ye kızgındı, onun Ruslara taviz verme ihtimali Hükümeti endişeye sevk ediyordu...³

Türkiye Yalta Konferansı'nın hemen öncesinde Boğazlar'ı Sovyetler'e askeri mühimmat taşıyan Müttefik gemilerine açmıştı. Bunun Montreux Antlaşması'nın hükümlerine aykırı olması bu dönemdeki anlayışa göre artık önemsiz görünüyordu. Basın bu konunun "Türkiye Boğazlar'ı açtı" şeklinde algılanmaması gerektiğini, Boğazlar'ın aslında Müttefikler'e hep açık olduğunu ama Ege Alman denetimi altında olduğu için faydalanamadıklarını savunuyordu.⁴

Ancak Yalta Konferansı'nda Churchill'in çok da Türkiye aleyhtan bir tavır almadığını görüyoruz. 8 Şubat'ta Stalin, savaş boyunca Türkiye'nin, "iki taraf arasında gidip geldiği ve kazanacak olan taraf üzerine spekülasyon yaptığı" iddiasını öne sürdü. Buna karşı çıkan Churchill

2 FO 371/R 14739/ 1723/ 44.

3 Ahmet Şükrü Esmer ile mülakat, 29.10.1977; *Olaylarla Türk Dış Politikası*, s. 198.

4 N. Sadak, *Akşam*, 26 Mart 1945.

her ne kadar, “Türkiye’nin Birleşmiş Milletler üyeliğinin pek hararetle desteklenemeyeceğini...” söylediye de savaş boyunca Türkiye’nin Müttefikler’e bakışının “dostane” olduğunu da sözlerine ekledi.⁵

10 Şubat’ta ise Stalin beklenen çıkışı yaptı ve Montreux Antlaşması’nın artık çağdışı kaldığını ve revizyona tabi tutulması gerektiğini söyledi. İlginçtir ki Churchill bu öneriyi kabul etmiş ve Türkiye’ye savaşın bitiminde Montreux’nün yeniden gözden geçirileceğinin bildirilmesini benimsemiştir. Ayrıca bu konferansta Churchill ile Stalin arasında ilginç bir konuşma geçtiğini resmi zabıtlardan okuyoruz. Konu Boğazlar rejiminin tarihi evrimine geldiği bir sırada Churchill’in, “... 1915’te Çanakkale’den geçmeye çok uğraştıklarını ve Rusya bu mücadele esnasında yardımcı bir kuvvet göndermeye kalkışmışsa da başarısız olduğunu...” öne sürmesi üzerine Stalin şu yanıtı vermiştir: “1915’te Türkler ve Almanlar pes etmek üzere oldukları halde aceleci davranıp İngiltere askerini geri çekmişti...”⁶ Bu “tarihsel” tartışmanın dışında Roosevelt’in Amerika ile Kanada sınırının silahtan arındırılmış olduğunu bu bağlamda emsal olarak öne sürmesi de konferansın bir diğer ilginç yanındır. Ancak görülmektedir ki bazı Amerikan çevrelerinde Roosevelt’ten daha gerçekçi bir tutum kendini göstermeye başlamıştır. Bu düşünce tarzı İngiltere ile Sovyetler arasında havanın giderek gerginleştiğine ve böyle giderse savaş sonunda “kim ne kaparsa onun elinde kalması” olasılığına işaret ediyordu.⁷

20 Şubat’ta İngiliz Büyükelçisi Peterson, Dışişleri Bakanı Hasan Saka’ya Türkiye’nin Birleşmiş Milletler Konferansı’na katılabilmesi için en geç 1 Mart tarihine kadar Almanya ve Japonya’ya savaş ilan etmesi gerektiğini bildirdi. Bunun sonucu olarak 23 Şubat 1944’te Türkiye bu iki ülkeye savaş ilan etti. Profesör Esmer ile Dr. Oral Sander’e göre bu savaş ilanı Türkiye’nin Birleşmiş Milletler kapsamına alınmasını sağlayıcı bir formaliteden ibaretti.⁸ Buna rağmen basın bu adımı Türkiye’nin Müttefikler’e karşı beslediği sıcak duyguların kanıtı olarak ele aldı ve Türkiye’nin savaşın başından beri Müttefikler’e sadık kaldığını her fırsatta yineledi:

5 USFR 1945; Yalta Papers, s. 773. *Conferences at Malta and Yalta*.

6 *a.g.e.*, s. 897-906; 906-918.

7 *Olaylarla*, s. 199.

8 *Olaylarla*, s. 199.

... Boğazları tutan Türk seddi, harbin birçok memleket ve milletler içine girmesinin önüne geçmiştir. Yarın Birleşmiş Milletler demecini imzalamaya davet olunmasının sebebi... demokrasilerin savaşı lehine yardım olduğu kabul edilen bu hizmetlerdir...⁹

Necmettin Sadak ise Avrupa'nın başka tarafsız devletlerine aynı önerinin yapılmamış olmasını Türkiye'nin özel statüsünden kaynaklandığını belirtiyordu.¹⁰ Bütün basın bir ağızdan İnönü'nün "becerikli siyasetini" övüyordu. Fakat Müttefikler'den "gelecek" eleştirilere duyarlı oldukları daha o eleştiriler yapılmadan cevap verme çabalarından anlaşıyordu:

Döğüşmek, harp içinde bulunmak mutlaka körü körüne kan dökmek silah patlatmak değildir. Türk varlığını bütün gücü ile tecavüz ve taarruz ruhunun karşısına dikerek onu yıldırmak ve de en azından olduğu yerde kumuldatmamak da... milletin savaş ve siyaset ustalığı, üstün dehasının eseri idi...¹¹

Bazı yazarlar ise Avrupa'nın tarafsız ülkelerinin karşılaştırmasını yaparak Türkiye'nin tarafsızlık kapsamına girmediğini öne sürüyorlardı:

... Almanya arasına bazı hareketlerimizin tarafsızlığa çok uymadığını öne sürdü. Fakat bizim bu fırtınada tarafsız olmadığımız hiç saklanmaz bir realitedir. Ankara demokrasilerin yanında çoktanberi yer almıştı.¹²

19 Mart Sovyet Notası ve Sonrası

19 Mart 1945'te Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper Molotov'la görüştü. Bu görüşmede büyükelçiye 17 Eylül 1925 tarihli Türk-Sovyet antlaşmasının yenilenmeyeceği bildirildi. Molotov antlaşmanın savaşın getirdiği gerçekler ve değişikliklerle bağdaşmadığını öne sürerek antlaşmanın yeni koşullara göre kökten bir değişime tabi tutulması gereği üzerinde durdu. Türkiye nezdinde böyle bir girişimin gerçek kuşku uyandıracığı kesindi, zira savaşın başından beri özellikle Nazi-Sovyet Paktı'nın yarattığı kötü etkiden sonra Sovyetler 1930'lardaki "eski dost" şeklinde algılanışlarından çok şey yitirmişlerdi.¹³ 31

9 Falih Rıfkı atay, *Ulus*, 24 Şubat 1945.

10 N. Sadak, *Aksam*, 24 Şubat 1945.

11 E. İ. Benice, *Son Telgraf*, 24 Şubat 1945.

12 *Yeni Sabah*, 24 Şubat 1945.

13 Haluk Ülman, *Türk-Alman Diplomatik Münasebetleri 1939-1947*, s. 52; Oral Sander, *Türk Amerikan İlişkileri 1947-1964*, s. 8.

Mart 1945'te Dışişleri Bakanı Hasan Saka ABD Büyükelçisi Steinhardt'a Sovyetler Birliği'nin Boğazlar konusunu sadece Karadeniz'de sahili olan ülkelerin ilgilenmesi gereken bir konu haline getirme eğiliminden söz etti.¹⁴ Ancak, Amerika'nın dış politikasını yönetenlerin bu gelişmelere fazla önem vermemeleri ve konunun önemi üzerinde bölünmüş olmaları Türkiye'nin beklediği desteği görmemesine yol açmıştır.¹⁵ Ama Doğu Avrupa'da güçlenen Sovyet nüfuzu ve art arda kurulan Sovyet yanlısı hükümetler bazı Amerikan çevrelerinin kuşkularını çekiyordu. Özellikle Donanma Sekreteri Forrestal Sovyetler'in Polonya'daki davranışlarından hoşlanmıyor ve bu hareket tarzının başka ülkelerde tekrarlanmasından korkuyordu:

(Polonya örneği) Rusların tek tarafı (*unilateral*) davranış örneklerinden sadece birisiydi, Bulgaristan, Romanya, Türkiye ve Yunanistan'da da aynı tavır almışlardı.¹⁶

7 Haziran 1945'te Moskova Büyükelçisi Selim Sarper Molotov'la görüştü. Bu görüşme sırasında Sarper'e ikinci sözlü nota verildi. Bu notanın sıraladığı istekler şunlardı: 1) Türkiye'nin doğu sınırında Kars ve Ardahan Sovyetler'e bırakılacaktı. 2) Türkiye Boğazlar'ı tek başına savunamayacağını kanıtlamıştı, burada Sovyetlerle ortak üsler kurulacaktı. Bununla birlikte Montreux Antlaşması Sovyetler'i daha fazla söz sahibi kılacak şekilde revizyona tabi tutulacaktı.¹⁷

San Francisco Konferansı'nın iyimser havasının sürdüğü sırada böyle bir girişimle karşı karşıya kalmak Türkiye'yi çok zor durumda bıraktı. Avrupa'nın muhtelif yerlerinde toplama kamplarının dehşeti gün ışığına çıkmış, dünya ne denli büyük bir trajedi yaşadığının bilincine varmıştı. Almanya'da Amerikan ve Sovyet askerleri kucaklaşıyor, dünya "Stalingrad Kahramanlarını" bağrına basıyordu. Türkiye ise dünya kamuoyu önünde yükümlülüklerini yerine getirmemiş yalnız bir ülke görünümündeydi:

Ama birdenbire, şaşılacak şekilde, İngiltere'nin savaş boyunca Türkiye'ye duyduğu kızgınlık yok oldu...¹⁸

14 USFR: Diplomatic Papers, 1945, Vol. 8, s. 1218-1232.

15 Ülman, *op. cit.*, s. 64.

16 James Vincent Forrestal, *Diaries: The Inner History of the Cold War*, s. 38-39.

17 Feridun Cemal Erkin, *Les Relations Turco-Soviétiques*, s. 295.

18 E. Weisband, *Turkish Foreign Policy 1943-1945*, s. 316.

Ama İngiltere'nin bu tutumunda ne “şaşılacak” bir şey vardı ne de “birdenbire” buraya varılmıştı. Görüldüğü gibi 1944 Nisan'ından beri İngiltere Türkiye'yi yaşamsal çıkarlarını korumak bakımından “feda edilemez” kategorisine sokmuştu.

Potsdam Konferansı

İngiltere, Sovyetler'e Orta ve Doğu Avrupa'da karşı durmayı amaçlamakla birlikte bunu yapacak askeri güçten yoksundu. Savaşı kazanmıştı ama İngiltere bitmişti. Nitekim temel gıda maddelerindeki karne sistemi ancak 1950'de kaldırılacaktır. Bu durumda Amerika'nın dikkatini Avrupa'ya çekmeye çalışan İngilizler burada oluşabilecek bir iktidar boşluğundan çekiniyorlardı. Ancak Truman ekibinin işbaşına geçmesiyle Sovyetler'e karşı biraz daha kesin bir tavır belirlemekle birlikte gene de Amerikalılar İngiltere'nin ve Türkiye'nin istediği ölçüde ağırlıklarını koymuyorlardı. 17 Temmuz günü ABD Dışişleri Bakan Vekili John Grew, Türkiye Büyükelçisi Hüseyin Ragıp Baydır'la yaptığı görüşmede Sovyetler'in önerilerinin “Şimdilik dostane bir görüş teatisine benzediğini, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye herhangi bir müşahhas tehdit yöneltmediğini...” söylemiştir.¹⁹ 18 Haziran'da ise İngiltere'nin Washington Maslahatgüzarı John Balfour Grew ile görüşmüş ve kendisine Sovyetler'in tavrının, “Yalta'da Mareşal Stalin'in verdiği sözlerle doğrudan çelişkili” olduğunu belirtmiştir.²⁰

Potsdam Konferansı'nda ise Amerikan tutumu muğlaklığını korumuştur. Konferans öncesi hazırlanan raporda Sovyetler'e Montreux'nün hükümlerinden hatırı sayılır ödünler verilmesi öngörülüyor, bu tavır ise Türkiye'yi büsbütün telaşa düşürüyordu. Amerikalılar Sovyetler'in “Boğazlar ile birincil derecede ilgili olan Büyük Devlet” olmalarını kabul ediyorlardı.²¹ Hatta bu “hoşgörü” ilginç boyutlara varıyordu:

Boğazlar'da Sovyetler Birliği tarafından üsler tesis edilmesinde Amerikan hükümetince bir sakınca görülmemektedir. Ancak bu istihkâm veya üsler Türkiye'nin özgürce verilen onayına bağlıdır.²²

19 *Olaylarla*, s. 209.

20 H. Howard, *Turkey, The Straits and U.S. Policy*, s. 219.

21 *a.g.e.*, s. 220-222.

22 USFR: 1945(1) *Conference of Berlin (Potsdam)*, s. 1027-1033.

Potsdam'da ilk oturum 17 Temmuz'da yapıldı. Truman Türkiye ile Sovyetler arasındaki çelişkiyi Boğazlar'dan geçiş nizamı çerçevesinde ele alma eğilimindeydi. Churchill ise İngiltere'nin geleneksel Akdeniz politikasına dönmüştü. 1944 Ekim'inde Stalin ve Molotov'la yaptığı toplantıda Türkiye ile hiçbir ilişkisi olmadığını söyleyen İngiltere başbakanı, şimdi "diplomatik manevralara" girişmişti. Evet, İngiltere Montreux'nün yeniden gözden geçirilmesine razı oluyor, ancak buna "Türkiye'nin ürkütülmemesi" çekincesini koyuyordu. Potsdam'da Sovyet heyetinin Türkiye'ye ilişkin tavrını belirtmek üzere dolaştırdıkları sirküleri okuyan Churchill, "Bu belgenin daha önce Stalin ve Molotov'la yapmış olduğu görüşmelerin çok ötesine geçtiğini..." beyan etmiştir.²³ 1944 Ekim'indeki görüşmelerde üsler konusunda Sovyet yetkililerinden hiçbir talep gelmemiş olduğuna ve bunun Türkiye'ye kabul ettirilmesinin imkânsız olduğuna işaret eden Churchill'e Stalin, Türkiye'nin bunu geçmişte 1805 ve 1833'te kabul etmiş olduğunu söyledi. Buna karşılık Churchill, "bu antika anlaşmaları" (*these ancient treaties*) araştıracağını ve İngiltere'nin, "Türkiye'ye bu önerileri kabul etmesi için baskı yapmayacağını..." bildirdi.²⁴

23 Temmuz tarihli oturumda Churchill Boğazlar konusundaki tavrını yinelerken Truman, "dünya suyollarından özgür geçiş" ile ilgili projesini açıkladı. Bu konunun can alıcı önemine değinen ABD başkanı, Boğazlar'ın milletlerarası bir statü kazanmasını ve bütün büyük devletlerce garanti altına alınmasını istedi. Truman'a göre son iki dünya savaşı bu suyolları konusundan çıkmıştı. Boğazlar konusuyla sınır tadilatı konularını birbirinden ayıran başkan, birinci konunun bütün dünyayı ilgilendirdiğini, ancak ikinci konunun Sovyetler ile Türkiye arasında çözünlenmesi gerektiğini savunuyordu.²⁵ Potsdam Konferansı sonucunda Üç Büyükler'in her birinin Türkiye'ye Montreux'nün revizyona tabi tutulmasını desteklediklerini ayrı ayrı bildirmeleri karara bağlandı.

Potsdam'da ABD çizgisi Türkiye ile Sovyetler arasında "verimli görüşmeler" başlatmak olmuştur. İngiltere'nin tavrı ise daha kesin olmuş ve Sovyet taleplerinin Birleşmiş Milletler Senedi'ne aykırı olduğunu

23 USFR: 1945(2) *Conference of Berlin (Potsdam)*, s. 256-258.

24 *a.g.e.*, s. 258.

25 *a.g.e.*, s. 304.

beyan etmiştir. İngiliz yetkililerinin değçerlendirilişine göre Türkiye, Sovyetlerle herhangi bir müzakerenin sadece Türkiye ile Sovyetler platformunda değil uluslararası bir platformda yapılmasını istiyordu: “Türkiye, ‘kalabalıktan güvenlik doğar’ ilkesine göre hareket etmektedir...”²⁶

Sinir Harbi, İkinci Sovyet Notası, Kars ve Ardahan

Her ne kadar Stalin Potsdam’da Türkiye’ye karşı kötü niyet beslemediğini beyan etmişse de 1945 Mart’ından beri Sovyetler Türkiye’ye karşı yoğun sınır harbi taktikleri uyguluyordu. Bu taktikler Bulgaristan ve Kafkaslar’da kuvvet yığınağı ve Sovyet yayın organlarının sürekli en ağır biçimde Türkiye aleyhine yayın yapmaları şeklini aldı.

Sovyetler’in Türkiye’ye yaptığı baskı Foreign Office belgelerinden açıkça anlaşılmaktadır. Moskova’dan 23 Eylül 1945’te Londra’ya çekilen bir telgrafta Moskova’da son günlerde Türkiye aleyhine propagandada bir artış görüldüğü bildiriliyordu.²⁷ Aynı kaynaktan Londra’ya iki gün sonra çekilen telgrafta ise şunları okuyoruz:

Kızıl Ordu’yu ve kamuoyunu Türkiye ile çıkacak bir soruna hazırlama belirtileri vardır. Bu sorundan ‘yakın gelecekte çözümlenmesi gereken gaile’ biçiminde söz edilmektedir...”²⁸

Ağustos sonunda ve Eylül’de ise Bulgaristan ve Romanya’daki İngiliz askeri gözlemcileri bu ülkelerde önemli bir Sovyet yığınağının söz konusu olduğunu duyuruyorlardı. General Oxley, Sofya ve Plovdiv arasında iki tank treni tesbit ettiğini yazıyor ve bunların güneye gittiğini bildiriyordu. Aynı mihval üzerine Romanya’daki gözlemci Köstence’den Bulgaristan’a çok miktarda tank ve ağır topçu birliklerinin geçmekte olduğunu duyuruyordu.²⁹ Moskova’daki İngiliz Elçiliği ise ajanlarından aldığı haberlere göre Sovyet Kafkasyası’nda, “yaygın olarak Kars ve Ardahan’ın Ermeni olduğu lafının dolaştığını...” rapor ediyordu.³⁰

26 FO 371/R 11751/ 4476/ 44. Metinde “*Turkey believes.. there is safety in numbers*” olarak geçmektedir.

27 FO 371/R 16236/ 4476/ 44.

28 FO 371/R 16339/ 4476/ 44.

29 FO 371/R 16406/ R 17152/

30 FO 371/R 18776/ 4476/ 44.

Foreign Office'den İngiltere'nin Paris elçisine 26 Ekim tarihinde gönderilen telgrafta ise gelişmeler şöyle özetlenmişti:

Buradaki değerlendirmemiz Rusların bir süredir Türklere karşı sinir harbi uyguladıkları merkezindedir. Bunun amaçları: a) Montreux Antlaşması'nın Türkiye ile Sovyetler arasında revizyona tabi tutulması, b) Kars ve Ardahan'ın bırakılması.³¹

Gerçekten de 7 Haziran 1945'te Molotov bu vilayetlerin 1921'de "bir zaaf anında" Türkiye'ye bırakılmış olduklarını öne sürmüş ve bu iki vilayetle birlikte Boğazlar'da üs istemiştir.³² Bu konu İngiliz uzmanlarınca ele alınmış ve değerlendirmeler yapılmıştır. İngiltere'nin Ankara maslahatgüzarı Mr. Helm'in 25 Ağustos tarihli raporunun içinde Mr. Allen adında bir "Kafkasya uzmanının" raporu ek olarak Londra'ya gönderilmiştir. Bu uzmana göre 1921'de Kars ve Ardahan'ın zorla bırakıldığı yolundaki Sovyet iddiaları asılsızdı. Bu iki Osmanlı sancağının yeniden Türklere bırakılması Türk tarafının girişimiyle değil 1921 Kars ve Moskova antlaşmalarıyla kararlaştırılmış ve girişim Sovyet tarafından gelmişti.³³

21 Aralık 1945'te Moskova'da İngiltere'nin yeni Dışişleri Bakanı Ernest Bevin Stalin'le görüştü ve sonucu Londra'ya bildirdi. Bu görüşmede Sovyetler'in Türkiye'ye karşı tutumlarını kaygılandırıcı bulduğunu belirtti, bu konuda Sovyet hükümetinin görüşlerini sordu:

Stalin belli başlı iki konu olduğunu söyledi. Birincisi Türkiye'nin istediği gibi açıp kapadığı Boğazlar konusuydu. İkincisi ise Türkiye'de Gürcüler ve Ermenilerle meskûn vilayetlerdi, buralarda eski sınıra geri dönmeliydi. Ama bu Türkiye'ye savaş açılacağı anlamına da gelmezdi. Ona bu sorunun nasıl çözümleneceğini sorduğumda Stalin, Türkiye veya Müttefiklerle müzakere yoluyla cevabını verdi. Kendisine Sovyet hükümetinin tam ne istediğini sorduğumda Stalin, 1921 antlaşması öncesi sınırlarını istediklerini söyledi. Bu vilayetlerin pek uzun zaman Rusya'nın mülkiyetinde kalmadığını söyledim, Stalin bunu kabul etti ama (oralarda) nüfusun çoğunlukla Gürcü ve Ermeni olduğunu ve bunun hep böyle olmuş olduğunu söyledi. Boğazlar'a gelince oradaki üs taleplerinin baki olduğunu söyledi. Sovyetler Boğazlar'ı kapatmayı amaçlamıyorlardı ama bunu Türkiye'nin de yapamama-

31 FO 371/R 18312/ 477 / 7.

32 Erkin, *a.g.e.*, s. 300-305.

33 FO 371/R 15837/ 177 / 44

sını istiyorlardı... Ben ise Türkiye'nin bağımsız ve özgür konumunun yok edilmemesi için çabaladım.³⁴

Bu görüşmenin ertesi günü Türkiye'nin Londra Büyükelçisi Cevat Açıkalın Foreign Office Türkiye Masası sorumlusu O. Sargent ile görüştü ve ona Moskova'da Türkiye'nin gündeme gelip gelmediğini sordu. O. Sargent elçiye bir gün önceki Bevin-Stalin görüşmesinden söz etmedi ve Türkiye'nin Moskova'da gündeme gelmediğini söyledi. Açıkalın Türk ekonomisi için orduyu seferberlik halinde tutmanın çok ağır bir yük olduğunu belirtti. Elçi, Türk cumhurbaşkanının ve bütün hükümetin Sovyet baskısına direnmeye azimli olduklarını da sözlerine ekledi. Ama elçinin ifadesine göre ülkede bir Sovyet yanlısı "yatıştırmacı klik" vardı ve bunlara karşı güçlü çıkışlar yapabilmek için İngiltere'nin her bakımdan desteğine ihtiyaçları vardı. O. Sargent Açıkalın'ı yatıştırdı ve İngiltere'nin Türkiye'ye ilgisiz kalmayacağını söyledi. Ayrıca Sargent Sovyetler'in savaşıma niyetli olmadığını ancak "çıkış yapacak yumuşak noktalar" aradıklarını ve savaşın yıkımını onarmak için soluk almaya ihtiyaçları olduğunu belirtti. İngiliz yetkiliye göre Sovyetler için Türkiye'ye karşı savaş demek İkinci Dünya Savaşı'ndan önce itildiği ve ancak yeni yeni kurtulmakta olduğu yalnızlığa geri dönüş demektir.³⁵

34 FO 371/U 10270/ 12/ Reconstruction: "Stalin said there were two questions. Firstly the Straits which the Turks could close at will. Secondly there were provinces in Turkey inhabited by Georgians and Armenians where the old frontier must be restored. But all talk of war against Turkey was rubbish. When I asked him how the matter would be settled Stalin said by negotiation with Turkey or the Allies. On my asking him exactly what the Soviet Government wanted Stalin said they wished to regain the frontier which existed before the treaty of 1921. I pointed out that Russia had not been in possession of these provinces for long, Stalin admitted this but said the population was largely Georgian and Armenian and had always been so. As regards the Straits Stalin said his claim for a base still stood. The Soviet government did not claim to close the Straits themselves but they did not wish Turkey to be able to do so either... I was anxious not to destroy Turkey's free independent position..."

35 FO 371/R 21442/ 4476/ 44. Türkiye'nin yakın tarihinde çok önemli bir konu olmasına karşın Sovyet Notaları konusu yeterince incelenmemiştir. Bu konudaki başlıca kaynaklarda verilen bilgilerin özetleri aşağıda verilmektedir. Haluk Ülman, *Türk Amerikan Diplomatik Münasebetleri 1939-1947* adlı yapıtında: "O güne kadar dostluğuna büyük kıymet verdiği Sovyetler Birliği'nin bu davranışı karşısında Türkiye bağımsızlığı ve toprak bütünlüğü bakımından büyük bir endişe duymuş(tur)..." denilmektedir. (s. 56).

Ancak İngiltere'nin bu yatıştırma çabaları kendisini tehdit altında hisseden Türkiye'de semere vermedi. Sovyetler'in gerçekten savaşa gidip gitmeyecekleri konusunda ihmale yer yoktu. Sınırlarında yapılan yıgınaklar Türkiye'yi ancak Sovyetler'in, gücünün "kuvve'den fiile geçmesine" karşı hazırlıklı olmaya sevk edebildi.

Oral Sander'in *Türk Amerikan İlişkileri 1947-1964* adlı yapıtında ise notalara şöyle değinilmektedir: "II. Dünya Savaşının sonunda ... 1947 tarihine kadar Türk Dış Politikasının en önemli unsuru, Türkiye'nin savaş sırasında içine düştüğü yalnızlık ve yine savaş içinde başlamış bulunan Sovyet tehdidinin 1945 yılında somut bir biçim almasıdır." (s. 8),

Ayrıca Doğan Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi*'nin 4. cildinde Molotov'un Sarper'le yaptığı görüşmeyi ele almıştır: "Molotov, Sarper'e sözlü olarak, yeni bir antlaşma yapmak için sınır düzelmesi istediklerini ve Boğazların ortak savunulması gerektiğini söyler. Sarper bu yakışıksız önerileri haklı olarak derhal reddeder." (s. 1580).

Yalçın Küçük'ün yazdığı ve yazarın ifadesiyle Türkiye tarihi üzerine "ne söylenmişse tersini kanıtlamaya çalışan" *Türkiye Üzerine Tezler*'in 2. cildinde ise bu konu "Sovyet tehdidi masalı" olarak geçmektedir. Sovyet Notalarına oldukça geniş yer vermiş olan Küçük, Amerikan Dışişleri'nin yazışmalarını içeren *"Foreign Relations of the United States"*'i kullanmıştır. Kitabında bu konuyla ilgili bölümde (s. 277-315) özetle Sovyetlerin Türkiye'yi tehdit etmedikleri ve toprak taleplerinin Ankara'da "uydurulmuş" olduğu iddia edilmektedir: "Molotov'un belirli görüşler ileri sürdüğü kesinlikle uydurmadır" (s. 307).

"Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den toprak ve üs istediği masalı Ankara'da ve Dışişleri Bakanlığında yazılıyor..." (s. 307) "Türkiye soğuk savaşı ilk önce başlatmış olmakla övünebilir." (s. 289).

Bu tartışmaya en son katılan Mehmet Ali Birand'dır. Birand da bu notalar konusunda hiçbir yazılı kaynak bulunmadığını söylemekte, "Ermeni ve Gürcü profesörlerin bu görüşleri... devletler hukuku ve diplomatik teamülde resmi talep sayılmaz..." demektedir; Mehmet Ali Birand: "Kınaralp'e cevap", *Yeni Gündem*, Sayı 16, 16-28 Şubat 1985.

Yukandaki veriler ışığında Küçük'ün ve Birand'ın görüşlerinin geçersiz olduğu ortaya çıkmaktadır. Savaştan bitkin çıkmış İngiltere'nin soğuk savaş kıskırtıcılığı yapmak gibi bir niyeti yoktu. Dolayısıyla İngiliz diplomatik yazışmalarında Sovyet tehdidine karşı takınılan tavırda bu iddialara karşı koyacak gücü kalmamış bir İngiltere'nin durumu yatıştırma çabaları sezilmektedir. Ayrıca Potsdam Konferansı'nda İngiliz, Amerikan ve Sovyet müzakerecileri Sovyetler'in Türkiye üzerine öne sürdüğü koşulları tartışmışlardır. Bu da açıkça bu iddiaların var olduğunu gösterir. Küçük'ün kullandığı ABD diplomatik yazışmaları serisinde (Conference of Berlin, Postdam) bunları okumak olasıdır. Bilindiği kadarıyla yukarıda geçen Bevin-Stalin görüşmesiyle ilgili belge (Dip. not. 34) ilk kez Türkçe yayımlanmaktadır.

İngiltere ve ABD'nin Sovyetlerle İlişkileri

İngiltere - ABD - Sovyetler üçgenini yakından izleyen Türkiye için 1945 Temmuz'unda İngiltere genel seçimlerinde İşçi Partisi'nin zafer kazanması kaygı kaynağı oldu. Sovyetler'e karşı bu "sol görüşlü" kadronun daha yumuşak davranacağından çekiniliyordu. Bu konuda 30 Temmuz tarihinde Ankara elçiliğinden Londra'ya şu bilgiler iletilti: "Seçim sonuçları burada şaşkınlığa ve büyük çapta düşüncüklüğe yol açtı."³⁶

20 Ağustos'ta Avam Kamarası'nda bir konuşma yapan Bevin Potsdam Konferansı'nda "birçok ciddi çözümlenmemiş konu olduğuna" değindi:

Avrupa suyuollarının uluslararası statüsü, Boğazlar sorunu, Türkiye'nin konumu, bütün bunlar önümüzdeki haftalarda çok ciddi çalışma konuları oluşturalacaklardır. İngiliz İmparatorluğu ve Commonwealth için ve hatta bütün dünya barışı için en can alıcı noktalardan biri Ortadoğu ve Akdeniz'dir.³⁷

Bu açıklama Türkiye'de olumlu etki yarattı ve İşçi Partisi'nin İngiltere'nin geleneksel politikasından ayrılmayacağı kanısını yerleştirdi. Bu konuda Ankara'dan Helm'in bildirdiğine göre: "Potsdam Konferansı'nın yol açtığı karamsarlıktan sonra yeni bir güven doğmuştur."³⁸ Her ne kadar İngiltere Sovyetlerle ilişkilerinde ödün vermemeye kararlı gözükiyorsa da ABD'nin henüz çok daha yumuşak davrandığı gözlemleniyordu. Bu durumda Türk diplomatik çevreleri İngiltere'nin Amerikalı müttefikleri üzerinde baskı yapmasını istediler. 30 Ekim 1945'te Moskova'da İngiltere büyükelçiliğinden Roberts ile görüşen Sarper, "Amerikalıların tavrını çocuksu denecek kadar saf bulduğunu" söyledi ve Sovyetler'in Türkiye-İngiltere "özel ilişkisini" hedef aldıklarını belirtti. Türkiye büyükelçisi, Türkiye'nin İngiltere ile bağlarını gevşettiği takdirde Sovyetlerle çok daha iyi ilişkileri olabileceği yolunda Sovyet yetkililerinden sürekli olarak "imalı sözler" duyduğunu anlattı.³⁹

Roller Değişiyor

Her ne kadar Foreign Office çevreleri Türkiye'nin desteklenmesi gerektiğine karar verdilerse de aynı zamanda İngiltere'nin gücünün tü-

36 FO 371/R 14048/ 1723/ 44.

37 *Parliamentary Debates, House of Commons*, fifth series. s. 413, sütun 287-289.

38 FO 371/ 14739/ 1723/ 44.

39 FO 371/R 14739/1723/ 44.

kendiğini ve Sovyetlerle ciddi bir çatışmayı göze alamayacaklarını biliyorlardı. Bu durumda 1939 Türk-İngiliz Antlaşması'nın Sovyetler'e karşı bağlayıcı olup olmadığı gündeme geldi. Bu dönemin belgelerinde bu sorunun yoğun tartışmalara konu olduğunu görüyoruz. Türkiye ise 1939 Antlaşması'nı tam bu bağlamda devreye sokmaya çalışıyordu. İngiliz uzmanları sonunda antlaşmanın bağlayıcı olduğuna, ancak birtakım gerekçeler gösterilerek yükümlülüklerinden sıyrılmanın mümkün olduğuna karar verdiler. Oyunda ilginç bir rol değişimi olmuştu: Şimdiye kadar antlaşmayı canlandırmaya çalışan İngiltere, durumu sürünce de bırakan Türkiye olmuştu, şimdi ise Türkiye güncel bir sorun çerçevesinde yasal avantajlarını kullanmaya çalışıyor, yan çizen ise İngiltere oluyordu. 23 Ekim 1945 tarihli raporunda Güney Avrupa masası yetkilisi G. L. Mac Dermott, "Antlaşma'nın bize bindirdiği sorumluluklarımızdan kaçabiliriz..." diyordu.⁴⁰

Bu konunun genel bir değerlendirmesi olan 17 Kasım tarihli Foreign Office muhtırası şu satırları içermektedir:

(Savaşın) iki aşamasında, İtalya savaşa girdiği zaman ve Yunanistan saldırıya uğradığı zaman, Türkiye'nin bizim yanımızda fiilen savaşmasını gerektiren amir hükmü işletmeye hak kazanmıştı. Ancak, politik nedenlerle biz Türkiye'nin savaşa girmemesine az çok göz yumduk. Ama yukarıda sözü edilen iki olaya istinaden bu antlaşmanın hizmet etmesi gerektiği amaca hizmet etmediğinden yeniden düzenlenmesi gerektiğini öne sürebiliriz.

Ayrıca, Türkiye saldırıya uğradığı takdirde İngiltere'nin istese de pek bir şey yapamayacağı İngiliz yetkililerince kabul ediliyordu:

Özetle Türkiye ile antlaşmamız bize bazı istemediğimiz yükümlülükler getirmektedir. Bu yükümlülükleri pratik olarak yerine getirmemiz güç olduğu gibi bunlar Birleşmiş Milletler Senedi'nin de ötesinde harekete itilmemize neden olabilir.⁴¹

Özellikle askeri açıdan Sovyetler Birliği ile kıyaslandığında İngiltere savaşı bitkin düşmüş olarak bitirmişti. O günlerdeki Foreign Office yazışmalarında bu açıkça görülmektedir. 12 Aralık 1945 tarihli bir muhtıradaki şöyle denilmektedir:

Nasıl 1939'da Polonya'nın Almanya tarafından yutulmasına engel olamadıysa şimdi de SSCB'nin Türkiye'yi parçalamasına karşı bir şey yapamayız. Ama

⁴⁰ FO 371/R 16317/ 1272/ 44.

⁴¹ *a.g.e.*

nasıl 1939'da Romanya ve Polonya'ya yerine getiremeyeceğimiz güvenceler verdiyse şimdi de Türkiye'ye aynı şeyi yapmakta yarar görebiliriz.⁴²

İngiliz yetkililerinin bu belgede 1939'da yerine getiremeyecekleri yükümlülüklerle girdiklerini kabul etmeleri ilginçtir. Bu durumda Türk dış politikasını yönetenlerin o günlerde kendilerini geriye çekmekle ne denli isabetli hareket etmiş oldukları ortadadır.

1 Kasım 1945'te İnönü, meclisin yedinci dönemini açış nutkunda dış politikaya geniş yer verdi. Bu nutuk iki açıdan ilginçtir. Birincisi, İnönü'nün savaşın muhtelif aşamalarında izlediği politikayı özetlemesi ve genelde meşruiyet zeminine oturtmasıdır. İkincisi, İnönü'nün Türkiye'ye yöneltilen eleştirilere spesifik olarak cevap vermiş oluşudur. Yani bu nutuk katı gerçekleri göz önüne sermek işleviyle "günah çıkarmayı" bir arada yürüten bir belgedir:

1939 ilkbaharında ufuklar karardığı zaman, Türkiye kendi benzerleri içinde tek millettir ki, idealin doğru istikametini görerek açıktan İngiltere ve Fransa'nın yanında mevki almıştır.

1940'da Fransa düştüğü ve Britanya harbi başladığı zaman, İngiltere'nin kahramanlığını öven ve onun yanında bulunduğumuzu söyleyen tek millet yine biziz... Fransa ve İngiltere ile yaptığımız üçlü ittifak antlaşması, iki müttefikimiz arasındaki olaylar yüzünden bizi hukukça kati bir tarafsızlığa mecbur ediyordu...

1941 başında Rodos'tan Trakya'ya kadar, bütün Alman ve İtalyan kuvvetlerine karşı seferber olarak bekliyorduk. Hatırlamanızı isterim ki bu zamanda Irak'ta bir Mihver hükümeti kurulmuş ve Suriye'de Vişi hükümeti İngilizlere karşı açıktan cephe almıştı. Her taraftan Mihver'le sarılmış olan Türk milletinin, bütün Avrupa'yı ellerinde bulunduran mağrurlara karşı yalnız kendi insanlarıyla ve son mali kaynaklarını tüketircesine fedakârlıkla istila yollarını kapaması insaf ile hatırlandığı zaman, milletimizin yaptığı hizmetler ve göze aldığı tehlikeler takdir edilmek lâzımgelir...

Nutkunun burasında İnönü, savaş sırasındaki tutumlarının İngiltere ve Amerika tarafından takdirle karşılandığını, özellikle Sovyetler Birliği'nin de 19.1.1942 tarihinde takdirlerini büyükelçileri vasıtasıyla Ankara'ya bildirdiklerini söylemiştir. Bunları söyledikten sonra İnönü 1943'ten sonra başlayan spesifik eleştirilere cevap vermiştir:

42 FO 371/R 20953/ 1723/ 44.

Bilirsiniz ki milletlerarası münasebetlerde devletler arasındaki sırlar tek bir devletin malı değildir. Yalnız, basit bir hakikatin ifadesi olmak üzere bize yapılan isnatların haksızlığını huzurunuzda belirtmek isterim. Almanlarla Sovyetler arasında harp çıkmazdan önce, bizim Almanlarla dostluk antlaşması yapmış olmamız tenkit olunmuştur. İstanbul'un kapısına gelmiş olan Almanlar, Sovyet Rusya ile saldırmazlık antlaşması ile daha önce bağlanmışlardı. Memleket, Mihver'in bütün kuvvetine karşı yalnız başına dururken, Amerika harpte yokken, İngiltere bütün kuvvetlerini adaların Alman istilâsına karşı ayakta tutarken, ve Sovyetler Almanlarla bir saldırmazlık antlaşması ile bağlı iken, Almanların bize saldırmayacaklarını kâğıt üzerine koymayı reddetmemiz, bizden ne hakla beklenebilirdi?

... Sonra bütün görüşmelerde Türkiye'den geçerek Almanların Suriye'ye ve Irak'a yardımları kesin olarak reddedilmiş ve bu şartlar Almanlara kabul ettirilmiştir. Bu antlaşma, Almanlar için Türkiye hareketinin arzu ettikleri tarihe kadar sadece bir geciktirilmesi mahiyetinde olduğu, sonraki bütün işlerde meydana çıkmıştır. Fakat bizim için de bütün askeri tedbirlerimizin ve milli fedakârlıklarımızın yanında, nazik zamanları kazanacak bir vasıta olmuştur. Sovyet hükümetinin, İngiltere'nin ve Amerika'nın Türk durumunu takdir ettikleri tarihler, Almanlarla yaptığımız antlaşmadan sonradır. Demek ki bu antlaşma, Müttefik milletlerin vicdanında da zamanında zarurî görülmüş ve tenkitler, kara günler geçtikten sonra sunî olarak meydana çıkartılmıştır...⁴³

43 *Aynı Tarihi*, Kasım 1985, No: 144, s. 16-30.

BÖLÜM 13

SONUÇ

Dünya tarihinin gördüğü en geniş çaplı savaştan Türkiye yara almadan kurtulmayı başarmıştır. 1939-1945 yılları arasında üç büyük gücün, İngiltere, Almanya ve Sovyetler'in baskısına maruz kalan Türk devlet adamları hareket özgürlüklerini korumayı bildiler:

Türkiye salt savaşın dışında kalmanın ötesinde, savaşın iki tarafı da onun diğer tarafa meyletmesini önlemek kaygusuyla yüksek bir fiyat ödemeye zorladı. Bir dünya çatışmasında küçük devlet diplomasisi için bundan büyük bir başarı olamaz.¹

Bu politikada fazla “etik” veya “moral” bir kaygı yoktur. İnönü ve kadrosunun tek bildikleri bu savaşı Türkiye’nin değil Avrupa’nın kendi çelişkileriyle yarattığıydı. Bu bir veri kabul edildi ve savaşın dışında kalmak için azami çaba harcandı. Küçük bir ülkenin stratejik konumu avantaj olduğu kadar baş belası da olabilirdi, İran örneği bunu açıkça gösteriyordu:

Türkiye’nin hiçbir şekilde önce işgal olunan sonra etki alanlarına bölünen ve bir de göstermelik bağımsızlık ilanıyla uyuşturulan İran’ın kaderini paylaşmaya niyeti yoktu...²

Türk devlet adamları, özellikle İnönü ve Menemencioğlu ülkenin savaşın taraflara kafa tutacak ciddi bir askeri veya ekonomik hazırlığı olmadığını biliyorlardı. En küçük hata Atatürk devrinin bütün kazanımlarını yıkabilirdi. Ancak Avrupa’nın diğer bazı tarafsız ülkelerinde örneği görüldüğü üzere izlenen yol, art arda verilen ödünler ve bu ödünler

1 A. B. Fox, *Power of Small States*, s. 10.

2 D. Irving, *Hitler’s War*, s. 590.

sonucu işgal olmadı. Türkiye'nin başarısı savaşın ilk gününden itibaren saldırıya savaşla cevap vereceğini bütün taraflara beyan etmesi ve bu konuda inandırıcı olmasıdır.

Burada kabul edilmelidir ki bu diplomatik başarıda Osmanlı geçmi-şinin ve geleneğinin payı büyüktür. Gerçek askeri gücü çok azalmış bir imparatorluğu diplomasi yoluyla ayakta tutmak özel bir tür diplomasi yeteneği ve birikimi oluşturmuştur:

Uzun yıllar boyunca ölmekte olan bir İmparatorluğu canlı tutmaya çalış-mak ve sürekli olarak Avrupa'nın aşağılamasına maruz kalmak, duygusallık-tan uzak ve faydacı bir yaklaşımı pekiştirmişti.³

Ancak Osmanlı geleneği ve geçmişi, bu geçmişten alınan olumlu ve olumsuz derslerin tümü demektir. Osmanlı aşağılanmıştı, Türkiye aşağı-lanmamalıydı; Osmanlıya koşullar dikte edilmişti, Türkiye bundan ko-runmalıydı:

Sultanların Türkiye'si'nin izlediği politika ile (ki bu ülkeyi 1914'te savaşa sü-rüklemiştir) İkinci Dünya Savaşı sırasında uygulanan diplomasiyi karşılaştı-rdığınızda ikincisinin üstünlüğü açıktır. İlkinin gelişigüzeelliği hatta irrasyo-nelliği karşısında ikincisinin uzak görüşlülüğü, tek amaçlılığı ve duygusallık-tan arındırılmışlığı çarpıcıdır...⁴

Türkiye'nin seçkin bir gazetecisinin kaleminden bu tutumu daha da açıklıkla kavrayabiliriz. 1939'da Alman gazetelerinde çıkan ve Türki-ye'nin Sévres faillerini "affettiği" yolundaki haberlere cevaben Ahmet Şükrü Esmer şunları söylemektedir:

Sévres muahedesi imzalatmaya teşebbüs edenlere karşı ebediyen düşman mı kalacağız? Palmerstone'un dediği gibi devletler arasındaki siyasi müna-sebetlerde ebedi dostluklar ve ebedi düşmanlıklar yoktur. Ebedi menfaat meselesi vardır...⁵

İlginçtir ki Türk diplomatlarının ve müzakerecilerinin kullandıkları yöntemler "temel müzakere teknikleri" denilebilecek niteliktedir. Ro-ger Fisher'in bu konudaki kitabından yapılacak birkaç alıntı bunu açık-ça göstermektedir:

Başka ülkelerle ilişkilerde gözetilecek birinci ilke onların kendilerini her za-man haktan yana göreceklərini bilmektir... Bir diğer hükümeti etkilemek

3 Fox, *a.g.e.* s. 12.

4 F. A. Vali, *Bridge Across the Bosphorons*, s. 354.

5 A. Ş. Esmer, *Ulus*, 20 Mayıs 1939.

için seçilecek en akıllıca yöntem karşınızdakilerin izledikleri yolun doğru olduğuna samimi olarak inanan insanlar olduklarını varsaymaktır. Doğaldır ki onların inanmaları bu yolun doğru olduğunun kanıtı değildir...⁶

Bu bağlamda Türk dış politikasını yönetenler İngiltere'nin "haklı davasına" söz ve demec boyutunda katılırken, gerçek anlamda işe karıştırılma çabalarını bertaraf ettiler. Bunu başarmanın bir yolu da İngiltere'yi Türkiye'nin savaşa girmesinin İngiliz çıkarlarına ters düşeceği konusunda ikna etmektir:

Karşı taraftan isteğinizi elde etmenin tek yolu isteği onların öznel doğrularına uygun bir biçimde sunmaktır...⁷

Türk müzakerecileri Türkiye'nin savaş dışı kalmasını İngiltere hesabına bir "asker rezervi" veya Ortadoğu yolunu kapayan bir "kale" oluşturma biçiminde sunarak İngiltere'nin "öznel doğrularına" hizmet ettikleri savlarıyla başarılı olmuşlardır.⁸ Ayrıca İngiltere'yi kendi bakış açılarına yakınlaştırmanın yolu onu "Türkiye'yi ziyan etmek" konusunda uyarmaktan geçiyordu.⁹ Benzer bir biçimde Almanya'ya karşı tarafsız bir Türkiye'nin, "Sovyetler'e karşı Almanya'nın sağ kanadını koruduğu" öne sürülüyor ve böylece Almanya'nın "öznel doğrularına" uyum sağlanıyordu.¹⁰ 1945'te Sovyetler'in Türkiye'yi 1941'de Sovyet sınırında yığınak yaparak Almanlara karşı kullanabilecekleri kuvvetleri meşgul etmekle suçladıkları zaman ise bu kez Sovyetler'e Türkiye'nin tutumunun Anadolu ve Kafkaslar'dan gelececek bir Alman kışkırtıcı hareketine engel olduğu söylendi.¹¹

Gene Fisher'in yapıtından bir diğer yöntem:

Alınması istenilen bir kararın formülasyonunda bu kararın rakibe meşru görünecek unsurlarına ağırlık verilmelidir. Özellikle rakip geçmişte bir şey yapmaya söz verdiyse bu sözün yerine getirilmesi üzerinde durulmalıdır.¹²

Bu zeminden hareketle Türk müzakerecileri isteklerinin meşru olduğunu ve ihtiyaç duyulan askeri destek miktarının 1943 Şubat'ında dü-

6 R. Fisher, *Basic Negotiating Strategy*, s. 111.

7 *a.g.e.*, s. 60.

8 Bknz. yukarıda, Bölüm 7.

9 Bknz. yukarıda, Bölüm 8.

10 Bknz. yukarıda, Bölüm 8.

11 H. C. Yalçın, *Tanin*, 4 Mart 1945.

12 Fisher, *a.g.e.*, s. 110, s. 117.

zenlenen Adana Listelerinde İngilterece onaylanmış olduğunu öne sürerler. Gene Fisher'e göre meşruiyet tabanına oturan tezlerin savunulması her zaman daha kolaydır: "Meşruiyete her zaman azami ağırlık verilmelidir."¹³ İtalya savaşa girdiğinde savaş Akdeniz'e inmiş oluyor ve Türkiye'nin İngiltere ile yapmış olduğu antlaşma işlerlik kazanıyordu. O günlerde Türkiye aynı antlaşmanın 2. protokolünü öne sürdü ve savaşın dışında kalmayı başardı. Bu protokol Sovyetler Birliği ile savaşa yol açabilecek hallerde Türkiye'nin tarafsız kalmasını öngörüyordu. Her ne kadar savaşın bu aşamasında Sovyetler'in Türkiye'ye savaş açmaları düşük bir olasılık olsa da en azından Türkiye'nin böyle bir savı ileri sürmesine "meşruiyet zemini" oluşturacak yasal dayanak bulunmuştu.¹⁴

1941 Mayıs'ında Almanya Türkiye ile bir antlaşma yapmak istiyor ve bu antlaşmanın bir parçası olarak da Alman kuvvetlerinin Türkiye'den transit geçiş hakkı üzerinde duruyordu. Türk tarafı bu gibi yükümlülüklerin altına girmeyi reddetti ve neden olarak da İngiltere ile olan antlaşmasını öne sürdü. Yani burada da "meşruiyete azami önem verme" ilkesinden hareketle, Türk-Alman antlaşmasına daha önce akd olunmuş antlaşmaların hükümlerine aykırı harekette bulunmama maddesi ekleniyordu.¹⁵

Aynı bağlamda 1945'te Sovyetler'in Montreux Antlaşması'nın hükümlerini değiştirmek istedikleri sırada gene meşruiyet esaslarına dayanılarak böyle bir yeniden düzenlemenin ancak tüm imzacı devletlerin katılımıyla gerçekleştirilebileceği savı öne sürülmüştür. Böylelikle Türkiye, İngiltere ve Amerika'yı da işe karıştırmış oluyor, Sovyetlerle başbaşa "hesaplaşmadan" kurtuluyordu.¹⁶ Türkiye'nin savaşa girmesini önceden belirlenmiş spesifik miktarlarda askeri malzemenin teslimine bağlamak da bu taktiğin bir parçasıydı. Tümüyle teslim olunmasının olanaksız olduğunu bildikleri, fakat ısrarla üzerinde durulabilecek yasal bir zemini olan, bu silah sevkiyatını öne sürmek "hayır" demeyi meşru kılıyordu.

Deutsch bir ulus-devletin gücünü şu satırlarla özetlemektedir: "Bir devletin belirli bir süreç üzerindeki etkinliği veya gücü o sürecin sonu-

13 *a.g.e.*, s. 110.

14 Bknz, yukarıda, Bölüm 7.

15 Bkız, yukarıda, Bölüm 8.

16 Bknz, yukarıda, Bölüm 7.

cunu değiştirebilme olanakları kadardır...” Ayrıca bu etkinliğin, “istenmeyen bir sonucun olasılığını azaltma yeteneği...” olarak da görülebildiğini söylemektedir.¹⁷

Bu tanıma göre Türkiye İkinci Dünya Savaşı’nın güçlü devletlerini başarıyla etkilemiş ve böylelikle savaşı karıştıırılma olasılığını azaltmıştır. Etkinliği ise yoksul ve az gelişmiş bir ülkenin konumu ile orantılı değildir. Bu etkinlik elindeki olanakları en iyi şekilde değerlendirmesini bilen bir “karar verici kadronun” varlığı ve ülkenin coğrafi konumunun olağanüstü duyarlılığı sayesinde sağlanmışır. Ancak coğrafi konum bu tür bir başarı için yeterli değildir zira doğru değerlendirilmediği takdirde ülkenin mahfına da neden olabilir.

Çarpışmalar ilk patlak verdiğinde Türkiye hâlâ Fransa ile Sovyetler Birliği arasında bir köprü oluşturabilme umuduyla politikasını ayarlamaktaydı. Sovyetlerle dostluk bütün erken Cumhuriyet döneminin mi-henk taşlarından birini oluşturmuştu. Savaş yıllarının ilk büyük “sürprizi” Nazi-Sovyet Antlaşması olmuştur. İkincisi ise 1940 Haziran’ında Fransa’nın birkaç hafta içinde çökmesidir. Bu gelişme Türkiye’de “acaba gene mi zayıf tarafa bağlandık?” düşüncesinin yayılmasına yol açtı. Yunanistan’ın yutulduğu, tüm Avrupa’nın Nazi hegemonyası altına girdiği, İngiltere’nin istilasının beklendiği günlerde Türkiye varlığını garantilemenin yollarını bulmalıydı. İngiltere ile imzalanan antlaşma giderek “sigorta” olmaktan çıkmış, tehlikeli bir bağlantı halini almıştı. Gidilecek tek yol “yeniden sigortalama” yoluydu ve nitekim 18 Haziran 1941’de Almanya ile Saldırmazlık Antlaşması imzalanarak bu yapıldı. Ancak Nazi selinin önü alınıp İngiliz baskısı yeniden gündeme gelince 1943 ve 1944’te yeniden bazı taktik ayarlamalara gidildi. Bunlardan ilki Kasım 1943’te Eden-Menemencioğlu buluşmasında Türkiye’nin savaşı girmeyi ilke olarak kabul etmesiyle gerçekleşti. Ama gerçekte kesinlikle böyle bir niyet yoktu. Menemencioğlu’nun İnönü’ye aktardığı bilgi İngilizlerin yeniden canlanan ısrarlarının ardında Sovyetler’in olduğuydu. Askeri hazırlıklarda yetersizlik bu aşamada gündeme getirildi. Çaba, zaman kazanma çabasıydı. Zira İnönü Türkiye’nin savaşı girmesinin Müttefikler için en çok yarar sağlayacağı kritik devreyi atlattığı takdirde baskının hafıfleyeceğini hesaplıyordu. Dolayısıyla

17 K. W. Deutsch, *The Analysis of International Relations*, s. 24.

Türk tarafı “en son savunma hattı”na çekildi: Balkanlar’da gerçekleşecek bir harekâtın “genel projesi” içinde spesifik bir görev istemek. Türkiye’nin bu göreve hazır olduğu yolundaki “samimi” ısrarlarının ardında ABD’nin ve Sovyetler’in bu tür harekâtı kesinlikle istemediklerinin bilinci yatıyordu. İngiltere yalnız başına böyle bir işe girişecek güce sahip değildi. Savaşın son aylarına gelindiğinde Sovyetler Birliği’nin dünyadaki saygınlığı büyük olmakla birlikte Doğu Avrupa’da Sovyet etkinliğinin artması önce İngiltere’yi daha sonra ABD’yi kuşkuya düşürdü. Savaş sonunda yalnız kalan Türkiye ise bir süre bocaladıktan sonra giderek daha belirgin bir biçimde dünya dengelerinin oluşturduğu “kamplardan” birine sıkı sıkıya bağlandı.

Bu çalışmanın başka bölümlerinde de belirtildiği üzere 1939-1945 yılları arasında Türk dış politikasının fazlaca “moral” veya “etik” bir yanı yoktur. Ancak bazı kaynaklarda öne sürüldüğü gibi salt bir “denge oyunundan” da ibaret değildir.¹⁸ Yönetici elit dengeleri kullanmıştır ama bu dengeleri kullanma yönteminin altında yatan gerçek, Türkiye’nin saldırıya uğradığı takdirde hangi taraftan gelirse gelsin karşı koyacağını bütün savaşanlara açıkça belirtmiş olmasıdır. “Denge oyunu” bu azmini kabul ettirebildiği ölçüde başarılı olabilmıştır. “Denge oyunu” oynayıp direnme azmi zayıf olan ülkeler kısa zamanda yutulmuşlardır. Türkiye denge oyunu oynamış bir Hollanda veya bir Belçika veya bir Finlandiya ile bir tutulamaz. İnönü ve kadrosunun “etik” veya “moral” anlayışını savaşan taraflara olan tavırlarında değil, bu tavırları takınma nedenlerinde aramak gerekmektedir. Bir İngiliz bakış açısından İnönü’nün dış politikası “ahlakdışı” veya “Gandhi’vari” olarak tanımlanabilir veya Türkiye’nin “iki efendiye birden hizmet edemeyeceği” defalarca tekrar edilebilir.¹⁹ Ancak geçmişte bu “etik” veya “moral” hocalarının nasıl davrandığını çok iyi hatırlayan ve Avrupa’nın kendi ilişkileri sonucu çıkan bir hengâmeyi bir iki ay kısaltmak için kendini ateşe atması istenen kadro, kendi değerlendirmesini yapmıştır.

18 Cemil Koçak, “İkinci Dünya Savaşında Cumhuriyetin Barış Politikası”, *Taşt*, Ocak 1985.

19 Bknz, yukarıda, Bölüm 7.

KAYNAKÇA

Yayınlanmamış Arşiv Belgeleri

Great Britain: *Public Records Office, Foreign Office Correspondence: F.O.*

371: Turkey. (İngiltere Dışişleri Bakanlığı Belgeleri).

1934; vols., 17964, 17966, 17967.

1936; vols., 20093, 20094.

1938; vols., 21927, 21928, 21929, 21930, 21931, 21932, 21933, 21934, 21935.

1939; vols., 23007, 23062, 23063, 23211, 23283, 23284, 23288, 23290, 23291, 23292, 23293, 23294, 23296, 23297, 23739, 23741, 23742, 23743, 23744, 23746, 23747, 23748, 23749, 23750, 23753, 23756, 23787, 23821, 23846, 23862, 23867, 23868, 23869, 23870, 23871, 23873, 23952, 25004.

1940; vols., 24299, 24323, 24380, 24845, 24846, 24852, 24870, 24879, 24887, 24888, 24890, 24917, 24918, 24919, 24920, 24997, 25007, 25009, 25012, 25013, 25015, 25016, 25017, 25018, 25019, 25020.

1941; vols., 26518, 26907, 29484, 29500, 29730, 29731, 29732, 29740, 29777, 29779, 29780, 29782, 29839, 30031, 30059, 30060, 30067, 30068, 30076, 30089, 30090, 30091, 30092, 30093, 30094, 30095, 30103, 30124, 30125, 30126, 30127, 30128, 30153, 30205, 30231.

1942; vols., 31322, 33311, 33312, 33313, 33340, 33342, 33362, 33366, 33367, 33368, 33369, 33375, 33376, 33406.

1943; vols., 34158, 34163, 34173, 35175, 36917, 37030, 37031, 37064, 37080, 37226, 37281, 37321, 37400, 37401, 37064, 37080, 37226, 37281, 37321, 37400, 37401, 37402, 37403, 37404, 37406, 37465, 37466, 37468, 37469, 37470, 37371, 37472, 37473, 37474, 37475, 37476, 37477, 37478, 37479, 37480, 37482, 37491, 37509, 37510, 37516, 37517.

1944; vols., 39572, 39648, 42725, 44064, 44065, 44067, 44068, 44069, 44070, 44071, 44072, 44073, 44074, 44082, 44133, 44145, 44164, 44165, 44176, 44188, 44191, 44201, 44207, 42725.

1945; vols., 48149, 48220, 48697, 48709, 48710, 48750, 48751, 48765, 48775, 48795, 50678, 50938.

Kullanılan belgeler Dışişleri Bakanlığı Kataloğu, 1934-1945 yılları, Türkiye başlığı altındadır. Referans için aynı bakanlığın sınıflandırması kullanılmıştır.

İngiltere Kabine Belgeleri

War Cabinet Conclusions and Confidential Annexes; CAB/65. 'W.M.' series. 1939-1945. vols., 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 18, 19, 21, 22, 23, 26, 29, 31, 40, 42, 45, 47.

War Cabinet Memoranda: CAB/66. 'WP' series 1943-1945. vols. 34, 41, 48, 49, 51.

Başbakanlık Belgeleri

Operational Papers, PREM. 3: vol. 447. 5A; Cairo conversations and negotiations for Turkish entry into war.

YAYINLANMIŞ BELGELER

İngiltere

Documents on British Foreign Policy 1919-1939. E. L. Woodward and Rohan Butler (eds.)

(D.B.F.P.) Series 1 Vol.: XIII. Turkey, February-December 1920; Arabia, Syria, and Palestine, February 1920-January 1921; Persia, January 1920-March 1921.

Series 3 vol.: V, April 4-June 8 1939 vol.: VIII, August 15-September 3 1939.

Almanya

Documents on German Foreign Policy (D.G.F.P.) Series D.

Vol.: VI The Last Months of Peace. March-August 1939

Vol.: VII The Last Days of Peace. August 9-September 3 1939.

Vol.: IX The War Years. March 18-June 22, 1940.

Vol.: X The War Years. June 23-August 31, 1940.

Vol.: XII The War Years. February 1-June 22, 1941.

Vol.: XIII The War Years. June 23, December 11, 1941.

ABD

Department of State. Foreign Relations of the United States. (U.S.F.R.) *The Conferences at Washington 1941-1942 and Casablanca, 1943.*

Foreign Relations of the United States: Conferences at Cairo and Teheran 1943.

Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers, 1944, Vol. V. Foreign Relations of the United States: The Conferences at Malta and Yalta, 1945.

Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers, 1945, The Conference of Berlin (The Potsdam Conference) Vols. I and II. Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers 1945, Vol. VIII. Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers 1946, Vol. VII.

Department of State, *Nazi-Soviet Relations 1939-1940. Documents from the Archives of the German Foreign Office*, Raymond J. Sontag and James Stuart Beddie (eds).

Sovyetler Birliği

Documents Secrets des Affaires Étrangères d'Allemagne. La Politique Allemande (1941-1943). Traduits de Russe par Madelaine et Michel Eristov.

RESMÎ YAYINLAR

İngiltere

Foreign Office. *British and Foreign State Papers*. Treaty of Mutual Assistance between His Majesty in Respect of the United Kingdom, the President of the French Republic, and the President of the Turkish Republic, Ankara, October 19, 1939, Cmd. 6165, Treaty Series No. 4, House of Commons Sessional Papers, Vol. XII (London. Her Majesty's Stationery Office 1940).

Royal Institute of International Affairs. Foreign Research and Press Service: *Review of the Foreign Press*. Ser. B. European Neutrals and the Near East. (Allied Governments, European Neutrals-Smaller European Enemies-and the Near East). 4 October 1939-27 June 1943. After 1943 Ser. N. compiled by Foreign Office research Department: The Near and Middle East. 30 June 1943-27 June 1945.

House of Commons. *The Parliamentary Debates* (official reports) Fifth Series 1942-1945.

History of the Second World War. *Grand Strategy*. J.R.M. Butler. Vol. II, September 1939-June 1941. H.M.S.O. London 1957.

Vol. III, June 1941-August 1942. H.M.S.O. London 1964. John Ehrman. Vol. V. August 1943-September 1944, Vol. VI. October 1944-August 1945. H.M.S.O. London 1956.

History of the Second World War. *Economic Blockade*.

W. N. Medlicott. Vols. I and II. H.M.S.O. London 1952-1959.

History of the Second World War. *The War at Sea*.

S.W. Roskill, Vol. III, Part 1. H.M.S.O. London 1960.

History of the Second World War. *British Foreign Policy in the Second World War*. Sir L. Woodward, Vol. IV. H.M.S.O. London 1975. Vol. V. H.M.S.O. London 1976.

Türkiye

Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü. *Son Değişikliklere Göre Matbuat Kanunu*. Ankara, Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü Yayınları No 15, 1946.

Türkiye Cumhuriyeti Maliye Tetkik Kurulu *1924-1948 Yılları Bütçe Giderleri*. Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1948.

Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü *İstatistik Yıllığı 1942-1945*. Vol. 15, 1946.

Türkiye Cumhuriyeti Bayındırlık Bakanlığı: *Bayındırlık Dergisi*. Aralık 1948.

Türkiye Büyük Millet Meclisi. (T.B.M.M) *Zabıt Ceridesi (Tutanak Dergisi)*. Devre VI ve VII. 1942-1946.

Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Basın ve Matbuat Genel Müdürlüğü *Ayın Tarihi*. 1939-1945.

Türk Devrim Tarihi Enstitüsü. *İnönü'nün Söylev ve Demeçleri 1919-1938*. Türk Devrim Tarihi Yayınları. No. 2, Ankara 1946.

YAYINLANMAMIŞ MALZEME

Menemenciöglü, Numan. *Les Détroits vus de la Méditerranée: Aperçus Etudes Souvenirs*. (Numan Menemenciöglü'nün yayınlanmamış hatıratı.)

GAZETELER

Akşam

Cumhuriyet

İkdam

Son Posta

Son Telgraf

Tan

Tanin

Tasvir-i Efkâr

Ulus

Vakit

Vatan

Yeni Sabah

Yeni Asır

DİĞER KAYNAKLAR

Keesing's Contemporary Archives. Vol. 5. 1943-1946.

Tamkoç, Metin. *A Bibliography on the Foreign Relations of the Republic of Turkey 1919-1967. And Brief Biographies of Turkish Statesmen*. Middle East Technical University, Faculty of Administrative Sciences. Publication No. 11, Ankara 1968.

KİTAP VE MAKALELER

Adivar, Halide Edip. "Turkey and Her Allies", *Foreign Affairs*. Vol. XVIII, April 1940, p. 442.

Ahmad, Feroz. *The Turkish Experiment in Democrac. 1950-1975* Hurst and Co. London, 1977.

Akdağ, Mustafa. *Türkiye'nin İktisadî ve İctima-i Tarih*, Cem yayınevi, İstanbul 1973.

Akşin, Aptülâhat. *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi*. İnkılâp ve Aka Kitabevi, İstanbul 1966.

Al-Quzzaz, Ayad. "The Iraqi British War of 1941. A Review Article" in *International Journal of Middle East Studies*. Vol. 7, 1976, p. 591.

Allworth, Edward (ed). *Central Asia. A Century of Russian Rule*. Columbia University Press, 1967.

— (ed). *The Nationality Question in Soviet Central Asia*. Praeger Publishers. New York, 1973.

An Cosantoir. "Turkey, Rampart in the Middle East". (Anonymous article in Irish journal of military history). 1952. Vol. XII, No. 7, p. 315.

- Aras, Tevfik Rüştü. *Görüşlerim*. Semih Lütfü Basımevi, İstanbul 1945.
- Armaoğlu, Fahir H. "İkinci Dünya Harbinde Türkiye". *Siyasal bilgiler Fakültesi Dergisi* Haziran 1958. C. XIII, No. 2, S. 139.
- *Siyasi Tarih, 1789-1960*. Sevinç Matbaası, Ankara 1964.
- Ataöv, Türkkeya. *Turkish Foreign Policy 1939-1945*. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları. 1965.
- Atatürk, Mustafa Kemal. *Nutuk*. Cilt I-III: Ankara Devlet Basımevi, 1927.
- Atay, Falih Rıfkı. *Çankaya: Atatürk Devri Hatıraları*. C. 2, Dünya Yayınları, İstanbul, 1958.
- *Kurtuluş*. Doğan Kardeş Matbaacılık, İstanbul 1966.
- Avcıoğlu, Doğan. *Türkiye'nin Düzeni. Dün-Bugün-Tarın*. Tekin Yayınevi, İstanbul 1975.
- Aydemir, Şevket Süreyya. *İkinci Adam*. C. I ve II. İstanbul, Remzi Kitabevi, 1976.
- Badoglio, Pietro. *Italy in the Second World War*. Greenwood Press, Westport Connecticut. 1976.
- Balta, Tahsin Bekir. *Türkiye'de Yürütme Kudreti*. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları. No. 114-96. Ankara 1960.
- Barutçu, Faik Ahmet. *Siyasi Anılar. 1939-1954*. Milliyet Yayınları. İstanbul 1977.
- Barker, Elizabeth. *British Policy in South-East Europe in the Second World War*. Macmillan Press, London 1976.
- Bayur, Hikmet. *Türkiye Devletinin Dış Siyaseti*. A. Sait Matbaası, İstanbul 1942.
- *Atatürk: Hayatı ve Eserleri*. Aydın Kitabevi, Ankara 1962.
- Bilkur, Şefik. *Türkiye'nin Milli Geliri*. Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 1949.
- Bilsel, Cemil. *Devletlerle Münasebetler: Bugün ve Tarın*. Kenan Kitabevi. İstanbul 1943.
- Boveri, Margret. *Mediterranean Cross-Currents*. Oxford University Press, 1938.
- Bryant, Arthur. *The Turn of the Tide 1939-1943. A Study based on the Diaries and Autobiographical Notes of Field Marshall the Viscount Alanbrooke*. Collins, London 1957.
- Burçak, Rıfkı Salim. "İngiliz-Fransız-Türk İttifakı. Ekim 19, 1939", *Siyasal Bilgiler Okulu dergisi* C. IV, 1949, No. 1-2 ve 3-4, s. 347, 374.
- Türk-Rus-İngiliz Münasebetleri, 1791-1941*. Aydınlık Matbaası, İstanbul 1946.
- Cassels, Alan. *Mussolini's Early Diplomacy*. Princeton University Press, 1970.
- Cebesoy, Ali Fuad. *Milli Mücadele Hatıraları*. Vatan Neşriyatı, İstanbul 1953.
- Ali Fuad Cebesoy'un Siyasi Hatıraları*. Vatan Neşriyatı, İstanbul 1957.
- Cem, İsmail. *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*. Cem Yayınevi, İstanbul 1975.
- Churchill, Winston S. *The Second World War*. Vol. III: *The Grand Alliance*. Cassel and Co. London 1950, Vol. IV. *The Hinge of Fate*. Cassel and Co. 1951. Vol. V. *Closing the Ring*, Cassel and Co. 1952. Vol. VI. *Triumph and Tragedy*. Cassel and Co. 1954.

- Ciano, Count Galeazzo. *The Ciano Diaries 1939-1943*. Malcolm Muggeridge (ed) William Heinemann. London 1947.
- Ciano's *Diplomatic Papers*. Malcolm Muggeridge (ed). Stuart Hood. (trans.) Oldhams Press. London 1948.
- Collier's. "Turkish Toss Up" August 23, 1941.
- Davison, Roderic H. "Lausanne Thirty Years After" in *Middle East Journal*, Summer 1953, Vol. VII. "Turkish Diplomacy from Mudros to Lausanne" in *The Diplomats*. Felix Gilbert and Gordon Craig (eds) Princeton University Press, 1953.
- Turkey*. Prentice Hall, New Jersey, 1968.
- Davos, R. *Faşist Almanya'nın Türkiye'ye Yayılımı* T.K.P. yayınları 1977.
- Deutsch, Karl, W. *The Analysis of International Relations*. Prentice Hall, New Jersey, 1968.
- Dodd, C.H. *Politics and Government in Turkey*. Manchester University Press, Manchester 1969.
- East, Gordon. *Mediterranean Problems*. Thomas Nelson and Sons Ltd., London 1940.
- Eden, Anthony. *The Eden Memoirs: The Reckoning*. Cassel, London 1965.
- Erkilet, Emir H. *İkinci Dünya Harbi ve Türkiye*. İnkılap Kitabevi, İstanbul 1945.
- Erkin, Feridun Cemal. *Les relations Turco-Soviétiques et la question des Détroits*. Basnur Matbaası, Ankara 1968.
- Esmer, Ahmet Şükrü. "Türk İngiliz Dostluğunun Temelleri", *Siyasi İlimler Mecmuası*. Ankara, January 1939. No. 94. s. 1-5.
- *Siyasi Tarih 1789-1939*. Maarif Matbaası, İstanbul 1944.
- *Siyasi Tarih 1919-1939*. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları. No. 30-12, 1953.
- "The Straits: Crux of World Politics" in *Foreign Affairs*, Vol, 25, 1946-1947, p. 290.
- "İkinci Dünya Savaşında Türk Dış Politikası", *Olaylarla Türk Dış Politikası 1919-1973*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No. 279. Sevinç Matbaası, Ankara, 1974.
- Feis, Herbert. *Churchill, Roosevelt, Stalin. The War They Waged and the Peace They Sought*. Princeton University Press, Princeton 1957.
- Fisher, Roger. *Basic Negotiating Strategy*. Harper and Row Publishers 1969. Published in Great Britain by Allen Lane, The Penguin Press, London, 1971.
- Forrestal, James Vincent. *The Forrestal Diaries. The Inner History of the Cold War*. W. Millis and E.S. Duffield (ed) Cassel. London 1952.
- Fox, Annette Baker. *The Power of Small States: Diplomacy in World War II*. University of Chicago Press, Chicago, 1959.
- Frey, Frederick W. *The Turkish Political Elite*. The M.I.T. Press. Cambridge Massachusetts, 1965.

- Gafencu, Grigore. *The Last Days of Europe. A Diplomatic Journey in 1939*, Frederick Muller Ltd., London 1947.
- Gövsä, İ.A. *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*. Yedigün Neşriyatı, İstanbul, 1946.
- Graves, Philip P. *Briton and Turk*. Hutchinson, London 1941.
- Gönlübol, Mehmet. "Lausanne'dan Sonra Türk Dış Politikası", *Olaylarla Türk Dış Politikası 1919-1873*. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, No. 279. Sevinç Matbaası, Ankara 1974.
- Halder, Generaloberst. *Kriegstagebuch*. Vols. I-II-III. W. Kohlhammer Verlag, Stuttgart, 1964.
- Herslag, Z.Y. *Introduction to the Modern Economic History of the Middle East*, E. J. Brill, Leiden 1964.
- Higgins, Trumbull. *Winston Churchill and the Second Front 1940-1942*. Oxford University Press, New York, 1957.
- Hirzowicz, Lukasz. *The Third Reich and the Arab East*. Routledge and Kegan Paul, London 1966.
- Hodge Vere, Edward. *Turkish Foreign Policy 1918-1948*. Ambilly Annemasse 1950.
- Hostler, Charles Warren. *Turkism and the Soviets: The Turks of the World and Their Political Objectives*. George Allen and Unwin, Ltd. London, 1957.
- Howard, Harry N. "The Straits after the Montreux Conference", in *Foreign Affairs*, vol. 15. 1936-1937. p. 199.
- *The Partition of Turkey. A Diplomatic History 1913-1923*. University of Oklahoma Press 1931.
- Turkey, the Straits and U.S. policy*. Johns Hopkins, University Press 1974.
- Hugessen, Knatchbull. *Diplomat in Peace and War*. Murray, London 1949.
- Hughes, H.S. "The Early Diplomacy of Italian Fascism, 1922-1932", in *The Diplomats, 1919-1939*. Martin Gilbert and Gordon Craig (eds), Princeton University Press, 1953.
- Hull, Cordell. *The Memoirs of Cordell Hull*, Vol. II. The Macmillan Co., New York, 1948.
- İnönü, İsmet. *Hatıralar*. C.I. Bilgi Yayınları, Ankara, Ekim 1985.
- Irving, David. *Hitler's War*.
- Irving, David (ed) and Watt, Donald Cameron. *Breach of Security*, William Kimber, London 1968.
- Kabacalı, Alpay. "Milli Şef Döneminin Örtülü Sansürü" *Tarih ve Toplum*. No. 38. Ocak 1987, S. 19-22.
- Kahn, David. *The Codebreakers*. London 1963.
- Kara, Nihal. "Türkiye'de Çok Partili Sisteme Geçiş Kararının Nedenleri" *Yapıt*, No. 8, Aralık-Ocak 1984-85, s. 64-76.
- Karal, Enver Ziya. *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi 1923-1950*. Maarif Basımevi, İstanbul 1954.
- Karpat, Kemal H. *Turkey's Foreign Policy in Transition 1950-1974*. E. J. Brill, Leiden, 1975.

- Kedourie, Elie. *The Chatham House Version and Other Middle-Eastern Studies*. Frank Cass, London 1970.
- "Wavell and Iraq, April-May 1941" in *Arabic Political Memoirs and Other Studies*, p. 273. Frank Cass, London.
- Keyder, Çağlar ve Pamuk, Şevket. "1945 Çiftçiye Topraklandırma Kanunu Üzerine Tezler" *Yapıt*, Aralık-Ocak 1984-85.
- Khadduri, Majid. *Independent Iraq: A Study of Iraq Politics since 1932*. Oxford University Press, London 1958.
- Kıyak, Sadi. *Dışişleri Bakanlığı Mevzuatı ve Basın Yayınla ilgili Hükümler*. Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara 1947.
- Kinross, Lord. *Atatürk. The Rebirth of a Nation*. Wiedenfeld and Nicolson. London 1964.
- Kirk, George. "The U.S.S.R. and the Middle East in 1939-1945; Turkey" in *Survey of International Relations. The Middle East in the War, 1939-1946*, p. 443. London, Oxford University Press, 1952.
- Klinghoffer, A.J. *The Soviet Union and International Oil Politics*. Columbia University Press, New York 1977.
- Koçak, Cemil. "İkinci Dünya Savaşı ve Türk Basını", *Tarih ve Toplum*, No. 35, Kasım 1986, S. 29-34.
- *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*. Yurt Yayınları, Ankara 1986.
- Koliopoulos, John S. *Greece and the British Connection. 1935-1941*. Oxford University Press, Oxford 1977.
- Koyunoğlu, Arif H. "Koyuncuoğlu'nun Anıları", *Tarih ve Toplum*, No. 36, Aralık 1986, S. 35-40.
- Kuniholm, Bruce R. *The Origins of the Cold War in the Near East. Great Power Conflict and Diplomacy in Iran, Turkey, and Greece*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1980.
- Kurat, Yuluğ Tekin. "İkinci Dünya Savaşında Türk-Alman Ticareti", *Belleten*, C. XXV, No. 97-100, S. 96-103. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- "Elli Yıllık Cumhuriyetin Dış politikası", *Belleten*, C. XXXIX, no. 153-156, S. 266-308. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1975.
- Langer, William L. and Geleason, Evertt S. *The Undeclared War*. Peter Smith, Gloucester, Mass. 1968.
- Lenczowski, George. *The Middle East in World Affairs*. Cornell University Press, N.Y. 1952.
- Lewis, Bernard. *The Emergence of Modern Turkey*. Oxford University Press, London 1968.
- Lewis, Geoffrey. *Turkey*, Ernest Benn Ltd. London 1965.
- Loewenheim Francis L. Langley, Horold D. and Jonas, Manfred (eds). *Roosevelt and Churchill. Their Secret Wartime Correspondence*. Saturday Review Press, E. P. Dutton and Co. Inc., New York 1975.
- Massigli, René. *La Turquie devant la guerre: mission a Ankara 1939-40*. Librairie Plon, Paris 1964.

- Melek, Abdurrahman. *Hatay Nasıl Kurtuldu*. Türk Tarih Kurumu Basımevi. Ankara 1966.
- Miller, William. *The Ottoman Empire and its Successors, 1801-1922*. Cambridge University Press, 1923.
- Monroe, Elizabeth. *The Mediterranean in Politics*. Oxford University Press, London 1938.
- Morgenthau, Hans J. *Politics Among Nations. The Struggle for Power and Peace*. Alfred A. Knopf, New York, Fifth ed. 1973.
- Mowat, R.B. *A History of European Diplomacy 1914-1925*. Edward Arnold and Co. London 1928.
- Moyzisch, L.C. *Operation Cicero*. Constantine Fitzgibbon and Henrich Fraenkel (trans). Wintage, London 1950.
- Nadi, Nadir. *Perde Aralığından*. Cumhuriyet Matbaacılık ve Gazetecilik T.A.Ş., İstanbul 1964.
- Okday, Şefik. *Büyükbabam Son Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa*. Bateş Bayilik, İstanbul 1986.
- Olaylarla Türk Dış politikası (1919-1973)*. Bölüm I-II-III; Bölüm I 1919-1939; Prof. Dr. Mehmet Gönlübol ve Dr. Cem Sar. Bölüm II 1939-1945: Prof. Dr. Ahmet Şükrü Esmer ve Dr. Oral Sander. Bölüm III 1945-1965: Prof. Dr. Mehmet Gönlübol, Prof. Dr. Haluk Ülman, Prof. Dr. A. Suat Bilge, Dr. Duygu Sezer. Ankara Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, No. 279. Sevinç Matbaası, Ankara 1974.
- Van Creveld, Martin L. *Hitler's Strategy 1940-1941. The Balkan Clue*. Cambridge University Press, London, 1973.
- Von Papen, Franz. *Memoirs*. Andrew Deutsch Limited, London 1952.
- Petrov, Vladimir. 'June 22, 1941', *Soviet Historians and the German Invasion*. University of South Carolina Press, Columbia, S.C. 1968.
- Phillips, Ernest. *Hitler's Last Hope: A Factual Survey of the Middle-East War Zone and Turkey's Vital Strategic Position with a Special Chapter on Turkey's Military Strength* by Noel Barber. W. H. Allen and Co. London, 1942.
- Robertson, Esmonde M. *Mussolini as Empire Builder. Europe and Africa 1932-1936*. Macmillan Press, London 1977.
- Robinson, Richard D. *The First Turkish Republic*. Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1963.
- Roosevelt, Elliot. *As He Saw It*. Duell, Sloan and Pearce, New York, 1946.
- Rund, S.R. "The Army of the Crescent and Star". *Infantry Journal*, vol. LX, No.2.
- Sadak, Necmettin. "Turkey Faces the Soviets" in *Foreign Affairs*, Vol. 27, 1948-1949, p. 449.
- Salvemini, Gaetano. *The Origins of Fascism in Italy*. Harper and Row, New York, 1973.

- Sander, Oral ve Sar, Cem. *Olaylarla Türk Dış Politikası* (1919-1973). Bölüm II 1939-1945. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları. No. 279, Sevinç Matbaası, Ankara 1974.
- Savcı, Bahri. "Modernleşmede Devlet Başkanımızın Rolü", *Prof. Dr. Yavuz Abadan'a Armağan*. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları. No. 280, Ankara 1969.
- Schacht, Hjalmar. *Account Settled*. Widenfeld and Nicolson, Nicolson, London, 1949.
- Sevengil, Kadri Kemal. *Milli Şef'in Söylev, Demeç ve Mesajları*. Akay Kitabevi, İstanbul, 1945.
- Shaw, Stanford J. and Shaw, Ezel Kural. *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*. Vol. I, Vol. II. Cambridge University Press, 1976.
- Sherwood, Robert E. *Roosevelt and Hopkins: An Intimate History*. New York, Harper and Bros. 1950.
- Sonyel, Salahi Ramsden. *Turkish Diplomacy 1918-1923*. Sage Publications Ltd., London 1975.
- Tamkoç, Matin. *The Warrior Diplomats*. University of Utah Press, Salt Lake City, 1976.
- Tarakçıoğlu, Reşit M. *Ruslarla Olan Komşuluklarımız*. Ayyıldız Matbaası, Ankara 1966.
- Taylor, A.J.P. *The Origins of the Second World War*. Hamish Hamilton, London 1961.
- Toynbee, Arnold. "The Franco-Turkish Dispute over the Sanjak of Alexandretta" in *Survey of International Affairs* 1936 vol. XIV, p. 767.
- The Western Question in Greece and Turkey*. Howard Fertig. New York, 1970.
- Tunçay, Mete. "İkinci Dünya Savaşı'nın Başlarında (1939-1941) Türk Ordusu", *Tarih ve Toplum*, No. 35, Kasım 1986, S. 34-42.
- *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*. Yurt Yayınları, Ankara, 1981.
- Truman, Harry S. *Memoirs by Harry S. Truman*, Vol. I, *Year of Decisions*, Vol. II, *Years of Trial and Hope*. Doubleday and Co., New York, 1956.
- Trumpener, Ulrich. *Germany and the Ottoman Empire 1914-1918*. Princeton University Press, Princeton New Jersey, 1968.
- Ülman, Haluk. *Türk-Amerikan Diplomatik Münasebetleri 1939-1947*. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları. No. 128-110, Sevinç Matbaası, Ankara 1961.
- Us, Asım. *Gördüklerim, Duyduklarım, Duygularım: Mesrutiyet ve Cumhuriyet Devirlerine ait Hatıralar ve Tetkikler*. Vakıf Matbaası, İstanbul 1964.
- Vali, Ferenc A. *Bridge Across the Bosphorous: The Foreign Policy of Turkey*. The Johns Hopkins Press, Baltimore 1971.
- Villari, Luigi. *The Expansion of Italy*. Faber and Faber Limited, London 1930.

- Wallach, Jehuda. *Bir Askeri Yardımın Anatomisi*. Genelkurmay Basımevi, Ankara 1985.
- Walder, David. *The Chanak Affair*. Hutchinson, London 1969.
- Ward, Barbara. *Turkey*. Oxford University Press, London 1942.
- Ward, R.E. and Rustow, D.A. (eds). *Political Modernization in Japan and Turkey*. Princeton University Press, Princeton 1964.
- Weisband, Edward. *Turkish Foreign Policy 1943-1945. Small State Diplomacy and Great Power Politics*. Princeton University Press, Princeton 1973.
- Wilson, Henry H. Maitland. "Operations in the Middle East", in *London Gazette*, No. 37, 786, November 12, 1946.
- *Eight Years Overseas 1939-1947*. Hutchinson and Co., London 1949.
- Wiskemann, Elizabeth. *Undeclared War*. Constable and Co., London 1939.
- Wright, Edwin M. "Iran as a Gateway to Russia" in *Foreign Affairs*, Vol. 20, 1941-42, p. 367.
- Xydis, Stephen G. "New Light on the Big Three Crisis over Turkey" in *Middle East Journal*, Vol. XIV, 1960, p. 420.
- Zhivkova, Ludmila *Anglo-Turkish Relations 1933-1939*. Secker and Warburg, London 1976.

Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı
yıllarındaki dış politikası, en
kritik zamanlarda bile, görece
küçük bir ülkenin diplomatik
başarısı sayesinde dünyanın
büyük güçlerine sözünü
geçirebildiğinin canlı kanıtıdır.
Türkiye o yıllarda çevresini saran
yıkım ağının dışında kalmayı
başardı; çünkü dış politikayı
yönetenler savaşın dışında
kalmak düşüncesinin
rehberliğinde hareket ettiler.
İsmet İnönü, Numan
Menemencioğlu, Şükrü
Saracoğlu gibi devlet adamları
dış politikada hep gerçekçiliği
ön plana aldılar, kararlı bir
"denge oyunu" oynadılar.
Selim Deringil Avrupa çapındaki
bu oyunu belgelerle anlatıyor.

TARİH VAKFI

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI